

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

STUDIES ON EPIRUS AND MACEDONIA

THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY AT ATHENS LIBRARY No. 199

JULIA VOKOTOPOULOU

STUDIES
ON EPIRUS AND MACEDONIA

II

ATHENS 2001

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 199

ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

II

ΑΘΗΝΑΙ 2001

Τὴν δαπάνη ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου αὐτοῦ κατέβαλε ἐξ ὁλοκλήρου τὸ Ἰδρυμα
Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου

© Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι

Fax (01) 364 4996

ISSN 1105-7785

ISBN 960-8145-07-4

960-8145-08-2 (set)

Ἡ Γιουλία Βοκοτοπούλου στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Μένδης τὸ 1986.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

Πρόλογος	xi-xii
Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου	xiii-xxi
Ἀποτιμήσεις τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς προσφορᾶς τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου	xxiii-xxv
Βιβλιογραφία τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου	xxvii-xxxiii
Μελετήματα	
I. Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου ἐξ Ἡπείρου. <i>Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς</i> 1969, 179-207, πίν. 23-30	1-38
II. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου. <i>Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον</i> , 24, 1969, Α', 74-94, πίν. 46-52 Protogeometric Pottery from the Region of Agrinion, 95	40-68
III. Ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς εἰς Ἄρταν. <i>Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i> , II.1, 1969, 39-43 A Late Archaic Temple in Arta, 42-43	69-73
IV. Θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων ἐκ Καταμάχης Ἰωαννίνων. <i>Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i> , V.1, 1972, 112-118 Hoard of Bronze Axes from Katamachi, District of Jannina, 118-119	74-81
V. Le trésor de vases de bronze de Votonosi. <i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i> , 99, 1975, II, 729-788	83-142
VI. Πῖλος λακωνικὸς. <i>Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος</i> , Ἀθήνα, 1980, 236-241, πίν. 70-72	144-152
VII. Phrygische Helme. <i>Archäologischer Anzeiger</i> 1982, 497-520	153-176
VIII. Ἡ Ἡπειρος στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ. <i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i> , LX (N.S. XLIV), 1982, <i>Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII sec. A.C., Atene, 15-20 ottobre 1979</i> , 77-98 L'Épire au 8e et 7e siècle avant J.-C., 98-100	177-200
IX. La Macédoine de la protohistoire à l'époque archaïque. <i>Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 5-10 ottobre 1984</i> , Napoli, 1985, 133-166, tav. V-XV	201-247
X. Les armes en fer de Vitsa. Rapports et divergences avec la région illyrienne. <i>Iliria</i> , 2-1985, 195-200	249-254
XI. Ἡ ἐπιγραφή τῶν Καλινδοίων. <i>Ἀρχαία Μακεδονία</i> , IV. <i>Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Τέταρτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983</i> , Θεσσαλονίκη, 1986, 87-114	255-282

- XII. Τὰ πρῶτα 50 χρόνια τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Συμπόσιο «Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ 1912», Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη, 1986, 1-63 283-347
Le premier cinquantenaire de l'Éphorie des Antiquités Classiques de Thessalonique, 64-65
- XIII. Ἡ δημοσίευση τῶν μολυβδίνων πινακίων τῆς Δωδώνης. Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982, Β', Ἀθήνα, 1987, 82-86 348-352
- XIV. Ἀνασκαφικὲς καὶ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίαι στὴ Νικόπολη κατὰ τὴν δεκαετία 1967-1977. Νικόπολις Α'. Πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα, 1987, 135-144 353-362
- XV. Vitsa. Organisation et cimetières d'un village molosse. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Clermont-Ferrand 1987, 53-64 363-374
- XVI. Ἡ ὕδρια τῆς Αἰνείας. Ἀμητός. Τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο, Θεσσαλονίκη, 1987, 1, 157-168, πίν. 21-27 375-395
A Bronze Hydria from Aenea, 169
- XVII. Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Νέας Μηχανιώνας. Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἀθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, Β', Ἀθήνα, 1988, 25-30, πίν. 7-8 397-404

ΤΟΜΟΣ II

- XVIII. Νέα τοπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν χώρα τῶν Χαλκιδέων. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις καὶ χώρα στὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη. Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα, 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη, 1990, 109-131 405-440
Informations nouvelles sur la topographie du territoire chalcidien, 132-133
- XIX. Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike. *Εὐμονσία. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney, 1990, 79-86, pls. 15-18 441-452
- XX. Ἀρχαῖκὸ ἱερὸ στὴ Σάνη Χαλκιδικῆς. Ἀρχαία Μακεδονία, V. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πέμπτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Ὀκτωβρίου 1989, Θεσσαλονίκη, 1993, 1, 179-236 453-510
- XXI. Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l'Épire du Nord. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris, 1993, 55-60 (μὲ τοὺς S. Dakaris καὶ A. Ph. Christidis) 511-516
- XXII. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δύο ἀρχαίων πόλεων τῆς Παλλήνης. Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς. Παράρτημα. Πολιτιστικὴ κληρονομία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιο Ὄρος. Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Διεθνοῦς Συμποσίου, Οὐρανούπολη Χαλκιδικῆς, 14-16 Σεπτεμβρίου 1990, 1, Θεσσαλονίκη, 1993, 119-133. 517-531
- XXIII. Nouvelles données sur l'architecture archaïque en Macédoine centrale

et en Chalcidique. J. des Courtils και J.-Ch. Moretti (ἐπιμ.), <i>Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C. Actes du colloque d'Istanbul, 23-25 mai 1991 (Varia Anatolica III)</i> , Istanbul, 1993, 89-95, pl. XII-XIV	533-542
XXIV. Chalcidique (Version originale de: Calcidica, Penisola. <i>Enciclopedia dell'Arte Antica. Secondo Supplemento 1971-1994</i> , I, Roma, 1994, 810-814)	543-550
XXV. The kalyx krater of Sevaste in Pieria. I. Worthington (ἐπιμ.), <i>Ventures into Greek History</i> , Oxford, 1994, 189-211	551-573
XXVI. Anciennes nécropoles de la Chalcidique. <i>Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991</i> , Naples, 1994 (<i>Cahiers du Centre Jean Bérard, XVIII</i>), 79-98	575-594
XXVII. Ἡ τελευταία οἰκία τῆς μολοσσικῆς κόμης στὴ Βίτσα Ζαγορίου. <i>Φηγός. Τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Σωτῆρη Δάκαρη</i> , Ἰωάννινα, 1994, 189-220	595-626
XXVIII. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Χολομώντα. <i>Ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας. Γ' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 8-12 Δεκεμβρίου 1993</i> , Θεσσαλονίκη, 1996, 208-227 The Holomondas Inscription, 209-227	628-647
XXIX. Dodone et les villes de la Grande Grèce et de la Sicile. <i>La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 4-8 ottobre 1991</i> , Taranto, 1995, 63-90, tav. I	649-677
XXX. Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike. <i>The Annual of the British School at Athens</i> , 91, 1996, 319-328, pls. 46-49	679-692
XXXI. Ὁ Κάσσανδρος, ἡ Κασσάνδρεια καὶ ἡ Θεσσαλονίκη. <i>Μνήμη Μανόλη Ἀνδρόνικου</i> , Θεσσαλονίκη, 1997, 39-50	693-704
XXXII. Ποσειδί. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὴ Χαλκιδική. <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 2, 1997, 18-23	706-714
XXXIII. Τοπογραφικὰ Κασσάνδρας. <i>Ἀφιέρωμα στὸν N. G. L. Hammond</i> , Θεσσαλονίκη, 1997, 65-75 Topography of Cassandra (Chalcidice), 76-77	715-727
XXXIV. Μακεδονικὰ συμπόσια. <i>Ἀμπελοοινικὴ ἱστορία στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Ε' Τριήμερο ἐργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993</i> , Ἀθήνα, 1998, 21-30	729-738
XXXV. Greek Colonisation in the littoral of Chalcidice and Lower Macedonia	739-762
Εὐρετήρια	
1. Πίναξ κυρίων ὀνομάτων	765-787
2. Πίναξ λέξεων	788-803
3. Πίναξ ἀρχαίων λέξεων	804-808
4. Εὐρετήριον ἀρχαίων συγγραφέων	809-810
5. Εὐρετήριον ἐπιγραφῶν	811-813
6. Ἀριθμοὶ εὐρετηρίων μουσείων	814-817

I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΕΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΕΩΝ

Η επιγραφή 6128 (Εικ. 1), φυλασσόταν εδώ και εξήντα ίσως χρόνια στην αποθήκη του Μουσείου Θεσσαλονίκης και θα έμενε ακόμη στην αφάνεια, αν, ερευνώντας το παλιό αρχείο της Εφορείας, δεν συναντούσα ένα κιτρινισμένο χαρτί με το απόγραφο της, που δεν συνοδευόταν όμως από καμία άλλη πληροφορία (Σχ. 1). Η πιστότητα του απογράφου οδήγησε στην ταύτιση με την ενεπίγραφη στήλη αρ. 6128 του ευρετηρίου, όπου, εκτός από την γενική περιγραφή, δεν υπήρχε κανένα στοιχείο για τον τόπο και χρόνο εύρεσης. Μία βασική ένδειξη ήταν ότι το απόγραφο βρέθηκε σε φάκελο του 1926 και η αρίθμηση των στίχων μαρτυρούσε την γραφή του Στράτη Πελεκίδη. Ο Καθηγητής Χρύσης Στ. Πελεκίδης ανταποκρίθηκε αμέσως σε σχετική παράκλησή μου, με αποτέλεσμα να βρει στα κατάλοιπα του πατέρα του και άλλα απόγραφα της ίδιας επιγραφής, χωρίς πάλι καμία ένδειξη προέλευσης. Ο ίδιος όμως θυμάται ότι ο πατέρας του την ανέφερε ως η «επιγραφή από τον Χολομώντα», το μεγάλο βουνό του κορμού της Χαλκιδικής.

Προς την ΝΑ Χαλκιδική με είχαν ήδη κατευθύνει δύο ονόματα από το κείμενο της επιγραφής, το *Πίρωλον*, στους στιχ. 9-10, και το *Ἀμμίτης* στον 33ο στίχο. Εκεί άλλωστε, στην περιοχή των Βραστών - Πλανών, το 1925 είχε κάνει μία από τις ελάχιστες, εκτός Θεσσαλονίκης, ανασκαφές του ο Πελεκίδης. Στα *Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου* 9 (1924-25), σ. 39-40, αναφέρει δύο μόνο επιγραφές, επιφανειακά ευρήματα από χωράφι κοντά στο κλασικό νεκροταφείο που έσκαψε και σ' αυτές δεν περιλαμβάνεται η εξεταζόμενη. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για παράδοση στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, χωρίς δήλωση συγκεκριμένου τόπου προέλευσης, αλλά γενικά από την περιοχή του Χολομώντα. Ο συσχετισμός με τον χώρο της ανασκαφικής δραστηριότητας του Πελεκίδη στο νοτιοανατολικό τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής φαίνεται εκ πρώτης όψεως πολύ πιθανός και γενικά πιστεύω ότι τεκμηριώνεται με στοιχεία μέσα από το ίδιο το κείμενο.

Η ενεπίγραφη στήλη, ύψους 0,57 μ., σώθηκε πολύ αποσπασματικά. Η πάκτωση των πέντε θραυσμάτων της μέσα σε τσιμέντο δεν επιτρέπει να γίνει εξακριβωση, εάν η θραύση ήταν παλιά ή πρόσφατη. Το μεγαλύτερο επάνω τμήμα έχει διαστάσεις 32 x 20 x 8 εκ. Από το κάτω μέρος σώθηκαν τέσσερα τεμάχια, από τα οποία τα τρία έχουν επαφές, ενώ η θέση του πέμπτου συμπεραίνεται από το κείμενο και το πάχος της στήλης. Η ύλη είναι μάρμαρο. Η εμπρός επιφάνεια έχει λειανθεί και κάτω από τον 14ο στίχο παρουσιάζεται έξαρμα του πάχους της στήλης κατά 2 χιλιοστά. Υπάρχει μία αύξηση του πάχους από 0,06 μ. στο επάνω μέρος, στα 0,085 μ. στο κάτω. Το πλάτος επίσης της στήλης αυξάνεται από πάνω προς τα κάτω (0,33-0,36 μ.). Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

ΥΒΔΞ ΙΛΗΔΞ ΤΟΥΔ 1
 ΙΔΙΟΙΞ ΚΔΙΠΑΡΔΙΛ 2
 ΟΥΕΡΜΔΙ ΟΥ ΤΗΔΤΡΛ 3
 ΊΕΞΟΜΤΛΝ ΔΥΟΤΡΑΚΥΛ 4
 ΙΤΗΝΔΔΜΠ ΥΡΙΔΑΝΚΑΙΕΠΙ 5
 ΠΡΙΝΟΙΚΑΙΕΠΙ ΤΟΜΑΚΡΟΕΡΓ 6
 ΜΟΙΔΠΟΔΕΤΟΥ ΕΡΓΑΞΙΜΟΥΕΠ 7
 ΟΝΜΔΙΙΤΔΠΟΤΔΜΟΙΑΠΟΔΕΤΟΥ 8
 ΠΟΤΑΜΟΥΕΠΙΤΗΝΟ ΔΟΤΗΙΕΠΙΛ 9
 ΡΛΛΟΙΑΓΟΥΞΔΙΕΠΙΤΟ ΔΙΟΣΚΟΥ 10
 ΟΙΑΠΟΔΕΤΟΥΔΙΟΣΚΟΥΡΙΟΥΠΡ 11
 ΠΗΝΤΡΑΤΡΑΠΛΚΑΤΛΕΠΙ- 12
 ΛΟΒΟΥΝΟΝΚΑΙΤΔΕΥΓΕΛΝΣ 13
 ΟΡΙΑΡΑΜΙΟΙΞ ΚΙΣΞΕΙΤΛ 14
 ΠΡΟΣΕΛΞΚΑΙΑΡΚΟΝ 15
 ΜΟΥΖΜΕΙΛΛΔΣ 16
 ΤΟΚΝΙΜΑΛ 17
 ΠΗΣΤΗΣ 18
 ΤΑΛ 19

ΑΞΙΚΗΗ 20
 ΟΡΟΥΔΑ 21
 ΑΙΕΠΙΤΟΕΡΜΙ 22
 ΙΡΟΣΟΣΒΑΙΟΥ 23
 ΔΡΥΣΚΔΙΟΒΟΛΝ 24
 ΞΞΙΛΙΟΥΣΚΑΙΗΜΑΞΙ 25
 ΎΤΗΣΑΡΤΕΜΙΔΟΣΙΕΡΟ 26
 Ι, ΙΟΙ, ΚΑΤΕΠΙΣΤΟΛΗΜΠΡΟΣ 27
 ΎΜΕΝΑΕΝΤΗΟΛΔΙΔΠΛΕΘΡΑ 28
 ΎΞΒΑΙΟΣΠΡΟΣΚΑΛΛΙΠΟΔΙΤΔΣΟΠΕΤΑΡΙΞ 29
 ΚΟΞΚΔΙΟΑΜΜΙΤΗΣΟΔΟΣΔΓ ΙΕΠΙΕΠΤΔΔ 30
 ΔΡΥΟΝΑΓΟΥΣΔΚΑΙΤΟ' ΙΤΟΙΚΔΤΛ 31
 ΡΥΓΜΕΙΟΙΚΑΙΦ ΛΕΥΚΗΝ 32
 ΠΕΤΡΑΙΚΑΙΕΠ ΚΟΥΚΛ 33
 ΜΗΙΚΛ 34
 ΤΟ 35
 ΟΙ 36

III 38

Σχ. 1. Απόγραφο της επιγραφής 6128 από τον Στ. Πελεκίδη.

Η χάραξη των γραμμάτων δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Ο χαράκτης δεν ήταν δυνατός στην γραμματική και την σύνταξη, ενώ συγχέει ορισμένα γράμματα: εναλλάσσει το Α με το Δ, δύο φορές (στιχ. 5 και 30) το Λ είναι γραμμένο όπως το Α ή το Δ. Το Ν το γράφει συχνά ανάποδα, το Π μοιάζει πότε πότε με το Ω. Παραλείπει το τελικό Ν και το προσθέτει εκεί που δεν πρέπει (στιχ. 5). Καμιά φορά διορθώνει μόνος τα λάθη του, όπως στον στίχο 15, όπου προσθέτει το Ν εκ των υστέρων ή στον στίχο 30, όπου στην τρίτη προσπάθεια πετυχαίνει την χάραξη του Ω, ενώ στον στίχο 32 με την δεύτερη το τελικό Σ της *Αρτέμιδος*. Το μέγεθος των γραμμάτων ποικίλλει από 0,008-0,015 μ. Διάστημα μεταξύ των στίχων δεν υπάρχει, ενώ η απόσταση από τα άκρα της στήλης διαφέρει από στίχο σε στίχο.

Η γενική εικόνα της γραφής δεν έχει τον επίσημο καλλιγραφημένο χαρακτήρα των δημόσιων εγγράφων, αλλά πλησιάζει περισσότερο τις ιδιωτικού χαρακτήρα ωνές του 4ου και 3ου π.Χ. αι., από τις οποίες έχουν βρεθεί αρκετές στην Χαλκιδική και την Αμφίπολη¹. Οι ωνές αυτές συχνά είναι χαραγμένες σε τυχαίου σχήματος επίπεδες πλάκες, με γραφή που φανερώνει τον προσωπικό γραφικό χαρακτήρα του χαράκτη. Η μεγάλη ωνή από την ανασκαφή του Σ. Πελεκίδη στη Σμίξη Πλανών² (Εικ. 2), ανήκει σ' αυτή την κατηγορία. Αν και καλλιγραφημένη συγκριτικά με την εξεταζόμενη, συμεριζεται την ίδια αναλογία μεγέθους του Ο προς τα άλλα γράμματα, και την συχνά τετράγωνη μορφή του Ο και Ω. Το Σ και το Β είναι όμοια και υπάρχει ίδια ποικιλία στην γραφή του Ε με ισομήκη ή βραχύτερη την μεσαία κεραία. Ο Πελεκίδης την χρονολόγησε στον 4ο π.Χ. αιώνα. Την γραφή της εξεταζόμενης με την ανέμελη χάραξη θυμίζει και το μικρό απότμημα ωνής από την ίδια ανασκαφή (Εικ. 3). Εξάλλου, η μικρή προέκταση της δεξιάς λοξής κεραίας σε μερικά Α και Δ, περισσότερο συχνή στον 3ο αι., απαντά ήδη στον πάπυρο του Δερβενίου, που χρονολογείται το αργότερο στο 350-325 π.Χ. Οι διχαλωτοί ακρεμόνες στην κορυφή των κάθετων κεραίων του Η και οι οριζόντιοι προς τα αριστερά «μονοί» ακρεμόνες στην βάση των κάθετων κεραίων του Τ, Ρ και Υ δεν είναι αναγκαστικά στοιχεία χαμηλότερης χρονολόγησης, εφόσον απαντούν ήδη στην αναθηματική επιγραφή του Αλεξάνδρου στην Πριήνη (334 ή 333-331 π.Χ.)³. Εκτός από τις παραπάνω συγκρίσεις, παρατηρούμε ότι υπάρχει συγγένεια γραφής με τις επιγραφές σε χάλκινες πινακίδες από την Ηράκλεια και τους Επιζεφυρίους Λοκρούς, του τέλους του 4ου αι. ή των αρχών του 3ου π.Χ. αιώνα⁴. Επομένως τα επιγραφικά στοιχεία οδηγούν σε μία χρονική τοποθέτηση της επιγραφής στο δεύτερο μισό του τέταρτου ή τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα.

Οι δυσκολίες που παρουσιάζει η ανάγνωση της επιγραφής οφείλονται τόσο στην ιδιοτυπία του χαράκτη, όσο και στην αποσπασματική διατήρηση. Το απόγραφο του Πελεκίδη (Σχ. 1) προσθέτει μερικά γράμματα ιδίως στις άκρες των στίχων στα μικρά

1. D. M. ROBINSON, "Inscriptions from Olynthus", *TAPhA* 62 (1931), σ. 42-49· 65 (1934), σ. 124-132· 59 (1928), σ. 227· 69 (1938), σ. 124-132. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, «Επιγραφή εξ Αμφιπόλεως», *Γέρας Κεραμοπούλλου* (1953), σ. 159-169. D. LAZARIDES, "Trois nouveaux contrats de vente à Amphipolis", *BCH* 85 (1961), σ. 426-434. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ - ΣΙΓΓΑΝΙΔΟΥ, «Ωνή εκ Τορώνης», *ΑΔ* 21 (1966), σ. 151-157.

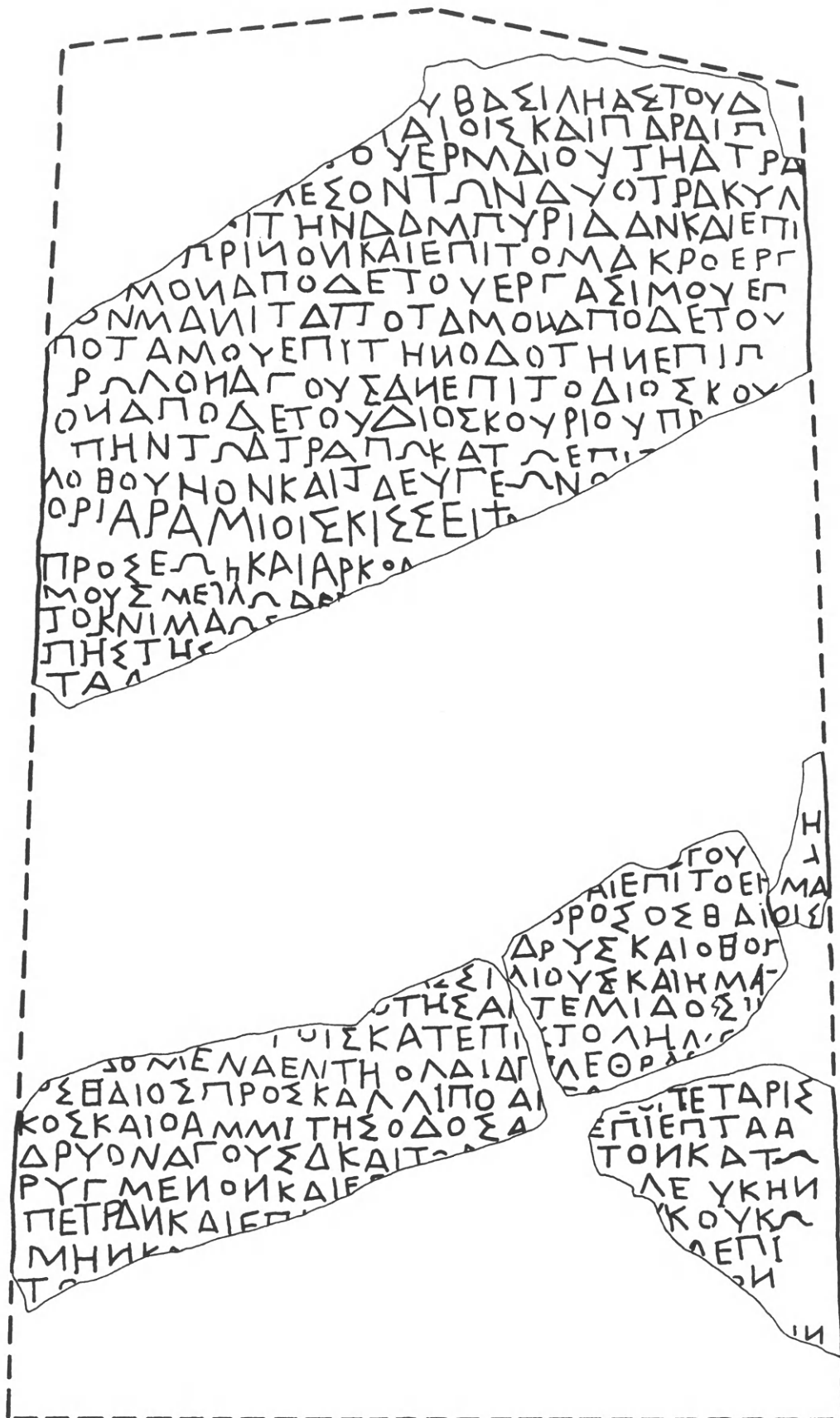
2. Για την ανασκαφή των Βραστινών Καλυβιών βλ. *Παράρτημα ΑΔ* 9 (1924/25), σ. 40, εικ. 9. Βραστινά Καλύβια είναι διάσπαρτα σε όλη την περιοχή μεταξύ Βραστών, Μεταγκιτσίου και Πλανών, που ανήκει στην κοινοτική έκταση των Βραστών. Η ανασκαφή του Πελεκίδη έγινε κοντά στη θέση Σμίξη Πλανών, στο Καστέλλι, που υψώνεται στην αριστερή όχθη του Παλαιοχωρίτικου ποταμού.

3. Πάπυρος Δερβενίου: ΣΤ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, «Ο ορφικός πάπυρος της Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 19 (1964), Α, σ. 17-25, πίν. 12-15. Επιγραφή Πριήνης: Ο. ΚΕΡΝ, *Inscriptiones Graecae* (1913), αρ. 31α.

4. Μ. GUARDUCCI, *Epigrafia Graeca* II (1969), σ. 283, εικ. 56. Ιδιαίτερα η επιγραφή της σ. 288, εικ. 58, περίπου 280-275 π.Χ., παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια γραφής σε πολλά γράμματα.

θραύσματα, που φαίνεται ότι έπαθαν ορισμένες ζημιές κατά την συγκόλληση. Τα γράμματα αυτά, που δεν υπάρχουν πια, στην μεταγραφή τοποθετούνται μέσα σε καμπύλες παρενθέσεις. Το απόγραφο του Σχ. 2 αποδίδει την υπάρχουσα κατάσταση. Στην μεταγραφή προτείνονται μερικές συμπληρώσεις, καθώς και διορθώσεις των γραμματικών παραλείψεων του χαρακτή. Ανάμεσα στο επάνω και το κάτω τμήμα της επιγραφής πρέπει να έχουν χαθεί τέσσερεις στίχοι (20-23). Από αυτούς επί Πελεκίδη σώζονταν λίγα γράμματα στο δεξιό άκρο των στίχων 22-23. Ο αριθμός των γραμμάτων που λείπουν σε κάθε στίχο δεν είναι δυνατόν να υπολογισθεί με ακρίβεια, επειδή οι αποστάσεις και το μέγεθος των γραμμάτων ποικίλλουν από στίχο σε στίχο, καθώς και η απόσταση από τα άκρα της στήλης.

- [Ἔτους τετάρτου] βασιλῆας τοῦ Δ[η]-
 [μητρίου Ραμ]αίοις καὶ Παραιπ[ί]οι-
 [ις ὅρια ἀπὸ τ]οῦ Ἑρμαίου τῇ<ν> ἀτρα-
 [πὸν κατὰ τὸ] μέσον τῶν δύο τρακυλ-
 5 [ίων ἐπ]ὶ τὴν Λαμπυρίδαν καὶ ἐπὶ
 [τὸν] Πρίνον καὶ ἐπὶ τὸ Μακρὸ<ν> Ἑργ-
 [άσι]μον ἀπὸ δὲ τοῦ ἐργασίμου ἐπὶ
 [τ]ὸν Μάνιτα ποταμὸν ἀπὸ δὲ τοῦ
 ποταμοῦ ἐπὶ τὴν ὁδὸ<ν> τὴν ἐπὶ Π[ί]-
 10 ρωλον ἄγουσαν ἐπὶ τὸ Διοσκου[ρι]-
 ον ἀπὸ δὲ τοῦ Διοσκουρίου πρ[ονω]-
 πὴν τῶ<ι> ἀτραπῶ <ι> κάτω ἐπὶ τ[ὸ χαμη]-
 λὸ βουνὸν καὶ τὰ Εὐγέωνο[ς χωρία].
 Ὅρια Ραμ<α>ίοις Κισσεί(τα) [ις εἵμεν]
 15 πρὸς ἔων καὶ ἄρκ<τ>ον [τὴν ὁδὸν ἐπὶ ...]
 μούς μειλῶδει[ς.....±11..... ἐπὶ]
 τὸ κνίμα ὡς [.....±18.....]
 πηστησ [.....±20.....]
 ταν [.....±23.....]
 20±26.....
±26.....
 [.....±22.....Πί] (λω)
 [ρον.....±10..ἐπὶ τὴν ἀμ](αξικὴ)ν
 [ὁδὸν±16....] (ορ)ου (δα)
 25 [.....±15..κ]αὶ ἐπὶ τὸ Ἑρμα-
 [ῖον.....±11..] Ὅρος Ὀσβαίοις
 [καὶ Ραμαίοις ἢ] δρυς καὶ ὁ βοῶ(ν)
 [καὶ ἢ ἀτραπὸς ἐπὶ Πρα]σσιλίους καὶ ἢ <ά>μαξ(ι)-
 [κὴ ἢ ἄγουσα ἐπὶ τ]ὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἰε(ρὸν)
 30 [καὶ τὰ Ραμα]ίοις κατ' ἐπιστολὴν π(ροσ)-
 [δε]δρμένα ἐν τῇ <ι> Ὀλαία <ι> πλέδρα. [Ὅρια]
 Ὀσβαίο<ι>ς πρὸς Καλλιπολίτας ὁ Πεταρίσ-
 κος καὶ ὁ Ἀμμίτης ὁδός δ(ὲ ἢ) ἐπὶ Ἑπτὰ {α}-
 δρυον ἄγουσα καὶ τὸν [...] (ν) τὸν κατω
 35 ρυγμένον καὶ ἐπ[ὶ] τὴν] Λευκὴν

Σχ. 2. Απόγραφο της επιγραφής 6128, όπως σώζεται σήμερα.

Πέτρων καὶ ἐπὶ[τὴν..±8.....] σκου κώ-
 μην κα[ῖ] ἐπὶ±16.....]ν ἐπὶ
 τὸ [.....±25.....]ον

.....
 40 ιν'

Παρά την αποσπασματική κατάσταση, με την πρώτη αυτή ανάγνωση γίνεται φανερό ότι η επιγραφή αφορά τον καθορισμό ορίων μεταξύ κωμών και πόλεων κάποιας ημιορεινής ενδοχώρας -θάλασσα δεν αναφέρεται πουθενά- με βάση τα φυσικά όρια (ποταμοί, λόφοι, δρυς), τα τοπωνύμια (*Επτάδρυον, Πρίνος, Λαμπυρίς*), τα ιερά (*Ερμαίον, Διοσκούριον, ιερὸν της Αρτέμιδος*), τις ατραπούς και οδούς, ακόμη και τους ιδιωτικούς αγρούς (*τά Ευγένωνος χωρία*)⁵. Δύο λέξεις, *βασιλῆας* στον πρώτο στίχο και *κατ' ἐπιστολήν* στον τριακοστό, επισημοποιούν την γενόμενη διευθέτηση.

Στίχ. 1. Η επιγραφή είναι σπασμένη απάνω, αλλά το άγραφο κενό που υπάρχει εκεί δείχνει ότι δεν προηγείτο άλλος στίχος. Στον πρώτο αυτό στίχο διαβάζονται και οι κρίσιμες για την χρονολόγηση λέξεις: *βασιλῆας τοῦ Δ....*. Το αρχικό γράμμα του ονόματος του βασιλέως φαίνεται να είναι Δ, αν και μέσα στο ίδιο κείμενο συναντούμε παραδείγματα του Α γραμμένου όπως το Δ. Η πλάστιγγα όμως κλίνει υπέρ του Δ, επειδή το γράμμα έχει πλατιά βάση σε σχέση με το ύψος, ενώ τα Α της επιγραφής και όταν ακόμη γράφονται σαν Δ, είναι στενότερα στο κάτω μέρος. Εφόσον το αρχικό γράμμα είναι Δ, η μόνη συμπλήρωση είναι Δ[ημητρίου]. Ο Πολιορκητής βασίλευσε στη Μακεδονία το 294-287 π.Χ. Υπάρχει βέβαια και ο Δημήτριος Β' (239-229 π.Χ.), η γραφή όμως της στήλης οδηγεί προς τις αρχές του 3ου αιώνα το αργότερο.

Πριν από την λέξη *βασιλῆας* σώζεται το τελικό υ λέξης σε γενική. Συμπληρώνουμε: [*Ἔτους δευτέρου*]ν ή [*Τετάρτου*], εφόσον στο κενό του πρώτου στίχου υπολογίζεται να χωρούσαν περίπου 12 γράμματα. Η χρονολόγηση με το έτος της βασιλείας μαρτυρείται ήδη επί Αλεξάνδρου του Μεγάλου και Φιλίππου του Αρριδαίου⁶. Εάν εφαρμόσουμε τις παραπάνω υποθέσεις, η επιγραφή πρέπει να χρονολογηθεί στο δεύτερο ή τέταρτο έτος της βασιλείας του Δημητρίου του Πολιορκητού, δηλαδή στα έτη 292/1 ή 290/89 π.Χ.

Στίχ. 2. Ακολουθούν σε δοτική τα ονόματα των κατοίκων των οικισμών που αφορά η διευθέτηση των ορίων. Το πρώτο, με βάση την επανάληψη στον στίχο 14, συμπληρώνεται [*Ραμ*]αίοις. Το τοπωνύμιον θα ήταν *Ράμαι*: πόλη με αυτό το όνομα αναφέρεται στην περιοχή του Αίμου⁷. Το όνομα δηλώνει περιοχή με αμπέλια, επειδή οι Μακεδόνες ονόμαζαν *ράματα* τα σταφύλια. Πρόκειται για μακεδονική διαλεκτική παραλλαγή της

5. Με ανάλογο τρόπο καθορίζονται στους Δελφούς τον 2ο π.Χ. αι. τα όρια της ιεράς γης προς την Αντίκυρα, Ἀμφισσα κ.ά. (SIG¹, 826, E) ή τα όρια των Αμβρουσίων FdD III 2, αρ. 136, 25: «ἀπὸ δὲ τοῦ Κατοπτηρίου εἰς ὄρθον κατὰ ράχιν ἐπὶ τὸν Ὀξύν Λίδον· ἀπὸ δὲ τοῦ Λίδου εἰς ὄρθον ἐπὶ τὸν Πέτραχον· ἀπὸ δὲ τοῦ Πετράχου εἰς ὄρθον ἐπὶ τὸν Παρνασσόν». Γενικά για επιγραφές με όρους βλ. W. LARFELD, *Griechische Epigraphik* (1964), σ. 509 κ.ε., και 930-931· GUARDUCCI, *Epigrafia* II, σ. 432-435. IG I², 874-902α· IG II/III², 2617-2633· SEG X, 368-389· XXI, 104-105, 107-114.

6. SIG³, 311. Ψήφισμα Κοαρενδέων (πόλις της Καρίας) του έτους 323/2 π.Χ.: «[Ἔτου]ς πρώτου Φιλίππου βασιλεύοντος». SIG³, 302: «βασιλεύοντος Ἀλεξάνδρου ἔτει ἑνδεκάτῳ». Η Μ. GUARDUCCI, *Epigraphia* III, σ. 310, την χρονολογεί στο έτος 326/5 π.Χ.

7. RE, Ράμαι. Το *Itinerarium Hierosolymitanum*, 568, αναφέρει Mutatio Ramae στον δρόμο Φιλίππουπόλεως - Ανδριανούπόλεως, στα όρια της επαρχίας Θράκης και του Αίμου.

ελληνικής κοινής λέξης ράξ: ρώγα σταφυλιού⁸. Το κύριο όνομα *Παραίπ[ίους]* είναι πιθανότατα σύνθετο από το *παρά* και *αἶπος*⁹ και σημαίνει αυτούς που κατοικούσαν κοντά στο απόκρημνο ή ψηλό βουνό.

Στίχ. 3-13. Στους στίχους αυτούς δίνονται με λεπτομέρειες τα όρια μεταξύ Ραμαίων και Παραίπιων και αναφέρονται τοπωνύμια χαρακτηριστικά της περιοχής, καθώς και ιερὰ, κατὰ πάσα πιθανότητα αγροτικά. Η ατραπός, ξεκινώντας από το *Ερμαῖον*, περνά ανάμεσα στα δύο *τρακύλια*, φθάνει στην θέση *Λαμπυρίδα* και μετά στον *Πρίνο* και το *Μακρόν Εργάσιμον*. *Εργάσιμον*¹⁰ σημαίνει τόπο εξορύξεως μεταλλευμάτων, μεταλλείο σε λειτουργία· *μακρόν ἐργάσιμον* θα ήταν ορυχείο με μακριά στοά. Το ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής προσφέρει ακόμη και σήμερα εκμεταλλεύσιμα μεταλλεία. Από το *Μακρόν Εργάσιμον* η ατραπός φθάνει στον ποταμό *Μάνητα*, που πρέπει να γράφεται με η και όχι με ι: ίδιο όνομα έφερε ποταμός κοντά στο Θρόνιο της Λοκρίδος, που επονομαζόταν και Βοάγριος¹¹. Και τα δύο ονόματα απέδιδαν την ορμητικότητα της ροής των νερών και αυτό θα ήταν το κύριο χαρακτηριστικό και του ποταμού της επιγραφής μας. Στην συνέχεια η ατραπός φθάνει στο *Διοσκούριον*, που ήταν πάνω στην προς την *Π[ί]ρωλον* οδόν. Εδώ πιστεύουμε ότι έχει γίνει αναγραμματισμός και ότι πρέπει να διαβάσουμε το όνομα μιας από τις παράλιες πόλεις του Σιγγιτικού κόλπου, της *Πιλώρου*¹². Από το *Διοσκούριον* η ατραπός-όριο οδηγεί κατηφορικά σε κάποιο χαμηλό βουνό και στα χωράφια του *Ευγένωνος*. Εδώ τελειώνει ο καθορισμός των ορίων μεταξύ Ραμαίων και Παραίπιων.

Ας εξετάσουμε πιο αναλυτικά την παραπάνω περιγραφή:

Στίχ. 3. Συμπληρώνουμε τις λέξεις *[όρια από τ]οῦ Ἑρμαίου τῆ<ν> ἀτραπὸν*, ενώ υπονοείται ή παραλείφθηκε από τον χαράκτη το ρήμα *εἵμεν*¹³. Το *Ἑρμαῖον ὄρος* ή ο *Ἑρμαῖος λόφος* αποτελεί βασικό τοπογραφικό σημείο αναφοράς της περιοχής, εφόσον το ξαναβρίσκουμε και στον στίχο 25. Δηλώνει ὄρος ή ὑψωμα με ιερὸ του Ερμή¹⁴.

8. J. KALLÉRIS, *Les Anciens Macédoniens* I (1954), σ. 254, αρ. 135. *Ράματα· βοτρυδία, σταφυλὶς. Μακεδόνες* (Ησύχιος).

9. LIDDELL SCOTT: *αἶπος*: ὑψωμα, κρημνός. *Αἰπός-ή-όν*: υψηλός. Απόσπασμα από χαμένη τραγωδία του Λυκόφρονος, 1236, όπου αναφέρεται για τον Αινεία ότι «...*Ράκηλον οἰκῆσει μολῶν / Κισσοῦ παρ' αἰπὺν πρῶνα*» στηρίζει την ετυμολογία μας. Ἀλλωστε το ίδιο ὄρος Κισσός σχετίζεται με την επιγραφή μας (πιο κάτω σ. 127).

10. GUARDUCCI, *Epigrafia* II, σ. 207. *Hesperia* 19 (1950), σ. 198. *Εργάσιμον χωρίον* σημαίνει αγρός που καλλιεργείται. Το επίθετο ὅμως *μακρόν* δεν χαρακτηρίζει ιδιαίτερα έναν αγρό, ώστε να γίνει και τοπωνύμιο, ενώ από τους στίχους 34-35 της επιγραφής μας προκύπτει ότι στην ίδια περιοχή υπήρχε μεταλλευτική δραστηριότητα.

11. *RE* XIV, I λέξη *Μάνης*. ΣΤΡΑΒΩΝ IX, 426. Μάνης ήταν το λαϊκό όνομα και Βοάγριος το φιλολογικό· μαρτυρείται σε επιγραφή του 2ου π.Χ. αι., βλ. ΡΟΜΤΩΝ, *Klio* 16 (1969), σ. 170, αρ. 131, στ. 17.

12. M. ZAHN, *Olynth und die Chalkidier* (1971), σ. 212-213, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. *SIG*³, 638, 15: «*ὄρους εἵμεν Μονδαιεῦσι καὶ Ἀζωριασταῖς ἀπό...*». Η λέξη *ὄριον* είναι υποκοριστικό μόνο κατὰ τον τύπο, δεν έχει καμία διαφορά εννοιολογική από την *ὄρος* (LIDDELL - SCOTT) και συντάσσεται είτε με γενική, είτε με δοτική.

14. ΑΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Το ιερὸ του Ερμή και της Αφροδίτης στην Σύμη Βιάννου* (1985), σ. 161-162. Ἐνα πρόβουνο στη Λήμνο αναφέρεται ως *Ἑρμαῖον λέπας* ή *Ἑρμαῖον ὄρος* (ΣΟΦΟΚΛΗΣ *Φιλοκτήτης* 1459). ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ σχόλια στο Π471, όπου αναφέρεται: *Ερμαῖος λόφος στην Ἰθάκη: «Ο Ἑρμαῖος λόφος σωρὸς λίθων ἐστὶν ἐνόδιος ἢ θωμός ἢ λόφος ὑποκείμενος Ἑρμοῦ ἀνδριάντι. Ἑρμαῖος οὖν λόφος ἀντὶ τοῦ σημείου τῆς ὁδοῦ· τὰ γὰρ σημεία τῶν Ρωμαίων μιλίων Ἑρμαῖους λόφους καλοῦσιν»*. Προφανῶς οι Ερμαῖοι λόφοι, ως τόπος λατρείας του Ερμού, προστάτη των οδοιπόρων, χρησίμευαν συγχρόνως και ως σημεία των οδών ή ατραπών. Εφόσον οι οδοὶ συνέπιπταν με την μεθοριακή γραμμή δύο κοινοτήτων, είναι φυσικὸ οι Ερμαῖοι να ήταν από τα βασικότερα σημεία αναφοράς των ορίων.

Αντίστοιχα τοπωνύμια παραδίδονται στην Ιθάκη και Λήμνο. Δεν αποκλείεται όμως να είναι και όνομα μεταλλείου, εφόσον στο Λαύριο μαρτυρείται η ονομασία *έρμαϊκόν* για μεταλλείο¹⁵.

Στίχ. 4-5. *κατὰ τὸ μέσον τῶν δύο τρακυλίων ἐπὶ τὴν Λαμπυρίδαν*. Η λέξη *τρακύλιον* είναι ανύπαρκτη και πρόκειται πιθανότατα για λανθασμένη γραφή από τον χαρακτή, που ενδεχομένως οφείλεται σε ιδιωματική προφορά, της λέξης *τραχήλιον*: μικρός τράχηλος ή αυχένας μεταξύ λόφων. Η ατραπὸς θα περνούσε από μία χαρακτηριστική θέση, όπου σχηματίζονταν δύο μικροί αυχένες ανάμεσα σε τρεις λόφους, για να φθάσει στην Λαμπυρίδα, μία τοποθεσία, όπου το καλοκαίρι θα κυκλοφορούσαν πολλές λαμπυρίδες (πυγολαμπίδες).

Οι στίχοι 6-10 δεν παρουσιάζουν προβλήματα στην ανάγνωση, επειδή σώζονται σχεδόν αλώβητοι.

Στίχ. 11-12: *πρ[ονω]πήν τῷ<ι> ἀτραπῷ<ι> κάτω ἐπὶ τ[ὸ χαμη]λὸ βουνόν*. Το επίθετο *προνωπήν* νοείται ως κατηγορημα στην λέξη *ὁδόν* (στίχ. 9) και φανερώνει τον τρόπο. Η οδὸς ἀπὸ το Διοσκούριον οδηγεί, με έντονη κλίση προς την ατραπὸν, κάτω στο χαμηλὸ βουνό. Εφόσον ἀπὸ την απαριθμηση των τοπωνυμίων, ἀπ' ὅπου διέρχεται η ατραπὸς, φαίνεται να ακολουθεῖται καθοδική πορεία ἀπὸ ψηλά προς τα χαμηλά, είναι προτιμότερο να συμπληρώσουμε *χαμηλὸν βουνόν* και ὄχι π.χ. *υψηλόν*.

Στίχ. 13. *καὶ τὰ Εὐγέωνο[ς χωρία]*. Η λέξη *χωρία* χρησιμοποιεῖται με την έννοια της ιδιόκτητης γης ή αγρού¹⁶.

Στίχ. 14-26. Τα γράμματα του στίχου 14 είναι σαφώς μεγαλύτερα ἀπ' ὅτι στους προηγούμενους και τους επόμενους στίχους, επειδή αρχίζει ἄλλη παράγραφος στο κείμενο, που εκτεινόταν πιθανόν ὡς τον στίχο 26. Απαριθμούνται πάλι τα ὄρια των Ραμναίων, με ἄλλους ὅμως γείτονες, τους Κισσεῖτας. Δυστυχῶς το τμήμα αὐτὸ της επιγραφῆς σώζεται ελάχιστα.

Στίχ. 14. *“Ὅρια Ραμ<α>ίοις <καὶ> Κισσεῖ(τα)[ις.....]*. Συμπληρώνουμε το *καὶ* σύμφωνα με τον τύπο που χρησιμοποιεῖται στον στίχο 2, αν και δεν είναι απαραίτητο¹⁷. Οι *Κισσεῖται*, κάτοικοι της περιοχῆς *Κισσός* ή *Κισσεύς*¹⁸, εμφανίζονται για πρώτη φορά σε γραπτὴ πηγή. Με τα σχετικὰ τοπογραφικὰ προβλήματα θα ασχοληθούμε πιο κάτω, σ. 127.

Στίχ. 15. *Πρὸς ἔων καὶ ἄρκτον*. Ο καθορισμός των ορίων με βάση τα σημεία του ορίζοντα απαντὰ και σε ἄλλες οριοθετικὲς επιγραφές¹⁹.

Στίχ. 15-16. Προτείνουμε την συμπλήρωση *[τὴν ὁδὸν ἐπὶ νο]μοὺς μειλώ-δει[ς.....]*. Είναι πιθανὸ με τις δύο τελευταῖες λέξεις να δηλώνονται λιβάδια κατὰλληλα για την βοσκή μῆλων: προβάτων. Διαλεκτικὸς τύπος *μεῖλον* ἀντὶ του *μῆλον* μαρτυρεῖται στην Βοιωτία. Κανονικὰ το επίθετο *μηλώδης* δηλώνει ιδιότητα σχετικὴ με τον καρπὸ του μῆλου ή και το ομώνυμο δένδρο, ὁπότε *νομοὶ μηλώδεις* θα σήμαινε λιβάδια ὅπου

15. M. CROSBY, “The Leases of the Laureian Mines”, *Hesperia* 19 (1950), σ. 193, 222, επιγρ. 9, στ. 12-13.

16. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ I, 106. SIG³, 332. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* 844b.

17. GUARDUCCI II, σ. 432: «ὄρια Μελανπαγιτῶν Ἑρακλεωτῶν». SIG³, 638, 15: «ὄρους εἰμεν Μονδαιεῦσι καὶ Ἀζωριασταῖς».

18. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, «Κισσός», *Μακεδονικά* 3 (1953-55), σ. 353-362. RE XI, I, στ. 522. Βλ. πιο κάτω σ.

19. CROSBY, ὁ.π., σ. 264, αρ. 20, στ. 23, «πρὸς ἡλίου ἀνιόντος». Αρ. 25, σ. 273, στ. 24, «πρὸς ἡλίου δυσμάς».

υπάρχουν και μηλιές.

Στίχ. 17. τὸ κνίμα ὡς Λέξη κνίμα δεν μαρτυρείται, γι' αυτό και θα πρέπει να την χρεώσουμε στην ολιγομάθεια ή τη τοπική διάλεκτο του συντάκτη του κειμένου. Εάν αντικαταστήσουμε το ι με η, η λέξη κνήμα θα πλησιάζει το μαρτυρημένο όνομα κνημός, που σημαίνει προεξέχοντα ὠμο ή τμήμα βουνού.

Οι ανορθόδοξες λύσεις που προτείνουμε στους στίχους 16-17 βασιζονται στην διαπίστωση, ότι τα αναφερόμενα τοπογραφικά στοιχεία έχουν σχέση με την μορφολογία του εδάφους, πράγμα που μας έδωσε την κατευθυντήρια γραμμή για την ερμηνεία που δώσαμε. Για τους στίχους 18-19 δεν έχουμε τίποτε να προτείνουμε.

Μετά τον στίχο 19 λείπουν δύο στίχοι τελείως.

Στίχ. 22. Στην δεξιά άκρη το απόγραφο του Πελεκίδη σημειώνει τα γράμματα ΛΩ, ίσως τμήμα του ονόματος [Πί]λω[ρος].

Στίχ. 23. Στο ίδιο απόγραφο σημειώνονται στην δεξιά άκρη τα γράμματα ΑΞΙΚΗΗ. Σήμερα σώζεται μόνο το τελευταίο γράμμα, που είναι Ν και όχι Η. Τμήμα της ίδιας λέξης επαναλαμβάνεται στον στίχο 28 και μας βοηθεί στην συμπλήρωση [ἐπὶ τὴν ἀμ]αξικὴν [ὁδὸν....]. Πρόκειται λοιπόν για οδό φαρδύτερη από ατραπό, ώστε να είναι κατάλληλη για άμαξες.

Στίχ. 25. [...κ]αὶ ἐπὶ τὸ Ἑρμαῖον....]. Στο τοπωνύμιο *Ερμαῖον* τερματίζει πιθανόν η μεθοριακή γραμμή μεταξύ Ρωμαίων και Κισσιτών. Από το Ερμαῖον άλλωστε (στίχ. 2) ξεκινούσε και η μεθοριακή ατραπὸς μεταξύ Ρωμαίων και Παραιπίων.

Στίχ. 26-27. Ὅρος Ὀσβαίοις [καὶ Ραμαίοις...]. Από το μικρό σωζόμενο δεξιό τμήμα του στίχου 26 και μέχρι τον στίχο 31 γίνεται φανερό ότι έχουμε την οριοθέτηση της χώρας των Οσβαίων με άγνωστο ποιους γείτονες, πιθανότατα όμως τους Ρωμαίους. Οι Οσβαίοι δεν αναφέρονται σε καμία αρχαία πηγή.

Οι στίχοι 26-30 σώζονται στο δεξιό μόνο τμήμα τους, αλλά παρά την αποσπασματική διατήρηση παρέχουν ενδιαφέροντα στοιχεία.

Στίχ. 27. [.ή.....] δρυς καὶ ὁ βοών. Μία μεγάλη ίσως δρυς και ένα βουστάσιο καθορίζουν την αρχή της μεθορίου. Στον επόμενο στίχο θα περιμένε κανείς το όνομα του ιδιοκτήτη του βοώνος, αλλά δεν υπάρχει δυνατότητα τέτοιας συμπληρώσεως.

Στίχ. 28-29. [καὶ ἡ ἀτραπὸς ἐπὶ Πρα]σσιλίους καὶ ἡ <ά>μαξ(ι)[κὴ ἡ ἄγουσα ἐπὶ τ]ὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἰε(ρόν). Οι Πρασσιλίοι είναι οι κάτοικοι της Πρασσίλου, πόλης της Χαλκιδικής, γνωστής από τον κατάλογο της εξηκοστής του φόρου των μελών της Αθηναϊκής Συμμαχίας, του έτους 421/0 π.Χ.²⁰.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σπάνια μνεία ιερού της Αρτέμιδος στην Χαλκιδική, όπως άλλωστε και η μνεία Διοσκουρίου (πιο πάνω στίχ. 10-11). Πρόκειται μάλλον για μικρά αγροτικά ιερά δίπλα στις ατραπούς και οδούς. Λατρεία της Αρτέμιδος Αγροτέρας ήταν πολύ διαδεδομένη στην Μακεδονία²¹.

20. ZAHNT, ό.π., σ. 218. B. MERITT—H. WADE—GERY—M. MCGREGOR, *The Athenian Tribute Lists I* (1939), (στο εξής *ATL*), σ. 542, 556· *IG I³*, 1981, αρ. 285. Εκτενέστερα πιο κάτω σ. 128.

21. W. BAEGE, *De Macedonum Sacris*, σ. 55. S. DÜLL, "Zur 'Makedonischen' Artemis", *Archaiá Makēdonía IV*, (1986), σ. 191-206. Αρτεμίσιος άλλωστε ονομαζόταν ένας από τους μήνες του Μακεδονικού, όσο και του νησιωτικού ημερολογίου (π.χ. της Τήνου), που ακολουθούσαν οι πόλεις της Χαλκιδικής.

Στίχ. 30-31. [καὶ τὰ Ὀσβα] ἢ [καὶ τὰ Ραμα]ίοις κατ' ἐπιστολὴν προσ[δε]δομένα ἐν τῇ<ι> Ὀλαία<ι> πλέθρα. Ἡ Ολαία δεν μαρτυρεῖται στις πηγές. Πιθανότατα σημαίνει πεδιάδα σπαρμένη με κριθάρι²². Σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ οἱ Ραμαῖοι ἢ οἱ Οσβαῖοι εἶχαν ἀποκτήσει μετὰ ἀπὸ βασιλικὴ διευθέτηση, διατυπωμένη σε ἐπιστολὴ²³, ὁρισμένα πλέθρα ἐπὶ πλεον ὅσων εἶχαν. Ἡ μνεία τῆς ἐπιστολῆς τοποθετεῖ τὴν πρόσκτησίν τους ὁπωσδήποτε μετὰ τὴν επικράτηση τοῦ Φιλίππου στὴν Χαλκιδική το 348 π.Χ. Δεν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἐγινε αὐτὴ ἡ διευθέτηση, ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι σε δύο ἄμεσα γειτονικὲς πρὸς τὴν Χαλκιδικὴ περιοχές, στὴν Βοττικὴ καὶ στοὺς Φιλίππους, ἐγιναν ἀνακατατάξεις γῆς ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου. Ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τῆς καλλιεργήσιμης γῆς στὴν χώρα τῶν Φιλίππων διατυπώθηκε σε ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου²⁴, ὅπου μάλιστα γίνεται λόγος καὶ γιὰ ὁρισμένα πλέθρα ποὺ πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴ παραχώρηση. Στὴν ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε το 1982 στὸ Καλαμωτὸ Ζαγκλιβερίου²⁵, γίνεται ἀναφορὰ σε διανομὴ γῆς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στὴν περιοχὴ τῶν Καλινδοίων, στὴν Βόρεια Βοττικὴ. Ἐνα τρίτο παράδειγμα παραχωρήσεως γῆς, στὴν νοτιοδυτικὴ Βοττικὴ, ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Κασσανδρείας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου²⁶. Ἡ διάθεση ὅμως γῆς ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς δεν εἶναι οὔτε νέο φαινόμενο -ἔχουμε παραδείγματα ἀπὸ τὸν 6ο καὶ 5ο αἰῶνα-²⁷ οὔτε σταματᾷ στὸν Ἀλέξανδρο.

Στίχ. 31-37. Στὸ τελευταῖο σωζόμενο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ἔχουμε τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων μετὰξὺ τῶν Ὀσβαίων καὶ τῶν Καλλιπολιτῶν. Οἱ στίχοι 31-35 εἶναι σχεδὸν ἀκέραιοι καὶ μας πληροφοροῦν ὅτι τὰ ὅρια μετὰξὺ Ὀσβαίων καὶ Καλλιπολιτῶν ἦταν δύο ποταμοί, ὁ Πεταρίσκος καὶ ὁ Ἀμμίτης καὶ ἡ οδὸς ποὺ οδηγούσε στὴν θέση Ἐπτάδρονον, μετὰ στὸν κατωρυγμένο λίθο, στὸ ορυχεῖο θὰ λέγαμε, στὴν θέση Λευκὴ Πέτρα καὶ στὴν κώμη τοῦ [Πεταρί]σκου(;).

Τὰ γράμματα ποὺ σώζονται στοὺς στίχους 38-40 μαρτυροῦν ὅτι ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων εἶχε συνέχεια στὸ τμήμα ποὺ δεν σώθηκε.

Απὸ τὰ δύο ὀνόματα ποταμῶν, τὸ Ἀμμίτης²⁸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν γραπτὴ παράδοση, ὡς τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ποταμούς ποὺ περιέρρεαν τὴν Μυγδονικὴ Ἀπολλωνία καὶ χύνονταν στὴν λίμνη Βόλβη. Ὁ ἄλλος ποταμὸς ὀνομαζόταν Ὀλυνθιακός. Ἡ Ἀπολλωνία ἰδρύθηκε πιθανότατα το 432 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς τῶν νότιων παραλίων τῆς Χαλκιδικῆς, στοὺς ὁποίους ὁ Περδίκκας, στὶς παραμονὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, παρεχώρησε γῆ δική του γύρω ἀπὸ τὴν λίμνη Βόλβη, γιὰ νὰ τὴν νέμονται²⁹. Εἶναι

22. Ὀλαί ἢ Οὐλαί: στάχια κριθῆς. Ὀλαιῆς ἢ Οὐλαιῆς ἀναφέρονται στὴν Καρία, *ATL* I, σ. 529.

23. Γιὰ τὴν σημασίαν τῶν βασιλικῶν ἐπιστολῶν, ποὺ ἐκδίδονταν γιὰ εἰδικὰ ζητήματα πόλεων, βλ. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, «Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε'», *ΑΕ* (1934/35), σ. 119-120.

24. CL. VATIN, «Lettre d'Alexandre à la Cité des Philippes», *Πρακτικά τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* (1982), Α, σ. 259-270.

25. Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων», *Αρχαία Μακεδονία* IV (1986), σ. 87-114.

26. *SIG*³, 332.

27. N.G.L. HAMMOND - G. GRIFFITH, *A History of Macedonia* II (1979), σ. 156-157.

28. *ΑΘΗΝΑΙΟΣ* 8, 334.

29. Ο Α. Β. WEST, *The History of the Chalcidic League* (1918), σ. 101, σημ. 17, διατύπωσε πρῶτος τὴν θεωρίαν γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Μυγδονικῆς Ἀπολλωνίας ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς το 432 π.Χ. Ἡ θεωρία αὐτὴ υιοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν ΖΑΗΡΝΤ, ὁ.π., σ. 156 καὶ ἀπὸ τὸν ΜΑΚΑΡΟΝΑ, «Ἀπολλωνία ἡ Μυγδονικὴ», *Αρχαία Μακεδονία* II (1973), σ. 189-194, ὁ ὁποῖος ὅμως τὴν ταυτίζει με τὴν θέση Τούμπες Καλαμωτοῦ. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Ἀπολλωνίας με τὴν τράπεζα τῆς Νέας Ἀπολλωνίας καὶ τῶν Τουμπῶν τοῦ Καλαμωτοῦ με τὰ Καλινδοῖα, ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αρχαία Μακεδονία* IV, σ. 104-105.

φυσικό οι Χαλκιδείς εκείνοι να έδωσαν στα δύο ποτάμια, που περιέβαλλαν την νέα πόλη, ονόματα που θα τους θύμιζαν την πατρίδα: Ο Ολυνθιακός το ποτάμι της Ολύνθου και ο Αμμίτης έναν άλλο ποταμό με πλούσιες αμμουδερές όχθες, όπως έχει ο μεγαλύτερος ποταμός της Χαλκιδικής, το ποτάμι της Ορμύλιας³⁰. Και σήμερα ακόμη λειτουργούν αμμωρυχεία κατά μήκος της κοίτης του (Εικ. 4), και κυρίως στους πρόποδες ενός απόκρημνου βουνού (Εικ. 5, Σχ. 3), που υψώνεται στην αριστερή όχθη του ποταμού, στην έξοδό του από την ημιορεινή ενδοχώρα προς την πεδιάδα και που φέρει το όνομα Καλλιπόλις! Πρόκειται για αρχαίο και όχι νεώτερο λόγιο τοπωνύμιο, με το οποίο σχετίζονται μεσαιωνικοί θρύλοι, όπως συμβαίνει με πολλές αρχαίες οχυρωμένες θέσεις σε διάφορα σημεία της Ελλάδας.

Ο ύψους 200 μ. κωνικός λόφος της Καλλιπόλεως επιστέφεται από μικρό μεσαιωνικό κάστρο που διατηρείται σε χαμηλό ύψος. Το 1900 ο Μιχαήλ Χρυσοχόος το επισκέφθηκε και στη συνέχεια το περιέγραψε σε ανακοίνωσή του στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό³¹. Ο Χρυσοχόος αφηγείται και τον σχετικό θρύλο, που αποδίδει την ίδρυση της Καλλιπόλεως του Ελλησπόντου σε πρόσφυγες από την Καλλίπολη της Ορμύλιας, στην εποχή των επιδρομών των Αλγερινών πειρατών. Τον ίδιο θρύλο επαναλαμβάνει και ο Struck³². Ο Χρυσοχόος δεν είδε αρχαία ερείπια στον χώρο του Κάστρου. Σε αυτοψία που πραγματοποιήσαμε τον Απρίλιο του 1986, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν τμήματα αρχαίων τοίχων στο μικρότερο ύψωμα, 100 μ. περίπου πίσω και ΒΑ από το χριστιανικό κάστρο, μετά από παρεμβολή ενός αυχένα, που ονομάζεται Σελάδα.

Σε απόσταση 200-300 μ. πάλι προς τα βορειοανατολικά, όπου το ύψωμα της Καλλιπόλεως καταλήγει σε καλλιεργήσιμες ήπιες πλαγιές, διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, απ' όπου προέρχεται εγχώριο προχοϊδίο αρχαϊκών χρόνων. Στην δεξιά όχθη του ποταμού, απέναντι από την Καλλίπολη, μας υποδείχθηκε θέση, όπου στο παρελθόν είχαν βρεθεί αρχαίοι τάφοι.

Επομένως το τοπωνύμιο Καλλιπόλις αντιστοιχεί και σε αρχαία θέση, που συνδυάζει μάλιστα το πραγματικά σπάνιο φυσικό κάλλος, που ενέπνευσε την ονοματοθεσία, με τα πλεονεκτήματα ενός οχυρού υψώματος. Έλεγχε την οδό από την πεδιάδα της Σερμύλης προς την πλούσια σε μεταλλεύματα ημιορεινή ενδοχώρα, όπου ακόμη και η άμμος του ποταμού και των παραποτάμων του ήταν χρυσοφόρος³³. Σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, κατάλοιπα δραστηριότητας χρυσορύχων, σωροί δηλαδή από τις πέτρες που απομακρύνονταν προκειμένου να συλλεχθεί η άμμος, υπάρχουν σε πολλά σημεία των οχθών του ποταμού της Ορμύλιας ή Σμίξης, όπως λέγεται στην περιοχή των Πλανών. Σωροί εξάλλου ορυγμένων λίθων από την εκσκαφή μεταλλευτικών στοών υπάρχουν στις

30. Το ποτάμι της Ορμύλιας έχει διάφορα ονόματα. Στους χάρτες των αρχών του αιώνα μας ονομάζεται Σμίξη ή Μηλιάδα, από τα ονόματα του άνω ρου και ενός παραποτάμου του. Το όνομα Χαβρίας που του αποδόθηκε από τους λόγιους δεν τεκμηριώνεται επιστημονικά, εφόσον το ποτάμι που έφερε αυτό το όνομα χυνόταν στον Θερμαϊκό κόλπο (ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ 3, 13, 13).

31. ΜΙΧ. ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ, «Η Σερμύλη (Ορμύλια)», *Επετηρίς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 4 (1900), σ. 104-113 και ιδίως σ. 110-111.

32. Α. STRUCK, *Makedonische Fahrten. I. Chalkidike* (1907), σ. 59.

33. Φαίνεται ότι τουλάχιστον μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο χρυσορύχοι έπλεναν την άμμο των ποταμών και ρυακιών, όπως σημειώνει το 1914 ο Avezou για την περιοχή του Αγίου Νικολάου, νοτιοανατολικά από την Καλλίπολη: D. FEISSEL - M. SEVE, "La Chalcidique vue par Charles Avezou", *BCH* 103 (1972), σ. 273. Τοπωνύμιο Μαλαμάδικα σημειώνεται στον χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού 5 χλμ ανατολικά από την Καλλίπολη, κατά μήκος του ρου ενός μικρού παραποτάμου της Σμίξης.

πλαγιές των φαραγγιών πάνω από το ποτάμι. Η θέση Μένταλλα (Σχ. 3, αρ. 6) ένας λόφος στην αριστερή όχθη της Σμίξης, σε απόσταση επτά χιλιομέτρων ΒΑ από την Καλλιπολη, φαίνεται ότι διέσωσε αρχαίο τοπωνύμιο³⁴. Και πραγματικά διαπιστώσαμε εκεί την ύπαρξη κατηφορικής αρχαίας στοάς, σκαλιστής στον βράχο. Πρόκειται δηλαδή για ένα «εργάσιμον».

Τόσο η Σμίξη –ο άνω ρους δηλαδή του ποταμού της Ορμύλιας νότια από την δυτική άκρη της πεδιάδας των Πλανών-, όσο και ο δυτικός παραπόταμος Μηλιάδα³⁵ –που ηχητικά μας θυμίζει τους μειώδεις νομούς (;) των στίχων 15-16-, ρέουν στο βάθος στενών και απότομων φαραγγιών. Στη θέση Μεσονήσι (Χάρτης ΙΙΙ, αρ. 5) ενώνονται σε ένα κορμό, που συνεχίζει ορμητικά την πορεία ανάμεσα στα υψώματα, μέχρι να ξεχυθεί στην πεδιάδα της Ορμύλιας, λίγο μετά την Καλλιπολη. Από τους πρόποδες της Καλλιπόλεως ο ρους γίνεται ήρεμος και οι όχθες είναι αμμουδερές (Εικ. 4).

Τα δύο άλλα ονόματα ποταμών που αναφέρονται στην εξεταζόμενη επιγραφή, Μάνης και Πεταρίσκος, σίγουρα ταιριάζουν σε ορμητικούς ποταμούς που ρέουν στο βάθος στενών φαραγγιών. Στην ίδια περιοχή υπάρχουν και άλλα σύγχρονα τοπωνύμια που θυμίζουν τοπωνύμια της επιγραφής: στη θέση Μεσονήσι, όπου ενώνεται η Σμίξη με την Μηλιάδα, πάνω από την αριστερή όχθη της Σμίξης υψώνονται απότομα οι Μελισσόπετρες, ένας εντυπωσιακός κρημνός από υπόλευκο ασβεστολιθικό πέτρωμα, που αποτελεί χαρακτηριστικό σημείο αναφοράς ανάμεσα στους χωμάτινους λόφους που τον περιβάλλουν. Τοπωνύμιο Άσπρες Πέτρες υπάρχει και στη βόρεια παρυφή της πεδιάδας των Πλανών, σε μικρή απόσταση από την ανασκαφή του Πελεκίδη (Σχ. 3, αρ. 17). Η θέση αυτή πήρε το όνομά της από τους διάσπαρτους άσπρους βράχους που προβάλλουν στην ράχη χαμηλού υψώματος. Σε απόσταση 200 μ. δυτικά από τις Άσπρες Πέτρες υπάρχουν κατά ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, αρχαίοι τάφοι.

Ανακεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε ότι γύρω ή σε μικρές αποστάσεις από την θέση της αρχαίας Καλλιπόλεως υπάρχουν ποταμοί που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τα ονόματα Αμμίτης, Μάνης και Πεταρίσκος, άφθονα δείγματα μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και στοές ορυχείων, όπου θα ήταν δυνατόν να αναζητήσουμε το Μακρόν Εργάσιμον, καθώς και άλλα σημεία, όπου θα ταιριαζαν οι θέσεις «κατωρυγμένος λίθος» ή Λευκή Πέτρα της επιγραφής μας. Η χώρα είναι ημιορεινή με άφθονη θαμνώδη βλάστηση και πρίνους. Μέχρι πρόσφατα οι δρυς του Χολομώντα κατέβαιναν ως την θάλασσα, πριν εκτοπισθούν από τα κωνοφόρα³⁶. Τοπωνύμιο «Δεντράρα», χωρίς όμως να σώζεται η πελώρια δρυς που έδωσε το όνομα, υπάρχει σήμερα πολύ κοντά στην Αγία Φωτίδα Πλανών (Σχ. 3, αρ. 8). Γεωμορφολογικά και από την πλευρά της χλωρίδας η τοπογραφία της επιγραφής εφαρμόζεται στην μεταξύ Βραστών - Πλανών και Ορμύλιας περιοχή.

34. Στον ΗΡΟΔΟΤΟ (ΙΙ 57, ΙV 185, V 17 κ.α.) απαντά για πρώτη φορά η λέξη μέταλλον με την έννοια του μεταλλείου, τόπου δηλαδή όπου απαντά μετάλλευμα, π.χ. στο ΙΙΙ 57: «*χρύσεια καὶ ἀργύρεα μέταλλα*» (χρυσού και αργύρου μεταλλεία). Με την ίδια σημασία απαντά και στις επιγραφές της Αγοράς Αθηνών με τα συμβόλαια ενοικίασης των μεταλλείων του Λαυρείου, π.χ. *Hesperia* 10 (1941), σ. 14, αρ. 1, *Hesperia* 19 (1950), σ. 206, αρ. 1: «*μέταλλα ἐπράθη*».

35. Η ονομασία οφείλεται στα δένδρα μηλιάδια (μελίαι) που αφθονούν εκεί.

36. ΙΩΑΚ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, «Συμβολή εις την ετυμολογίαν του ονόματος του χωρίου Νικήτη», *Μακεδονικά* 12 (1972), σ. 306. Ο Ν. ΣΧΙΝΑΣ, *Οδοιπορικαὶ σημειώσεις* (1887), Β', σ. 572, αναφέρει ότι η οδός μεταξύ Αγ. Ιωάννου Προδρόμου και Πλανών έβαινε «διὰ δρυών, πρίνων, πλατάνων καὶ ἀγρών».

Από την άλλη πλευρά, η αναφορά στην Πίλωρο, που με βάση τον Ηρόδοτο³⁷, τοποθετείται στον μυχό του Σιγγιτικού κόλπου και πιθανόν κοντά στα Πυργαδικία, σε απόσταση 7 χλμ. ανατολικά από την Σμίξη, προσφέρει την δεύτερη –μετά την Καλλίπολη– ισχυρή βάση για τον εντοπισμό των πολισμάτων και των τοπωνυμίων της επιγραφής στον χώρο των Πλανών. Δευτερεύον στοιχείο είναι η μνεία της Πρασσίλου, για την θέση της οποίας δεν υπάρχει βεβαιότητα, αλλ' οπωσδήποτε σχετίζεται με πόλεις του κορμού της Χαλκιδικής και πιθανότατα της νοτιοανατολικής Βοττικής³⁸.

Μεταξύ λοιπόν Πίλωρου και Καλλιπόλεως τοποθετείται ο χώρος αναφοράς της εξεταζόμενης επιγραφής. Πριν όμως καταλήξουμε σε προτάσεις, θα παρουσιάσουμε τις κυριότερες αρχαιολογικές μαρτυρίες του ίδιου χώρου, ώστε ενδεχομένως να βοηθήσουν στην προσπάθεια ερμηνείας των τοπογραφικών στοιχείων, που τόσο γενναιόδωρα μας δίνει η επιγραφή.

Αν εξαιρέσουμε τις ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίων νεκροταφείων σε αρκετές τοποθεσίες μεταξύ Πυργαδικίων και Πλανών (θέσεις Κοκκαλάδες, Μαρμαράς, Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος, Καστέλλι Πλανών), καθώς και στον μέσο ρου του ποταμού της Ορμύλιας (Λοντοβού, Παναβίτσα), για έξι μόνο από τους αρχαίους οικισμούς και πόλεις της ίδιας περιοχής έχουμε αρχαιολογικά στοιχεία, μετά από συστηματικές ανασκαφές ή τυχαία ευρήματα.

Στα Πυργαδικία έγινε το 1968 ολιγοήμερη ανασκαφή στη θέση 'Ασπρος Κάβος (Εικ.6 και 7, πρβλ. Σχ. 3, αρ 11), από την συνάδελφο Ευγενία Λεβεντοπούλου-Γιούρη³⁹. Αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δωματίου οικίας κλασικών χρόνων, όπου βρέθηκαν μνημειώδη αγγεία τοπικού εργαστηρίου, στην ανατολική κλιτύ μικρού ακρωτηρίου. Η επίπεδη επιφάνεια του κάβου δεν είναι μεγαλύτερη από τέσσερα στρέμματα· πριν από λίγα χρόνια καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος από παράνομες εργασίες εκχερσώσεως. Το μέγεθος του οικισμού που θα μπορούσε να αναπτυχθεί εκεί, δεν θα έφτανε αυτό μιας πόλης. Αρκετοί ερευνητές έχουν τοποθετήσει στην θέση αυτή την Πίλωρο, όπως είδαμε, και το δεχόμαστε με επιφύλαξη και με την προϋπόθεση ότι ενδεχομένως πρόκειται για το επίγειο της πόλης. Η περιοχή δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, αλλά υπάρχουν αρκετές ενδείξεις στα υψώματα δυτικά από τα Πυργαδικία, γνωστά με το όνομα Μαρμαράδες.

Ο Μαρμαράς «Παληοφυλακή» (Εικ. 8, πρβλ. Σχ. 3, αρ.10), ανήκει στην κοινότητα Μεταγκιτσίου. Η κορυφή του αποτελεί απόκρημνη οχυρή ακρόπολη, που περιβαλλόταν από τείχος, το οποίο σωζόταν σε αρκετό ύψος, όπως θυμούνται οι ντόπιοι, ώστε να δώσει την επωνυμία «Παληοφυλακή» στο υψώμα. Φαίνεται ότι διαλύθηκε από θησαυροθήρες – αρχαιοκαπήλους, που το αναμόχλευσαν (Εικ. 9, 10). Σήμερα υπάρχει στην θέση του μόνο ο κατώτερος δόμος της νότιας πλευράς, από καλά αρμοσμένες και πελεκημένες ασβεστολιθικές πέτρες (Εικ. 11). Το λατομείο βρισκόταν στη δυτική πλευρά του απόκρημνου λόφου (Εικ. 12). Οι προς νότο και νοτιοανατολικά πλαγιές είναι γεμάτες από θεμέλια οικιών και όστρακα κλασικών χρόνων (Εικ. 13). Στους νότιους πρόποδες εκτείνεται το νεκροταφείο.

37. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 122. Εκτενέστερα πιο κάτω, σ. 127.

38. Πιο κάτω σ. 128.

39. ΑΔ 22 (1967), Β2, σ. 403, πίν. 307α· ΑΔ 24 (1969), Β2, σ. 310-311· ΕΥ. ΓΙΟΥΡΗ, «Η κεραμική της Χαλκιδικής στον 4ο αι. π.Χ.», *Κέρνος, Τμητική προσφορά στον Καθηγητή Γ. Μπακαλάκη* (1972), σ. 11-14.

Η θέση του πολισματος στον Μαρμαρά παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα. Από εκεί διέρχεται η οδός που από τα Πλανά οδηγεί στην πεδιάδα του Μεταγκιτσίου, λίγο μετά την διακλάδωση προς Πυργαδίκια. Οπτικά ελέγχει όλο τον Σιγγιτικό κόλπο· από την κορυφή του φαίνονται τόσο τα Πυργαδίκια, όσο και η χερσόνησος Πύργος - Μυτάρι Αγίου Νικολάου, όπου τοποθετείται η Σίγγος (Εικ. 14). Επομένως ήταν ορατή από τους πλέοντες στον μυχό του κόλπου, όπως έκαμε και ο στόλος του Ξέρξη.

Μικρότερης έκτασης αρχαιότητες αναφέρεται ότι υπάρχουν και στο παραθαλάσσιο ύψωμα Καστέλλι Κοκκαλά ή Κοκκαλάδες, αμέσως δυτικά από τα Πυργαδίκια (Σχ. 3, αρ. 12).

Στο στάδιο που βρίσκεται σήμερα η έρευνα είναι δύσκολο να πούμε ποια από τις τρεις θέσεις γύρω από τα Πυργαδίκια - Άσπρος Κάβος, Παλιοφυλακή, Καστέλλι Κοκκαλά- μπορεί ασφαλέστερα να διεκδικήσει την ταύτιση με την Πίλωρο.

Περίπου 200 μ. δυτικά από τον Αγ. Ιωάννη Πρόδρομο, ο δρόμος προς τα Πλανά περνά ανάμεσα από το προσκύνημα της Αγίας Κυριακής και ένα ακόμη μικρό αρχαίο οικισμό (Σχ.3, αρ.9). Αποτελείται από μία μικρή τραπεζόσχημη τούμπα, που την έκοψε η διάνοιξη του νέου δρόμου προς το Γομάτι, και από ένα χαμηλό «καστέλλι». Στη θέση αυτή οι ντόπιοι θυμούνται ότι παλιά είχαν βρεθεί πολλοί τάφοι. Προφανώς είναι το σημείο, όπου ο Πελεκίδης αναφέρει ότι έσκαψε τάφους (ΑΔ 9 (1924/25), *Παράρτημα*, σ. 36).

Στη θέση Καστέλλι, δύο χιλιόμετρα βορειοδυτικά των Πλανών, που υπάγονται στην κοινότητα των Βραστών, βόρεια από την «σμίξη» των ποταμών Παλιοχωρίτικου και Ξυνονεριού για να σχηματίσουν το ποτάμι Σμίξη, υψώνεται τούμπα πάνω σε τράπεζα (Εικ. 15, 18). Στις ανατολικές πλαγιές του Καστελλίου ο Σ. Πελεκίδης ανέσκαψε το 1925 τάφους υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁴⁰, αφού είχε προηγηθεί αρχαιοκαπηλία και κατάσχεση ορισμένων πήλινων αγγείων. Το μέγεθος του χώρου δικαιολογεί την ύπαρξη αρχαίου πολισματος. Δυτικά και απέναντι από το Καστέλλι, στην δεξιά όχθη του Παλιοχωρίτικου, στην ευρύτερη πάντα περιοχή της Σμίξης και στην κορυφή ψηλότερου λόφου που ονομάζεται Καστρί, (Εικ. 16, 19, πρβλ. Σχ. 3, αρ.2), υπάρχουν λειψανα οχυρωμένης ακρόπολης. Στις δυτικές υπώρειες του Καστρίου στον διάσπαρτο από κεραμίδια και όστρακα ελαιώνα Ντερέκα, πρώην Δημ. Χαλκιά (Εικ. 17), πρέπει να βρέθηκαν οι δύο ωνές του 4ου π.Χ. αι., που δημοσιεύτηκαν πρόχειρα από τον Πελεκίδη⁴¹. Αποκτούν ιδιαίτερη σημασία μετά την εύρεση τεσσάρων ακόμη ωνών στην θέση Αμυγδαλιές του Κελλίου Βραστών.

Τρία χιλιόμετρα περίπου νότια από τον οικισμό Κελλι της Κοινότητας Βραστών, στην τοποθεσία Αμυγδαλιές υπάρχουν δύο τούμπες, «Καστέλλια» και αυτές, που ενώνονται με ένα στενό αυχένα (Εικ. 18, 19, πρβλ. Σχ. 3, αρ. 4). Το μικρότερο Καστέλλι Β μοιάζει από μακριά κωνικό (Εικ. 18, αριστερά), αλλά έχει επίπεδη κορυφή εκτάσεως δυο στρεμμάτων. Αναμοχλεύθηκε το 1986 με βαθειά άρωση με αποτέλεσμα να διαλυθούν αρχαίοι τοίχοι, να φανούν όστρακα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, καθώς και μία ωραία επίστεψη στήλης του τέλους του 5ου π.Χ. αι. Το μεγάλο Καστέλλι Α έχει σχήμα τράπεζας. Διπλάσιο σε έκταση από το μικρό, περιβάλλεται από τείχος κλασικών χρόνων.

Ο Αντ. Παντάλης, ιδιοκτήτης του αγρού και του αμπελιού, που καταλαμβάνουν την

40. Βλ. σημ. 2.

41. ό.π., ΑΔ 9 (1924/25), *Παράρτημα*, σ. 39-40, εικ. 8-9. Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 1680-81.

επίπεδη επιφάνεια του μεγάλου Καστελλίου, εργάστηκε συστηματικά και με οργανωμένο συνεργείο, για να καθαρίσει από αρχαίους τοίχους και ευρήματα την ιδιοκτησία του. Μέρος των ευρημάτων από εκεί, καθώς και από νεκροταφείο που είχε ανασκάψει στην γειτονική θέση Παναβίτσα πούλησε στον συλλέκτη κάτοικο του Πολυγύρου Λαμπρόπουλο, ενώ ένα μικρό μέρος παρέδωσε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης⁴². Ανάμεσα στα παραδοθέντα ήταν τρεις ωνές, όπου επαναλαμβάνονται ονόματα ιδιοκτητών και μαρτύρων, καθώς και το όνομα του ιερέα Καλλιπίδη Μενεκλέως, που υπάρχει και στη μία από τις ωνές του Πελεκίδη από το Καστρί στη Σμίξη Πλανών. Οι δύο θέσεις απέχουν 6,5 χλμ και θα υποστήριζα ότι ο Παντάλης είχε δώσει λανθασμένη προέλευση, εάν στην αυτοψία του Απριλίου 1986 ο συνάδελφος Ιωακείμ Παπάγγελος δεν εύρισκε μία ακόμη κακογραμμένη ωνή ανάμεσα στις πεταμένες πέτρες της περιφέρειας του μεγάλου Καστελλίου. Με δυσκολία διαβάζονται και σ' αυτή τα ονόματα Στράτων, Κτήσων, που επαναλαμβάνονται στις ωνές που παρέδωσε ο Παντάλης καθώς και στο εύρημα του Πελεκίδη.

Παραθέτουμε το κείμενο των τριών από τις έξι ωνές που βρέθηκαν στις Αμυγδαλιές και στα Πλανά⁴³

Α. Ωνή αρ. ευρ. 11964 του Μουσείου Θεσσαλονίκης. (Εικ. 20). Βρέθηκε το 1986 στο Μεγάλο Καστέλλι της θέσης Αμυγδαλιά Κελλίου Βραστών. Σχιστολιθική λεπτή πλάκα διαμέτρου 0,38 μ., πάχους 0,04 μ., όμοια με αυτές που χρησιμοποιούνται ως πώματα πύλων. Χάραξη αμελής. Σπασμένη επάνω αριστερά και δεξιά, ίσως για να χρησιμεύσει σε δεύτερη χρήση ως πώμα. Φθορές στην επιφάνεια της επιγραφής, την καθιστούν εξαιρετικά δυσανάγνωστη.

.....-νος αμι-.....
[έξ]εῆς Ψίλιος Δύνην ε...
 [X]ο[ρ]όνικος ΠΧΧΧΧ Μ[ει-
 [νό]ς Ἀπατουριῶνος. Μάρτυ-
 5 [ρ]ες Βίας Ναύτωνος Ἀρίσ-
 ταρχος Λ....ο Στράτων
 Κτήσωνος

Β. Ωνή αρ. ευρ. 10467 του Μουσείου Θεσσαλονίκης. (Εικ. 21). Βρέθηκε το 1968 στην ίδια θέση με την Α. Παραλληλεπίπεδο μάρμαρο διαστάσεων 0,28 × 0,14 (-0,18) × 0,06 μ. Η επιφάνεια γραφής δεν λειάνθηκε πριν από την χάραξη και είναι ανισόπεδη. Σε μερικά σημεία, λόγω τριβής από πιθανή δεύτερη χρήση της πέτρας, μερικά γράμματα έχουν εξελιφθεί τελείως. Η χάραξη είναι επιμελημένη και διατηρείται κόκκινο χρώμα στις εγχαράξεις.

42. Δύο μελανόμορφοι κρατήρες της Συλλογής του Ηρ. Βασιλείου, Θεσσαλονίκη, προέρχονται από τα Βράστα: ΡΗ. ΖΑΡΗΓΟΡΟΥΛΟΥ, "Vases peints du Musée de Salonique", *BCH* 94 (1970), σ. 361-435, αρ. 3-4, εικ. 6-17. Κρατήρας του Λυδού στο Μουσείο Πολυγύρου: *ΑΔ* 26 (1971), Β, σ. 396, πίν. 392 στ. Δημοσιεύτηκε από τον Μ. ΤΙΒΕΡΙΟ, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής* (1981), σ. 15-93.

43. Δεν προχωρούμε σε πλήρη δημοσίευση, που θα γίνει σε άλλο χώρο. Οι δύο από τις ωνές της θέσης Αμυγδαλιές αποκείνται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου, αρ. ευρ. 492-493 και πρόκειται να δημοσιευθούν από τον Μιλτ. Χατζόπουλο. Για την μεγάλη ωνή από την Σμίξη Πλανών, αρ. ευρ. 1681 του Μουσείου Θεσσαλονίκης, βλ. *ΑΔ* (1924/25), ό.π.

- Θεός Rasura
 Οὐνή εὐθε<ι>α. Ἱερεὺς Καλ[λιπ]π[ίδης]
 Με[ν]εκλέος. Μεῖς Ἡρ[αι]ῶν
 Μένιππος Θάμωνος παρὰ Νίκων[ος]
 5 τοῦ Κτήσωνος οἰκίην ἐξῆς Δι-
 ονυσίου τοῦ Ἀννίκαντος καὶ τὸ
 ὑπερῶον 8 8 XXXΔΔ. Μάρτυ-
 ρες Διονύσιος Ἀννίκαντος
 Πολυκλε[ή]ς Ζωίλο Πο-
 10 λέμαρχος Ἀντιφάνεος

Γ. Ωνή αρ. ευρ. 6180 του Μουσείου Θεσσαλονίκης. (Εικ. 3). Βρέθηκε το 1925 στην θέση Σμίξη Πλανών. Απότμημα ασβεστολιθικής πλάκας διαστάσεων 0,185×0,165×0,033 - 0,045 μ. Το πλάτος της θα ήταν περίπου διπλό απ' ό τι σώζεται. Γραφή πρόχειρη.

- [Τύχει] ἀγαθεῖ. Οὐνή
 [κάτοχ]ος Ἱερεὺς Καλ-
 [λιππίδης Μ]ενεκλέω-
 [ς Γλαυκίας Σ]τράτωνος
 5 [.....] λέω τοῦ
 [.....]τι ε
 [.....]ος.

Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω ωνών είναι η χρήση της ιωνικής διαλέκτου, που κυριαρχεί και στις ωνές της Ολύνθου και άλλων χαλκιδικών πόλεων⁴⁴. Η απουσία των χαρακτηριστικών της από την εξεταζόμενη επιγραφή πρέπει κυρίως να οφείλεται στο ότι πρόκειται για επίσημο κρατικό και όχι ιδιωτικό έγγραφο, σε εποχή μάλιστα που οι πόλεις της Χαλκιδικής έχουν χάσει την αυτονομία τους και τείνουν να αφομοιωθούν μέσα στο ευρύτερο Μακεδονικό βασίλειο.

Οι ωνές της Χαλκιδικής περιέχουν συνήθως τα εξής στοιχεία, χωρίς αυστηρά καθορισμένη σειρά: τύπος της ωνής (ευθεία ή κάτοχος), όνομα επωνύμου ιερέα επί του οποίου έγινε η αγοραπωλησία, χρονικός προσδιορισμός (μεις τάδε), ονόματα αγοραστοῦ-πωλητοῦ, αντικείμενο αγοραπωλησίας και αξία του, ονόματα μαρτύρων και βεβαιωτών.

Από τις ωνές που παρουσιάζουμε δύο σώζουν το όνομα του μηνός: Απατουριών στην Α και Ηραιών στην Β. Ο Ηραιών, μήνας του ησιωτικού ημερολογίου⁴⁵, για πρώτη φορά εμφανίζεται σε επιγραφές της Χαλκιδικής.

Ο ιερεὺς Καλλιππίδης Μενεκλέος είναι ο επώνυμος στις ωνές Β και Γ, καθώς και στην δημοσίευτη αρ. 492 του Μουσείου του Πολυγύρου από την θέση Αμυγδαλιές, απ' όπου και η Β. Στη δεύτερη δημοσίευτη ωνή από την ίδια θέση (Μουσείο Πολυγύρου αρ. 493) επώνυμος είναι ο ιερεὺς Αντίδοτος Πολυκλέος, που αναφέρεται με το ίδιο αξίωμα σε πέντε ωνές της Ολύνθου⁴⁶. Το πρώτο συμπέρασμα μετά από αυτή την παρατήρηση είναι

44. Βλ. σημ. 1 για σχετική βιβλιογραφία.

45. RE XI, 2, στ. 1591.

46. D. ROBINSON, "Inscriptions from Olynthus" TAPhA 69 (1938), σ. 50.

ότι οι ωνές των Πλανών και του Κελλίου χρονολογούνται πριν από την πτώση της Ολύνθου το 348 π.Χ. Επιβεβαιώνεται έτσι η χρονολόγηση του Πελεκίδη στον 4ο π.Χ. αι. Το φαινόμενο εξάλλου να έχουν τον ίδιο επώνυμο ιερέα αγοραπωλησίες που έγιναν σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων, σημαίνει ότι πρόκειται για τον ιερέα ενός κοινού ιερού μιας ομογενούς ομάδας κατοίκων. Το ιερό αυτό ήταν ενδεχομένως στην Όλυνθο, αφιερωμένο πιθανότατα στον Απόλλωνα, η κεφαλή του οποίου και η κιθάρα εικονίζονται στα νομίσματα της Χαλκιδικής Συμμαχίας⁴⁷. Η ύπαρξη ενός κοινού ιερού είναι σοβαρό αποδεικτικό στοιχείο, ότι η έκφραση που χρησιμοποιεί ο Ηρόδοτος VII, 185, «τὸ Χαλκιδικὸν γένος» δεν είναι τυχαία⁴⁸, αλλά φανερώνει μια πραγματικότητα, την επίγνωση που είχαν οι Χαλκιδείς της Χαλκιδικής, ότι από πολύ παλαιούς χρόνους αποτελούσαν μία ενότητα, ένα γένος, όπου η διάκριση και ο ανταγωνισμός μεταξύ Ερετριέων και Χαλκιδέων δεν υπήρχε. Οι παλαιότερες εγκαταστάσεις αποίκων από την Εύβοια πρέπει να έγιναν την εποχή του πρώτου ιωνικού αποικισμού (τέλη 13ου-12ος π.Χ. αι.), που είχε χαρακτήρα ομαδικών μεταναστεύσεων και εκπορεύτηκε από τα έθνη των Ελλήνων και όχι από μεμονωμένες πόλεις⁴⁹. Αποδείξεις γι' αυτή την άποψη είναι αφ' ενός το γεγονός ότι δεν αναφέρεται καμία χρονολογία ίδρυσης για τις αποικίες των Ερετριέων και των Χαλκιδέων στην Χαλκιδική, που επομένως ιδρύθηκαν πριν από τον 8ο αιώνα και αφ' ετέρου η εύρεση μυκηναϊκής κεραμικής του 13ου-11ου αιώνα, της εποχής δηλαδή του ιωνικού αποικισμού, σε αρκετές από αυτές τις «αποικίες» και σε ποσότητες που δεν δικαιολογούν απλή εμπορική ανταλλαγή⁵⁰.

Από τα άλλα κύρια ονόματα των παραπάνω επιγραφών, οι δύο γιοί του Κτήσωνος Στράτων και Νίκων απαντούν περισσότερο από μία φορά στις επιγραφές των Αμυγδαλιών, ενώ το όνομα Στράτων απαντά και στις δύο επιγραφές των Πλανών⁵¹.

Η νεώτερη έρευνα, ξεκινώντας από τον West, τοποθετεί στον χώρο της ανασκαφής

47. Στο κείμενο της Συμμαχίας Χαλκιδέων και Φιλίππου Β' (356 π.Χ.) ο ROBINSON, *TAPhA* 65 (1934), σ. 105, συμπληρώνει: «τὴν μαντείην...Χαλκιδέας ἀναθεῖν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ὀλύνθῳ/». Δεν αποκλείεται λοιπόν να ήταν και ο ιερεύς της Αρτέμιδος επώνυμος, δεδομένης μάλιστα της λατρείας της στην Χαλκιδική (πιο πάνω σ. 117). Είναι επίσης πολύ πιθανό το ιερό να μην είχε σχέση με την Όλυνθο, η οποία περιήλθε μόλις το 479 π.Χ. στους Χαλκιδείς, αφού οι Πέρσες την κατέστρεψαν και έδιωξαν από εκεί τους Βοττιαίους. Δεν αποκλείεται δηλαδή να προηγήθηκε από την πολιτική ένωση μία συσπείρωση γύρω από το κοινό ιερό.

48. Ο E. HARRISON, *Chalkidike*, CQ 6 (1912), σ. 93-103, 165-178, υποστήριξε ότι οι Χαλκιδείς της Θράκης δεν ήταν άποικοι από την Εύβοια, αλλά βόρειο ελληνικό φύλο, όπως οι γείτονές τους Βοττιαίοι. Την άποψη αυτή δέχονται ο U. KAHRSTEDT, "Städte in Makedonien", *Hermes* 81 (1953), σ. 86, σημ. 2 και ο ZÄHRNT, *Olynth und die Chalkidier*, σ. 12-27. Ο D. BRADEN, "The Chalcidians in Thrace", *AJPh* (1952), σ. 356-380, υποστήριξε την αντίθετη άποψη, ότι πρόκειται για αποίκους από την Εύβοια, αλλ' ότι ο αποικισμός εκεί έγινε στις αρχές του 8ου π.Χ. αι. Επειδή είναι παλαιότερος από την εποχή καταγραφής των ιστορικών γεγονότων από τους Έλληνες, δεν παραδόθηκαν χρονολογίες ίδρυσης των αποικιών της Χαλκιδικής. Ο N. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, «Οι αιναύται της Ερετρίας», *ΑΕ* (1963), σ. 1-45, ιδίως σ. 22, διατύπωσε την άποψη, ότι στην Χαλκιδική ο αποικισμός, λόγω της παλαιότητάς του, έγινε από κοινού από την Χαλκίδα και την Ερέτρια και ότι θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι παραδίδονται μετακινήσεις των Αβάντων της Εύβοιας στον βόρειο ελληνικό χώρο μετά τα Τρωϊκά.

49. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ό.π., σ. 14.

50. Μυκηναϊκά όστρακα έχουν περισυλλεγεί σε διάφορες θέσεις της Χαλκιδικής και έχουν βρεθεί στην ανασκαφή της Τορώνης. Στην πρώτη δοκιμαστική ανασκαφή στην ακρόπολη της Μένδης (Σεπτέμβριος 1986) βρέθηκε πλήθος υστερομυκηναϊκών - υπομυκηναϊκών οστράκων, καθώς και τοπικές απομμήσεις της επείσας κεραμικής.

51. Πρόκειται για συνωνυμία και όχι ταυτότητα προσώπων.

του Πελεκίδη την Στώλο ή Σκώλο⁵². Από την ανάλυση των γραπτών πηγών προκύπτει ότι βρισκόταν κάπου ανάμεσα από την Ἀσσηρα και την Ὀλυνθο. Το Καστέλλι του Πελεκίδη δεν είναι όμως η μόνη υποψήφια γι' αυτή την ταύτιση θέσης. Τα Καστέλλια των Αμυγδαλιών Κελλίου προσφέρουν ισοδύναμα επιχειρήματα για να διεκδικήσουν την ταύτιση, όπως και άλλες θέσεις στην περιοχή Μεταγκιτσίου. Η απουσία του ονόματος της Στώλου από την εξεταζόμενη επιγραφή ίσως δεν είναι τυχαία, εάν η πόλη βρισκόταν έξω από τον χώρο που αφορά ο καθορισμός των ορίων. Δεν αποκλείεται όμως και το ενδεχόμενο να μην υπήρχε πια την εποχή της διευθετήσεως αυτής, να είχε δηλαδή εκλείψει ως πόλη από το 348 π.Χ., το έτος καταστροφής ή κατάρρευσης 32 χαλκιδικών πόλεων από τον Φίλιππο⁵³. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε και την πιθανότητα να αναφερόταν σε κάποιο από τα κατεστραμμένα τμήματα της επιγραφής.

Από την ανάγνωση της επιγραφής γίνεται φανερό, ότι η σημαντικότερη πόλη στην ενδοχώρα μεταξύ Καλλιπόλεως και Πιλώρου ήταν η Ράμαι. Στο πρώτο μέρος του κειμένου ορίζονται τα όριά της με τους Παραϊπίους (στιχ. 2-13), στο δεύτερο με τους Κισσεϊτας (στιχ. 14-26), στο τρίτο με τους Οσβαίους (στιχ. 26-31) και στο τέταρτο τα όρια των Καλλιπολιτών με τους Οσβαίους (στιχ. 32 κ.ε.). Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν τα δύο Καστέλλια στην θέση Αμυγδαλιές Κελλίου ως τον σημαντικότερο αρχαιολογικό χώρο, τόσο επειδή εκεί βρέθηκαν οι περισσότερες από τις ωνές, όσο και για τα σπουδαιότερα και παλαιότερα ευρήματα του νεκροταφείου στη θέση Παναβίτσα. Επομένως καταρχήν θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι εκεί ήταν οι Ράμαι, που πιθανότατα σήμαινε τόπο με πολλά σταφύλια. Και ίσως δεν είναι τυχαίο, το ότι σήμερα υπάρχει αμπέλι πάνω στο μεγάλο Καστέλλι και ότι σε μία από τις ωνές που βρέθηκαν εκεί⁵⁴, εκτός από την οικία πωλούνται και οι άμπελοι.

Εάν λοιπόν πάνω στον χάρτη τοποθετήσουμε την χώρα των Ραμαίων στην περιοχή Κελλίου - Αμυγδαλιών, ΒΑ μέχρι την θέση Σμίξη και την δεξιά όχθη του παραπόταμου Παληοχωρίτικου, ΒΔ μέχρι τα Βραστά, θα πρέπει στην προς τα ΒΑ ημιορεινή περιοχή μεταξύ Πλανών και Μεγάλης Παναγιάς να εντοπίσουμε τους Παραϊπίους, που κατοικούσαν κοντά στο *αἶπος*, το βουνό· από τα εδάφη τους, από την πεδιάδα των Πλανών, όπου και το πόλισμα της θέσης Καστέλλι, περνούσε η προς Πίλωρον οδός. Στα Β και ΒΔ, στις υπώρειες του Χολομώντα, θα ήταν η χώρα των Κισσεϊτών, που όφειλαν το όνομά τους στο όρος Κισσός. Νότια από τους Ραμαίους τοποθετούνται οι Καλλιπολίται. Οι Οσβαίοι, που συνόρευαν τόσο με τους Καλλιπολίτας, όσο και με τους Ραμαίους, θα κατοικούσαν είτε ΝΑ είτε ΝΔ των Ραμαίων· μέσα από την χώρα τους περνούσε η οδός προς την Πράσσιλο, που θεωρείται πόλη της Βοττικής (βλ. αμέσως πιο κάτω), γι' αυτό είναι πιθανότερη η προς τα δυτικά των Ραμαίων τοποθέτηση των Οσβαίων. Στα σύνορα μεταξύ των δύο υπήρχε μία πεδινή περιοχή, η Ολαία, που μερικά πλῆθρα της μετά από βασιλική επιστολή είχαν κατοχυρωθεί στους Ραμαίους. Είναι αξιοσημείωτο, ότι την διαδρομή από την Σμίξη -το σημείο συμβολής των ποταμών Παληοχωρίτικου και Ξυνονεριού- μέχρι την Καλλιπολι ακολουθεί και η σύγχρονη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των κοινοτήτων Βραστών και Μεταγκιτσίου.

52. A. B. WEST, "Where was Skolos (Stolos)?", *AJPh* 58 (1937), σ. 157-166· MERITT, *ATL* I, σ. 551· ZÄHRNT, *ό.π.*, σ. 244-247.

53. Τον ισχυρισμό του Δημοσθένη για την καταστροφή των 32 πόλεων της Χαλκιδικής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό ο ZÄHRNT, *ό.π.*, σ. 112 κ.ε. Η Στώλος πάντως δεν αναφέρεται πουθενά μετά την υποταγή της Χαλκιδικής στους Μακεδόνες.

Από τα ονόματα πόλεων και κατοίκων που αναφέρονται στην επιγραφή: Ραμαίοι, Παραίπιοι, Οσβαίοι, Ολαία, Κισσεΐται, Καλλιπολίται, Πρασσίλιοι, Πίλωρος, τα τρία είναι τελείως άγνωστα στην γραπτή παράδοση. Υπάρχει ομώνυμη πόλη Ράμαι στην ανατολική Θράκη⁵⁵. Η χώρα των Κισσεϊτών, ο Κισσός, δεν πρέπει να είναι άλλος από αυτόν που γνωρίζει η αρχαία παράδοση, ως το όρος κοντά στο οποίο ιδρύθηκε η Αΐνεια και όπου υπήρχε η πόλη Κισσός⁵⁶. Ο Ξενοφών τον αναφέρει κάπως αόριστα στα *Κυνηγετικά* του, XI, I: «*Κιττόν, τὸν ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας*». Οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι σχεδόν ομόφωνα ταύτισαν τον Κισσό με τον Χορτιάτη και μόνο ο Cousinéry⁵⁷ πρότεινε την ταύτιση με τον Χολομώντα. Οι Κισσεΐται της επιγραφής μας μας οδηγούν να συμφωνήσουμε με την άποψη του Cousinéry, την οποία μάλλον ενισχύει και το παραπάνω χωρίο του Ξενοφώντα, όπου ο Κισσός αναφέρεται μαζί με άλλα μεγάλα ορεινά συγκροτήματα (το Παγγαίον, τον Όλυμπο της Μυσίας και την Πίνδο), ως τόπος, όπου ζούσαν μεγάλα θηρία, λέοντες, παρδάλεις, άρκτοι. Ο Χορτιάτης είναι πολύ κοντά σε πυκνοκατοικημένες και στην αρχαιότητα περιοχές, ώστε να θεωρείται σίγουρο καταφύγιο για τα θηρία, που όμως στα πυκνά δάση του Χολομώντα θα αισθάνονταν ασφαλή. Για τον Χολομώντα δεν μας παραδόθηκε άλλο αρχαίο όνομα, ενώ στην ουσία ο Χορτιάτης είναι η δυτικότερη και ψηλότερη κορυφή του ενιαίου ορεινού συγκροτήματος της Χαλκιδικής. Επομένως δεν είναι απίθανο και ο Χορτιάτης και ο Χολομώντας να ονομάζονταν Κισσός στην αρχαιότητα. Οι συγγραφείς από την νότια Ελλάδα γνώριζαν μόνο τον δυτικό «*αἰπὺν πρῶνα*»⁵⁸, ανατολικά της Αΐνειας και της Θέρμης.

Για την Πίλωρο υποστηρίξαμε ότι είναι πιθανή η τοποθέτησή της κοντά στα Πυργαδικία⁵⁹. Ο Ηρόδοτος (VII, 122) περιγράφοντας τον πλουν του στόλου του Ξέρξη μετά την έξοδο από την τεχνητή διώρυγα της Ακάνθου, αναφέρει με την εξής σειρά τις πόλεις του Σιγγιτικού κόλπου: Ἄσσα, Πίλωρος, Σίγγος, Σάρτη. Η Ἄσσα ή Ἄσσηρα, με βάση και την πληροφορία του Αριστοτέλη (*Περί ζώων* III, 12), ότι την Ἀσσηρήτιδα χώρα διαρρέει ο Ψυχρός ποταμός, μπορεί να ταυτιστεί με το ὕψωμα Κούλια⁶⁰, όπου κατά τις εργασίες εγκατάστασης παιδικών κατασκηνώσεων κόπηκαν αρχαία θεμέλια με όστρακα κλασικών χρόνων (Εικ. 22, πρβλ. Σχ. 3, αρ. 13). Η Κούλια υψώνεται πάνω από την θάλασσα και σε απόσταση 200 μ. ανατολικά εκβάλλει ο ποταμός του Γοματίου. Η Πίλωρος τοποθετείται από μερικούς ερευνητές στην παραλία του Αγίου Νικολάου, στην θέση Πύργος ή Μυτάρι⁶¹. Πρόκειται για μία μικρή χερσόνησο σε οχυρή και περσιόπτη

54. Μουσείο Πολυγύρου αρ. 493.

55. Βλ. σημ. 7.

56. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, *Γεωγραφικά* Z 330, 21: «*Αΐνεια καὶ Κισσός, ὧν τὴν Κισσὸν ὑπονοήσκειν ἂν τις τῷ Κισσεῖ προσήκειν*» (συσχετίζει την πόλη Κισσό με τον μυθικό βασιλέα της Θράκης Κισσέα).

57. OBERHUMMER, *RE* XI, I, στ. 522· *ATL* I, σ. 540· Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, «Κισσός», *Μακεδονικά* 3 (1953/55), σ. 353-362.

58. ΛΥΚΟΦΩΝ 1236: «*Ραίκτηλον οἰκῆσει μολῶν
Κισσοῦ παρ' αἰπὺν πρῶνα*».

59. ZAHNT, σ. 212-213.

60. Την ταύτιση αυτή πρότεινε ήδη ο LEAKE, *Travels in Northern Greece* III, σ. 153.

61. STRUCK, *ό.π.*, σ. 64. Τον ακολουθεί και ο MERITT, *ATL* I, σ. 538. Την Σίγγο ο STRUCK τοποθετεί στο ακρωτήριο της Βουρβουρούς, όπου όμως δεν έχουν εντοπισθεί αξιόλογες αρχαιότητες. Εάν το όνομα της Πίλωρου γραφόταν Πυλωρός, τότε θα έδινε ένα ισχυρό επιχείρημα για τον εντοπισμό της στο Μυτάρι του Αγίου Νικολάου, επειδή η θέση αυτή βρίσκεται στον λαιμό -στις πύλες- της χερσονήσου Σιθωνίας. Οι Κορίνθιοι που κατείχαν αντίστοιχη θέση στον ισθμό της Κορίνθου, ονομάζονταν «*πυλωροί τῆς Πελοποννήσου*». Όμως, τόσο στον Ηρόδοτο, όσο και στον κατάλογο του φόρου της Αθηναϊκής Συμμαχίας (*ATL* I, σ. 146, πίν. 20. *IG* I³, αρ. 278) γράφεται Πίλωρος.

θέση, όπου είναι ορατά σημαντικά λείψανα κτηρίων κλασικών χρόνων. Η θέση αυτή με το μέγεθός της ταιριάζει καλύτερα να ταυτιστεί με την Σίγγο, που, όπως προκύπτει από τις εισφορές της στους καταλόγους της εξηκοστής του φόρου της Αθηναϊκής Συμμαχίας, ήταν η ισχυρότερη και η επώνυμη πόλη του Σιγγιτικού κόλπου. Η εισφορά της Πιλώρου ήταν το 1/10 της Σίγγου, όπως προκύπτει από τον κατάλογο του 434/3 π.Χ. Επομένως η Πίλωρος μένει να ταυτισθεί στην περιοχή των Πυργαδικίων, ανάμεσα στις θέσεις που προτείνονται για την Άσσηρα και την Σίγγο.

Η Πράσσιλος⁶² απαντά μία φορά στους καταλόγους της εξηκοστής του Συμμαχικού φόρου, το έτος 421/20 π.Χ. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο τύπος του ονόματος Πράσσιλος είναι ταυτόσημος στις δύο αυτές πηγές των κλασικών χρόνων (η επιγραφή μας και ο κατάλογος του 421/420 π.Χ.), ενώ οι λεξικογράφοι την παρέδωσαν παρεφθαρμένη, ως Πράξιλο, Πράστιλλο ή Γράστιλλο⁶³. Στον ίδιο κατάλογο, μαζί με την Πράσσιλο αναφέρονται για πρώτη φορά οι πόλεις Τριποαί και Καμακαί. Πριν λίγους μήνες, το 422 π.Χ., ορισμένες πόλεις της Βοττικής είχαν συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους· η στήλη με το σχετικό ψήφισμα σώζει τα ονόματα μόνο τριών, των Καλινδοίων, των Τριποών και των Καμακών⁶⁴. Με βάση αυτή την συσχέτιση ο Meritt διατύπωσε την άποψη ότι η Πράσσιλος ήταν και αυτή πόλις της Βοττικής⁶⁵. Η εξεταζόμενη επιγραφή δίνει τις πρώτες σίγουρες πληροφορίες, ότι ήταν κάπου στον νοτιοανατολικό κορμό της Χαλκιδικής, όπως πίστευε και ο Meritt.

Η Καλλίπολις είναι όνομα κοινό για πόλεις τοποθετημένες σε ωραίο τοπίο. Με την διατήρηση του τοπωνυμίου στο ύψωμα βόρεια από την Ορμύλια και την μνεία του στην επιγραφή προστίθεται μία ακόμη πόλη στον κατάλογο των ομωνύμων⁶⁶. Το γεγονός ότι και η Πράσσιλος και η Πίλωρος μετείχαν, έστω και προσωρινά, στην Αθηναϊκή Συμμαχία, μας οδήγησε να ερευνήσουμε τους καταλόγους του φόρου. Διαπιστώσαμε ότι κάποια Καλλίπολις αναγράφεται για πρώτη φορά μαζί με άλλες μικρές πόλεις, που και αυτές πρωτοπαρουσιάζονται ή είχαν αποταχθεί και επανέρχονται στην Συμμαχία, στον κατάλογο του έτους 434/433 π.Χ., στη στήλη «πόλεις αὐταὶ φόρον ταχσάμεναι»⁶⁷. Επανεμφανίζεται στα έτη 433/2, 432/1, 430/29 και 429/28 π.Χ., στην ίδια πάντα κατηγορία και πάντα μαζί με πόλεις της Χαλκιδικής. Το έτος 434/3 αναγράφεται κοντά και το 433/2 ανάμεσα σε ομάδα πολισμάτων που την αποτελούν οι Μίλκωρος, Φάρβηλος, Χέδρωλος, Ὀθωρος. Κατὰ τον Lepper⁶⁸ είναι πολύ πιθανό να εντοπίζονται όλες σε μία μικρή περιοχή. Από την ομάδα αυτή μόνο η Μίλκωρος παραδίδεται ρητά ως Χαλκιδική και η Φάρβηλος ως Ερετριακή. Για τον λόγο αυτό ο Bradeen⁶⁹ τοποθετεί μόνο την Μίλκωρο στην ενδοχώρα βόρεια από την Σιθωνία, κοντά στην περιοχή που μας απασχολεί, και τα υπόλοιπα πολισμάτα της ομάδας στην βορειοδυτική Χαλκιδική, όπου η αποικία των Ερετριέων Δικαία. Γεγονός πάντως παραμένει ότι τα πολισμάτα αυτά, όπως και η Σάρτη, η Γαλή και το Αιόλειον, που και αυτές αναφέρονται στην ίδια στήλη με

62. Πιο πάνω σημ. 20.

63. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, λ. *Πράστιλλος*: πόλις Μακεδονίας. *Γράστιλλος*: πόλις Μακεδονίας, ὃ καὶ διὰ τοῦ Π γράφεται *Πράστιλλος*, ὡς *Εὐπολις*. Ο Ησύχιος αναφέρει πόλη Πράστιλλο στη Θράκη.

64. *SIG* I³, αρ. 89. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 99 κ.ε.

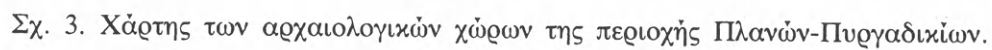
65. *ATL* I, σ. 542, 556.

66. *RE* X, 2, λ. *Καλλίπολις*.

67. *IG* I³, αρ. 278-282.

68. F. A. LEPPER, "Some rubrics in the Athenian Quota-Lists", *JHS* 82 (1962), σ. 36.

69. *AJP* (1952), σ. 371.

την Καλλίπολι, εντοπίζονται στην Χαλκιδική. Παρατηρούμε επίσης ότι τα ονόματά τους λήγουν σε -ωρος ή -ωλος, όπως της Πιλώρου και Σπαρτώλου. Επομένως και τα ονόματα μας οδηγούν στο νότιο τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής, όπου και η Καλλίπολις της επιγραφής μας.

Οι επιγραφικοί και ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί ειδικά με τους καταλόγους της εξηκοστής του Συμμαχικού Φόρου, ταυτίζουν την Καλλίπολη με την του Ελλησπόντου, εκτός από τον Meritt⁷⁰, που πιστεύει ότι η Καλλίπολις του Ελλησπόντου δεν έχει θέση στην στήλη των ατάκτων περιφερειακών πολισμάτων και επομένως πρόκειται για την Καλλίπολη της Μυσίας. Μετά από όσα εκθέσαμε, είναι πολύ πιο πιθανό να πρόκειται για την Καλλίπολη της επιγραφής μας, της χώρας των Χαλκιδέων, στο ΝΑ τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής, για τους εξής επί πλέον λόγους:

1. Στην στήλη με τον τίτλο «Ελλησπόντιος φόρος» δεν εμφανίζεται η Καλλίπολις, ενώ υπάρχει εκεί το όνομα Χερρονησίται, με υψηλό φόρο, πράγμα που σημαίνει ότι αντιπροσωπεύει συντέλεια των πόλεων της Χερσονήσου.

2. Οι πόλεις της ίδιας στήλης με την Καλλίπολι, εκτός από την Κάρπαθο και την Αμοργό, τοποθετούνται όλες στην Χαλκιδική και πληρώνουν μικρά ποσά, παρόμοια σε ύψος με τα της Καλλιπόλεως. Η Καλλίπολις της Χερσονήσου ήταν πολύ πιο ισχυρή πόλις, ώστε δεν είναι πιθανό να κατέβαλε τόσο μικρή εισφορά.

Η επιγραφή που παρουσιάσαμε θέτει τελικά πολύ περισσότερα προβλήματα απ' όσα τυχόν έλυσε ή βοήθησε στην λύση τους. Η αποσπασματική διατήρησή της και η έλλειψη απόλυτης βεβαιότητας για τον τόπο προέλευσης είναι σοβαρά μειονεκτήματα, που δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα ξεπερασθούν εύκολα στο άμεσο μέλλον*.

Ιούλιος 1989

Ιουλία ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ
Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης

70. *ATL* I, σ. 295-6, 456, 494.

* Στις σοφές παρατηρήσεις του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη οφείλω πολλά για την απόδοση ορισμένων αποσπασματικών σημείων της επιγραφής: τον ευχαριστώ θερμά για την βοήθειά του. Οι τοπογραφικές εξάλλου περιηγήσεις στην περιοχή των Πλανών θα απέδιδαν ελάχιστα χωρίς την παρουσία και τις πολύτιμες γνώσεις του χαλκιδικιώτη συναδέλφου Μάκη Παπαγγελου.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η εκτύπωση της παρούσας ανακοίνωσης βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο, όταν κυκλοφόρησε η μελέτη του Μ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Actes de vente de la Chalcidique centrale*, (Μελετήματα, 6) (1988), όπου επίσης γίνονται διάφορες προτάσεις για ταύτιση θέσεων της περιοχής Βραστών - Πλανών με τις γνωστές από κείμενα πόλεις. Ας μου επιτραπεί να παρατηρήσω ότι από τις δύο επιγραφές που αναφέρει ο Χατζόπουλος στις σ. 17 και 18, τις οποίες δεν μπόρεσε να μελετήσει, η μεν 9194 είναι ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων και βρέθηκε στο Κελλί Βραστών, η δε της σ. 17 είναι η 11964 που βρέθηκε το 1986 και για πρώτη φορά παρουσιάζεται εδώ, στη σ. 123.

Η εν λόγω μελέτη φαίνεται να έχει λάβει υπόψη τις τοπογραφικές παρατηρήσεις για την περιοχή Πλανών - Βραστών, που είχα αναπτύξει στο Συνέδριο της Καβάλας, τον Απρίλιο του 1986. Την ακριβή όμως θέση προέλευσης των δύο ωνών του Πελεκίδη (ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 18) εντόπισα σε αυτοψία που έγινε μετά από λίγους μήνες.

Η ταύτιση της Στώλου με την θέση Καστέλλι και Καστρί, εκατέρωθεν της Σμίξης, παρουσιάζει κατά την άποψή μου πλεονεκτήματα έναντι της πρότασης του Χατζόπουλου για ταύτιση της Στώλου με την θέση Αμυγδαλιές, επειδή η πρώτη κατέχει θέση στρατηγική και ελέγχει την παραγωγή μικρής πεδιάδας, παράγοντες που δεν συντρέχουν στην περίπτωση των Αμυγδαλιών. Το Πολίχνιον παρὰ Στώλον θα μπορούσε να ταυτιστεί με το μικρό καστέλλι της Αγίας Κυριακής, κοντά στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Δεκέμβριος 1989

I.B.

RÉSUMÉ

INFORMATIONS NOUVELLES SUR LA TOPOGRAPHIE
DU TERRITOIRE CHALCIDIEN

L'inscription N° 6128 (Fig. 1) qui dut entrer au musée de Thessalonique dans les années 30, a été trouvée, selon une tradition orale, dans la région du Mont Cholomon, au centre de la Chalcidique. Stratis Pelekidis avait fouillé une nécropole classique au S-E de cette montagne, en un lieu-dit Smixi (carte III, N° 1), à quelque 2 km de Plana; deux inscriptions avaient été trouvées à proximité (*ArchDelt* 9 [1924 - 1925], *Chroniques*, p. 39 - 40). Notre inscription a très vraisemblablement, comme le texte le confirme, été trouvée dans la région, aux limites N-E du territoire des Chalcidiens.

La stèle de marbre, dont il reste deux fragments faits de cinq morceaux, est dans un état de conservation plutôt médiocre; après recollage elle mesure $0,57 \times 0,33 \times 0,06$ m. L'écriture peu soignée de ses 40 lignes peut être datée de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle. Les deux premières lignes permettent de la dater plus précisément de la 2e ou de la 4e année du règne de Démétrios Poliorcète, soit de 292/1 ou 290/89 av. J.-C.

Le texte de l'inscription, gravée par un artisan peu familier de ce type de travail non plus que de l'orthographe de bien des mots, donne une description détaillée des frontières entre les *Ῥαμαῖοι*, les *Παραῖπιοι*, les *Κισσεῖται*, les *Καλλιπολίται* et les *Ὀσθαῖοι*. Aux lignes 9-10, la mention de la cité de *Πῖλωρος* fournit une des clés de l'identification de la région décrite. *Pilôros* est une des villes du golfe Singitique mentionnée par Hérodote. Elle a été située, avec beaucoup de vraisemblance, sur un des sites anciens voisins de *Pyrgadikia* (carte, n° 11), à quelque 6 km au S-E de Plana. La seconde clé nous est fournie par la mention des *Kallipolitai* (l. 32). Un site ancien sur une colline escarpée de la rive gauche de la rivière, l'*Ormylia*, à quelque 8 ou 9 km du site fouillé par Pélékidis, porte toujours le nom de *Kallipolis* (carte, n° 7). C'est exactement entre *Pilôros* et *Kallipolis* qu'il faut situer la région décrite dans notre inscription.

Trois autres noms fournissent des renseignements qui viennent conforter notre hypothèse. Les *Kisseitai* (l. 14) sont le peuple vivant autour du Mont Kissos: cette dénomination ne peut pas être restreinte à la seule montagne à l'Est de Thessalonique, qui s'appelle maintenant la *Chortiatis*, mais doit s'appliquer à l'ensemble de la chaîne qui forme l'ossature de la Chalcidique et porte maintenant le nom de *Cholomon*, sur les pentes de laquelle des lions et des ours vivaient encore à l'époque de Xénophon. Nous lisons *[Πρα]σσίλιοι* à la l. 18; *Prassilos* était une cité de l'intérieur de la Chalcidique, très probablement au S-E de la *Bottikè*: ceci nous ramène dans la région autour de *Smixi* et de *Plana*. Enfin l'*Ammitès* est mentionnée par *Athénaios*, 8, 334, comme une des rivières entourant *Apollonie* de *Mygdonie*, près du lac de *Bolbè*. Cette *Apollonia* avait été fondée au Ve siècle par les Chalcidiens qui avaient émigré là en 432 suivant le conseil du roi *Perdiccas*. Ils avaient probablement donné aux deux rivières entourant *Apollonia* les noms des rivières de leur pays d'origine, l'*Olynthiakos* et l'*Ammitès*. Nous supposons qu'*Ammitès* était le nom de la principale rivière du territoire chalcidien, qui arrosait la plaine de *Sermylè* (*Ormylia*). C'est cette

rivière qui longe le pied de la colline de Kallipolis (Fig. 4,5) et de là jusqu'à son embouchure c'est réellement une *Ammitès* car des carrières de sable sont toujours exploitées sur ses rives.

Les traits du relief que mentionne notre inscription (collines escarpées, trois rivières), la flore (chênes, *pinus quercus*), l'existence de mines (1.5, 34 - 35), tout ceci se retrouve dans la région au N-E de Sermylè, au Sud du Mont Cholomon et au Nord de la presqu'île de Sithonia, région qui formait dans l'Antiquité la partie Est du territoire attribué au γένος τῶν Χαλκιδέων.

De cette région on connaissait jusqu'à présent un certain nombre de vestiges archéologiques sur les sites suivants:

a- un habitat et une nécropole à Kastelli ou Smixi de Plana, que S. Pelekidis a fouillés en partie (carte III, n° 1);

b- une colline fortifiée appelée Kastri, toujours à Smixi; il y a à côté des restes d'un habitat où ont été trouvées les deux inscriptions publiées par Pélékidis (carte, n° 2);

c- une nécropole et un habitat d'époque classique à Agios Prodromos, près de Plana (carte, n° 9);

d- des ruines d'époque classique ont été partiellement fouillées sur le petit promontoire d'Aspros Cavos, au N-E de Pyrgadikia (carte, n° 11);

e- la butte de Marmaras, à l'Ouest de Pyrgadikia, est un important site fortifié dominant le golfe Singitique; on peut y voir des fondations de maisons et un mur de fortification (carte, n° 10, Fig. 8-13);

f- des restes antiques ont été mentionnés sur le Mont Kokkalas, à l'Ouest de Pyrgadikia (carte, n° 12);

g- il y a un autre site, de même importance que celui de Smixi, sur les deux collines au sommet aplati appelées Kastellia, en un lieu dit Amygdaliès, à quelque 6,5 km au Sud de Smixi (carte, n° 4, Fig. 14-22). Le site et la nécropole voisines ont été très endommagées par des fouilles clandestines. Les quatre inscriptions du IVe siècle qui y ont été trouvées concernent des ventes de maisons et de vignobles entre des citoyens d'une cité inconnue. Il faut noter que ces inscriptions ont en commun avec celles de Smixi et les ventes d'Olynthe d'être datées par l'année de prêtrise du prêtre d'un sanctuaire commun à tous les Chalcidiens, qui était probablement situé à Olynthe. Le prêtre Καλλιπίδης Μενεκλέος apparaît sur deux ventes d' Amygdaliès et une de Smixi, tandis que le prêtre Ἀντίδοτος Πολυκλέος apparaît sur cinq ventes d'Olynthe et une d' Amygdaliès.

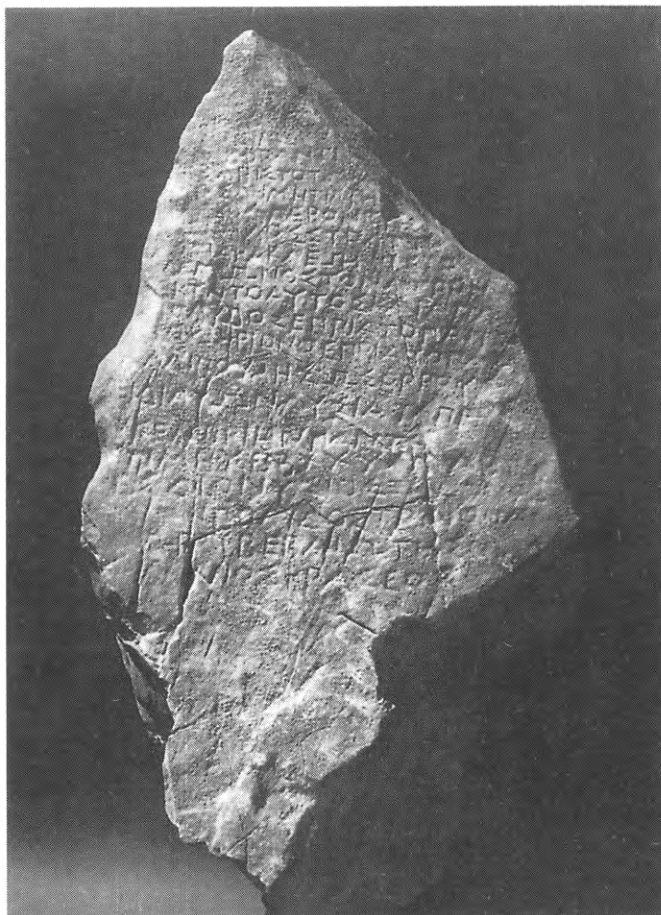
C'est dans ce secteur de la partie orientale du territoire chalcidien que les historiens placent généralement Στώλος ou Σκῶλος, que certains situent même à Smixi. Stolos n'est pas mentionné dans la partie conservée de notre inscription. Il est possible que la ville n'ait pas survécu à la destruction ou à suppression des cités chalcidiennes par Philippe II après 348. La cité la plus importante de notre inscription est Πάμαι dont le nom, en dialecte macédonien, indique un endroit planté de vignes. Comme elle se trouvait entre Kallipolis et Pilôros, nous pouvons peut-être la placer à Amygdaliès.

Une dernière remarque sur Kallipolis: la cité de ce nom qui est mentionnée dans les *Listes de tribut* des années 434-428 à côté d'autres petites cités chalcidiennes qui se trouvaient probablement au Nord de la presqu'île de Sithonia, pourrait bien être la Kallipolis de Chalcidique et non celle de Chersonnèse de Thrace.

Julia VOKOTOPOULOU

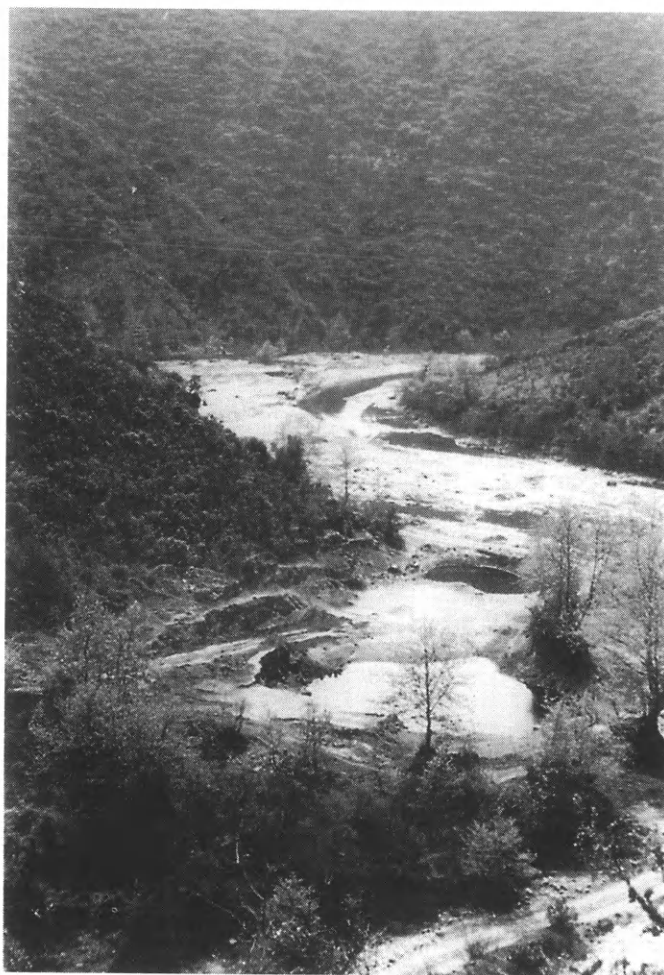
Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Επιγραφή αρ. 6128.

Εικ. 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 6181. Ωνή από την Σμίξη Πλανών.

Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. 6180. Ωνή από την Σμίξη Πλανών.

Εικ. 4. Αμμωρυχεία στις όχθες του ποταμού της Ορμύλιας, στους πρόποδες του υψώματος Καλλίπολις.

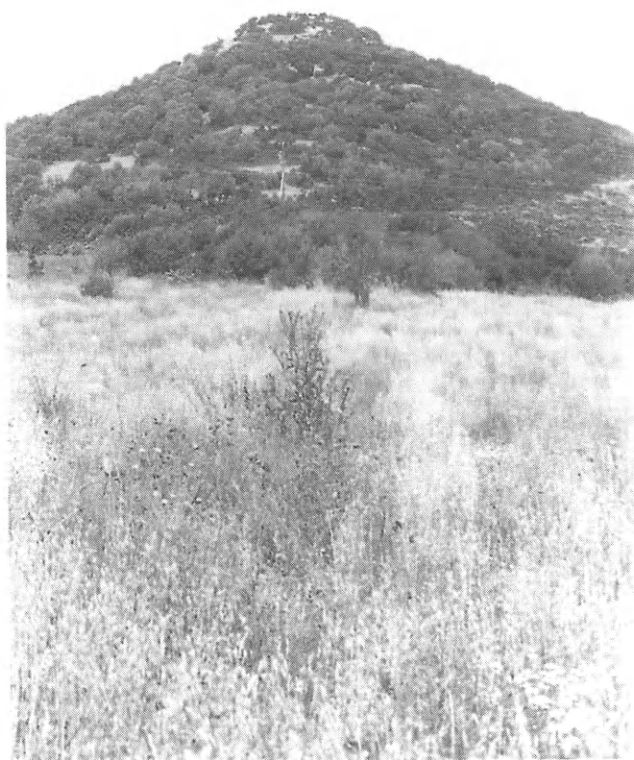
Εικ. 5. Η Καλλίπολις από τον Νότο.

Εικ. 6. Ο Άσπρος Κάβος από το ύψωμα των Πυργαδικίων.

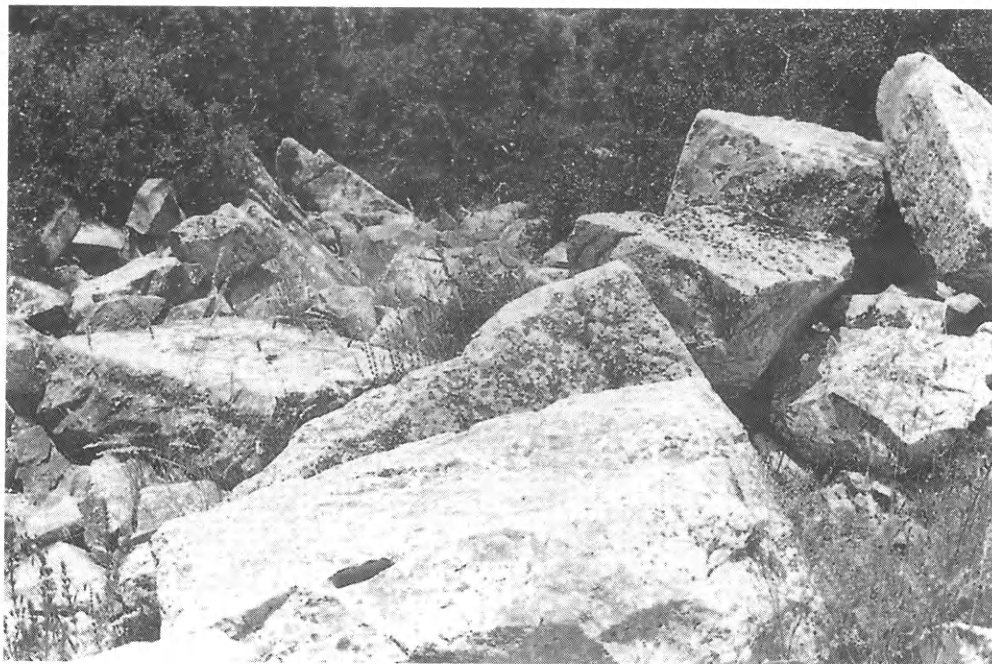
Εικ. 7. Άσπρος Κάβος. Η ανατολική πλαγιά, όπου βρέθηκαν αρχαία θεμέλια.

Εικ. 8. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Εμπρός, η θέση του νεκροταφείου.

Εικ. 9. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Ερείπια του τείχους.

Εικ. 10. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Ερείπια του τείχους.

Εικ. 11. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Η θεμελίωση του νότιου σκέλους του τείχους.

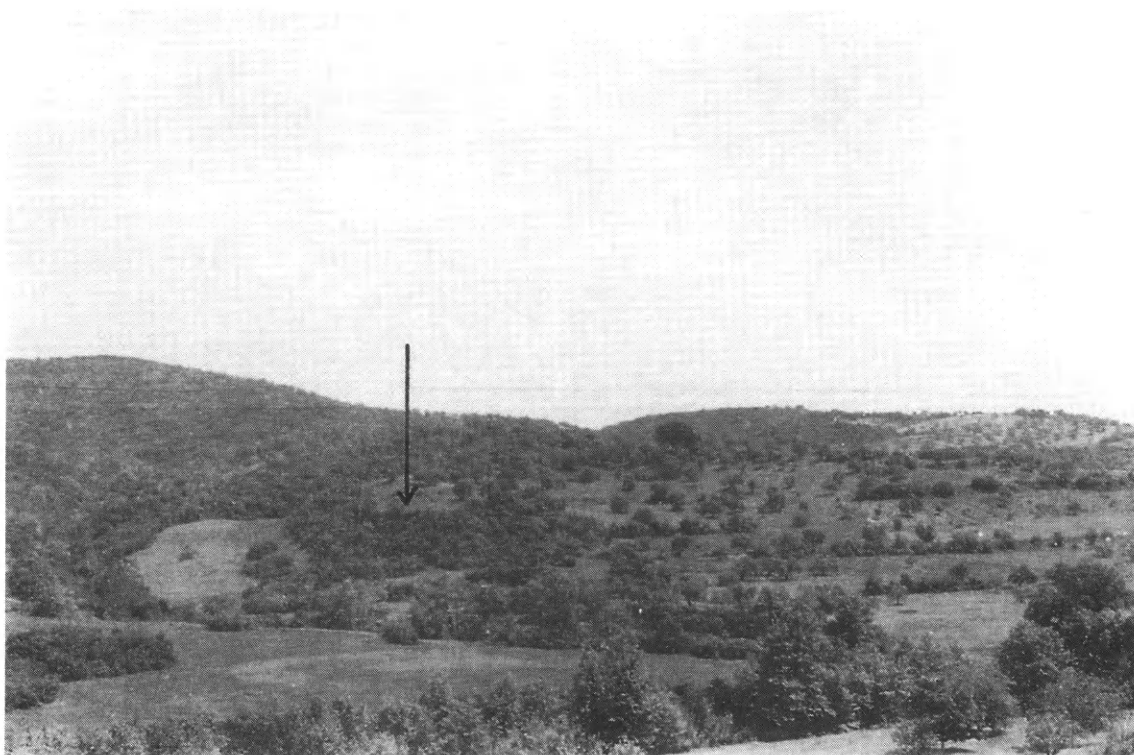
Εικ. 12. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Το λατομείο στην δυτική πλαγιά.

Εικ. 13. Μαρμαράς «Παλιοφυλακή». Θεμέλια αρχαίων σπιτιών.

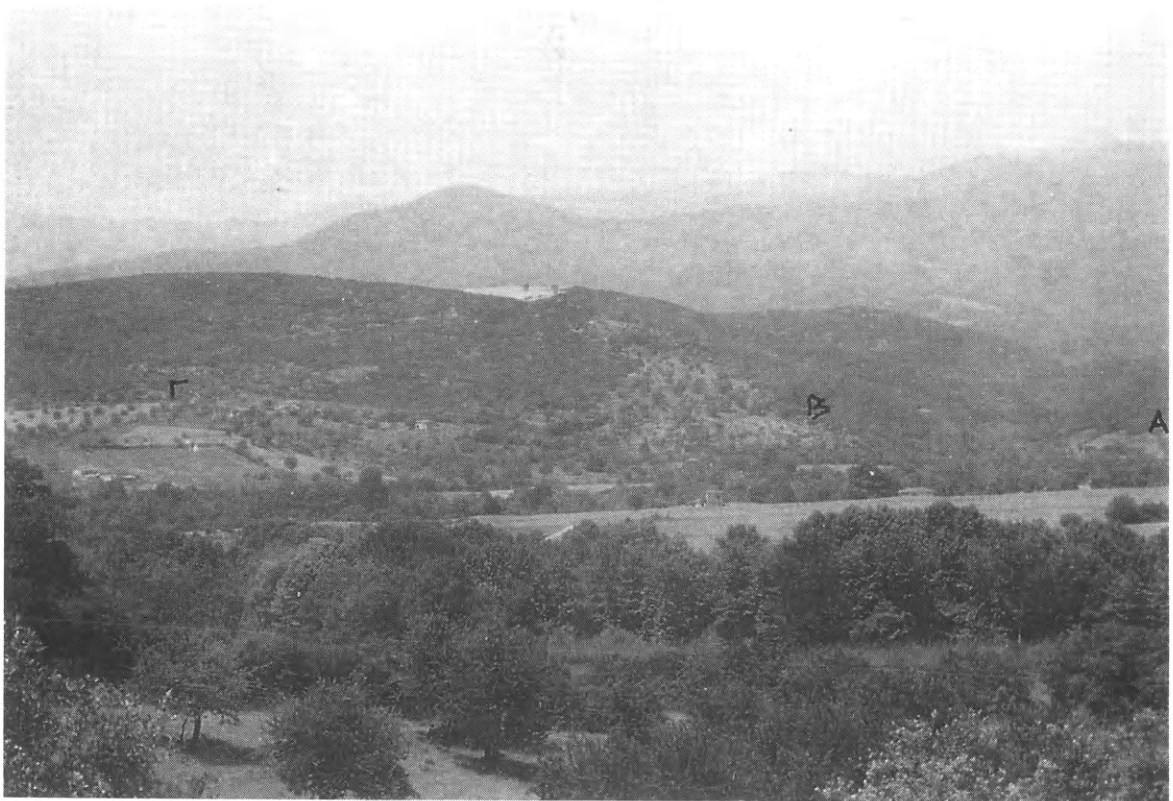
Εικ. 14. Άποψη προς τα ΝΑ του Μαρμαρά - Παληοφυλακή. Α, ο Καλογερισκός Μαρμαράς κρύβει τον Άσπρο Κάβο. Β, τα Πυργαδίσια. Γ, το Καστέλλι Κοκκαλά.

Εικ. 15. Θέση Σμίξη Πλανών. Το Καστέλλι, όπου η ανασκαφή Πελεκίδη, φωτογραφημένο από το Καστροί - Δεξιά το νεκροταφείο, αριστερά η τράπεζα.

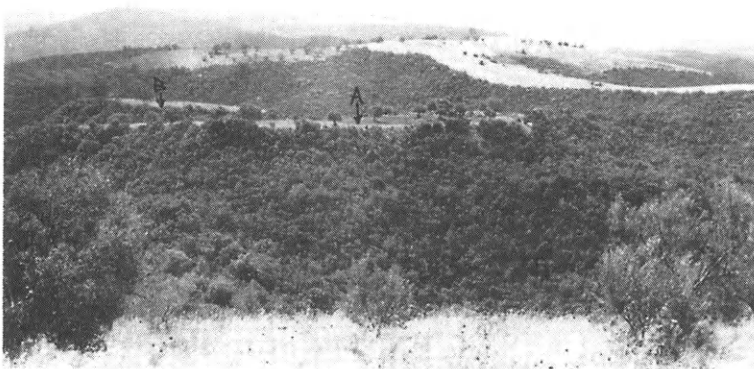
Εικ. 16. Θέση Σμίξη Πλανών. Το Καστρί από τον Νότο.

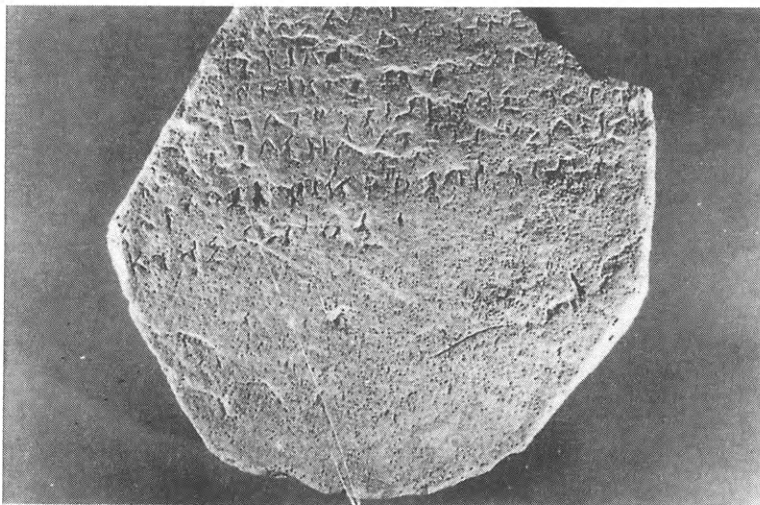
Εικ. 17. Θέση Σμίξη Πλανών. Α, το Καστέλλι. Β, το Καστρί. Γ, αγρός Δημητρίου Χαλκιά. Στο βάθος ο Χολομών.

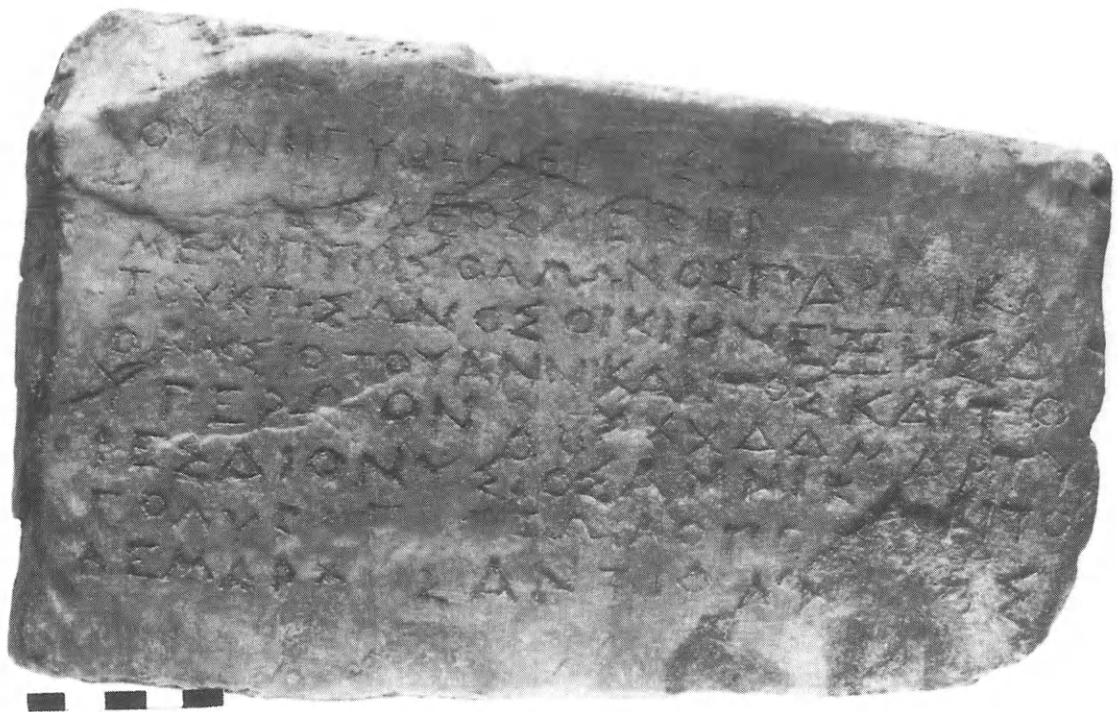
Εικ. 18. Κελλί Βραστών, θέση Αμυγδαλιές. Τα Καστέλλια από Βορρά.

Εικ. 19. Κελλί Βραστών, θέση Αμυγδαλιές. Τα Καστέλλια από βορειοδυτικά.

Εικ. 20. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 11964. Ωνή από την θέση Αμυγδαλιές Κελλιού.

Εικ. 21. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. 10467. Αμυγδαλιές Κελλίου.

Εικ. 22. Κούλια Γοματίου.

**POLYCHRONO:
A NEW ARCHAEOLOGICAL SITE IN CHALKIDIKE ***

I. Vokotopoulou

In the summer of 1987 two rescue excavations south of the village of Polychrono provided the opportunity for the study of the antiquities, whose existence was already known, of Geromoiri Hill.¹ Polychrono is situated on the eastern coast of the Kassandreia peninsula, a few miles opposite the west coast of Sithonia, where the excavations of Professor Alexander Cambitoglou each year reveal new discoveries from ancient Torone.

The opening of a forest road from Polychrono to Kassandrino produced a stratigraphical section on the southern slope of Geromoiri Hill. The bulldozer brought to light destroyed walls, scattered Archaic and Classical sherds of excellent quality, and a furnace that had been halved, almost as if it had been cut in two with a knife.

Cleaning and preliminary research were undertaken at two points. In trench A the machines had destroyed a building the lower walls of which were made of well-worked stones. A small portion of its north-western corner could be saved. In an interior area, enclosed by two walls, there was a rectangular kiln, which measured 0.65 x 0.30 m, for the working of iron ore. Its exterior was covered by unbaked clay, 17 cm thick (pl. 15:1). Half a metre beyond the ventilating hole smelted iron ore (slag) was found. On the basis of the pottery sherds associated with it, it is believed that the furnace was in use in the 5th cent. BC. This rare find is exceedingly important for the study of the technology of this period.

In trench B successive buildings were excavated in the 4.50 m deep fill (pl. 15: 2). On the basis of the pottery sherds that were collected from the cleaning of its eastern and southern faces the contents of the cutting are dated generally to the 6th cent. BC.

Trench C was made in 1988 through the forest road, a small distance from trench A. Three walls were uncovered, two of which were perpendicular to one another and only had one visible face. They were constructed in the isodomic technique with excellently worked stones. The first wall is preserved to a length of 5.40 m, and to a height of 1.85m. The placement and construction of the walls, with only one visible face, show that they were meant to retain the unstable soil. The central part of the city must have spread out on the level surface a few metres higher than the present road. The inscription Δεμοσίε on the foot of a black-glaze kylix of the 5th cent. BC, found in the cemetery on the coast, encourages the hope that there are also public buildings.

In 1987, cemeteries were located at two sites which are associated with the ancient city at Geromoiri. One is by the sea near the chapel of Panagouda, about 500 m south-east of Geromoiri; the other, the larger of the two, is along the forest road at Nyphe on the south-western foothills of Geromoiri.

* The archaeologist, Mrs M. Pappa, supervised the excavations of the cemeteries of Polychrono; the excavation details included in this study are owed to her observations. Mrs B. Tsigarida supervised trench C. I warmly thank Professors Stella Drougou, University of Thessaloniki, and E. Walter-Karydi, University of Munich, for their

suggestions. I also thank Mr S. Paspalas for the excellent translation of my Greek text.

¹ A preliminary overview of the 1987 excavation was published in the volume Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, I (1987) 282-4.

The larger part of the cemetery at Panagouda was destroyed during the excavation for the laying of foundations of a holiday house. The complete area of the site is only 80 m², and so we assume that it was a family cemetery. Due to the destruction carried out prior to our arrival and because of the lack of stratigraphy it has not been possible to gain an overall picture of the cemetery. Only in two cases were successive tombs determined, while the small difference in level between the tombs (1.40 m) is probably due to the existence of a small sandhill. An unworked stone, 0.70 m high, which was found upright between graves 1 and 4, may have been a marker.

Of the thirteen graves, one was a cist grave, four were tile burials, and eight were pot burials. No uniform orientation of the graves was observed. Two features appear to be characteristic of the cemetery: the use of unworked stones to support the tiles or the burial vessels, and small piles of stones over the latter, especially over their mouths which were closed with a flat stone or part of a tile. Nearly all the graves were of children or infants and it is not impossible that the site was used especially for the burial of children.² The graves at the cemetery of Panagouda cover the period from the end of the 6th cent. to about the middle of the 4th cent. BC. Most of the tombs belong to the Late Archaic and Early Classical periods.

Graves 4, 10, and 11 are of note for the amount of tomb-goods with which they were equipped and for the decoration of their burial vessels.

Grave 4.

Pot burial of a child in a painted cauldron-shaped vessel (pl. 16: 2). Its mouth was closed by an undecorated kalathoid vessel placed upside-down, which was covered with stones (pl. 15: 3); amongst the stones were found seven figurines and eleven vases. Inside the burial vessel were found a glass amphoriskos and a small bowl which is dated to the second quarter of the 5th cent. BC.³ The Attic vessels in the pile of stones, such as a black-glaze skyphos and two stemmed kylikes⁴ with inscribed names on their bases: 'Αρ[σ]ταρχος and Εὐθ[υ]ς [μ]ιδης, date to the same period and more specifically to c.470–460 BC. Date of burial 470–460 BC.

Grave 10.

Pot burial of a child in the painted, pointed amphora A29 (see below). The mouth was closed by a stone slab and around and above the vessel had been placed stones. In the vessel, except for a few bones and a fair number of knucklebones, were found a figurine of a bird, a black-figure eye cup,⁵ and a Corinthian spherical aryballos with a quatrefoil,⁶ which date to the last decade of the 6th cent. BC. Outside the mouth of the vessel were found four small pots.

Grave 11.

Pot burial of a child in the painted amphora A30 (for which see below). The mouth is closed by part of a tile which is supported by two stones. In the amphora there were only two knucklebones and one Corinthian kotyle of a common type with vertical wriggles in its handle-zone.⁷ Outside the amphora were found six vessels amongst which were a Corinthian kotyliske, a black-figure lekythos with a kithara player between two seated figures—a common work of the wider circle of the Haimon Painter (c.480–460 BC),⁸ and a clay female protome.

Date of burial: 480–460 BC.

² D. Kurtz–J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1979) 55, 71.

³ Cf. B. A. Sparkes–L. Talcott, *The Athenian Agora 12: The Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B. C.* (1970) no. 855.

⁴ Cf. *ibid.* no. 341 (skyphos), nos. 412–13 (kylikes).

⁵ Cf. *ibid.* no. 418 (for the shape), M. B. Moore–M. Z. Pease Philipides, *The Athenian Agora 23: Attic Black-figured Pottery* (1986) no. 1783 (for the

decoration); c.510–500 BC.

⁶ A common type throughout the 6th cent. BC, see H. G. G. Payne, *Necrocorinthia* (1931) no. 1263.

⁷ Cf. T. J. Dunbabin (ed.), *Perachora II* (1962) pl. 119 nos. 2947–8; Payne *op. cit.* no. 1517; *Late Corinthian II*. For the miniature kotyliskai, see I. Vokotopoulou *et al.*, *Σύνδεσ. Κατάλογος της έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης* (1985) 58 no. 78.

⁸ Cf. Moore–Philipides *op. cit.* no. 1216.

At the south-western foothills of Geromoiri Hill, at the edge of the ancient city, the old forest road passes the northern corner of an extensive cemetery at the site of Nyphe. Even though a fair number of graves must have been robbed in the 1950s, and others were destroyed with the opening of the road, the 50 m² area which we excavated in 1988 was densely packed with burials which were equipped with many grave-goods. These burials cover the same period as the cemetery at Panagouda—from the end of the 6th cent. to the middle of the 4th cent. BC. An impressive new feature is the existence of parts of walls constructed of unworked stones, as well as accumulated stones, which are always associated with the burials. The damage which these constructions have sustained from clearing and cultivation, and the small area examined, do not enable, as yet, the formulation of an opinion as to their uses in the local burial practices. Also of note were the pyres for the offerings to the dead. Pyre 3 has a diameter greater than 2 m and a depth of more than 0.50 m. In the carbonized earth many burnt sherds and a few animal bones were found. At a distance of 1.50 m was the slightly smaller Pyre 4. Between both was found an accumulation of vessels that date from the last quarter of the 6th to the beginning of the 5th cent. BC, which most probably came from the cleaning of the oldest phase of Pyre 3, as they are not associated with any grave.

The eighteen burials at the Nyphe cemetery are of the three types observed at Panagouda: cist graves, pot burials, and tile burials. Numerically the child burials predominate and they were the most well-endowed with grave-goods. As at Panagouda stones were placed at the mouths of the burial vessels and along the sides of the tile burials. A large number of grave-goods were placed outside the burials, a practice that is also paralleled at Panagouda. Only once were successive burials noted, graves 6 and 13.

The following burials are noteworthy:

Grave 13.

Tile burial. Length 1.70 m, width 0.62 m. Two tiles, 0.90 x 0.45 m, formed the floor of the grave which was covered by six whole and two half tiles. Two offerings were placed outside the grave along its eastern side: a Corinthian exaleiptron and a stemless cup. They date the grave to 480–470 BC.⁹

Grave 14.

Pot burial of an infant in the painted, pointed amphora A21 (pls. 15: 4; 17: 2). The mouth was closed by a clay disc supported by large stones. Above the amphora, between its rim and a rock to the north, was a pile of stones mixed with grave-goods. Only a Corinthian kotyle and knucklebones had been placed inside the amphora. In the pile of stones were found thirteen figurines and over thirty vessels, of which we distinguish four Attic lekythoi of the first quarter of the 5th cent. BC, two black-glaze skyphoi dating to 480–470 BC,¹⁰ and stemmed and stemless black-glaze cups which date to 480–460 BC on the basis of finds from the Athenian Agora.¹¹ One of the stemmed cups has inscribed on the lower surface of its foot the name Φερεκρά[της].

Date of burial: c.480–460 BC.

Grave 15.

Pot burial of a child in an unpainted pithos with a pointed base. Height 1.37 m. At its mouth were a rock and a pile of stones. In the pithos were five miniature vases (two kotyliskai, a lekythion, an exaleiptron and a skyphidion), three pig figurines, one of a pigeon, and one of a female figure. Beyond the mouth of

⁹ Vokotopoulou *et al.* op. cit. no. 470 (Corinthian exaleiptron) 480–470 BC; Sparkes–Talcott op. cit. nos. 446, 448, 456 (Attic stemless cups) 500–470 BC.

¹⁰ For the lekythoi, see Moore–Philippides op. cit.

nos. 1181, 1188, 1237; for the skyphoi, Sparkes–Talcott op. cit. nos. 339–40.

¹¹ Ibid. nos. 435–6 (stemmed kylikes), nos. 454–6 (stemless kylikes).

82 *I. Vokotopoulou*

the pithos were three figurines and nine vessels of which we distinguish a black-glaze cup-skyphos (480 BC),¹² a black-figure lekythos with three standing figures of the circle of the Haimon Painter (480–460 BC),¹³ another lekythos of the same period decorated with black-figure palmettes, a footed plemochoe with lid, two large and two smaller Corinthian kotylai of 480–470 BC, and a cylindrical Corinthian oinochoe.

Date of burial: c.480–470 BC.

Only weapons and jewellery are missing from the corpus of grave-goods. Among the vessels and figurines, Attic products predominate, followed by Corinthian.

The most important finds of the excavations were the four painted burial vessels of Panagoudas graves 4, 10, and 11, and Nyphe grave 14.

A. Amphora A29 (Panagouda cemetery, grave 10). Pl. 16: 1.

Height 63 cm; diam.: rim 30 cm, belly 50 cm, base 10.5 cm.

The clay is brown-red and contains inclusions and mica. Beige slip, opaque black paint, at places brown-red.

Pointed lower body with a small circular foot, vertical handles at the shoulder. On the upper surface of the rim groups of transverse short lines. Around the tall and wide neck broad horizontal bands. On the shoulder, between two horizontal bands, groups of vertical wriggly lines frame compass-drawn concentric circles. Dots frame the circles in irregular vertical groups. There follows a zone with horizontal Ss and below that two wide bands each of which is framed by two thinner ones. On the back of the handles are transverse lines and between their roots are groups of wriggly lines.

Date (on the basis of other offerings found in this grave): 510–500 BC.

B. Cauldron-shaped vessel B (Panagouda cemetery, grave 4). Pl. 16: 2.

Height 61 cm; diam.: rim 40 cm, belly 58 cm.

Brown-red clay with mica and inclusions. Thin yellowish slip which does not cover the irregularities of the rough brown-red surface. About a third of the lower body is missing.

Pointed base with cylindrical body, vertical rim and horizontal triple handles. Two pairs of raised bands and one single raised band demarcate the two painted zones on the body: the top one is decorated with a lotus and bud chain, and the lower by a similar chain of lotus buds and large horizontal Ss. The paint covers the raised bands, and two bands of paint encircle the shoulder and lip, with groups of transverse lines between them.

Date (on the basis of other offerings found in this grave): 470–460 BC.

C. Amphora A30 (Panagouda cemetery, grave 11). Pl. 17: 1.

Height 60 cm; diam.: rim 27.5 cm, belly 46 cm, base 10 cm.

Clean, well levigated clay, light brown with a rosy shade. On the surface a slip of dilute clay. Colours of paint brown-black and light brown-red.

Pointed lower body with small cylindrical base on which it is precariously balanced, small vertical handles on the shoulder, wide neck which widens towards the rim.

On the upper surface of the rim a group of wavy transverse lines. In upper zone of neck a linked lotus chain. In lower zone of neck a double lotus-palmette chain; palmettes comprised of alternating red and brown fronds. The main decoration is on the shoulder and upper part of the belly between two thick bands, one at the base of the neck and the other at the middle of the belly: a bichrome double lotus-palmette chain interspersed with groups of four vertical wriggly lines. Below is a shoot with pairs of pointed leaves, a horizontal series of dots and a zone of densely packed vertical wriggly lines. On the lower part of the vessel a brown horizontal band balances the painted rim—which is of the same width—and limits the second-last decorated zone in which lotus buds, alternatively pointing upwards and downwards, are suspended from dotted curvilinear stalks. The decorative field is closed off by a brown-red horizontal wavy band. Below the arches of the handles there is a group of three lotus flowers and a many-leaved palmette. On the reverse the main decorative field of the shoulder is narrower. The row of dots is omitted and most probably there was no room—this area is not entirely preserved—for the groups of vertical wriggly lines.

Date: 480–460 BC.

¹² Cf. *ibid.* no. 578.

¹³ Cf. Moore–Philippides *op. cit.* nos. 1216–21.

D. Amphora A21 (Nyphe cemetery, grave 11). Pl. 17: 2.

Height 75 cm; diam.: rim 37.5 cm, belly 53 cm, base 13.5 cm.

One handle and part of the base are not preserved. Rose-coloured clay with a fair number of inclusions and mica. Pale yellow slip. Colour thin brown. Defects in the shaping of the walls. Pointed lower body, vertical handles on the shoulder and broad neck which widens abruptly towards the top.

On the upper surface of the rim strokes in the shape of lambdas. On the neck four wide encircling bands. Main decoration on the shoulder: in the centre of both the obverse and the reverse a large eleven-leaved rosette with outlined leaves, encircled by small oblique leaves and flanked on either side by a bending column of pairs of pointed leaves. Between the rosette and the handles a pair of obliquely-set concentric circles. Around the middle of the vessel, between two pairs of encircling bands, a series of concentric circles, the centres of which are not on the same plane. The base is also encircled by a painted band.

Date: 480–460 BC.

Of these four monumental vessels, the first dates to the end of the 6th cent. while the other three date to the middle of the first half of the 5th cent. BC. Amphora A differs from C and D in shape. On the former, the horizontal axes dominate and are emphasized by the wide cylindrical neck. It also differs in regard to its decoration—geometric motifs are dominant and the floral elements of the amphorae C and D are totally lacking. The difference must be attributed to a chronological gap of at least one generation. This period would separate A from the other vessels, though it is evident that it forms with them one single group.

The basic decorative scheme of the Panagouda vessels comprises the following characteristics: wide horizontal bands bordering decorative zones in which concentric circles, wavy lines, horizontal Ss, and vertical wriggly lines survive as fossils from the Early Iron Age. These conservative elements are directly combined with floral decorative elements already described, such as the lotus chains.

The combination of the old geometric decoration with rich floral motifs is not seen for the first time in Chalkidike on the vessels from Polychrono. Exactly the same pottery was found in the granaries of Olynthus dating from the Persian destruction,¹⁴ while a complete amphora was used in a burial at the end of the 6th or beginning of the 5th cent. in the cemetery at that site.¹⁵ The excavations at Torone enriched our knowledge of this type of pottery with a series of large vessels of the first half of the 5th cent. which are most probably the products of a local workshop.¹⁶ The vessels from Polychrono are closer to the group from Olynthus in regard to production (the same clay and whitish slip) and decorative elements.¹⁷

The vessels from Torone appear to follow the groups from Olynthus and Polychrono by a short time span; they probably date to the second quarter of the 5th cent. BC.

The group of vessels from Pyrgadikia must be a little later than those from Torone. On the coastal knoll of Aspros Kavos near Pyrgadikia, where ancient Pyloros—a city belonging to the territory of the Chalkidians—is placed with some certainty,¹⁸ limited excavations in 1969 unearthed three monumental vessels and fragments of two others,

¹⁴ Olynthian pre-Persian Group III: see G. E. Mylonas in: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus 5: Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus* (1933) pls. 26–41; D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus 13: Vases found in 1934 and 1938* (1950) pls. 1–10.

¹⁵ *Ibid.* 45–6 pls. 1–2. This amphora, as does the contemporary amphora A from Polychrono, only has subgeometric decoration similar to that of the vessels of late 7th-cent. BC date found at Mende: see Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και

Θράκη, II (forthcoming).

¹⁶ A. Cambitoglou–S. Paspalas–O. Tudor Jones in: *Ancient Macedonia* (Australian Exhibition Catalogue, 1988) 225–7 nos. 168–70.

¹⁷ See esp. Olynthus 13 (cit. n. 14) pls. 3, 6; Olynthus 5 (cit. n. 14) pls. 25, 41, 45.

¹⁸ I. Vokotopoulou in: Τόμος στη μνήμη Δημητρίου Λαζαρίδη (forthcoming)

which were dated by E. Youri to the 4th cent. BC.¹⁹ This group of vessels included a pointed amphora of the type found at Polychrono (pl. 18: 1-2), a stamnoid-krater of the type found at Torone and Olynthus, a lekane such as found at Torone, and fragments of another two amphorae. The first three vessels carry abundant floral decoration amongst which were placed protomes and birds (partridges and swans). Added white is used as on pre-Persian vessels at Olynthus. As the excavation details are not exactly reliable, due to the lack of any stratigraphy—the few sherds are mainly of the first half of the 5th cent. BC, but there are also two or three black-glaze sherds of the 4th—comparisons that were made with analogous floral motifs or protomes on Apulian vessels led to the dating of these vessels to the 4th cent. BC. However, these motifs already appear in the 5th cent. BC.

The female protomes are far closer to protomes on white-ground lekythoi of the second quarter of the 5th cent. BC²⁰ and to a female head on a Late Archaic Clazomenian sarcophagus in Marburg,²¹ than they are to the Italian vessels. The acanthus leaves appear from the end of the second quarter of the 5th cent. on island funerary monuments.²² The acanthus volutes appear in the middle of the 5th cent. on the floral attachments of bronze hydriai, as on the Torone hydria and on the handles of a hydria in the Louvre.²³ In the same period monumental acanthus volutes are found on the acroteria of the Parthenon and the finials of Attic funerary stelai.²⁴ Palmettes with widely spaced leaves, whose tops bend downwards are not unknown in the first half of the 5th cent. BC.²⁵ The scale ornament on the Pyrgadikia amphora is paralleled in northern Ionia and Samos from the middle of the 6th cent., while the wreath on its neck is paralleled in Aeolis and on the pre-Persian vessels from Olynthus.²⁶

The chronological proximity of the stamnoid-krater from Pyrgadikia and a krater from Olynthus is evidenced by their similar shapes. The Olynthus krater is decorated with ivy tendrils as is one of the fragmentary amphorae from Pyrgadikia.²⁷ On another

¹⁹ ADelt 22B, 1967, 403 - 4 pl. 307a; 24B, 1969, 310 - 11 pl. 325; ead. in: ΚΕΡΝΟΣ. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη (1972) 6 - 14 pls. 3 - 6; I. Vokotopoulou in: Η Μακεδονία από τα Μυκηναικά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο (1988) 126 no. 141.

²⁰ C. Bérard, Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens (1974) pls. 4: 14; 6: 24, of the Beldam Painter Workshop.

²¹ R. M. Cook, Clazomenian Sarcophagi (1981) pl. 27: 2.

²² H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen (2nd rev. ed., 1968) pl. 2a-b.

²³ I. Vokotopoulou in: ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ανδρόνικο, I (1986) pls. 25: 1; 26: 3.

²⁴ Möbius op. cit. pl. 7a; H. Gropengiesser, Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel (1961) pls. 6, 10.

²⁵ Olynthus 13 (cit. n. 14) pl. 12: 3, low kylix of the first half of the 5th cent. BC. On a lekythos by the Bowdoin Painter of the second quarter of the 5th cent. BC there are parallel palmettes which spring from volutes and calyxes analogous to those from Pyrgadikia: Kurtz, AWL pls. 62: 3; 63: 2-3.

In the third quarter of the 5th cent. BC there are examples by the Schuwalow Painter and his circle: A. Lezzi-Hafter, Der Schuwalow-Maler (1976) pls. 78, 79, 84. From the Athenian Agora: Sparkes-Talcott op. cit. (n. 3) nos. 534-42; Moore-Philippides op. cit. (n. 5) no. 259. For Euboean pyxides dated to c. 425 BC, with sparse palmettes and other linear decoration as on the Pyrgadikia vessels, see A. D. Ure, BSA 58, 1963, 1-18 pl. 1.

²⁶ For the scale pattern, see the hydria Thessaloniki no. 1355, which Ph. Zappeiropoulou, BCH 94, 1970, 410 fig. 55, dates to the second half of the 4th cent. BC and attributes to a local workshop. The hydriai in the Lambropoulou Collection belong to the same Chalkidian workshop and the same period; they are the last examples of the floral style of Chalkidike: Youri art. cit. (n. 19) pl. 6: 4-5. See also E. Walter-Karydi, Samos 6 pt. 1: Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr. Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe (1973) pl. 60: no. 493; pl. 113: no. 931. For the wreath, Olynthus 13 (cit. n. 14) pl. 10: 4-5; J. Boehlau-K. Schefold, Larisa am Hermos 3: Die Kleinfunde (1942) pl. 53: 1.

²⁷ Olynthus 5 (cit. n. 14) pls. 37-8; Youri art. cit. (n. 19) pl. 6: 6-7.

part of the same amphora there is a myrtle branch which is paralleled at Olynthus, Torone, and on the vessels from Polychrono. The attribution of this amphora, which it is to be noted was found with the other Pyrgadikia vessels, to the Olynthian group has already been made by Youri.²⁸

The quality of the clay, the use of a thin slip, the colour of the paint, and the large curvilinear motifs are common features on pottery that bears floral decoration found at the four sites of Chalkidike. At three of these it has been assured that this pottery type did not continue past the 5th cent. BC. It would be inexplicable if the Pyrgadikia vessels—which are inseparably associated with the other examples of this group—belong to the 4th cent. BC. If, indeed, they did date to that century it would be equally difficult to explain why vessels like those from Pyrgadikia were not found in the 4th-cent. BC layers at Olynthus which was one of the main production centres of this group. G. E. Mylonas's and D. M. Robinson's dating²⁹ (6th cent.—beginning of 5th cent., before 479 BC, the year of the Persian destruction of Olynthus) of this group has been confirmed in general terms and defined more closely by the excavations at Polychrono and Torone. Consequently, the group's lowest chronological limit may be brought down to the last quarter of the 5th cent., while the appearance of the floral motifs will not extend much further back than the end of the 6th cent. BC. In regard to the fossilized curvilinear lines and geometric elements these follow an unbroken tradition whose origins are lost at the end of the second millennium as the recent excavations at Mende indicate.

Mylonas emphasized the close relationship of Olynthian pre-Persian pottery with the eastern Aegean and Ionia, while Robinson's comparisons directed him towards seeing a relationship with Rhodes.

In reality a close relationship exists with a not particularly widespread group of vessels from Aeolian Larisa which bear floral decoration. K. Schefold dated this group to c.550–450 BC and stated that its inspirational source must be looked for in Ionia.³⁰ A small number of examples of the same pottery style have been recently found at Miletus.³¹ A great number of the decorative elements of the vessels from Olynthus and Polychrono exactly parallel the motifs on the sherds from Larisa—palmettes, ivy branches, myrtle, large S-like wavy lines, tongue-like and leaf-shaped ornaments.³² Skyphoi solely decorated with a myrtle branch, as at Larisa, have recently been found at two cemeteries in the Thessaloniki region. Two basic differences between Larisa and Chalkidike are that in the latter region added white is not used as widely and the occurrence of fossilized geometric decorative motifs—such as concentric circles and groups of vertical and wriggly lines—is far more apparent here than in Aeolis. In Aeolis the amphora type with vertical handles on the shoulder, typical of this region and northern Ionia, is dominant while in the wider areas of Aeolian art, and particularly on Lemnos in the same period (end of the 7th and beginning of the 6th cent. BC), the shape of the stamnoi from Pyrgadikia, Torone, and Olynthus is paralleled.³³ Consequently, the

²⁸ Ibid. 14.

²⁹ Olynthus 5 pp. 25–63 esp. 54, 59; Olynthus 13 pp. 4–7.

³⁰ See Bochlau-Schefold op. cit. 128–15 pls. 49–56.

³¹ IstMitt 32, 1982, pl. 18: 61–4.

³² Bochlau-Schefold op. cit. pls. 49: 1–8; 51; 52: 1–16; 53: 1–8; 54; 55; 56: 1–5.

³³ E. Walter-Karydi in: Studien zur griechischen Vasenmalerei, AntK Beih. 7 (1970) 7 pl. 5: 3–5, esp. nos. 4, 5, the amphora Louvre B 561 from Myrina, which appears to be a forerunner for amphora D from Polychrono with a rosette on each of its shoulders and a wavy line on its lower body. Lemnian stamnoi: AEphem 1937 vol. II 654 pl. 1; ASAtene 54, 1976, 346 pl. 6a–b, p. 348 fig. 4. The decoration with spirals is repeated on the Olynthian stamnos Olynthus 5 pls. 37–8.

Chalkidian vessels bearing floral decoration, made from local clay, are products of local workshops which were under clear influence from Aeolis.

The floral decorated pottery is not the only point of contact between the two areas. Contemporary simple banded wares are found as commonly in Chalkidike as they are in Aeolis and Ionia, while in the Archaic period there are abundant examples in Chalkidike of Grey Ware—a category of pottery believed to be typical of Aeolis³⁴—of excellent quality. In Chalkidike, though, and generally in Macedonia, it appears that it follows a local Bronze Age tradition.

At the end of the Archaic period there is a strong presence of Ionian and Aeolian art in the settlements and cemeteries of Chalkidike; Ionian cups, plates, figurines, Chian chalices, Clazomenian sarcophagi, sarcophagi with carved Ionian kymatia, etc. Communications and exchanges existed between the two regions from the end of the 7th cent. BC; the great increase in trade, though, with the Greek cities of Aeolis and Ionia in the Late Archaic period is not unrelated to the political unification of the north-eastern Aegean after the extension of Persian domination to Thrace and Chalkidike.³⁵ The occupation of Lemnos by Miltiades in 513 BC,³⁶ in the opinion of the excavators of Lemnos,³⁷ brought about the emigration of Lemnian Pelasgians to Sithonia. This view is based on Thucydides' account of their presence there in the 5th cent. BC, and, indeed, he states that they comprised the majority of the population.³⁸ The settlement of the Lemnians on Sithonia (Torone is situated on the tip of the peninsula, Pyrgadikia at its base) may have led to the flowering of the floral style of Aeolis in Chalkidike where it was combined with the local tradition and influence from Ionia.

The ancient city that remains hidden on Geromoiri Hill of Polychrono still retains its anonymity. Herodotus lists the cities which Xerxes' fleet sailed past in 480 BC on the eastern coast of Pallene (Kassandreia), south of Potidaea.³⁹ However, the number of sites at which ancient settlements have been noted is greater than the names which the 'father of history' has preserved. We will have to await some excavated find—an inscription or a stamp on a tile—in order to identify this new archaeological site with, in all probability, Aige, Neapolis, or Therambos.

(Trans. from the Greek by S. Paspalas.)

³⁴ Bochlau-Schefold op. cit. 135ff. for banded pottery and 99–128 for Grey Ware.

³⁵ CAH IV (1988) 243–53. The views that have been expressed on the ethnological composition of central Macedonia (the area of Sindos etc.) have to be reconsidered after the recent Archaic finds from Aegae (Vergina) and Aeane in Upper Macedonia.

³⁶ Hdt. VI 137–40; EAA IV (1961) 543 s.v. Lemno (Bernabò-Brea).

³⁷ A. Di Vita, *ASAtene* 54, 1976, 345.

³⁸ IV 109.

³⁹ VII 123.

1. Polychrono, Chalkidike. Trench A, smelting furnace.

2. Polychrono, Chalkidike. Trench B, Archaic structures. ⇒

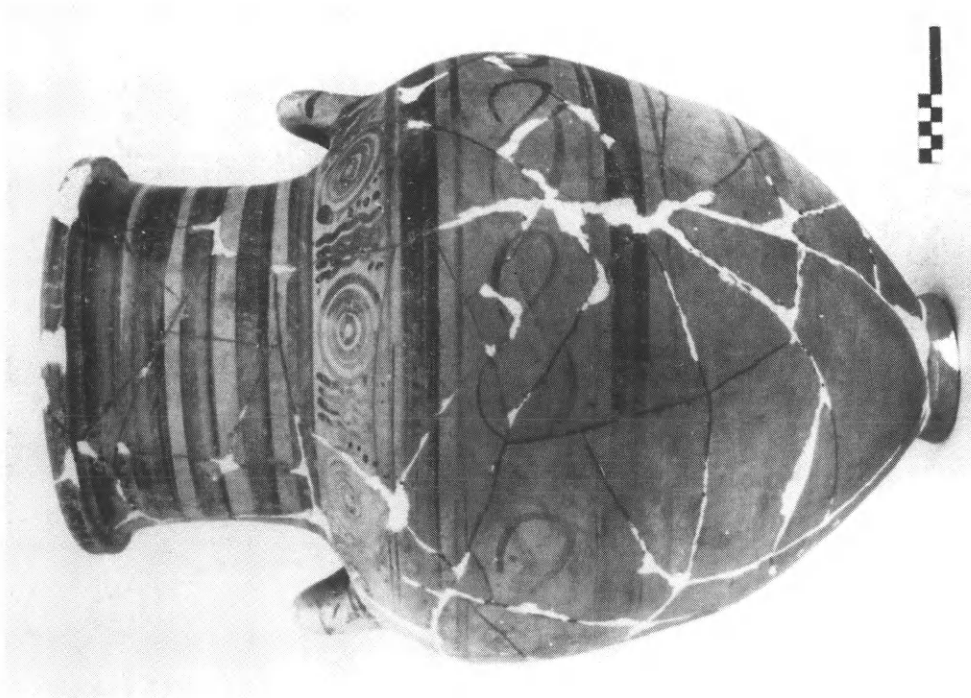

4. Polychrono, Nyphe cemetery: grave 14.

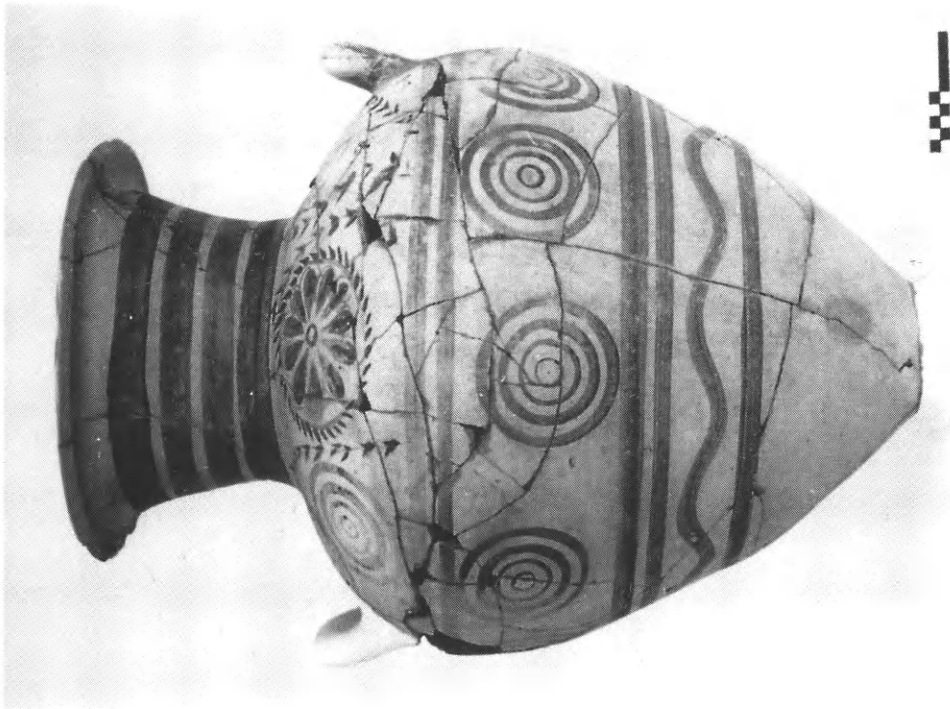
3. Polychrono, Panagoudas cemetery. The kalathoid vessel of grave 4.

1. The amphora A29 (A) from grave 10 Thessaloniki MIT 966.

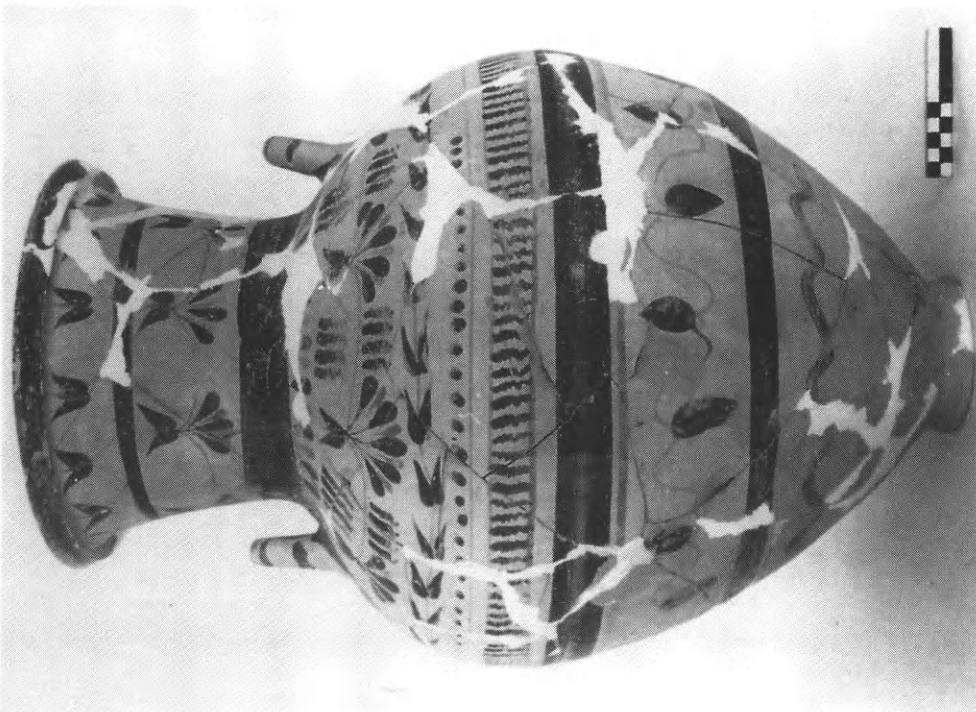

2. The cauldron-like vessel (B) from grave 4. Thessaloniki MIT 965.

2. The amphora A21 (D) from grave 14. Thessaloniki MIT 967.

1. The amphora A30 (C) from grave 11. Thessaloniki MIT 965.

1. The Pyrgadikia amphora. Thessaloniki 10156.

2. As 1, detail of the shoulder decoration.

ΑΡΧΑΪΚΟ ΙΕΡΟ ΣΤΗ ΣΑΝΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ιουλία Βοκοτοπούλου

Στη ΒΔ ακτή της Παλλήνης, της δυτικής χερσονήσου της Χαλκιδικής, δέκα χιλιόμετρα σε ευθεία γραμμή ΝΔ από την Ποτεΐδαια και δέκα επτά βορειοδυτικά από τη Μένδη, ένα μικρό γυμνό ακρωτήριο όπου υψώνεται βυζαντινός πύργος¹ (Εικ. 1) αγκαλιάζει από το βορρά τον όρμο μετοχίου της Μονής Σταυρονικήτα, αντικρύζοντας τα πευκόφυτα υψώματα του νότιου άκρου. Περί τα 3 χλμ. νοτιώτερα, οι δασωμένοι λόφοι διακόπτονται από δύο στενές πεδιάδες, τη Μεγάλη και τη Μικρή Κύψα. Στην περιοχή αυτή οι νεότεροι ερευνητές αναζητούσαν την αρχαία Σάνη. Ο Α. Struck² πίστευε ότι η Σάνη πρέπει να τοποθετηθεί στο «ακρωτήριο Κίφα», προφανώς την Κύψα, ενώ ο Μ. Zahnt³ υπέδειξε ως πιθανώτερο χώρο εντοπισμού της αρχαίας πόλης την «ακτή κοντά στις φυλακές Ξενοφώντος».

Οι σωστικές ανασκαφές των ετών 1971-1974⁴ εντόπισαν αρχαϊκά κτήρια και εντυπωσιακή κεραμική στα θεμέλια ξενοδοχειακού συγκροτήματος, που ανεγέρθηκε σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων από το βυζαντινό πύργο του Σταυρονικήτα. Οι μέχρι τώρα γνώσεις μας για τις αρχαιότητες στη δυτική ακτή της Παλλήνης δείχνουν ότι πρόκειται για τη σημαντικότερη αρχαιολογική θέση στην παραλία μεταξύ Μένδης και Ποτεΐδαιας, με εκτεταμένη πεδινή ενδοχώρα και υπήνεμους όρμους. Η ταύτισή της με την αρχαία Σάνη, που ο Ηρόδοτος⁵ αναφέρει βόρεια από τη Μένδη, είναι πολύ

1. Το ακρωτήριο φέρει το όνομα του Αγίου Γεωργίου στο χάρτη της Χαλκιδικής που συνοδεύει το έργο του Α. Struck, *Makedonische Fahrten, I, Chalkidike*, Wien 1907. Ο πύργος ανήκει στη Μονή Σταυρονικήτα: Ιω. Παπάγγελος, *Χαλκιδική*, 1981, σ. 87.

2. *Ο.π.*, σ. 54.

3. Μ. Zahnt, *Olynth und die Chalkidier*, München 1971, σ. 211 και 222.

4. Σχετικές εκθέσεις δεν δημοσιεύτηκαν, εκτός από μία απλή μνεία στα Χρονικά, τόμος Β 3, σ. 696 του ΑΔ 29 (1973-74). Στον ίδιο τόμο, στις σ. 674 και 774 οι εκθέσεις των Εφόρων Αρχαιοτήτων Ο. Αλεξανδρή και Ν. Νικονάνου αναφέρονται στην ανασκαφή υστερορρωμαϊκού - παλαιοχριστιανικού κτηρίου στην παραλία της μεγάλης Κύψας. Βλ. σχ. και Ιω. Παπάγγελος, *ό.π.*, σ. 88. Τις συναδέλφους κ.κ. Μαίρη Σιγανίδου και Κατερίνα Ρωμιοπούλου ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση της άδειας μελέτης ευρημάτων από τη Σάνη.

5. *Ιστ.* 7, 123, 1.

πιθανή, όχι όμως και απόλυτα βέβαιη⁶.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες το 1971 και 1972, και κάπως πιο άνετα το 1974⁷, πραγματοποίησε σωστικές ανασκαφές, που στο χώρο του ξενοδοχείου και της πισίνας αποκάλυψαν τμήματα κτηρίων και κυκλικών περιβόλων, με άφθονη κεραμεική γεωμετρικών και κυρίως πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, ενώ στο χώρο της μαρίνας, του τεχνητού λιμανιού, οι δοκιμαστικές τομές έδωσαν όστρακα και ειδώλια από τον 7ο ως τον 5ο αι. π.Χ., μαζί με οστά, που θεωρήθηκαν τότε ανθρώπινα, με αποτέλεσμα να διατυπωθεί η άποψη ότι στη θέση της μαρίνας υπήρχαν διαλυμένοι τάφοι.

Η εξαιρετική ποιότητα της κεραμεικής, η διαπίστωση ότι τα οστά ανήκουν μόνο σε ζώα, η ύπαρξη μεταξύ των οστράκων της μαρίνας ενός με αναθηματική επιγραφή, καθώς και πολλών μεγάλων πολύμυξων λύχνων, δημιούργησαν αμφιβολίες για το χαρακτήρα των ευρημάτων και μας ώθησαν το 1987 και 1988 στην πραγματοποίηση δοκιμαστικής έρευνας στις όχθες του διαύλου που ενώνει τη διαμορφωμένη από το 1974 μαρίνα με τη θάλασσα⁸.

6. Για το ίδιο θέμα βλ. το σημαντικό άρθρο του καθηγητή Μ. Τιβέριου, «Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. Παρατηρήσεις στο εμπόριο των ελληνικών αγγείων και στον αποικισμό της Χαλκιδικής», *Εγνατία* I, 1989, 31-64, που κυκλοφόρησε το μήνα της διεξαγωγής του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Μακεδονία. Σχετικά με το τοπωνύμιο «όρμος Ξενοφώντος» που χρησιμοποιεί ο κ. Τιβέριος για τον όρμο της Σάνης, παρατηρούμε ότι αυτό ανήκει στον ανοικτό όρμο της Μεγάλης Κύψας, όπου το μετόχιο Μονής Ξενοφώντος και το παλαιό κτήριο των φυλακών, ενώ οι μεγαλύτερες εγκαταστάσεις των αγροτικών φυλακών στην πεδιάδα της Σάνης βρίσκονται στο χώρο του μετοχίου της Μ. Σταυρονικήτα, αλλά κατ' επέκταση της ονομασίας των παλαιών φυλακών ονομάζονται τώρα φυλακές Ξενοφώντος. Επομένως η αρχαία Σάνη δεν είναι στον όρμο Ξενοφώντος ή Μεγάλη Κύψα, όπου ανασκάφηκε υστερορρωμαϊκό κτήριο, αλλά σε όρμο πρώην ιδιοκτησίας Μονής Σταυρονικήτα.

7. Το φθινόπωρο του 1971 κατά τις εκσκαφές των πεδίων του ξενοδοχείου ερευνήθηκαν αποσπασματικά θεμέλια αρχαίων κτηρίων («οικίες» Α-Γ) και κιβωτιόσχημος τάφος της πρώιμης εποχής του σιδήρου στο Β' λόφο, υπό την άμεση επίβλεψη του κ. Άλκη Αργυρούδη. Στην παρατηρητικότητα και ευσυνειδησία του κ. Αργυρούδη οφείλεται η διάσωση πολλών κινητών ευρημάτων και πολύτιμων πληροφοριών για τη θέση εύρεσής τους. Το 1972 κατά τη διάνοιξη των πεδίων του εστιατορίου ανασκάφηκαν δύο κυκλικοί περίβολοι και τμήματα τοίχων, ενώ έγιναν δοκιμαστικές τομές στο χώρο της μαρίνας. Το 1974 έγινε συστηματική ανασκαφή στο χώρο της κολυμβητικής δεξαμενής υπό την επίβλεψη, στην τελευταία φάση τους, της Εφόρου κ. Αικ. Δεσποίνης. (Αρχείο ημερολογίων ανασκαφών της ΙΣΤ' Εφορείας). Στις παλαιότερες ανασκαφές της μαρίνας έλαβε μέρος ο συνάδελφος κ. Ιω. Παπάγγελος, στον οποίο οφείλω πολλές σχετικές πληροφορίες.

8. Για την ανασκαφή του 1987 βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, σ. 279-98. Για το 1988, *ΑΔ* (1989), Χρονικά, υπό εκτύπωση. Το 1988 βοήθησε στην ανασκαφή η αρχαιο-

Η ανασκαφική εικόνα, που συμφωνεί άλλωστε με τις περιγραφές των ημερολογίων ανασκαφής του 1972, ήταν η ακόλουθη: Σε βάθος 80 εκ., μέσα σε ένα στρώμα από σταχτί πηλό, που συμπίπτει με τη σύγχρονη στάθμη της θάλασσας, βρέθηκαν μικρές κατασκευές, κυκλικές ή επιμήκεις, διαμέτρου ή μήκους από μισό μέχρι 1,50 μέτρο, φτιαγμένες πρόχειρα με ακατέργαστες πέτρες ή αλλεπάλληλες στρώσεις σπασμένων κεραμίδων στέγης (Εικ. 2, 3). Έφεραν έντονα ίχνη καύσης, ενώ επάνω τους και γύρω τους βρέθηκαν οστά ζώων, όστρακα μεγάλων και μικρών αγγείων —ιδιαίτερα πολυπληθή ήταν τα ομοιώματα κορινθιακών κοτυλίσκων και φιαλιδίων—, λύχνοι απλοί και πολύμυξοι, αστράγαλοι, ανάγλυφα πλακίδια και πολλά ειδώλια. Πολλά από τα αντικείμενα είναι φανερό ότι είχαν ριχθεί στην πυρά.

Καμμία ταφική κατασκευή δεν παρατηρήθηκε, ούτε καύση νεκρού· αντίθετα η παραπάνω εικόνα είναι αυτή ενός υπαίθριου χώρου λατρείας, όπου ετελούντο έμπυρες θυσίες πάνω σε κατάγειες εστίες, εσχάρες⁹, για τη λατρεία κάποιας χθόνιας θεότητας. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στην ανασκαφή του 1987 βρέθηκε τμήμα μακρού οστού ζώου πάνω σε λεπτή κεραμίδα στέγης που ακουμπούσε στις κροκάλες της εσχάρας. Η παρουσία των πολυάριθμων λύχνων οδηγεί στην υπόθεση, ότι οι τελετουργίες γίνονταν τις νυχτερινές ώρες. Αρκετοί λύχνοι ήταν τεράστιοι πολύμυξοι, διαμέτρου 0,40 μ. και με δύο αλλεπάλληλες σειρές μυκτῆρων (Εικ. 20). Παρόμοιοι έχουν βρεθεί μόνο σε ιερά, όπως στις Αφροδίτης στη Ναύκρατι και στις Δήμητρας στην Κνίδα, στην Ακρόπολη Αθηνών και στον Ακράγαντα¹⁰. Ιερό χωρίς κτήριο; Πιθανότατα όχι, μια και δύο ασήμαντα σε μέγεθος ευρήματα από τις ανασκαφικές τομές του 1972 υπαινίσσονται την ύπαρξη αρχαϊκού ναού: πρόκειται για ένα ελάχιστο τμήμα από ζωγραφισμένη με ανθέμια πήλινη σίμα, καθώς και για θραύσματα από την κάτω σιαγόνα πήλινου λεοντάκρου (Εικ. 22). Δεν αποκλείεται βέβαια η παρουσία αυτών των δύο ευρημάτων να είναι τυχαία, να συγκαταλέγονταν δηλαδή στο υλικό κατασκευής μιας εσχάρας, από αυτές που ήταν διαστρωμένες με κεραμίδες στέγης.

Μία μόνο λίθινη κτιστή κατασκευή αποκαλύφθηκε μέσα στο χώρο της

λόγος κ. Μ. Παππά. Για τις διευκολύνσεις που παρέσχαν στο ανασκαφικό συνεργείο θερμά ευχαριστώ τους κυρίους Τ. Χριστίδη και Στ. Ανδρεάδη.

9. Εσχάρα: *EAA* I, σ. 281. *RE* VI, 1, στ. 614-617: ο Αμμώνιος ο Λαμπρεὺς στο έργο του «Περὶ βωμῶν καὶ θυσιῶν» ορίζει την εσχάρα ως «μὴ ἔχουσαν ὕψος ἐστίαν, ἀλλ' ἐπὶ γῆς ἰδρυμένην ἢ κοίλῃν».

10. D. M. Bailey, *A Catalogue of the lamps in the British Museum* I (1975) πίν. 28, 152, πίν. 50, 52, 74. P. Griffo, *Il Museo Archeologico Regionale di Agrigento*, Roma 1987, σ. 116-7, εικ. 101.

μαρίνας, αυτή που ονομάσθηκε στο ανασκαφικό ημερολόγιο φρεάτιο. Πρόκειται για μία μικρογραφία δεξαμενής, βάθους 1 μ. και διαστάσεων 0,60 × 0,60 μ. (Σχ. 1, Εικ. 4). Στο πλακοστρωμένο δάπεδό της οδηγούσαν τρεις βαθμίδες. Εξωτερικά δεν είχε ορατές όψεις, επομένως στην αρχαιότητα είχε κτιστεί μέσα στη γη και μάλιστα μέσα σε ασταθές λασπώδες υπέδαφος, όπως μαρτυρούσε η ύπαρξη στην υποθεμελίωσή της τεσσάρων, κάθετα δεμένων μεταξύ τους, οριζόντιων ξύλινων δοκών. Η στάθμη του δαπέδου είναι πολύ χαμηλότερη από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, ενώ η όλη κατασκευή σε συνδυασμό με άλλες διαπιστώσεις, που θα κάνουμε αμέσως μετά, ερμηνεύουν το φρεάτιο αυτό ως δεξαμενή για το καθαρτήριο λουτρό κάποιου αγαλματίου ή ξοάνου¹¹. Το μικρό μέγεθός της αποκλείει οποιαδήποτε πρακτική χρήση για τις ανάγκες της καθημερινής ζωής.

Ποια λοιπόν μπορεί να ήταν η θεότητα που λατρευόταν στο χώρο αυτό; Γεωμορφολογικές παρατηρήσεις και η εξέταση των ευρημάτων μάς οδηγούν προς κάποια κατεύθυνση. Η μαρίνα της Σάνης, μέσα στα όρια της οποίας εντοπίστηκε το υπαίθριο ιερό, κατέλαβε το χώρο μιας μεγάλης κυκλικής κοιλότητας, όπως φαίνεται από φωτογραφίες προγενέστερες της εκσκαφής του 1971-1972 (Εικ. 5). Εκεί ήταν το βαθύτερο σημείο μιας ελώδους έκτασης, για την αποξήρανση της οποίας προϋπήρχε κανάλι, ενώ το 1971 ανοίχθηκε αυλάκι πλάτους 7 μ. και μήκους 50 μ., όπου σημειώθηκαν και τα πρώτα ευρήματα του ιερού. Το βάθος του στρώματος με τις εσχάρες έχει κατωφερή κλίση, από 0,40 μ. στην περιφέρεια του κύκλου, φθάνει στα 0,80 μ. προς το κέντρο. Δεν αποκλείεται λοιπόν να υπήρχε στην αρχαιότητα, στον ίδιο χώρο, ένα λιμνίον ή μικρό έλος.

Πολλές θεότητες της γονιμότητας και της βλαστήσεως λατρεύονταν σε υγρούς τόπους με άφθονη βλάστηση. Ιδιαίτερα η Άρτεμις και οι Νύμφες, αλλά και ο Διόνυσος και η Αφροδίτη¹². Άρτεμις Λιμναία ή Λιμνάτις, Άρτεμις Ελεία, δέσποινα λίμνης, αναφέρεται σε διάφορους τόπους της Ελλάδας¹³. Ο Μάξιμος ο Τύριος (38,8) μας πληροφορεί ότι «Ιερά Αρτέμιδος πηγαί ναμάτων και κοίλαι νάπαι και ανθηροί λειμώνες», ενώ από τον Στράβωνα (VIII, 343) γνωρίζουμε ότι οι εκβολές του Αλφειού εξ αιτίας των άφθονων νερών ήταν γεμάτες ιερά Αρτέμιδος, Αφροδίτης και Νυμφών. Οι θεές γονιμότητας της φύσης δεν είχαν ανάγκη από την ύπαρξη ναού. Η λα-

11. Καθαρτήριες δεξαμενές για το ξόανο της Ήρας στη Σάμο: *AM* 55 (1930), σ. 28-32. O. Reuther, *Das Heratempel in Samos*, σ. 46.

12. M. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, 1906, σ. 210.

13. M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 1967, σ. 492. Roscher, *Lexikon Griech. Mythologie*, I, 1, στ. 560-561, Fr. Muthmann, *Mutter und Quelle*, 1975, σ. 220-263.

τρεία γινόνταν στο ύπαιθρο· ήταν αρκετό ένα ξόανο ή άγαλμα ιδρυμένο δίπλα στην πηγή ή στα κλαδιά ενός θάμνου ή δένδρου¹⁴.

Τα ίδια τα ευρήματα οδηγούν κατ' αρχή προς μία γυναικεία θεότητα. Τα πήλινα ειδώλια παριστούν μόνο γυναικείες μορφές, κυρίως στον τύπο της όρθιας πολοφόρου κόρης (Εικ. 25). Υπάρχουν πολλά ξοανόμορφα, κυλινδρικά ή σανιδόμορφα στο κάτω μισό, αρκετά ένθρονα ιωνικού τύπου, και πολλά κορινθιακά στον τύπο της όρθιας πολοφόρου θεάς. Από τα τελευταία, αρκετά αποδίδουν σαφώς την Άρτεμι, καθώς την εικονίζουν να κρατά τόξο και ελαφάκι¹⁵ (Εικ. 23β). Άλλα ειδώλια κρατούν καρπό ή άνθος ή μικρό πουλί· τα ίδια σύμβολα απαντούν στα ειδώλια της Αρτέμιδος του μικρού ιερού της Κέρκυρας¹⁶.

Μεταξύ των ευρημάτων δεν υπάρχει κανένα που να χαρακτηρίζει λατρεία της Δήμητρας ή της Αφροδίτης. Τουναντίον, η προσφορά των αστραγάλων¹⁷ και άλλων παιδικών παιχνιδιών, όπως τα μικροσκοπικά ομοιώματα αγγείων (κοτυλίσκες, φιαλίδια, ποτήρια) και τα λίγα ειδώλια ζώων ή τα ανάγλυφα πλακίδια πετεινών και σφιγγών μαρτυρούν λατρεία κουροτρόφου-παιδοτρόφου θεάς, όπως ήταν η Άρτεμις. Αναφέρεται ειδικά ως προστάτρια των παιδιών και των εφήβων, ενώ τα κορίτσια, πριν από το γάμο, της αφιέρωναν τα παιχνίδια τους¹⁸. Τα οστά των ζώων που βρέθηκαν στις εσχάρες ανήκουν σε αιγοπρόβατα, ελάφια και ζαρκάδια, χοίρους και λίγα βοοειδή. Από τη γραπτή παράδοση γνωρίζουμε ότι στην Άρτεμι θυσίαζαν ελάφους, χοιρίδια, κάπρους, άγρια ζώα, τράγους και αίγες, αλλά και όρνιθες και βόδια¹⁹.

14. Roscher, *Lexikon*, ό.π., στ. 563.

15. Τα ίδια σύμβολα φέρουν τα κερκυραϊκά πήλινα ειδώλια του μικρού ιερού της Αρτέμιδος της Κέρκυρας: H. Lechat, «Terres cuités de Corcyre», *BCH* 15, 1891, σ. 1 κ.ε., πίν. III. *LIMC* II, Artemis, σ. 665, λήμματα και εικ. αρ. 578-587.

16. Lechat, ό.π., σ. 32, εικ. 4, σ. 36, πίν. 5. Σε 12 περιπτώσεις η θεά κρατά πετεινό: σ. 40, αρ. 28, εικ. 7. *LIMC* II, Artemis, σ. 666, αρ. 540-556. Για το συσχετισμό της Αρτέμιδος με τα πτηνά, ως πότνιας θηρών βλ. Chr. Christou, *Potnia Theron*, 1968, σ. 61 κ.ε.

17. Οι αστράγαλοι είναι συνηθισμένο κτέρισμα των παιδικών ταφών· δεκάδες από αυτούς βρέθηκαν σε παιδικούς εγχυτρισμούς του τέλους του 6ου - αρχών 5ου π.Χ. στο Πολύχρονο της Κασσάνδρας: *AEMΘ* 1, 1987, σ. 283. Χιλιάδες αστράγαλοι είχαν ανατεθεί στις Νύμφες, τις ακολούθους της Αρτέμιδος, στο Κωρύκειον Άντρον των Δελφών: P. Amandry, «Astragales», *BCH*, Suppl. IX, L'Antre Corycien, II, 1980, σ. 247 κ.ε.

18. Nilsson, *Griechische Feste*, σ. 180.

19. Roscher, *Lexikon*, I, 1, Artemis, στ. 608. Nilsson, *Griechische Feste*, σ. 189: Στα Τιθηνίδια, σπαρτιατική εορτή προς τιμή της Αρτέμιδος Κορυθαλίας, θεάς γονιμότητας και προστάτιδας των παιδιών, θυσίαζαν στην Άρτεμι ορθαγορίσκους (μικρά χοιρίδια). Θυσία βοών στην Άρτεμι Αμαρυνθία της Ερετρίας: Nilsson, ό.π., σ. 238.

Τα λατρευτικά στοιχεία που αποκάλυψε η ανασκαφή ταιριάζουν επίσης στη λατρεία της Αρτέμιδος. Λουτρό ξοάνου της Αρτέμιδος σε λίμνη αναφέρεται από την παράδοση ότι ετελείτο στην Άγκυρα²⁰, οπότε η δεξαμενή της μαρίνας της Σάνης μπορεί να συσχετιστεί με τέτοια τελετουργία. Νυκτερινή λατρεία —παννυχίς— της Αρτέμιδος αναφέρεται ότι γινόταν στην Πάτρα προς τιμήν της Αρτέμιδος Παγκλαρίας²¹ και πιθανότατα παννυχίς ετελείτο στο Λάφριο της Καλυδώνος²². Η λατρεία εξάλλου της Αρτέμιδος σε διάφορα μέρη, όπως στην Έφεσο, μπορούσε να έχει οργιαστικό χαρακτήρα²³ και η νύχτα, υπό το φως των λυχναριών, πρόσφερε την ταιριαστή ατμόσφαιρα. Δεν αποκλείεται μάλιστα να ετελείτο μόνο από γυναίκες που ιδιαίτερα τη λάτρευαν ως προστάτιδα του γυναικείου φύλου, του γάμου, του τοκετού και των νεογέννητων παιδιών. Μεταξύ των αναθημάτων υπάρχουν και επίνητρα, κατ'εξοχήν γυναικείας χρήσης σκεύος (αρ. κατ. 10, Εικ. 19). Στην καλύτερα σωζόμενη εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή, πάνω σε κορινθιακό κρατήρα του βου αι. π.Χ., ο αναθέτης είναι πιθανότατα γυναίκα, κάποια [Δω]ρόθεμις, που χρησιμοποιεί κορινθιακό αλφάβητο (αρ. κατ. 5, Εικ. 15α).

Σ' ένα άλλο όστρακο από το χείλος κύλικας, έχουμε μια πιο σημαντική πληροφορία, την αρχή της προσωνυμίας της θεάς: «Τας Πυθ» (αρ. κατ. 6, Εικ. 15β). Συμπληρώνουμε ως πιθανότερη λύση, «Τās Πυθ[ίας Ἀρτέμιδος εἰμί]». Η Ἀρτεμις, ως δίδυμη αδελφή του Απόλλωνος, συμμεριζόταν ιδιότητές του και διαπιστώνεται ανταλλαγή προσωνυμιών μεταξύ τους. Λατρεία Αρτέμιδος Πυθίας μαρτυρείται στη Μίλητο²⁴.

Κανένα όνομα κύριας ή δευτερεύουσας θεότητας δεν αρχίζει από Πυθ..., ενώ μία ακόμη προσωνυμία ταιριάζει εδώ, το Πυθονίκα, επίθετο της Αφροδίτης²⁵. Είναι γεγονός ότι η Αφροδίτη λατρευόταν και αυτή ως θεά της βλαστήσεως και της γονιμότητας, σε υγρούς τόπους, μαζί με την Ἀρτεμη και τις Νύμφες, χωρίς όμως να έχει κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το τυπικό της λατρείας²⁶. Είναι επίσης γνωστό, ότι τα Αφροδίσια στην Κόρινθο ετε-

20. Nilsson, *Griechische Feste*, 255-6, σημ. 1, μαρτυρολόγιο του Αγίου Θεοδοσίου: «οὔσης δὲ συνηθείας αὐτοῖς ἐν τῇ πλησίον λίμνῃ κατὰ ἔτος λούειν τὰ ξόανα (τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς)...».

21. Ὁ.π., σ. 216.

22. E. Dyggre - Fr. Poulsen, *Das Laphrion*, 1948, σ. 353.

23. Roscher, *Lexikon*, ό.π., στ. 570, 592.

24. Ὁ.π., στ. 584. *CI Gr.* 2866, 2885.

25. Pape-Benseler, *Αφροδίτη*.

26. Nilsson, ό.π., σ. 364.

λούντο τη νύχτα, παννυχίς εορτή, εξ ου και Φιλοπάννυχος Αφροδίτη²⁷. Είναι επίσης αναμφισβήτητη κυρίαρχη η κορινθιακή παρουσία τον 6ο αιώνα στη Σάνη. Όμως κανένα από τα ειδώλια δεν οδηγεί προς την Αφροδίτη· αντίθετα τα σύμβολά τους μόνο στην Άρτεμι ταιριάζουν. Για το λόγο αυτό είναι προτιμότερη η συμπλήρωση «Τας Πυθ[ίας] Αρτέμιδος ειμί», στο όστρακο της κύλικας.

Τα ευρήματα του υπαίθριου ιερού χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου αι. μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.²⁸· το αποκορύφωμα είναι ο 6ος αι. και το πρώτο μισό του 5ου, ενώ στον 4ο αι. αποδίδεται μικρός αριθμός οστράκων²⁹. Στον 7ο αιώνα συνυπάρχουν ιωνικά και κορινθιακά αγγεία, και αρκετά του ευβοϊκού-νησιωτικού κύκλου, επιβάλλονται όμως ποιοτικά τα πρώτα, με εξαιρετα δείγματα του ρυθμού των αιγάρων. Στον 6ο αιώνα κυριαρχούν τα κορινθιακά και τα ακολουθούν ποσοτικά, στο πρώτο μισό του αιώνα τα ιωνικά. Στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα τα αττικά έχουν το προβάδισμα, ενώ αισθητή γίνεται η παρουσία των ντόπιων χαλκιδικών. Στον 5ο αι. είναι αναμφισβήτητη η κυριαρχία των προϊόντων του αττικού κεραμικού.

Η έντονη παρουσία των ιωνικών αγγείων στην πρώιμη φάση του ιερού, φαινόμενο μοναδικό μέχρι τώρα σε όλη τη Χαλκιδική, είναι πολύ πιθανό να υποδηλώνει κάποια ιδιαίτερη σχέση με την Ιωνία, σχέση που διαφαίνεται και από ορισμένα στοιχεία της λατρείας της Αρτέμιδος, κοινά και στις δύο περιοχές. Τα ξοανόμορφα ειδώλια της Σάνης δηλώνουν ίσως τη λατρεία ξοάνου και είναι γνωστό ότι στην Έφεσο το λατρευτικό άγαλμα ήταν διυπετές ξόανο, κυλινδρικό, στενό προς τα κάτω³⁰. Το Ιερό εξ άλλου της Εφεσίας Αρτέμιδος ήταν ιδρυμένο στην παραλία, σε άμεση σχέση με τη θάλασσα, επειδή η θεά ήταν προστάτρια και των ναυτικών³¹· το ιερό της Σάνης αγγίζει τη σύγχρονη παραλία, που στην αρχαιότητα θα ήταν περισσότερο τραβηγμένη στα ανοικτά. Ιωνική εξ άλλου προέλευση μπορεί να έχει το προσωνόμιο της Αρτέμιδος *Πυθία*.

Θα πρέπει ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι στην περιοχή της Σάνης

27. Ό.π., σ. 377.

28. Βλ. ενδεικτικά κατάλογο αρ. 1-19.

29. Ο Μ. Τιβέριος, *Εγνατία* I, σ. 55, εικ. 16, δημοσιεύει και ένα ελληνιστικό όστρακο από τη Σάνη. Στις χιλιάδες οστράκων που έχουν περισυλλεγεί από τη μαρίνα είναι αμφίβολο εάν υπάρχουν μερικά της ίδιας περιόδου, ώστε δεν μπορούμε να κατεβάσουμε τη χρήση του ιερού χαμηλότερα από τον 4ο αιώνα. Τα ευρήματα εξ άλλου της ύστατης αρχαιότητας και τα παλαιοχριστιανικά, δεν σχετίζονται με το ιερό (Τιβέριος, ό.π., σ. 57), αλλά βρέθηκαν 4 χλμ. νοτιότερα. Βλ. σχετικά στις σημ. 4 και 6.

30. Roscher, ό.π., στ. 589.

31. Ό.π., στ. 590, 561.

υπήρχε κάποιο ιωνικό εμπόριο τον 7ο αι. π.Χ., σταθμός για τις συναλλαγές με τους παράλιους οικισμούς του Θερμαϊκού κόλπου και της Χαλκιδικής; Το πιθανό αυτό εμπόριο δεν θα πρέπει να εξελίχθηκε σε μεγαλύτερη εγκατάσταση, επειδή είχαν προηγηθεί οι Ερετριείς³². Και εκείνοι όμως δεν φαίνεται να είχαν εγκαταστήσει αρχικά τίποτε περισσότερο από μία παροικία — ένα εμπόριο μέσα σ' έναν ανθούνα θρακικό οικισμό. Η ύπαρξη του οικισμού αυτού διαπιστώθηκε ανασκαφικά στα βαθύτερα στρώματα κάτω από το ξενοδοχείο: οικοδομικά λείψανα (ωοειδής καλύβα), κιβωτιόσχημος τάφος, άφθονη χειροποίητη άβαφη κεραμική (αρ. κατ. 37-38).

Το ερετριακό-νησιωτικό στοιχείο διαφαίνεται³³ ότι προηγείται χρονικά από το ιωνικό, που εν τούτοις κερδίζει έδαφος στο β' μισό του 7ου αιώνα. Η έκταση και σημασία της ιωνικής διείσδυσης και η έκταση της ερετριακής παρουσίας δεν είναι δυνατόν να αποτιμηθούν στο σημερινό στάδιο της έρευνας.

Ο οικισμός που εκτείνεται στο λόφο με τον πύργο και κάτω από το σύγχρονο ξενοδοχείο, ανασκάφηκε αποσπασματικά, εκεί μόνο όπου έγιναν εκσκαφές. Ερευνήθηκαν τμήματα τουλάχιστον οκτώ κτηρίων του 7ου αι. π.Χ.

Το 1971, κάτω από το κεντρικό κτήριο του ξενοδοχείου, ερευνήθηκαν οι οικίες Α και Β. Από την Α αποκαλύφθηκε τοίχος μήκους περίπου 10 μ. και η αρχή δύο άλλων κάθετων προς τον πρώτο (Εικ. 6). Από την Β, ορθογώνιος χώρος και η αρχή ίσως ενός συνεχόμενου δεύτερου σε κακή κατάσταση (Εικ. 7). Πλήθος οστράκων του τέλους του 8ου και κυρίως του 7ου αι. βρέθηκαν στη μικρή έκταση της οικίας Β, που από τις φωτογραφίες δεν φαίνεται να ξεπερνά τα 6 × 4 μ.: υστερογεωμετρικός κρατήρας και πρώιμος ανατολίζων δίνος ιωνικών εργαστηρίων, ερετριακά υπογεωμετρικά με διακόσμηση «παριακού» τύπου, άλλα πιθανώτατα γνήσια παριακά ή εγχώριας κατασκευής με ευβοϊκή και κυκλαδική επίδραση στη διακόσμηση, ιωνικές κύλικες πτηνών, πρώιμα κορινθιακά κ.ά. (αρ. κατ. 20-26, Εικ. 27-36).

32. C. Roebuck, *Ionian Trade and colonisation*, επανέκδ. 1984, σ. 105: αν και το βορειο-δυτικό Αιγαίο θα πρέπει να παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον για το ιωνικό εμπόριο, ιδίως για τον προσπορισμό μετάλλων, όμως το ιωνικό μεταναστευτικό κύμα του 7ου αι. στράφηκε προς την ανατολική Θράκη, επειδή η Χαλκιδική ήταν ήδη κατειλημμένη από τις αποικίες της Εύβοιας.

33. Τα διακοσμημένα όστρακα από τις παλαιότερες φάσεις του οικισμού παρουσιάζουν στενή ομοιότητα με τα αντίστοιχα της ερετριακής Μένδης, κατασκευασμένα τα περισσότερα με πηλό της Χαλκιδικής. Στα πλαίσια της ανακοίνωσης αυτής δεν ήταν δυνατόν να μελετηθεί το σύνολο του υλικού, γι' αυτό και υπάρχει κάποια επιφύλαξη στη διατύπωση των απόψεων ως προς την έκταση της ερετριακής παρουσίας στη Σάνη.

Σε μικρή απόσταση από την οικία Β βρέθηκαν όστρακα από αγγεία ρυθμού αιγάγρων, της Μιλήτου και της βόρειας Ιωνίας, όστρακα από πρωτοκορινθιακές όλπες, άγνωστο σε ποια στρωματογραφική σχέση με την οικία (αρ. κατ. 22, Εικ. 30). Δυστυχώς η έλλειψη σχεδίων δεν διευκολύνει την ερμηνεία του χαρακτήρα του κτηρίου αυτού, η αφθονία όμως και η εξαιρετική ποιότητα της κεραμεικής το αφαιρεί από την κατηγορία των ιδιωτικών οικιών.

Συστηματική ανασκαφή έγινε το 1972 στα ΝΔ πέλματα του εστιατορίου, και το 1974 στην πισίνα. Στην ανασκαφή του 1972 αποκαλύφθηκε η γωνία ενός κτηρίου, πάνω στο οποίο είχαν κατασκευασθεί, σε νεότερη φάση, δύο κυκλικοί αποθέτες, ο «περίβολος Ι», διαμέτρου 2,50 μ. και ο «περίβολος ΙΙ», διαμέτρου 2 μ., βάθους 0,60 μ. (Εικ. 8). Η εύρεση τμημάτων μακρών οστών στον περίβολο Ι δημιούργησε την εντύπωση ότι οι περίβολοι ήταν ταφικές κατασκευές. Τα οστά όμως ανήκουν σε ζώα, το ένα μάλιστα είναι κέρατο. Οι τάφοι που έχουν εντοπισθεί σε άλλα σημεία της Σάνης ήταν κανονικοί εγχυτρισμοί ή κιβωτιόσχημοι, ώστε ούτε τυπολογικά μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τους περιβόλους τάφους. Περιείχαν άλλωστε στάχτες και άφθονη κεραμική, κυρίως από μεγάλα αγγεία καθημερινής χρήσης, αλλά και από ζωγραφισμένα κορινθιακά και ιωνικά. Μερικά όστρακα ήταν καμμένα. Από την κεραμική ξεχωρίζουν πρωτοκορινθιακές όλπες, ιωνικά αγγεία ρυθμού αιγάγρων, κύλικες πτηνών και άλλα (αρ. κατ. 27-31, Εικ. 37-40). Έξω από τους περιβόλους βρέθηκαν πολλά όστρακα υπογεωμετρικά και ρυθμού αιγάγρων.

Το ότι οι περίβολοι, σύμφωνα με το περιεχόμενό τους, ήταν αποθέτες, δεν χωρά νομίζω αμφιβολία. Πρόβλημα είναι εάν ήταν απλοί οικιακοί ή είχαν σχέση με κάποιο ιερό. Ευρήματα καθοριστικά για τη δεύτερη περίπτωση δεν υπήρξαν. Η υψηλή ποιότητα μέρους της κεραμεικής, οι στάχτες, η μικρή απόσταση —λίγων δεκάδων μέτρων από την οικία Β— και ο εντοπισμός έξω από τους περιβόλους περιοχών με έντονη καύση και πολλά όστρακα αποτελούν ενδείξεις, όχι όμως αποδεικτικά στοιχεία για απόδοση των κυκλικών αποθετών σε Ιερό.

Στο χώρο της πισίνας, σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά από τους περιβόλους ανασκάφηκαν το 1974 τμήματα από τέσσερα κτήρια του 7ου αι. π.Χ. και μία ελλειψοειδής καλύβα με το λιθόστρωτο δρομάκι που οδηγούσε σ' αυτήν.

Από τα κτήρια του 7ου αι., ο τοίχος Ι παρακολουθήθηκε σε μήκος 8 μ. Με δύο κάθετους σ' αυτόν τοίχους όριζε δύο τουλάχιστον δωμάτια. Η κεραμική ήταν και εδώ άφθονη, κυρίως από εγχώρια μεγάλα αγγεία με

υπογεωμετρική διακόσμηση, το μεγαλύτερο μέρος όμως ήταν άβαφα καθημερινής χρήσης.

Σε μικρή απόσταση δυτικά από τον προηγούμενο τοίχο αποκαλύφθηκε το κτήριο Α, του οποίου η στενή πλευρά είχε μήκος 5 μ. (Εικ. 9). Και εδώ η κεραμεική ήταν σχεδόν στο σύνολό της οικιακής καθημερινής χρήσης, του δεύτερου μισού του 7ου αι. π.Χ.

Η ελλειψοειδής καλύβα είχε διαστάσεις $3,80 \times 2,60$ μ., θυραίο άνοιγμα πλάτους 75 εκ., τοίχους κατασκευασμένους από ακατέργαστες πέτρες διάσπαρτες μέσα σε άψητες πλίνθους και πηλό (Εικ. 10). Τα όστρακα στο εσωτερικό, όσο και έξω από την καλύβα, από μεγάλους αμφορείς με φαρδιές οριζόντιες και καμπύλες ταινίες υποδεικνύουν χρονολόγηση στον 7ο αι. π.Χ.

Βόρεια από την καλύβα, πάνω στο στερεό, όπου εδράζεται και η ίδια, βρέθηκαν οι παλαιότερες ενδείξεις κατοίκησης του χώρου: Πρώιμα γεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά όστρακα με ομόκεντρους κύκλους, αλλά και απομιμήσεις υπομυκηναϊκών σκύφων, καθώς και πολλά εγχώρια χειροποίητα (αρ. κατ. 32-38, Εικ. 41-42)³⁴. Κιβωτιόσχημος τάφος της ίδιας περιόδου είχε ανασκαφεί το 1971 στο δεύτερο λόφο· εκτός από τα ντόπια χειροποίητα από μαύρο πηλό αγγεία, περιείχε χρυσό τετράσπειρο κόσμημα, παρόμοιο με αυτό που βρέθηκε σε υστεροπρωτογεωμετρικό τάφο του Λευκαντιού Ευβοίας³⁵.

Ανασκαφή στο ακρωτήριο με το βυζαντινό πύργο δεν έχει γίνει ακόμη, οι επιχώσεις πάντως δεν είναι μεγάλες.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι έχουμε ενδείξεις κατοίκησης του αυχένα μεταξύ των δύο λόφων της Σάνης από τους ύστερους πρωτογεωμετρικούς χρόνους και κυρίως στον 7ο αι. π.Χ., ενώ το υπαίθριο ιερό, πιθανώτατα αφιερωμένο στην Άρτεμι, ακμάζει από τον 7ο ως τον 5ο αι. π.Χ. Η αφθονία και η εξαιρετική ποιότητα της κεραμεικής του 7ου αι., από τα οικοδομήματα και τους κυκλικούς αποθέτες του χώρου μεταξύ των δύο λόφων, οδηγεί στην υπόνοια, μήπως εκεί, γύρω από τη λεγόμενη οικία

34. Ανάλογη κεραμεική βρέθηκε μέσα σε λάκκους στη θέση Βίγλα της αρχαίας Μένδης, το 1986: *AEMO* 1, 1987, σ. 281. Απομιμήσεις υστερο- και υπομυκηναϊκών αγγείων, προϊόντα εργαστηρίου του Θερμαϊκού ή της Χαλκιδικής, βρέθηκαν στην τούμπα του Καστανά πάνω στον Αξίο, όπου διαπιστώθηκε η επιβίωσή τους μέχρι την προχωρημένη πρωτογεωμετρική εποχή: Chr. Podzuweit, «Der spätmykenische Einfluss in Makedonien», *Αρχαία Μακεδονία*, IV, Πρακτικά τέταρτου διεθνούς συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 482. Για ανάλογα ευρήματα από την τούμπα της Ασσήρου, περιοχή Λαγκαδά, βλ. K. A. Wardle, «Excavations at Assiros 1975/79», *BSA* 75, 1980, σ. 252.

35. *AR* 1986/87, εξώφυλλο και σ. 13.

Β, υπήρχε η παλιότερη φάση του ιερού. Ούτε η προπερσική Όλυνθος, ούτε τα αλληπάλληλα στρώματα καλοκτισμένων σπιτιών του 7ου αι. στη Μένδη έδωσαν την ποιότητα και ποσότητα της ιωνικής και κορινθιακής κεραμικής που βρέθηκε στη Σάνη, φαινόμενο συνηθισμένο στα αρχαϊκά ιερά. Η απουσία όμως ακριβών ανασκαφικών στοιχείων, καθώς και χαρακτηριστικών ευρημάτων-αναθημάτων σε ιερό, δεν ενισχύει αυτή την υπόθεση, που παραμένει αίτημα της έρευνας για το μέλλον.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ³⁶

Α. Μαρίνα

1. Όστρακα κλειστού αγγείου ρυθμού αιγάγρων. ΜΠ 147. Εικ. 11

Μέγιστο μήκος 0,23 μ. Πηλός ροδοκάστανος, επίχρυσμα λευκοκίτρινο, γάνωμα μαύρο θαμπό.

Απλός πλοχμός παρεμβάλλεται στις ζωφόρους, που κοσμούνται με αιγάγρους και αιλουροειδή. Ανάμεσα στα ποικίλα παραπληρωματικά μικρό πτηνό.

Ενώ μέχρι τελευταία θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαίρετο δείγμα του ροδιακού ρυθμού Καμίρου, οι πρόσφατες αρχαιομετρικές έρευνες το εντάσσουν στην παραγωγή της Ιωνίας³⁷.

2. Πρωτοκορινθιακός απιόσχημος αρύβαλλος. ΜΠ 676. Εικ. 12α

Υ. 0,0676 μ. Κοσμείται με ζωφόρο σκυλιών που τρέχουν στη βάση ακτίνες, στους ώμους όρθια σίγμα³⁸.

3. Όστρακα κλειστού αγγείου. ΜΘ 12697α-β. Εικ. 13

α. 0,075×0,06 μ. β. 0,042×0,048 μ. Πηλός καστανέρυθρος, περιέχει μίκα. Επίχρυσμα λευκοκίτρινο, γάνωμα καστανέρυθρο.

36. Ο επιλεκτικός κατάλογος που ακολουθεί, σκοπό έχει να εικονογραφήσει το κείμενο. Συστηματική παρουσίαση του τεράστιου υλικού των σωστικών ανασκαφών της Σάνης πρέπει να γίνει σε άλλο χώρο.

37. R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery*, 1986, όπου το άρθρο του J. Boardman, «Provenance Studies of Greek Pottery of the Historic Period», σ. 697, πίν. 8.20, ομάδα «Ιωνικά Α».

38. C. W. Neeft, *Protocorinthian Subgeometric Aryballoi*, 1987, σ. 251, εικ. 148.

Στους ώμους του αγγείου μία πλατειά ζώνη πλαισιωμένη από οριζόντιες ταινίες κοσμεύεται με τρεις πτερωτές γυναικείες μορφές, που πετούν. Οι ακραίες κρατούν από ένα χέρι της μεσαίας. Πιθανώτατα εικονίζονται οι τρεις Γοργόνες, πριν από τον αποκεφαλισμό της Μέδουσας, μοναδικό ως τώρα θέμα στην ιωνική και αιολική εικονογραφία. Το αγγείο αυτό πρέπει ενδεχομένως να ενταχθεί στην παραγωγή της Αιολίδας των αρχών του 6ου αι. π.Χ., όπου απαντούν αρκετά συχνά εικονογραφικά θέματα³⁹.

4. *Αττική κοτύλη. ΜΠ 111. Εικ. 14*

Υ. 0,078 μ. Διάμ. 0,11 μ.

Σε κάθε όψη δύο αντικρυστές σφίγγες που φέρουν πόλο. Έργο του «ζωγράφου του πόλου», περίπου 575-550 π.Χ.⁴⁰.

5. *Όστρακο κορινθιακού κρατήρα. ΜΘ 12705. Εικ. 15α*

Υ. 0,105 μ. Πλ. 0,106 μ. Πηλός κίτρινος, γάνωμα μαύρο, θαμπό. Χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.⁴¹. Σώζει τμήμα εγχάρακτης αναθηματικής επιγραφής:

(.....)ρόθεμις μ' (ανέθεκε...)

6. *Όστρακο κύλικας. ΜΘ 12706. Εικ. 15β*

Υ. 0,027 μ. Πλ. 0,07 μ. Πηλός καστανοκίτρινος. Κοσμεύεται με οριζόντιο κλάδο μυρτιάς. Στο μελαμβαφές χείλος η αρχή εγχάρακτης επιγραφής:
Τᾷς Πυθ(ίας) Ἀρτέμιδος.....)

Χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.⁴².

7. *Όστρακα από χιακούς καλυκες. Εικ. 16*

Το μεγαλύτερο έχει διαστάσεις 0,035×0,03 μ. Πηλός τεφρός. Επίχρυσμα κίτρινο. Γάνωμα μαύρο ή καστανοπράσινο.

39. E. Walter-Karydi, *Aeolische Kunst, AntKunst*, 7. Beiheft, 1970, σ. 3, πίν. 4, 6, 8.

40. J. Boardman, *Tocra* I, σ. 97, πίν. 82-83.

41. Για το κορινθιακό αλφάβητο πρβλ. L. Jeffery, *Local Scripts of Archaic Greece*, 1961, πίν. 20, αρ. 20, 575-550 π.Χ. *AEMΘ* I, 1987, σ. 287, εικ. 3.

42. Η κύλικα είναι πιθανόν λακωνική. Πρβλ. J. Boardman, *Tocra*, II, πίν. 21, αρ. 2122. *AEMΘ* I, 1987, σ. 287, εικ. 4.

8. Τμήματα από δύο κορινθιακά μεσόμφαλα φιαλίδια. *Εικ. 17*

Σωζ. διάμ.: α. 0,05 μ. β. 0,062 μ. Το β κοσμείται με ακτινωτές σταγόνες γύρω από τον ερυθροβαφή ομφαλό⁴³.

9. Κορινθιακές κοτυλίσκες. *Εικ. 18*

α. ΜΠ 104. Υ. 0,03 μ. Διάμ. 0,045 μ.

β. ΜΠ 109. Υ. 0,032 μ. Διάμ. 0,055 μ.

Συνηθισμένο αφιέρωμα στα ιερά· χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη κορινθιακή περίοδο⁴⁴.

10. Τμήματα από δύο αττικά υστεροαρχαϊκά επίνητρα. *Εικ. 19*

α. Μ. 0,18 μ. Πλ. 0,075 μ. β. Μ. 0,062 μ. Πλ. 0,06 μ.

Απεικονίζουν σκηνές του γυναικωνίτη με καθιστές και όρθιες μορφές. Το α φέρει στη ράχη εγχάρακτο φολιδωτό κόσμημα.

11. Τμήμα πολύμυξου λύχνου. ΜΘ 12714. *Εικ. 20*

Μ. 0,18 μ. Πλ. 0,10 μ. Πηλός καστανέρυθρος, χωρίς επίχρυσμα. Έχει δύο αλληλέπληλές σειρές μυκτήρων και η διάμετρός του θα έφθανε τα 0,40 μ. Πολύμυξοι λύχνοι έχουν βρεθεί και σε άλλα αρχαϊκά ιερά, όπως στην Ακρόπολη Αθηνών, στο ιερό της Αφροδίτης στη Ναύκρατι και της Δήμητρας και Κόρης στα Ταύχειρα της Κυρηναϊκής⁴⁵.

12. Πήλινος άβαφος λύχνος. ΜΠ 120. *Εικ. 21*

Διάμ. 0,064 μ. Υ. 0,022 μ. Πηλός ανοικτός καστανός με τρίμματα ασβέστου και μίκα. Ο μυκτήρας καμμένος από τη χρήση. Πρώιμος αρχαϊκός τύπος⁴⁶.

43. *Perachora* II, πίν. 120, αρ. 2980-3060 και σ. 290 για την ανάθεση μικρογραφικών ομοιωμάτων αγγείων στα αρχαία ελληνικά ιερά.

44. *Tocra* II, πίν. 7-8, αρ. 1942-1943.

45. D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* I (1975), πίν. 20, 237, πίν. 28, αρ. 152. *Tocra* II, πίν. 44, αρ. 2429-30.

46. Vallet-Villard, *MEFRA* 1955, πίν. III, ει κ. Β.

13. Απότμημα πήλινου αρχιτεκτονικού κυματίου. *Εικ. 22β*

Υ. 0,06 μ. Πλ. 0,025 μ. Πηλός καστανέρυθρος με τρίμματα ασβεστολίθων. Επίχρυσμα κίτρινο. Σώζει τμήματα ζωγραφιστών φύλλων που ήταν εναλλάξ μαύρα και καστανέρυθρα.

14. Δύο τμήματα οδοντοστοιχίας λεοντάκρουνου. *Εικ. 22α*

α. Μ. 0,045 μ. β. Μ. 0,058 μ. Πλ. 0,025 μ.

Πηλός κίτρινος, λεπτόκοκκος και καθαρός, πιθανώτατα κορινθιακός. Τα ούλα χρωματισμένα με βαθύ καστανέρυθρο.

15. Ξοανόμορφο ειδώλιο. *ΜΠ 128. Εικ. 23α*

Υ. 0,072 μ. Πηλός καστανοκίτρινος, επίχρυσμα ερυθρό στο ξοανόμορφο τμήμα. Στο κεφάλι φέρει στεφάνη ή πόλο και τα χέρια ήταν απλωμένα. Πιθανόν ανήκε σε κύκλιο χορό νυμφών πάνω σε βάση ή σε κέρνο.

16. Σανιδόμορφο ειδώλιο. *Εικ. 24*

Υ. 0,07 μ. Λείπουν τα χέρια και ο κάτω κορμός.

17. Πήλινο ειδώλιο. *ΜΠ 674. Εικ. 25*

Υ. 0,14 μ. Αν και καμμένο από την πυρά, σώζεται ακέραιο. Τυπικό κορινθιακό ειδώλιο όρθιας πολοφόρου κόρης με λοξό ιμάτιο⁴⁷.

18. Άνω κορμός ειδωλίου Αρτέμιδος. *ΜΠ 172. Εικ. 23β*

Υ. 0,065 μ. Πηλός κίτρινος. Η θεά φέρει πόλο και κρατά στο δεξί χέρι ελαφάκι. Κορινθιακής κατασκευής⁴⁸.

19. Ανάγλυφο πλακίδιο πετεινού. *ΜΠ 171. Εικ. 26*

Υ. 0,075 μ. Πηλός κίτρινος, κορινθιακός. Σώζεται το πρόσθιο τμήμα του σώματος.

47. *Corinth* XV, II, πίν. 16.

48. *Corinth* XII, πίν. 6, αρ. 92. *Corinth* XV, πίν. 46, αρ. X 12, 15. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*, 1979, σ. 36, εικ. 14γ, 15β.

B. Αρχαϊκή οικία B και περιοχή της

20. Τμήμα υστερογεωμετρικού κρατήρα. ΜΠ 135. Εικ. 27

Μ. 0,36 μ. Πλ. 0,265 μ. Πηλός ανοικτός καστανός με ρόδινο πυρήνα, περιέχει λίγη μίκα και τρίμματα ασβέστη, αφήνει αραιά κενά και στο σπάσιμο παρουσιάζει ανώμαλη υφή. Επίχρυσμα κιτρινωπό. Γάνωμα θαμπό μαύρο.

Στην πάνω επιφάνεια του χείλους συστήματα παραλλήλων γραμμών γύρω από τον λαιμό τεθλασμένη. Στην κύρια διακοσμητική ζώνη μετόπη με πολλαπλό ρόμβο και τμήμα άλλης με σκιαγραφημένο αίγαγρο. Ως παραπληρωματικά χρησιμοποιούνται τα δικτυωτά περιγεγραμμένα ή μη τρίγωνα και ένας αστερίσκος.

Ο κρατήρας ΜΠ 135 θεωρήθηκε ευβοϊκός⁴⁹, όμως ο πηλός διαφέρει πολύ από τον καλοψημένο και καθαρό ευβοϊκό πηλό με το ενιαίο καστανό χρώμα. Τα χαρακτηριστικά του πηλού του κρατήρα απαντούν σε πολλά ιωνικά αγγεία της Σάνης. Η διακόσμηση εξ άλλου τον προσεγγίζει στην κεραμική της βόρειας Ιωνίας, όπως π.χ. σε υστερογεωμετρικό δίνο από τη Σάμο⁵⁰.

21. Δύο τμήματα ανατολίζοντος δίνου. ΜΠ 164. Εικ. 28-29

α. Μ. 0,22 μ. Υ. 0,155 μ. β. Μ. 0,24 μ. Υ. 0,20 μ. Πηλός καστανοκίτρινος με τρίμματα ασβέστη και πολλή μίκα, επίχρυσμα ίδιου χρώματος και γάνωμα καστανέρυθρο.

Πάνω στο χείλος ομάδες εγκάρσιων γραμμών. Στους ώμους μετόπες με αίγαγρους και παραπληρωματικούς στικτούς ρόδακες και κρεμαστά διάγραμμα τρίγωνα. Ανάμεσά τους μετόπη με τμήμα διαλυμένου μαιάνδρου: δύο αντιθετικά σκέλη σε σχήμα Γ με δικτυωτό γέμισμα. Τμήμα τρίτης μετόπης με αντικρυστά υδρόβια πουλιά. Κάτω από τις μετόπες οριζόντια τεθλασμένη γραμμή και μετά οριζόντιες ταινίες.

Ανάλογο συνδυασμό διαλυμένων γεωμετρικών κοσμημάτων και κρεμαστών τριγώνων, με άτολμες εμφανίσεις μικροσκοπικών «ανατολίζόντων» παραπληρωματικών κοσμημάτων και με σκιαγραφημένα εκτός από το κε-

49. Ευ. Γιούρη, *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern*, 1976, σ. 138, εικ. 4. Το θέμα σχολιάζει ο Τιβέριος, *Εγνατία* I, σ. 56.

50. *Samos V*, πίν. 32, αρ. 170. Βλ. επίσης συγγενικό ιωνικό όστρακο από τη Ν. Ιταλία, *Les Céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 1976, πίν. LXII, εικ. 4.

φάλι, ζώα, έχουμε σε «προαρχαϊκούς» σαμιακούς κρατήρες ή σε πρώιμες οινοχόες της Ρόδου⁵¹.

Ο δίνος της Σάνης είναι αναμφισβήτητα ιωνικός, με πιθανώτερο χώρο προέλευσης τη βόρεια Ιωνία. Προτείνεται χρονολόγηση στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.

22. *Όστρακα από δύο πρωτοκορινθιακές όλπες. ΜΘ 12734-35. Εικ. 30*

α. Υ. 0,068 μ. Πλ. 0,06 μ. Πηλός τεφρός, καμμένος. Σώζει τμήμα ταύρου προς τα δεξιά, χωρίς παραπληρωματικά. Χρονολογείται πριν από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.⁵².

β. Υ. 0,043 μ. Πλ. 0,04 μ. γ. Υ. 0,015 μ. Πλ. 0,03 μ. Διακρίνεται το πίσω τμήμα αιλουροειδούς που κινείται προς τα αριστερά. Στικτοί ρόδακες ως παραπληρωματικά. Τοποθετείται στη μεταβατική περίοδο από την πρωτοκορινθιακή στην πρώιμη κορινθιακή περίοδο, περίπου 640-625 π.Χ.⁵³.

23. *Τμήμα λαιμού ζωγραφισμένου πίθου. Εικ. 31*

Μ. 0,26 μ. Υ. 0,12 μ. Πηλός καστανός με τεφρό πυρήνα, περιέχει μίκα. Φέρει γραμμική διακόσμηση με φαρδιές πινελλιές, σε ιώδες χρώμα.

Παρόμοιας τεχνικής και διακόσμησης πίθοι βρέθηκαν πρόσφατα στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Μένδης. Πρόκειται για προϊόντα τοπικών χαλκιδικών εργαστηρίων, που συνδυάζουν τις εγχώριες παραδόσεις με επιδράσεις από τις Κυκλάδες και την Εύβοια.

24. *Όστρακα κλειστών ή ανοικτών υπογεωμετρικών αγγείων του 7ου αι. π.Χ. με γραμμική διακόσμηση*

α. *Όστρακο από κλειστό αγγείο. Εικ. 32α*

Υ. 0,115 μ. Πλ. 0,10 μ. Πηλός καθαρός καστανοκίτρινος με μίκα. Γάνωμα ανοικτό καστανό. Οριζόντιες και κάθετες γραμμές ορίζουν μετόπη που κοσμείται με πυκνά όρθια σίγμα.

51. Samos V, πίν. 63. Πίν. 87, αρ. 490.

52. Perachora II, πίν. 7, αρ. 181 και πίν. 13, αρ. 230. Πριν από το 650 π.Χ.

53. Payne, NC, πίν. II bis.

β. 'Οστρακο από μεγάλο σκύφο. Εικ. 32β

Μ. 0,085 μ. Πλ. 0,065 μ. Πηλός καστανός με μίκα, επιφάνεια κιτρινωπή, γάνωμα καστανό ως καστανέρυθρο. Οριζόντιες ταινίες στο χείλος και κυματιστή στους ώμους.

γ. 'Οστρακα από δίνους του 7ου αι. π.Χ. Εικ. 33

1. Δύο όστρακα από το χείλος δίνων. Πηλός ανοικτός καστανός, σχεδόν καστανοκίτρινος, πολύ καθαρός, χωρίς μίκα.

2. Δύο τμήματα από το σώμα δίνου. Κοσμούνται με συστήματα κάθετων οφιοειδών γραμμών ανάμεσα σε ομάδες τριών οριζοντίων. Πηλός καστανέρυθρος καθαρός, γάνωμα καστανέρυθρο. Η εξαιρετική ποιότητα του πηλού δηλώνει πιθανώτατα ερετριακή προέλευση⁵⁴.

δ. 'Οστρακα από «παριακό» σκύφο. Εικ. 32γ

Διαστ. 0,053×0,035 και 0,065×0,06 μ. Πηλός ανοικτός καστανός, καθαρός, με ελάχιστη μίκα.

Παρόμοιοι σκύφοι έχουν βρεθεί στη Μένδη σε στρώματα του τέλους του 7ου αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανή η προέλευσή τους από την Πάρο, που ήταν σημαντικό κέντρο παραγωγής αυτών των υπογεωμετρικών σκύφων, χωρίς να αποκλείεται και η ερετριακή προέλευση, ιδίως με βάση την ποιότητα του πηλού⁵⁵.

25. 'Οστρακα από δέκα τουλάχιστον «ροδιακές» κύλικες πτηνών. Εικ. 34-35

Έχουν συμπληρωθεί δύο κύλικες. ΜΠ 97, απ' όπου έχουμε τις διαστάσεις: Υ. 0,057 μ. Διάμ. 0,135 μ. Πηλός καστανότεφρος, καθαρός. Προϊόντα ιωνικών εργαστηρίων κατακλύζουν τις αγορές της Μεσογείου σε όλη τη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ.⁵⁶.

54. J.-P. Descoeudres, *Eretria V*, πίν. 3, 5, περίπου 700-625 π.Χ.

55. Την απόδοση στα εργαστήρια της Πάρου των σκύφων που βρέθηκαν εκεί στήριξε η ανάλυση του πηλού: Boardman, *Provenance Studies*, ό.π., σ. 655-656, πίν. 8, 8, αρ. 11. Σκύφοι παριακού τύπου κατασκευάζονταν στην Ερέτρια. Α. Ανδρειωμένου, *ΑΕ* 1981, πίν. 19, αρ. 45, 50, 51. Το Ηραίο της Σάμου έχει δώσει πολλά ντόπια δείγματα της ίδιας κατηγορίας: *Samos V*, πίν. 38, αρ. 212, πίν. 39, αρ. 217, πίν. 40, αρ. 221. Για τη διάδοση των «παριακών» σκύφων στο βορειοελλαδικό χώρο, βλ. Τιβέριο, *Εγνατία I*, σ. 36, σημ. 24.

56. J. Boardman, *Emporio*, 1967, σ. 132-134, πίν. 42-43.

26. 'Οστρακο από οinoχοΐσκη του «αργείου μονόχρωμου» ρυθμού. *Εικ. 36*

Διαστ. $0,065 \times 0,06$ μ. Πηλός ωχροκάστανος με μίκα και τρίμματα κεραμιδιού. Διακόσμηση με οριζόντιες και κάθετες ζώνες από εμπίστες εναλλήλες γωνίες.

Σπάνιο δείγμα στη Χαλκιδική του λεγόμενου «αργείου μονόχρωμου» ρυθμού, με πιθανό τόπο προέλευσης την Αττική⁵⁷.

Γ. «Περίβολοι» I-II

27. Πρωτοκορινθιακή όλπη. *ΜΠ 149. Εικ. 37*

Υ. 0,32 μ. Πηλός κίτρινος, καθαρός. Γάνωμα καστανό, εξίτηλο· αρκετά συμπληρωμένη. Κοντές ακτίνες φυτρώνουν από τη βάση. Φαρδιές οριζόντιες ταινίες ορίζουν πέντε ζωφόρους ζώνων με παραπληρωματικούς στικτούς ρόδακες.

Τοποθετείται στη μεταβατική περίοδο μεταξύ πρωτοκορινθιακής και πρώιμης κορινθιακής περιόδου, περ. 640-625 π.Χ.⁵⁸.

28. Πρωτοκορινθιακός απιόσχημος αρύβαλλος. *ΜΠ 153. Εικ. 12β*

Υ. 0,077 μ. Καμμένος από πυρά, λείπει το στόμιό του. Κοσμεύεται με φολιδωτό κόσμημα ανάμεσα σε δύο ζώνες με γλώσσες⁵⁹.

29. 'Οστρακα ιωνικής οinoχόης ρυθμού αιγάγρων. *ΜΠ 154. Εικ. 38*

Υ. 0,22 μ. Πλ. 0,18 μ. Πηλός καστανότεφρος με ρόδινη απόχρωση, πυρήνας τεφρός, με μίκα. Επίχρισμα υποκίτρινο, γάνωμα εξίτηλο. Πάνω από την κατώτερη ζώνη με άνθη και κάλυκες λωτού σώζονται δύο ζωφόροι αιγάγρων. Πιθανόν από εργαστήριο της Μιλήτου⁶⁰.

57. N. Kourou, «A propos de quelques ateliers de céramique fine non tournée du type «Argien Monochrome»», *BCH CXI*, 1987, σ. 31-53 και ιδίως σ. 41.

58. Payne, *NC*, πίν. 13,5.

59. Neef, *ό.π.*, σ. 274, τύπος CXIII-CXIV.

60. Πρβλ. *Samos VI*, I, πίν. 78, αρ. 652 και 598, που από την H. Walter-Karydi αποδίδονται στη Μίλητο.

30. 'Οστρακο ιωνικής οινόχους ρυθμού αιγάγρων. ΜΘ 12728. Εικ. 39

Μ. 0,07 μ. Υ. 0,065 μ. Πηλός ροδοκάστανος, καθαρός, επίχρισμα λευκοκίτρινο, γάνωμα καστανό. Σώζει τμήμα από αίγαγρο που τρέχει. Προέρχεται από εργαστήριο της Ιωνίας⁶¹.

31. 'Οστρακα ιωνικής οινόχους ρυθμού αιγάγρων. ΜΠ 150. Εικ. 40

Υ. λαβής 0,16 μ. Διάμ. βάσης 0,122 μ. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, καθαρός, επιχρίσματα λευκοκίτρινα εσωτερικά και εξωτερικά, γάνωμα μαύρο θαμπό.

Πάνω από την κατώτερη ζώνη με άνθη και κάλυκες λωτού, δύο τουλάχιστον ζωφόροι με αιγάγρους· φαρδύς πλοχμός στο λαιμό. Ιωνικό και αυτό έργο, ίσως από τη βόρεια Ιωνία⁶².

Δ. Προϊστορική κεραμική βόρεια από την ελλειψοειδή καλύβα

32. 'Οστρακο από βαθύ σκύφο. Εικ. 41α

Υ. 0,08 μ. Πλ. 0,08 μ. Πηλός καστανοκίτρινος. Γάνωμα καστανό, αραιό. Η διακόσμησή του τον εντάσσει στην ομάδα των Ugly Sausages που βρέθηκαν και στο πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο της Τορώνης⁶³.

33. 'Οστρακο από τους ώμους αμφορέα. Εικ. 41β

Διαστ. 0,095×0,04 μ. Πηλός ανοικτός καστανός με τεφρό πυρήνα, επίχρισμα λευκοκίτρινο, γάνωμα μαύρο εξίτηλο.

Από λεπτό ανάγλυφο δακτύλιο στη βάση του λαιμού κρέμονται δύο εφαπτόμενες καμπύλες και ανάμεσά τους μία σταγόνα, διακοσμητικό θέμα υπομυκηναϊκής καταγωγής⁶⁴.

61. Boardman, *Provenance Studies*, ό.π., σ. 697, πίν. 8.20, που αποδίδονται στην ομάδα «Ιωνικά Α».

62. Ίσως από τη βόρεια Ιωνία: *Samos VI*, πίν. 108, αρ. 902. Boardman, ό.π., σ. 663, πίν. 8.13.

63. *Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος της έκθεσης στην Αυστραλία*, 1988, σ. 186, αρ. 114.

64. P. A. Mountjoy, *Mycenean decorated Pottery*, 1986, σ. 185, εικ. 239-40.

34. Όστρακο από την κοιλιά κλειστού αγγείου. Εικ. 41γ

Διαστ. $0,065 \times 0,04$ μ. Πηλός ανοικτός καστανός, γάνωμα μαύρο θαμπό. Σώζει τμήματα δύο παράλληλων κυματιστών γραμμών. Πιθανώτατα πρωτογεωμετρικών χρόνων⁶⁵.

35. Όστρακο από το χείλος κρατήρα. Εικ. 42γ

Διαστ. $0,06 \times 0,037$ μ. Πηλός χονδρής υφής, καστανέρυθρος, με τρίμματα από πέτρες και μίκα. Γάνωμα καστανέρυθρο. Διακόσμηση: ανάμεσα σε δύο φαρδιές ταινίες όρθια λάμδα. Πιθανώτατα πρωτογεωμετρικών χρόνων.

36. Δύο όστρακα αμφορέων με ομόκεντρους κύκλους. Εικ. 42δ

Διαστ. α. $0,087 \times 0,054$ μ. Πηλός ανοικτός καστανός με τεφρό πυρήνα. Γάνωμα ερυθρωπό. β. $0,075 \times 0,055$ μ. Πηλός καστανοκίτρινος, γάνωμα ανοικτό καστανό.

Αν και οι ομόκεντροι κύκλοι στη Χαλκιδική επιβιώνουν μέχρι τον 5ο αιώνα π.Χ., η συνύπαρξη με τα προηγούμενα όστρακα επιτρέπει χρονολόγηση στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους⁶⁶.

37. Τμήμα χειροποίητον κανθάρου. Εικ. 42α

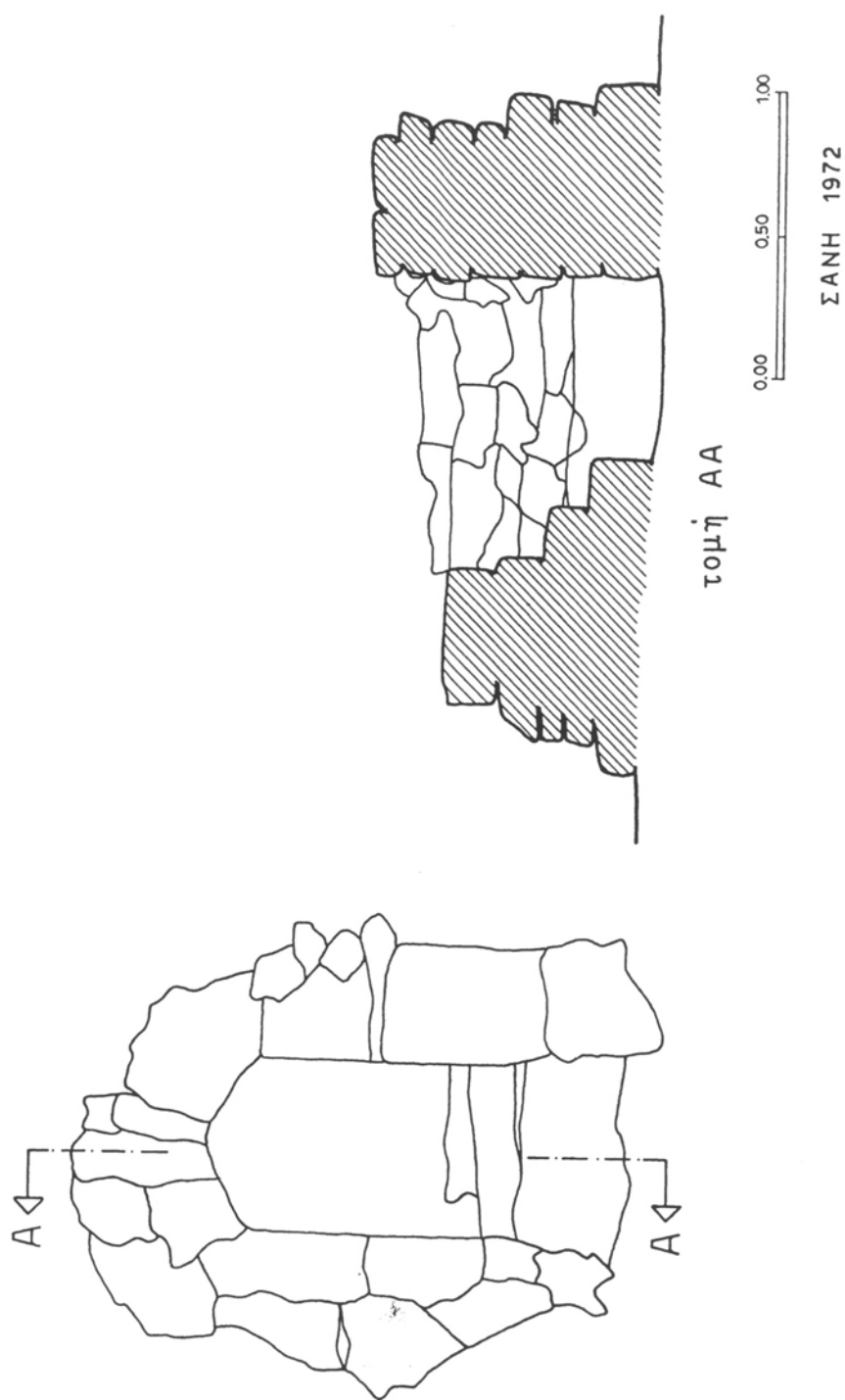
Υ. 0,11 μ. Πλ. 0,098 μ. Πηλός ανοικτός καστανός, περιέχει μίκα και τρίμματα λίθων. Επιφάνεια λειασμένη με εργαλείο. Η ταινιωτή υπερυψωμένη λαβή λήγει επάνω σε μηνοειδές πτερύγιο. Χρονολογείται στην πρώτη εποχή του Σιδήρου.

38. Τμήμα κομβιόσχημης λαβής. Εικ. 42β

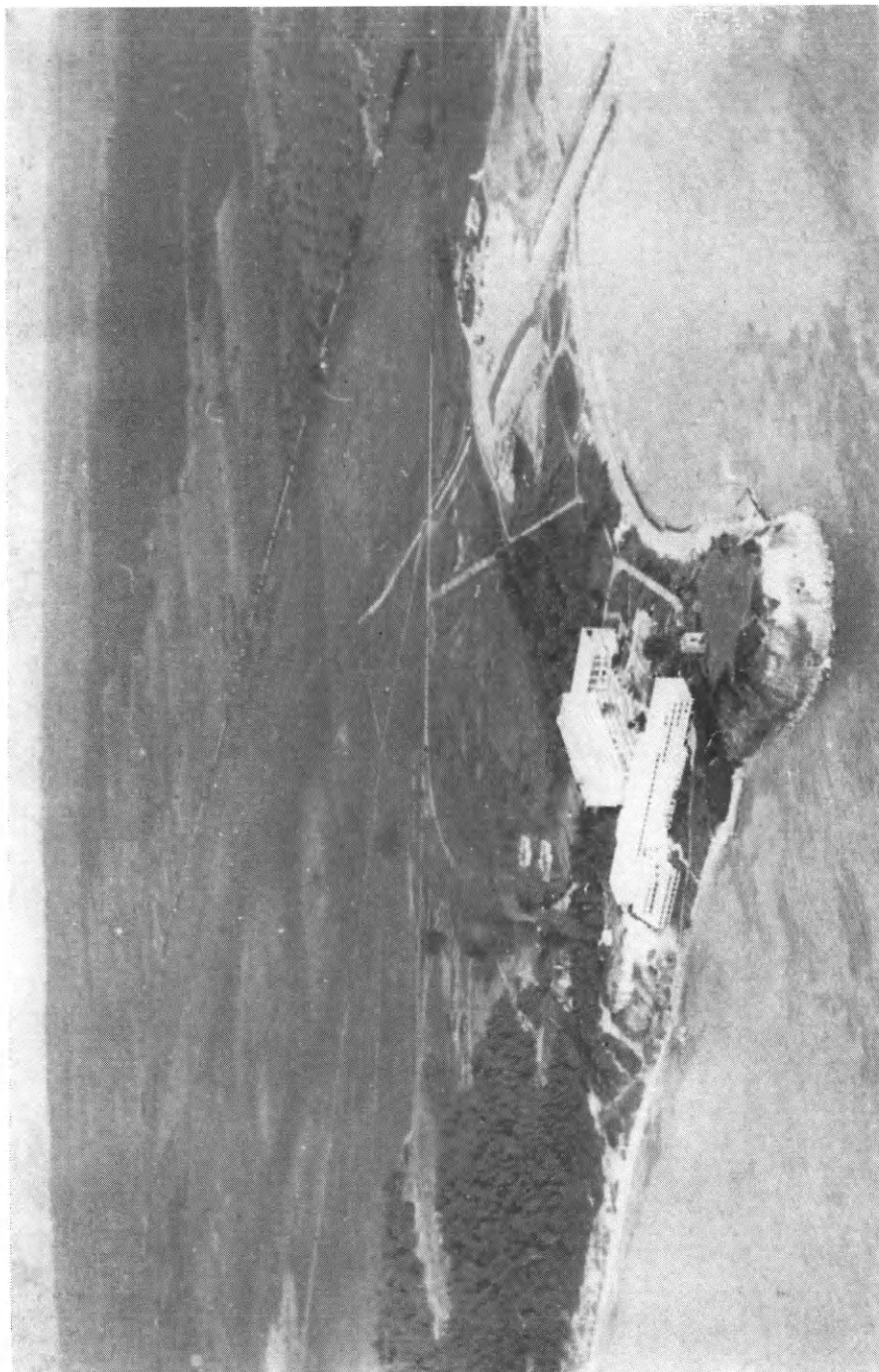
Υ. 0,075 μ. Πηλός καστανέρυθρος με μίκα, επιφάνεια μηχανικά λειασμένη. Η ωοειδούς τομής λαβή φέρει στο ψηλότερο σημείο κωνική κομβιόσχημη απόληξη. Πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

65. V. Desborough, *The Greek Dark Ages*, 1972, σ. 35, εικ. 2 C.

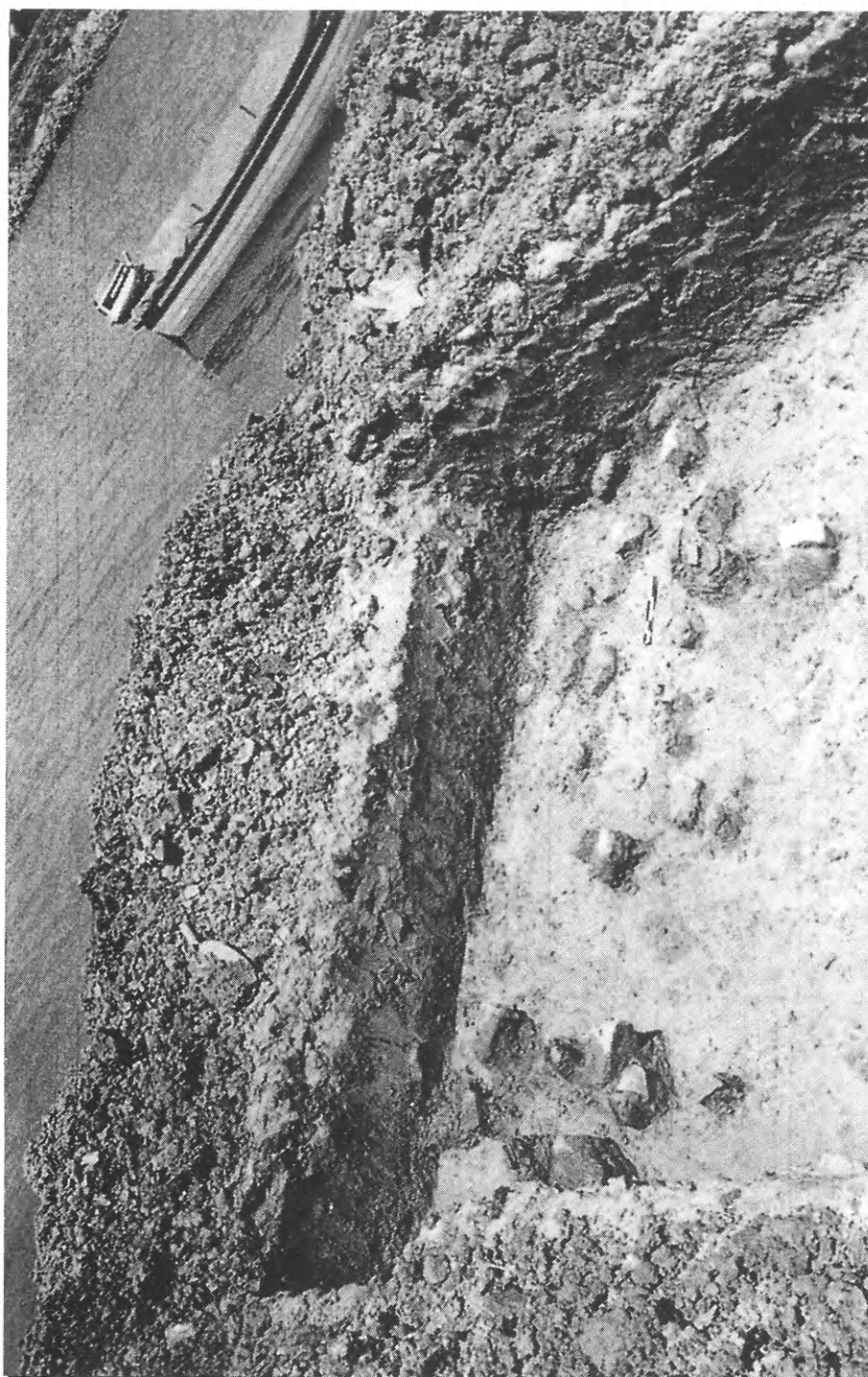
66. Για την επιβίωση του πρωτογεωμετρικού θέματος των ομόκεντρων κύκλων στην κεραμική της Χαλκιδικής, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Polychrono: A new archaeological site in Chalkidike», στον τιμητικό τόμο Αλεξ. Καμπίτογλου «Ευμουσία», Sydney 1990, σ. 79-86.

Σχ. 1. Σάνη, αρχαϊκό ιερό. Κάτοψη και τομή της δεξαμενής.

Εικ. 1. Άποψη του ακρωτηρίου της αρχαίας Σάνης με τον βυζαντινό πύργο στην άκρη της επίπεδης επιφάνειας του αρχαίου οικισμού, που εκτενόταν και κάτω από το ομώνυμο ξενοδοχείο. Δεξιά τμήμα του όρους Σταυρονικήτα με τη μαρμάρινη θέση του αρχαίου ιερού (αεροφωτογράφια Γ. Βάττη).

Εικ. 2. Μαρίνα Σάνης. Ανασκαφή στη νότια όχθη του διαύλου.

Εικ. 3. Μαρίνα Σάνης. Λίθινες κατάγειες εσχάρες.

Εικ. 4. Μαρίνα Σάνης. Καθατήρια λατρευτική δεξαμενή (φωτ. Ιω. Παπάγγελου).

Εικ. 5. Σάνη, άποψη από ΝΑ το 1971. Δεξιά διακρίνεται η κυκλική κοιλότητα του ιερού.

Εικ. 6. Σάνη. Η αρχαϊκή οικία Α.

Εικ. 7. Σάνη. Αρχαϊκή οικία Β.

Εικ. 8. Οι «περίβολοι» I-II.

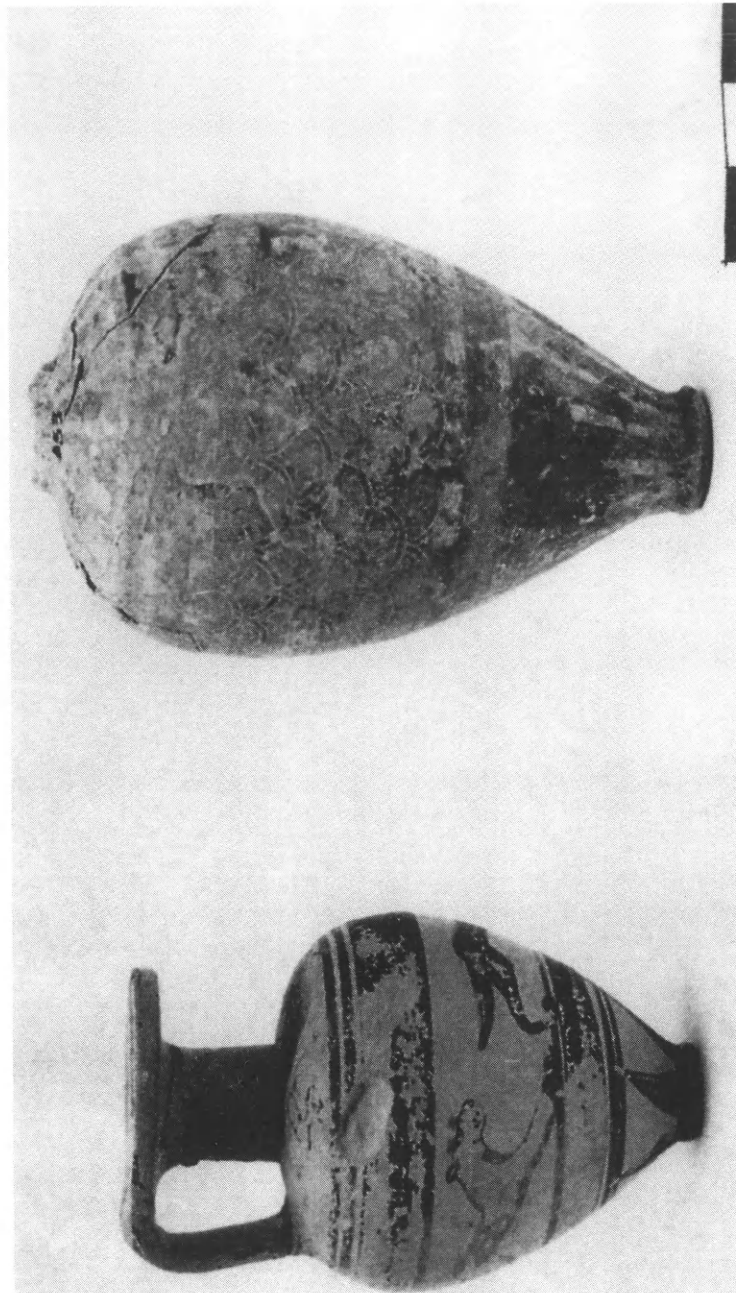
Εικ. 9. Σάνη, χώρος της πισίνας. Εμπρός ο τοίχος 1, στο βάθος το κτήριο Α.

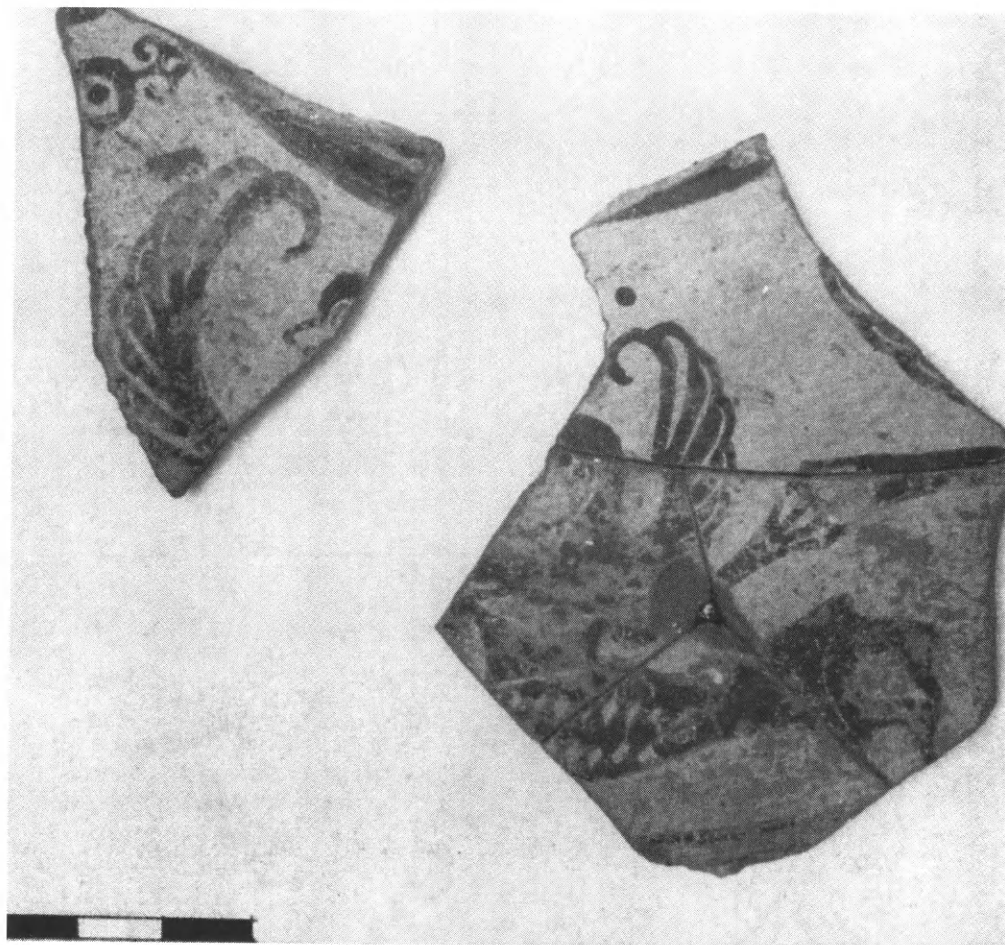
Εικ. 10. Σάνη, χώρος της πισίνας. Η ελλειψοειδής καλύβα.

Εικ. 11. Σάνη, μαρίνα. 'Οστρακα ιωνικού αγγείου. ΜΠ 147.

Εικ. 12. Σάνη, μαζίνα. α. Αφίβαλλος. ΜΠ 676. β. Αφίβαλλος. ΜΠ 153, από τους «περιβόλους».

Εικ. 13. Σάνη, μαρίνα. Όστρακα ιωνικού αγγείου. ΜΘ 12697.

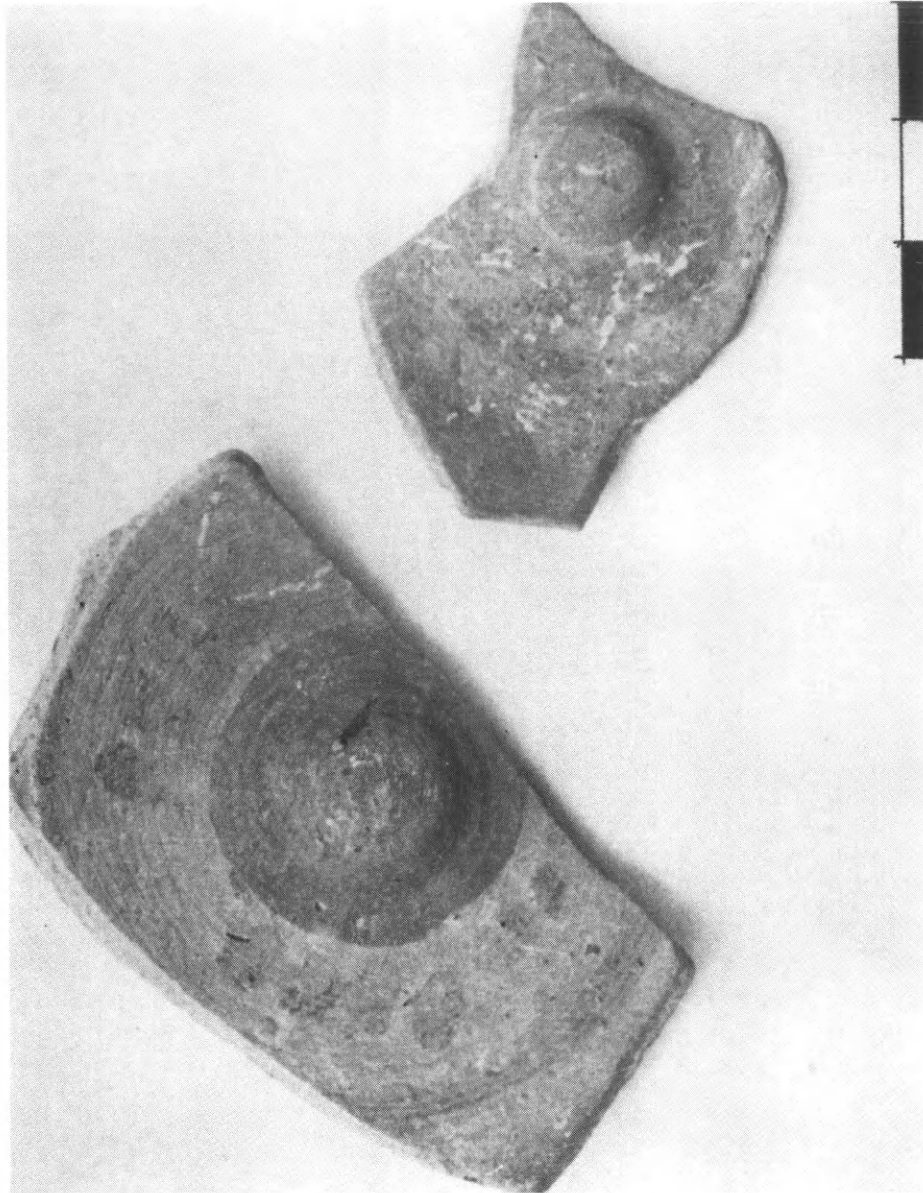
Εικ. 14. Σάνη, μαρίνα. Αττική κοτύλη, ΜΠ 111.

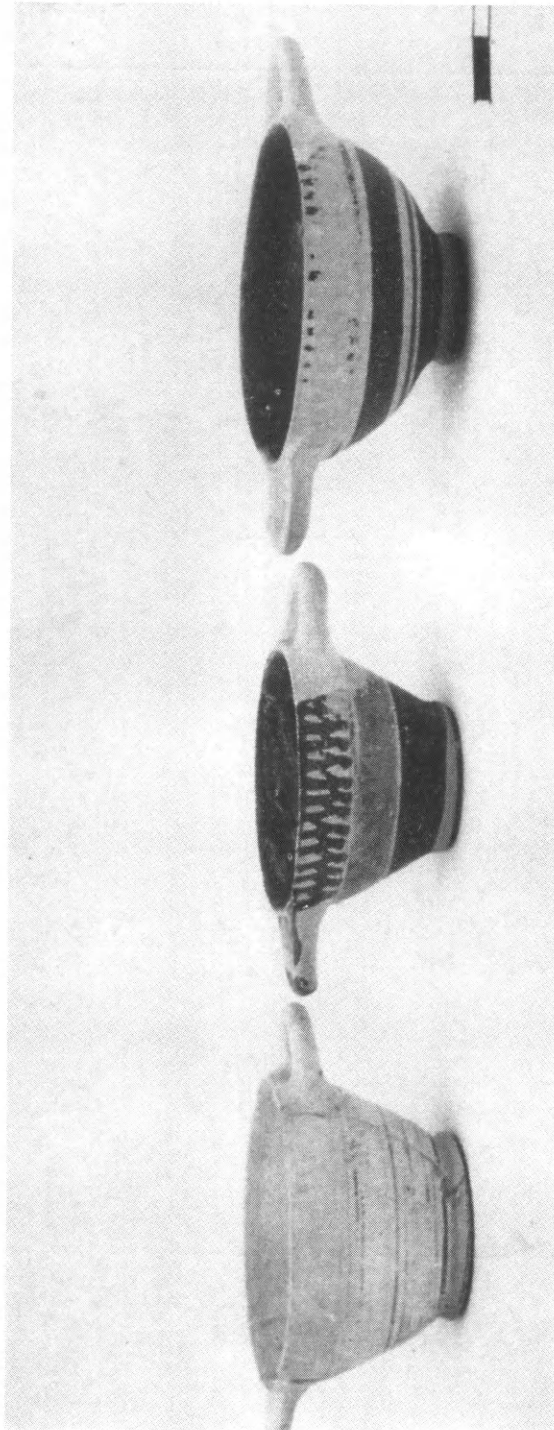
Εικ. 15. Σάνη, μαρίνα. α. 'Οστρακα κορινθιακού κρατήρα. ΜΘ 12705.
β. 'Οστρακο κύλικας. ΜΘ 12706.

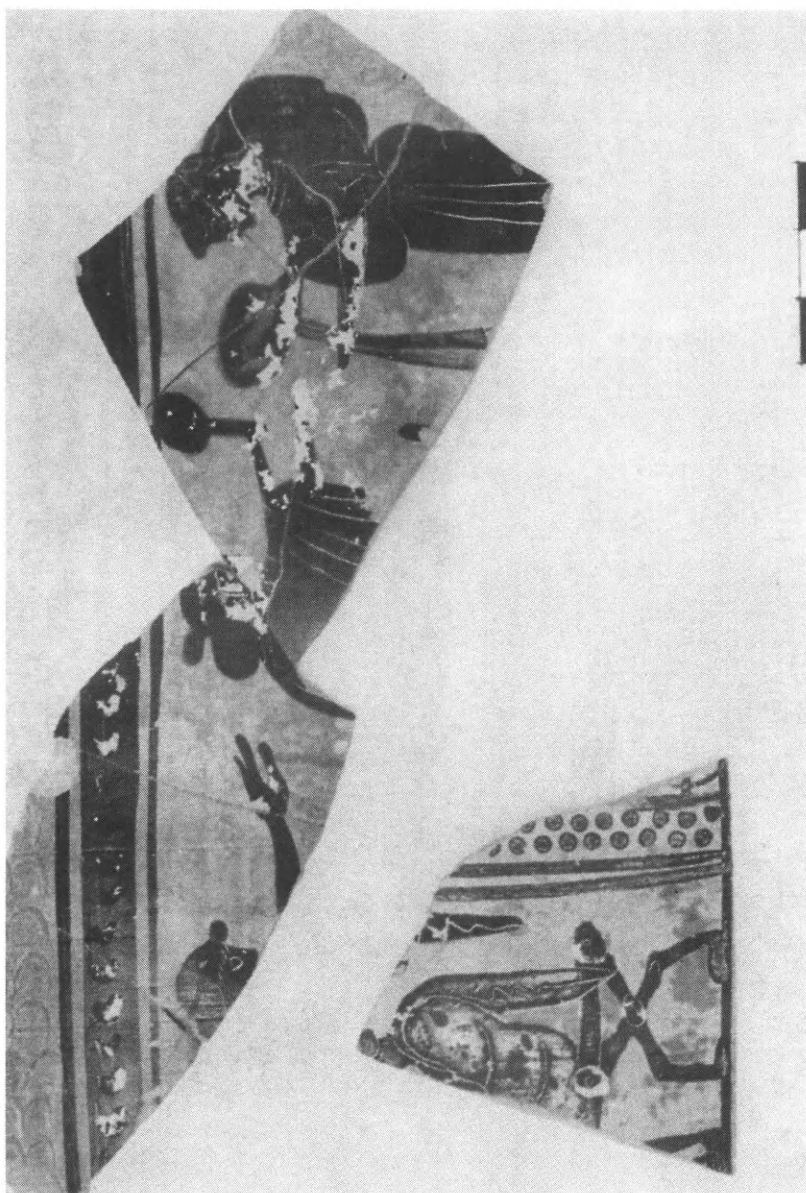
Εικ. 16. Σάνη, μαρίνα. Όστρακα από χιακούς κάλυκες.

Εικ. 17. Σάνη, μαρίνα. Κορινθιακά μεσόμφορα φιαλίδια.

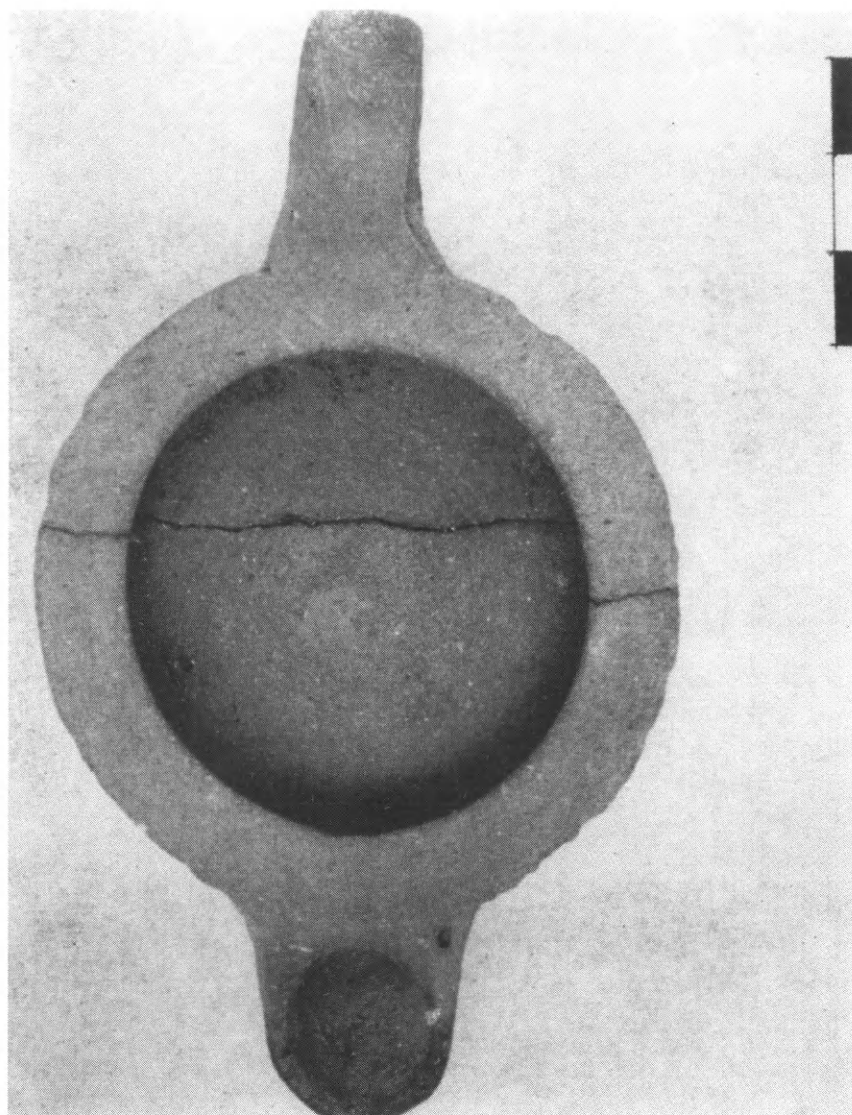
Εικ. 18. Σάνη, μαύρα. Κορινθιακές κοτυλίσκες.

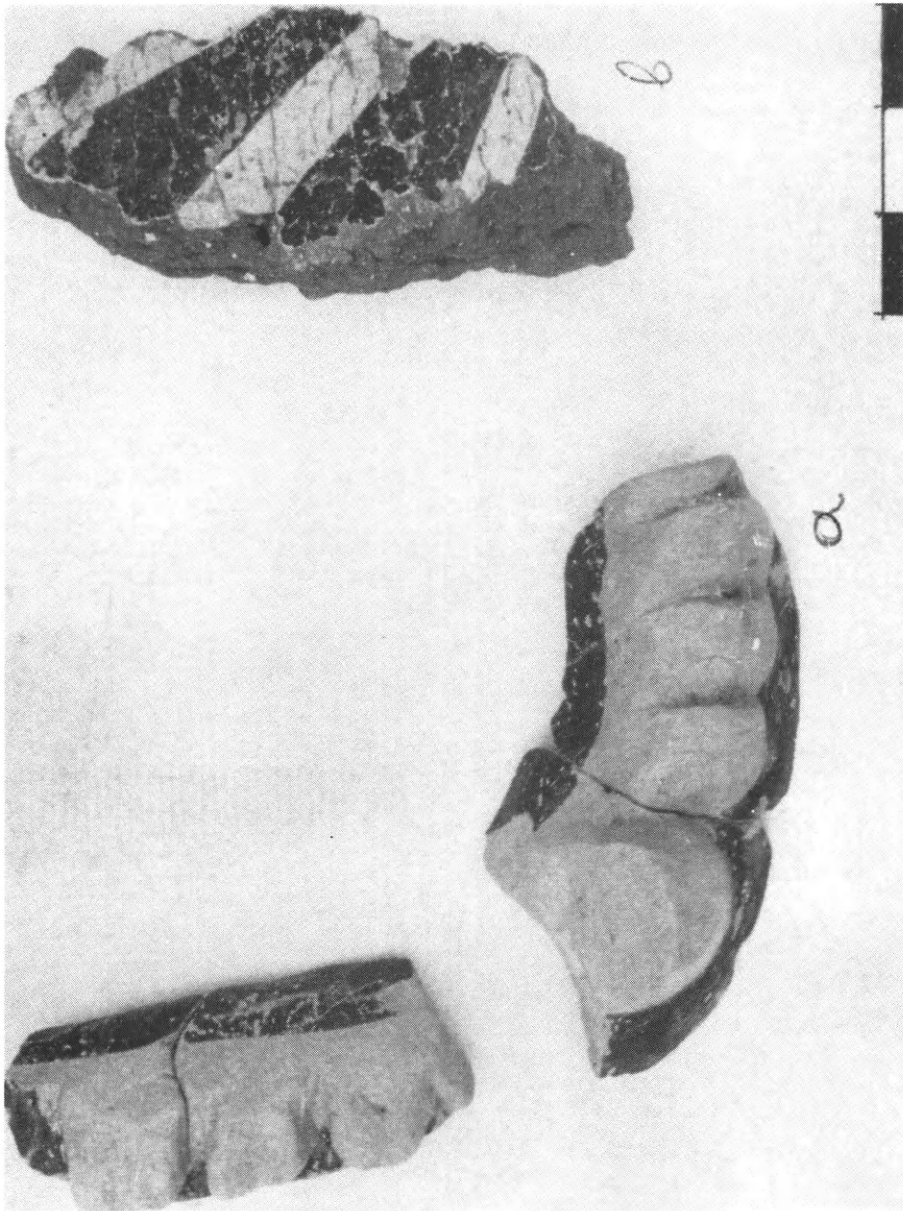
Εικ. 19. Σάχη, μαφόριον. Αττικά επίσημα.

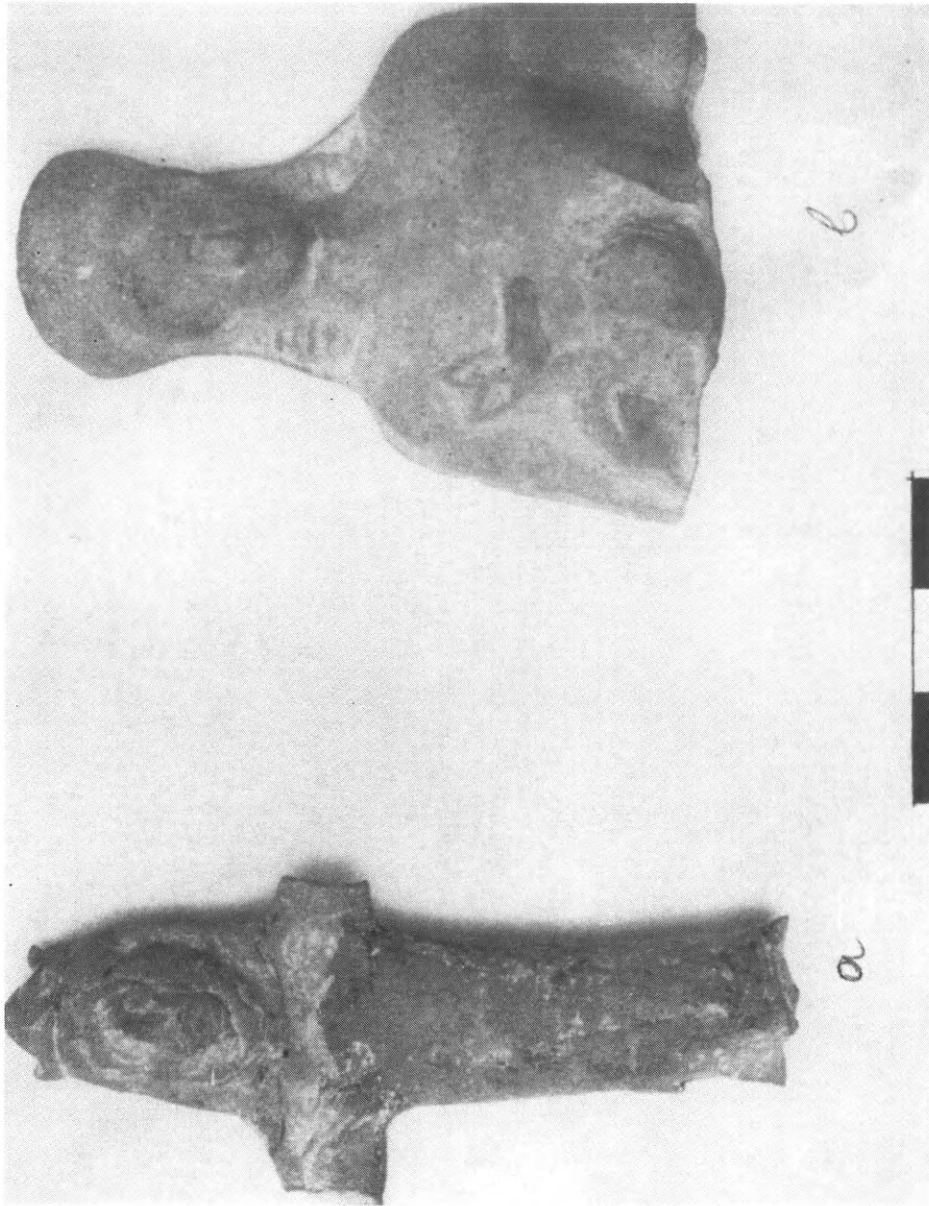
Εικ. 20. Σάνη, μαρμά. Τμήμα πολύμυξον λίθου. ΜΘ 12714.

Εικ. 21. Σάνη, μαδίνα. 'Αβαφος λόγχος. ΜΠ 120.

Εικ. 22. Σάνη, μαρίνα. α. Οδοντοστοιχία λεοντάκρουνου. β. Απότμγμα αρχιτεκτονικού κυματίου.

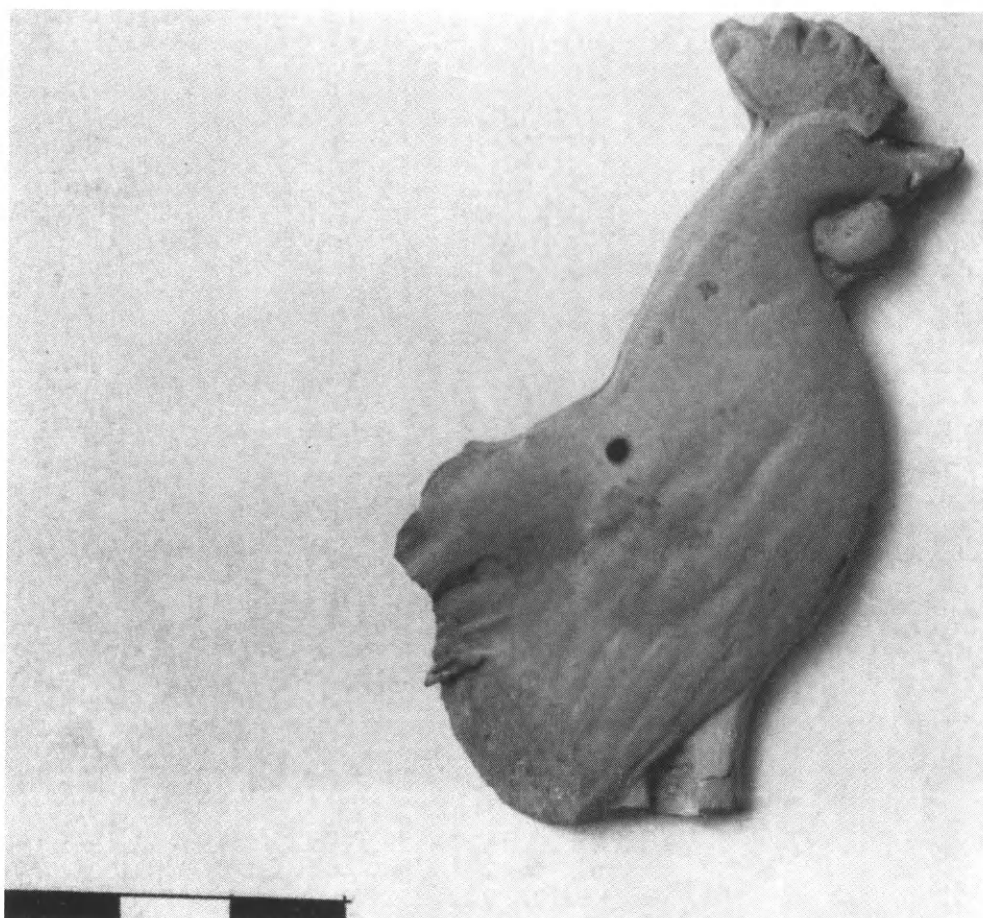
Εικ. 23. Σάνη, μαρίνα. α. Ξανόμορφο ειδώλιο. ΜΠ 128. β. Άνω κορμός ειδώλιον Αρτέμιδος. ΜΠ 172.

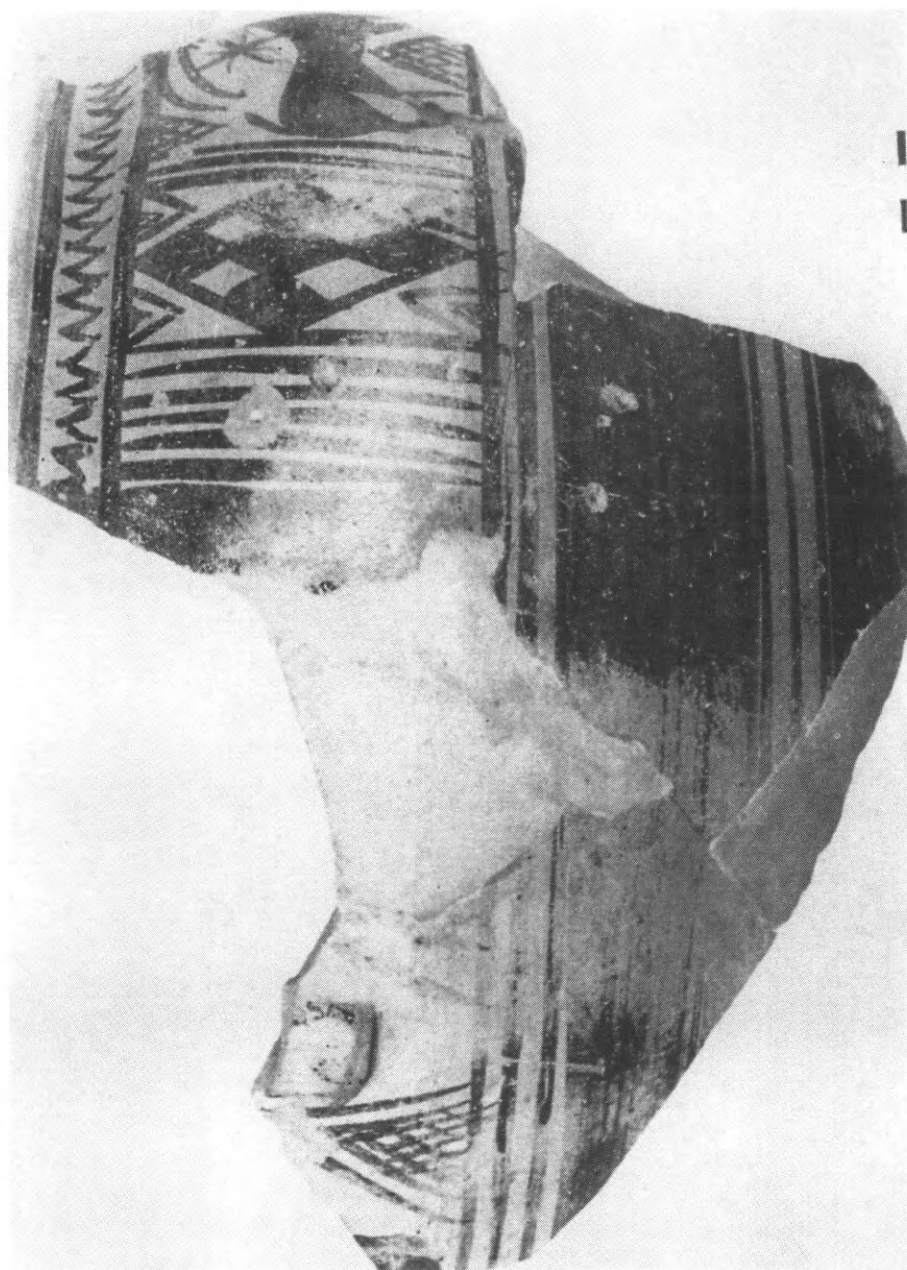
Εικ. 24. Σάνη, μαρίνα. Σανιδόμορφο ειδώλιο.

Εικ. 25. Σάνη, μαρίνα. Πήλινο ειδώλιο. ΜΠ 674.

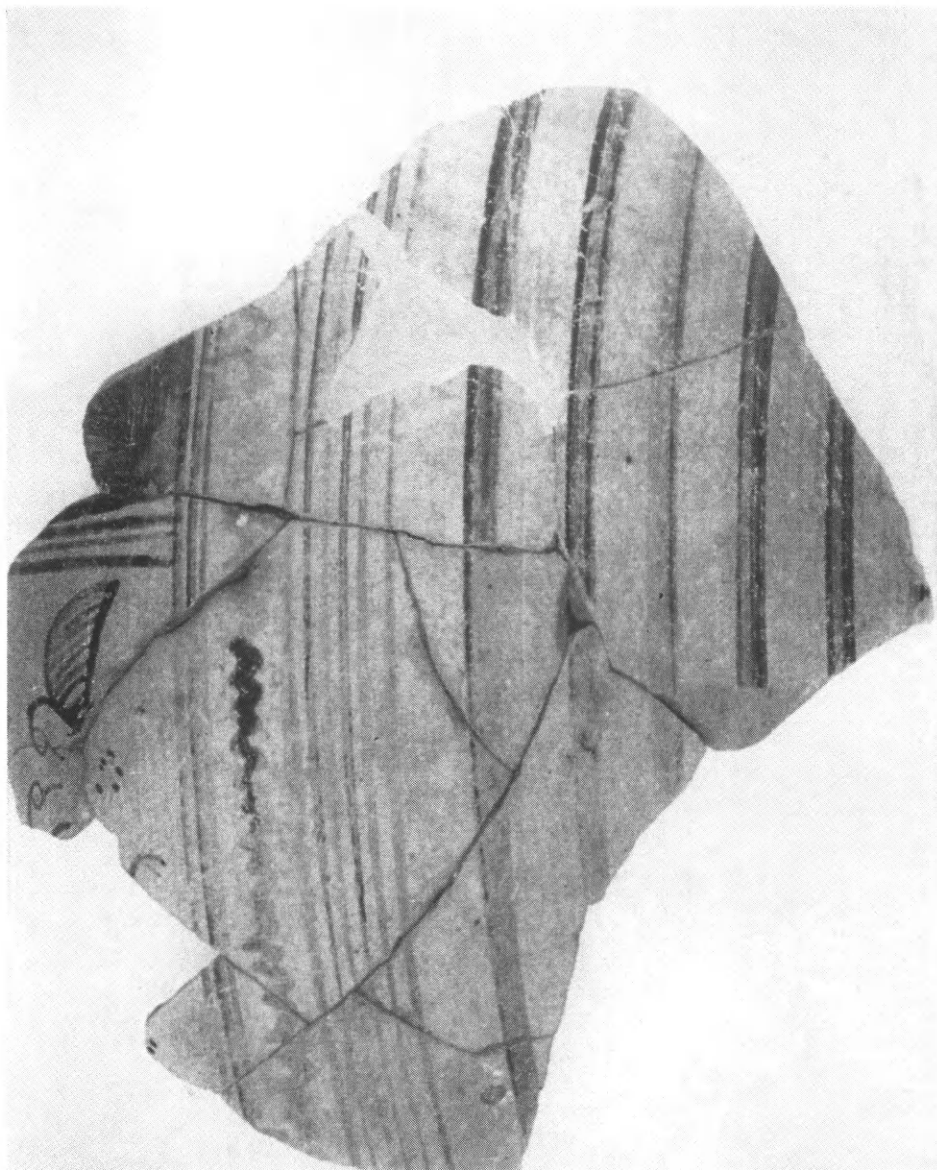
Εικ. 26. Σάνη, μαρίνα. Ανάγλυφο πλακίδιο πετεινού.

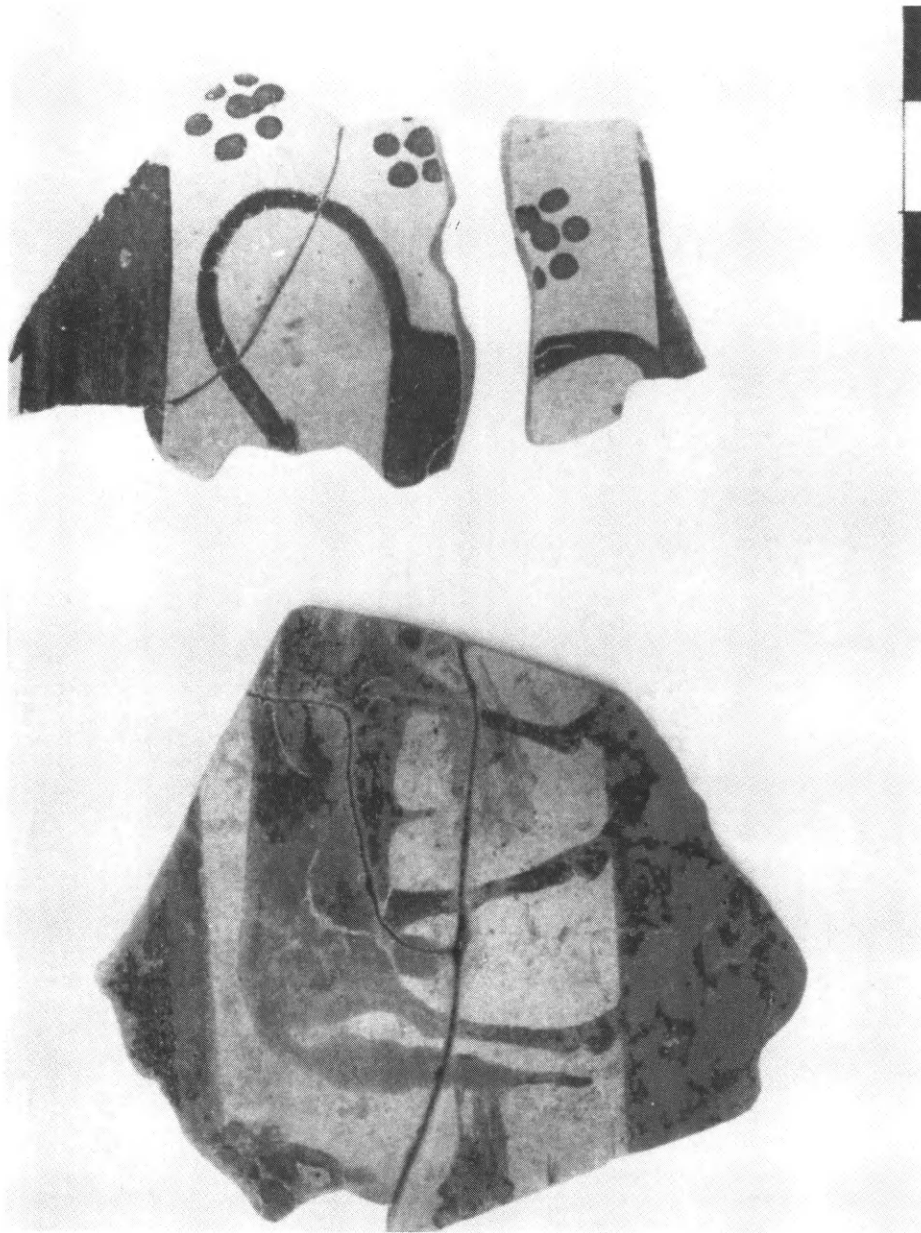
Εικ. 27. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Υστερογεωμετρικός κρατήρας, ΜΠ 135.

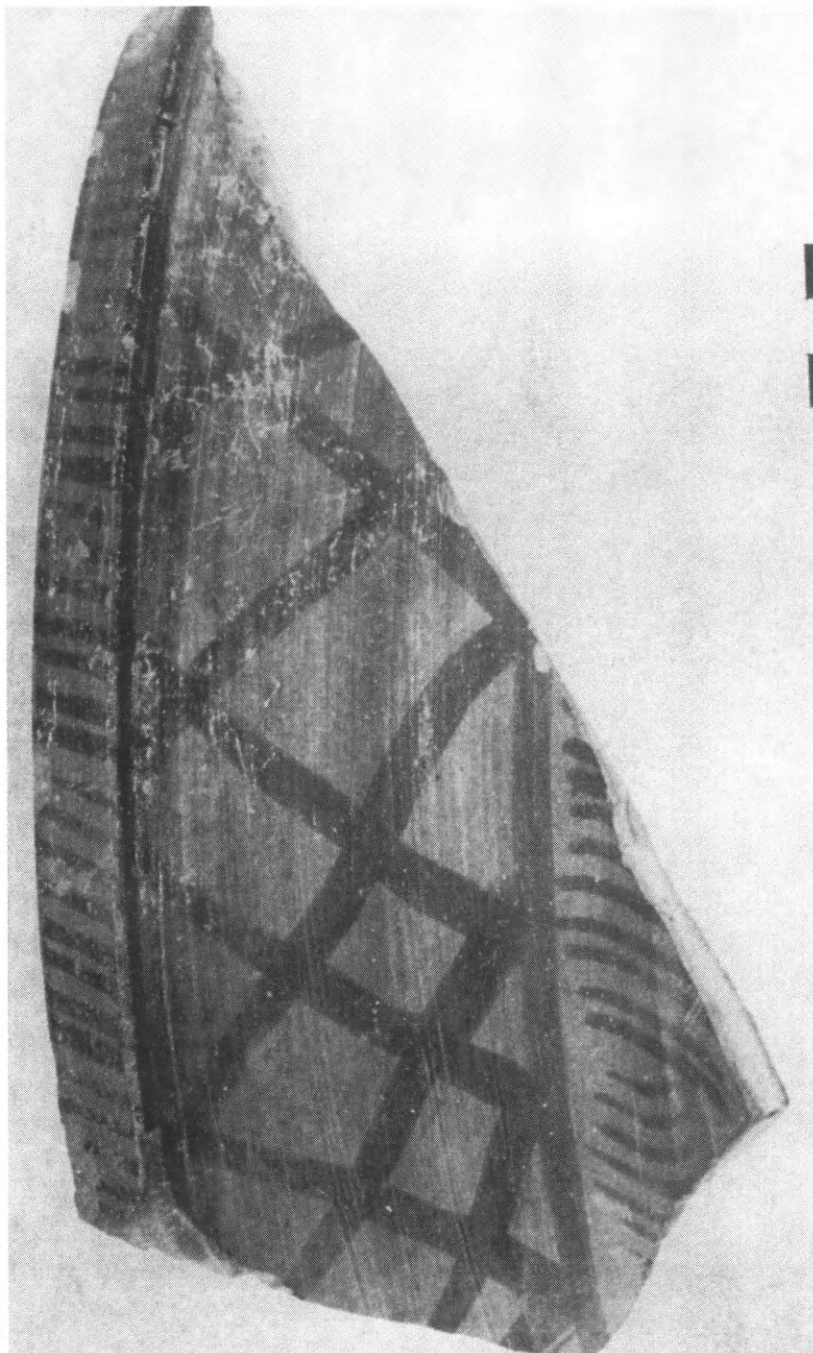
Εικ. 28. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Τμήμα δίνου. ΜΠ 164.

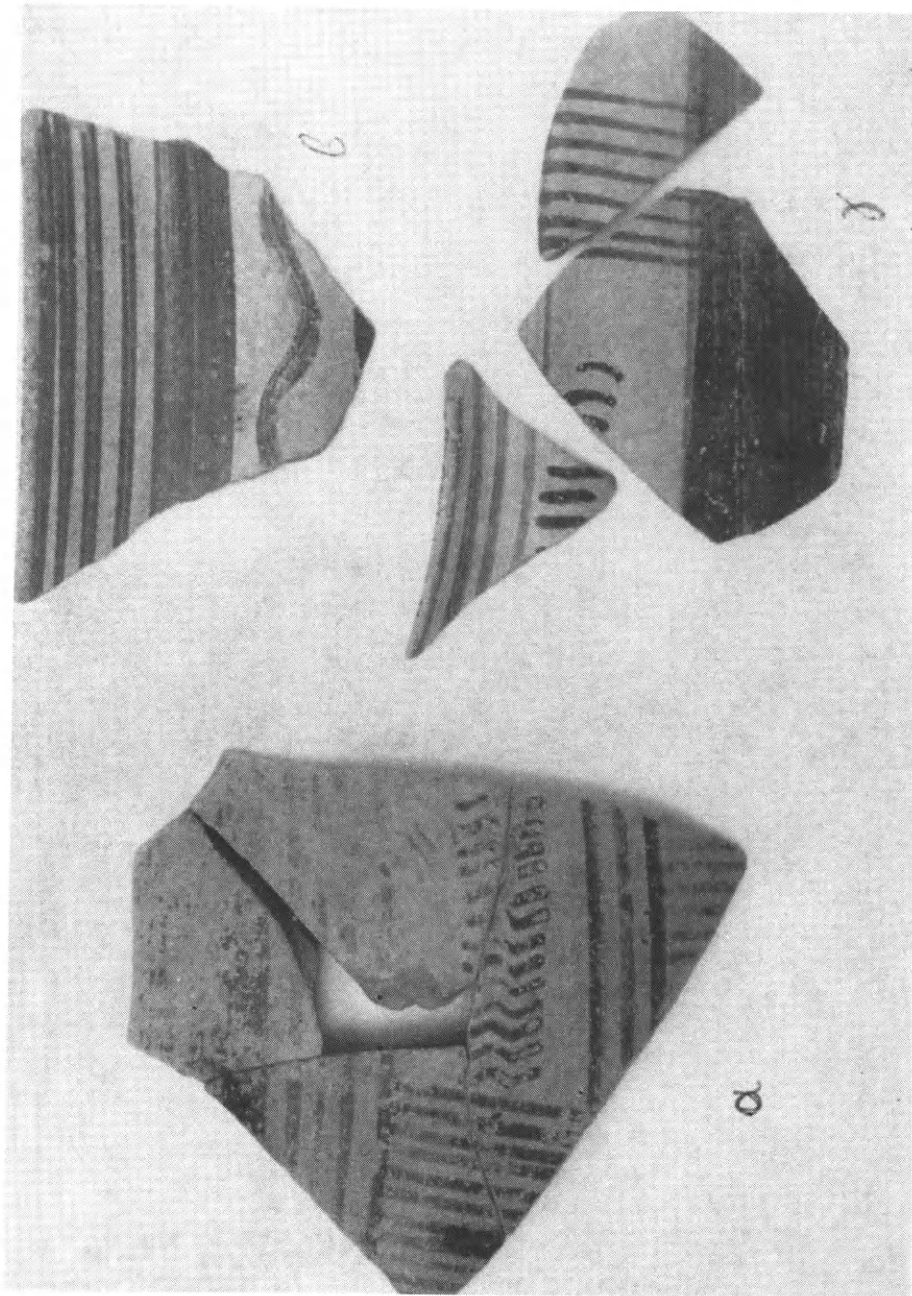
Εικ. 29. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Τμήμα δίνου. ΜΠ 164.

Εικ. 30. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. 'Οστρακα από δύο πρωτοκορινθιακές όλπες.

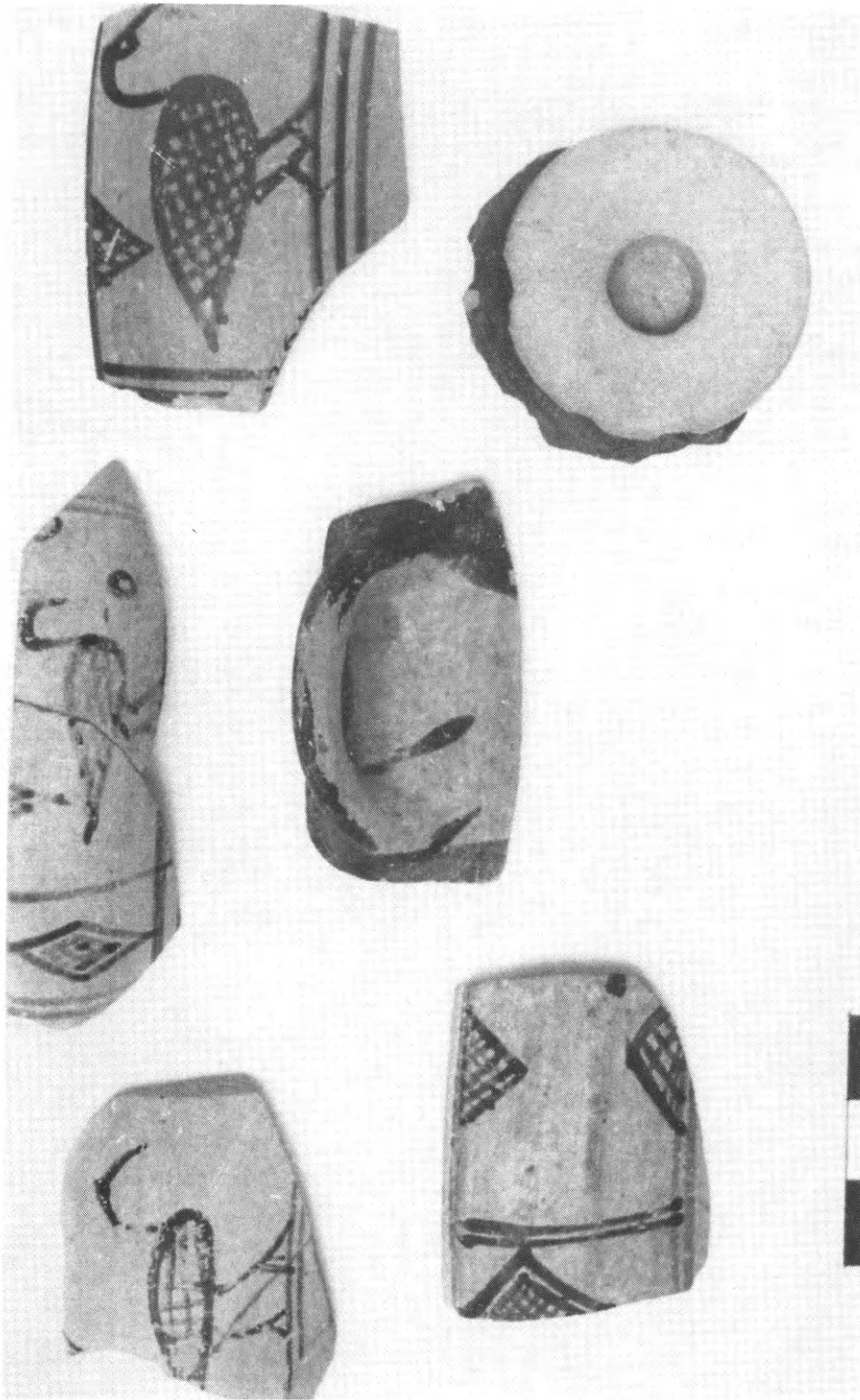
Εικ. 31. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Τμήμα λαϊμού ζωγραφισμένου πύθου.

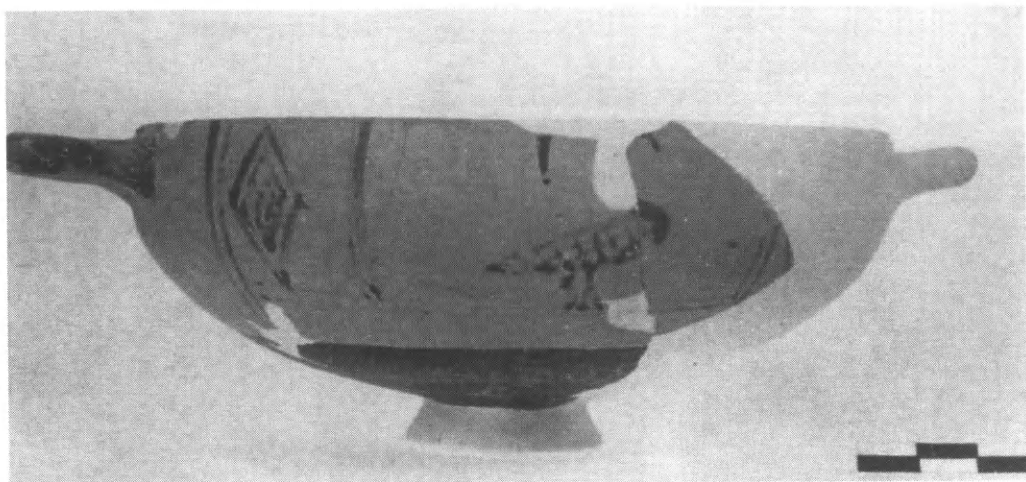
Εικ. 32. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. 'Οστρακα αγγείων με γραμμική διακόσμηση.

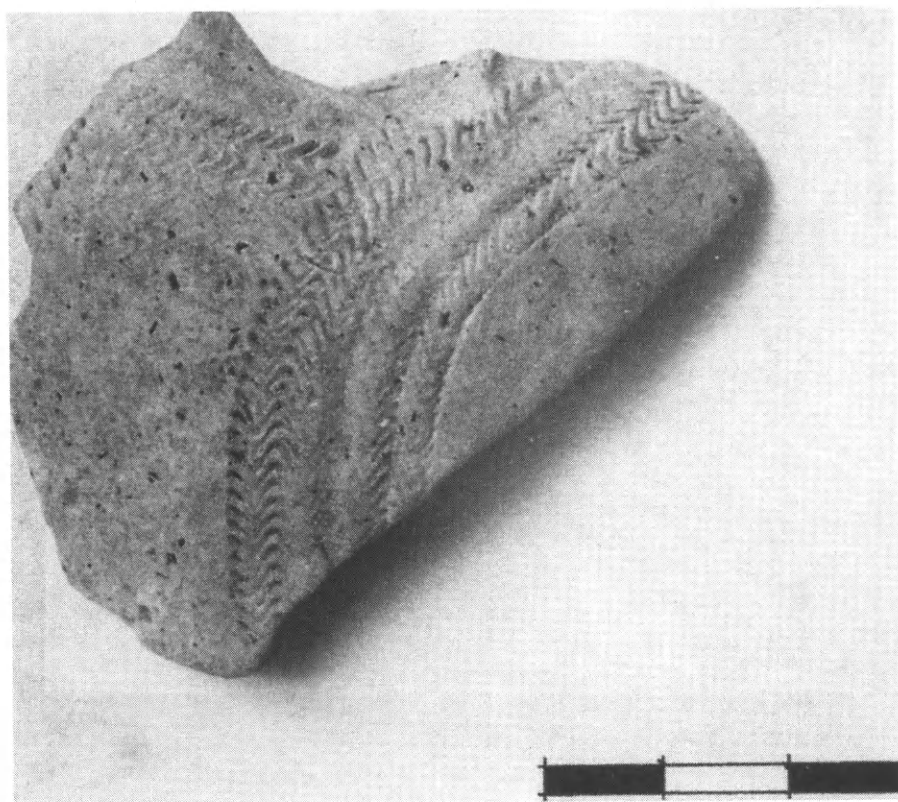
Εικ. 33. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Όστρακα από δίνους του 7ου αι. π.Χ.

Εικ. 34. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. Όστρακα από ιωνικές κύλικες πτηνών.

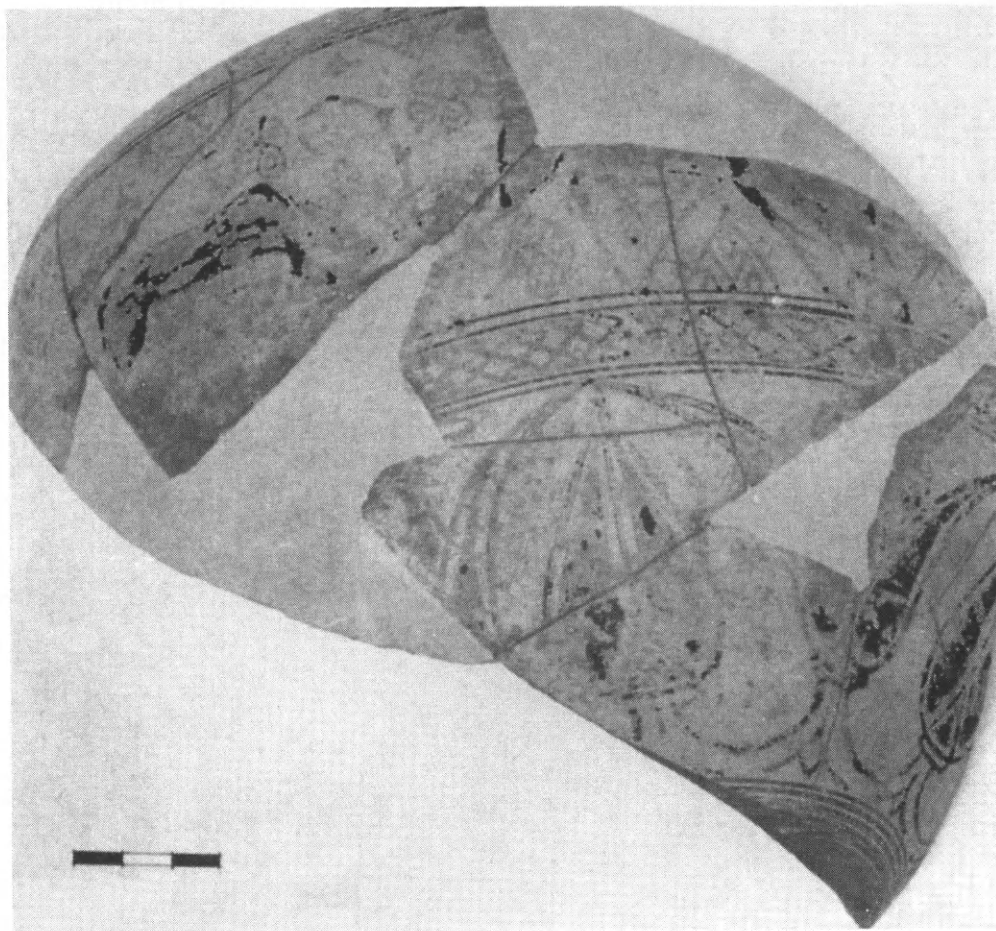
Εικ. 35. Σάνη, αρχαϊκή οικία. Β. Ιωνική κύλικα. ΜΠ 97.

Εικ. 36. Σάνη, αρχαϊκή οικία Β. 'Οστρακα «αργείου μονόχρωμου» ρυθμού.

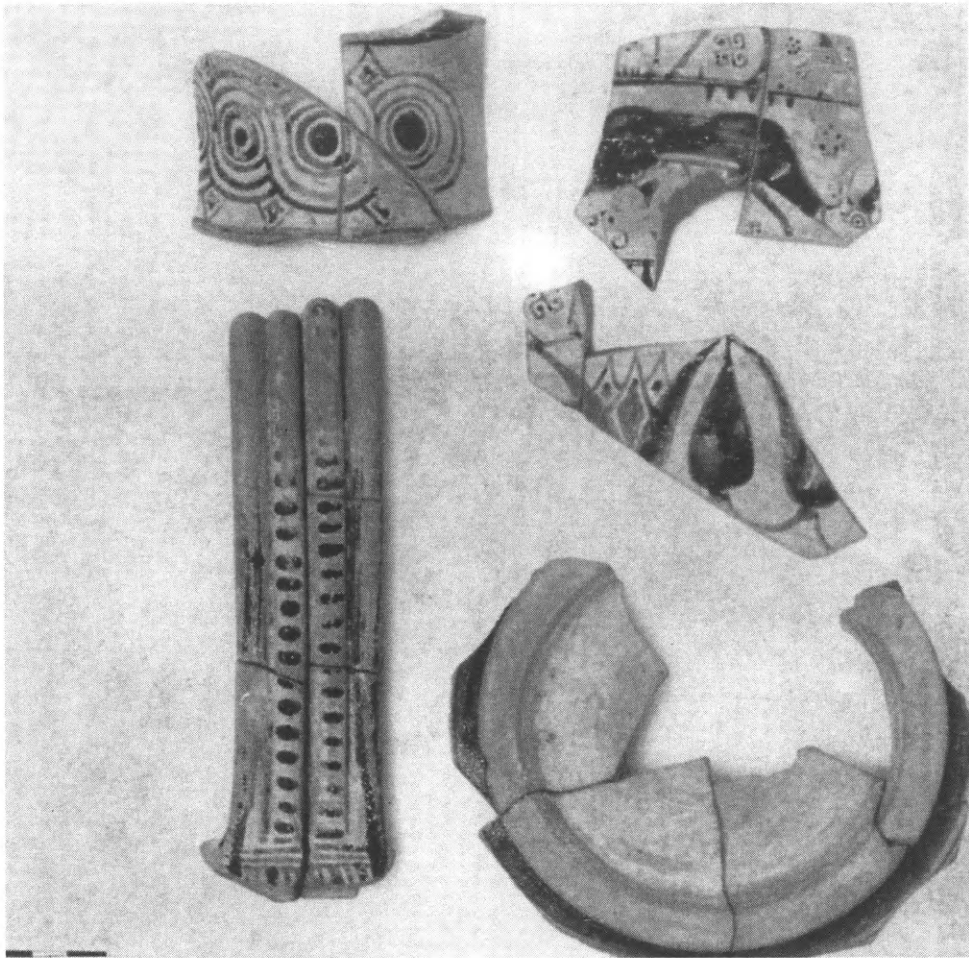
Εικ. 37. Σάνη, «περίβολοι» I-II. Πρωτοκορινθιακή όλπη. ΜΠ 149.

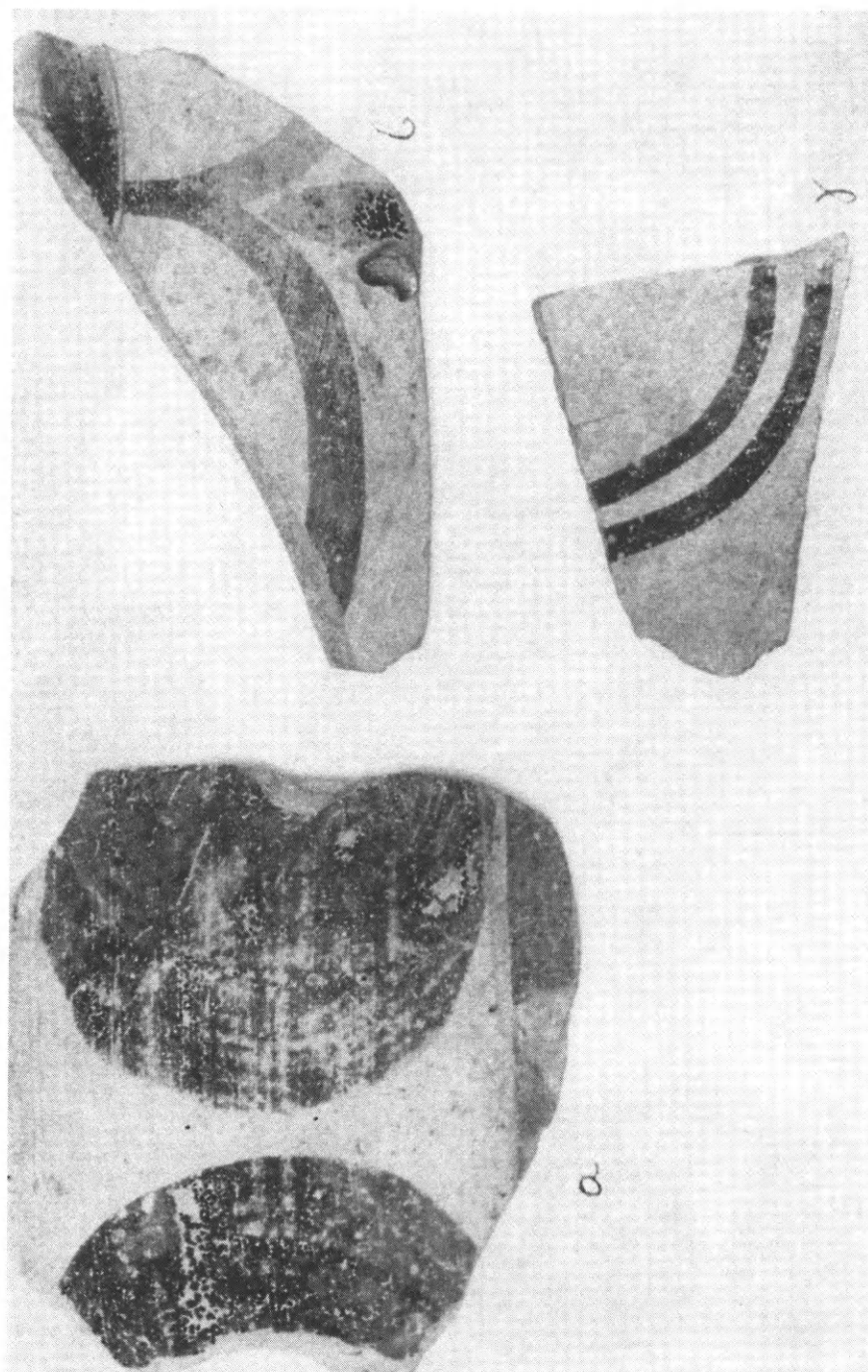
Εικ. 38. Σάνη, «περίβολοι» I-II. Ιωνική οinoχόη. ΜΠ 154.

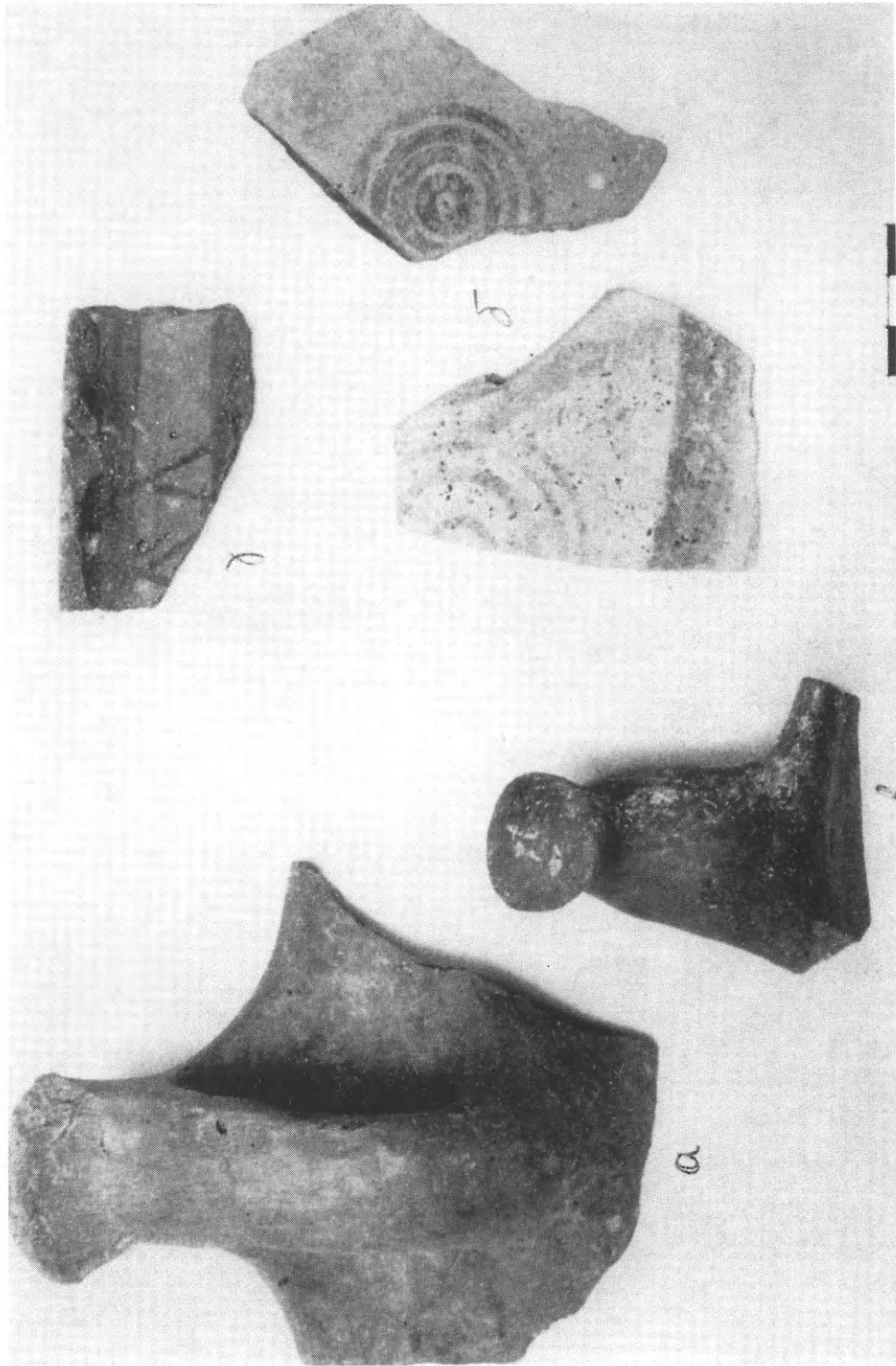
Εικ. 39. Σάνη, «περίβολοι» Ι-ΙΙ. 'Όστρακο ωνική οινόχοης, ΜΘ 12728.

Εικ. 40. Σάνη, «περίβολοι» I-II. 'Οστρακα ιωνικής οινοχόης. ΜΠ 150.

Εικ. 41. Σάνη, περιοχή ελλειψοειδούς καλίσβας. Υπομνηματικά-πρωτογεωμετρικά δίστρακα.

Εικ. 42. Σάνη, περιοχή της προϊστορικής καλύβας. 'Οστρακα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

S. DAKARIS - A. Ph. CHRISTIDIS - J. VOKOTOPOULOU

LES LAMELLES ORACULAIRES DE DODONE ET LES VILLES DE L'ÉPIRE DU NORD

Il y a neuf ans, au cours du VIIIe Congrès International d'Epigraphie Grecque et Latine, nous avons eu l'occasion de faire une communication sur le progrès de l'étude des lamelles oraculaires de Dodone¹. Les auteurs de cet article étudient les lamelles qui ont été trouvées durant la seconde période de fouilles du sanctuaire, dirigées par D.Evangélidis (1929-1935). Pendant cette période, un grand nombre de lamelles a été trouvé au N.O. de la Maison Sacrée. Evangélidis a publié sommairement 65 lamelles. Le déchiffrement du reste - environ 1.600 pièces, dont 90% à l'état de fragments -, tâche extrêmement pénible à cause des écritures superposées, sera assuré dans les prochains mois.

Les lamelles publiées jusqu'à présent montrent que la grande majorité des questions sont en rapport avec la vie privée des visiteurs de l'oracle de Zeus : problèmes familiaux, santé, profession, finances. Les questions de caractère public sont rares. Il est fort probable que dans le cas des demandes officielles, les représentants emportaient, en rentrant dans leur patrie, les lamelles contenant la réponse donnée par l'oracle, ainsi que la question posée. Des exemples peu nombreux prouvent que les réponses étaient données par écrit, gravées sur une lamelle de plomb.

Il n'est donc pas inexplicable, pour les raisons ci-dessus, que jusqu'à présent seulement huit lamelles mentionnent des citoyens ou des cités de l'intérieur et du littoral de l'Épire du Nord ainsi qu'à Epidamne et qu'il n'y en a que quatre qui soient de caractère officiel.

ΕΠΗΣΤΟΡΕΙΤΑΙ ΔΕΙΝΟΚΛΗΣ ΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΣ ΤΟΝ ΔΙΑ ΚΑΙ
ΤΑΝ ΔΙΩΝΑΝ ΠΕΡΙ ΓΕΝΕΑΣ ΤΙ[Ι]ΜΙ[Ι] ΚΑ ΘΕΩΝ ΘΥΩΝ
ΚΑΙ ΕΥΧΟΜΕΝΟΣ
ΦΥΗΤΕΒΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΟΙΤΟ Κ' ἄρα γένεά]

Figure 1 - Fac-similé de la lamelle M - 38.

APOLLONIE

M - 38. Lamelle intacte, 0,086 x 0,023 m. Inscriptions superposées sur les deux faces, dont quatre sont lisibles. Evangélidis en avait déchiffré une², écrite sur la question suivante :

Ἐψηστορεῖται Δεινοκλῆς Ἀπολλωνιάτας τόν
Δία καί
τάν Διώναν περί γενεᾶς τί[ι]μι[ι] κα θεῶν θύων
καί εὐχόμενος
Φυήτεβοι καί γένοιτο κ' ἄρα γένεά]

John Chadwick, qui a été consulté par A.Christidis, propose la lecture φυ<η>τέβοι = φυτεύοι. Cette lecture convient absolument au sens de la question, l'engendrement des enfants. Si le H représente une lettre gravée par erreur, cette erreur pourrait se justifier par la contamination du verbe φυτεύω avec le verbe φύω - φύομαι, qui avait aussi le sens d'engendrer.

L'écriture et les petites dimensions des O et des Ω datent l'inscription au troisième quart du IVe siècle³.

M - 234. Manque la partie gauche de la lamelle, qui mesure 0,083 x 0,009m; hauteur des lettres : 1,5mm.

[- -] Ἀπολλωνίαν πλεύσας ἦι ἀλάστων τη
[- -] ε ὄντων πυρθάνοιτο.

ἦι : le type commun de la particule conditionnelle est ἦ et pas ἦι⁴. Il est probable qu'il s'agisse du pronom

1- Ιουλία Βοκοτοπούλου, Η δημοσίευση τῶν μολύβδινων πινακίων τῆς Δωδώνης, Πρακτικά τοῦ Η Συνεδρίου Ἑλλην. και Λατίν. Επ. γρ., Β, 1987, p.82-86.

2- ΠΑΕ 1958, p.104, n.3.

3- Écriture contemporaine de celle du papyrus de Berlin 1875 :

E.MIONI, *Introduzione alla Paleografia Greca*, Padova, 1973, pl.I; Mioni le date à la fin du IVe siècle; des données récentes le datent c. 330-320 a.C.

4- J.M.DOSUNA, *Los dialectos dorios del Noroeste : Gramatica y estudio dialectal*, Ediciones Universidad de Salamanca, 1985, p.254.

Figure 2 - Photographie de la lamelle M - 234.

relatif en emploi adverbial ἤ τῆ[ιδ]ε, (où . . . là). Si la partie qui manque à gauche est minime, on pourrait proposer la lecture :

[Ἐς] Ἀπολλωνίαν πλεύσας ἤ ἀλάστων τῆ-
[ιδ]ε ὄντων πυνθάνοιτο.

L'écriture permet une datation dans le premier quart du IVe siècle a.C.⁵.

Apollonie était une colonie corinthienne (588 a.C.); Corcyre, étant elle-même une colonie corinthienne, avait collaboré à la colonisation (Strabon V, 22, 3).

Les anciens auteurs ne sont pas d'accord sur l'emplacement d'Apollonie par rapport à la mer Ionienne; la distance de la mer était estimée de quelques stades à 50 ou 60 stades (Scylax 26) ou à 4 milles (Plinie, HN 145). Ces divergences sont dues à l'action alluviale et aux déplacements du lit du fleuve Aoos, sur la rive droite duquel était placée Apollonie. Des phénomènes semblables ont été observés dans le cas d'autres fleuves navigables de l'ancienne Epire⁶. En tout cas, il est sûr que l'Aoos était navigable jusqu'à Apollonie⁷, ce qui explique l'emploi du verbe πλέω dans l'inscription ci-dessus.

Bien qu'Apollonie fût la plus importante colonie grecque au Nord de Corfou, sa présence à Dodone n'est pas remarquable. On n'y a pas trouvé d'inscriptions officielles concernant Apollonie, pas non plus de dédicaces. Il s'agit probablement d'une coïncidence.

5- On trouve des parallèles dans des graffiti de l'Agora d'Athènes du commencement du IVe siècle : Agora XXI, pl.6, C31; pl.16, F131; pl.17, F139.

6- S.I.DAKARIS, Organisation politique et urbanistique de la ville dans l'Epire antique, *Actes du Colloque international "L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité"*, Clermont-Ferrand, 1984, p.71-80; Cassopaia, 1971, p.4-6, 9-10, 164, fig.7-9.

7- Jule César embarqua à Apollonie : N.HAMMOND, *Epirus*, 1967, p.134.

8- Σ.Δάκαρης, Κασσώπη. Νεότερες ανασκαφές 1978-83, p. 60-69; M.OIKONOMIDOU-KARAMESSINI *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, éd. W.Hoepfner - E.L.Schwandner, 1986, p. 134-136.

Hérodote (IX 93) nous informe qu'au commencement du Ve siècle les Apolloniates avaient consulté l'oracle de Dodone pour le cas d'Evénios et des moutons sacrés d'Apollon. Par conséquent, il ne faut pas attribuer l'absence d'informations sur les rapports entre Apollonie et Dodone à un autre facteur, comme la concurrence de l'oracle de Delphes ou l'opposition contre les colonies. Jusqu'au commencement de la guerre du Péloponnèse, les *ethnè* épirotes étaient des amis des Corinthiens (Thucydide I, 50 et II, 80). Les monnaies épirotes montrent des liens étroits avec les colonies du Nord-Ouest⁸.

BYLLIONES

M - 827. Morceau d'une plus grande lamelle qui avait été employée au moins trois fois; dimensions : 0,057 X 0,023 -31 m.; hauteur des lettres : 3mm.; la plus récente des inscriptions est conservée en entier :

Περὶ παμπασίας
Βυλλίονες τίνε θε-
ῶι θύοντες βέλτισ-
τα πράξουσιν.

Περὶ παμπασίας : terme assez commun aux lamelles de Dodone pour désigner l'ensemble des possessions d'un individu⁹. Τίνε : erreur évidente pour τίνι. Πράξουσιν : futur dorique avec le ου de l'attique. Le futur dorique est bien attesté dans le *Corpus* des inscriptions oraculaires de Dodone, fait qui complète la lacune signalée par Dosuna¹⁰.

L'écriture date de c. 360 -340 a.C.; la largeur des lettres rondes appartient à la tradition de la première moitié du siècle et l'écriture en général semble antérieure à la lettre gravée sur une lamelle de plomb, trouvée au Dipylon du Céramique et datée de l'année 313/2 a.C.¹¹.

Il s'agit de la plus ancienne mention épigraphique des Bylliones, comme habitants d'une cité-Etat et pas d'une fédération, puisque le *Koinon* des Bylliones apparaît pour la première fois au dernier quart du IIIe siècle¹². La ville, Byllis ou Bylliaké, était située au bord de la mer, selon Strabon VII, 5, 8 : μετά δέ Απολλωνίαν, Βυλλιακή καὶ Ὀρικόνη et Etienne de

9- EVANGELIDIS, 'Ηπ. Χρον., 10, 1935, 253, n°10 et 254, n°11; dans le n° 10, on lit περὶ πανπασίῳ αὐτοῦ καὶ γενεᾶς... et G.DAUX, *BCH* 88 (1964), p.678, propose la lecture erronée d'un prénom : Παμπάσιος.

10-O.c., p. 2, 4-5.

11- On peut facilement la comparer à celle des lamelles des juges athéniens datant de 367 à 330 a.C.; voir J.KROLL, *Athenian Bronze Allotment Plates*, 1972, n° 84, 114, 121-123; pour la lamelle du Dipylon, voir K.BRAUN, *Der Dipylon-Brunnen* BI, *AM* 85, 1970, p.197, pl.93, I.

12- S.DAKARIS, Organisation politique, o.c., p.75-76; *PAE* 1965, p.59, *SEG* XXIV, 1969, 449; P.CABANES, *L'Epire, de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine*, 1976, p.228-29 et 546 n°14.

Byzance : Βύλλις· πόλις Ἰλλυρίδος παραθαλασσία, τῶν μετὰ Νεοπτολέμου Μυρμιδόνων κτίσμα.

N. Hammond¹³ propose la localisation de Byllis ou Bylliaké au lieu-dit Plaka, où des tessons mycéniens ont été trouvés. Bylliaké existait dès le VIe siècle : Hécatée, fr. 104 : Βυλλιακή, πόλις τῆς Χαονίας.

Les fouilles de N.Ceka ont cependant révélé à l'intérieur du pays la ville de Byllis, sur la rive droite de l'Aoos. S.Islami date sa fondation au IVe siècle et Ceka en est d'accord¹⁴. Il en résulte qu'il y avait deux villes homonymes, dont celle du littoral était la plus ancienne.

Si la demande des Bylliones est antérieure à la fondation de la ville de la Mésogée, ce qui est fort probable, elle doit avoir été adressée par les habitants de la Byllis du littoral. D'autre part, si la fondation de la nouvelle ville a eu lieu vers 350 a.C., il est attendu que l'on consulte Zeus Dodonéen : quel dieu devaient-ils honorer avec des sacrifices pour le bien de la ville.

Les Bylliones, ainsi que leurs voisins Amantes¹⁵, figurent dans la liste des théarodoques de Delphes¹⁶, de la période 220-189 a.C., en même temps à peu près que se constituait le *Koinon* des Bylliones. Les uns étaient considérés comme les descendants des Myrmidons de Néoptolème, les autres des Eubéens Abantes; cependant Strabon qualifie leur région illyrienne, et cela reflète une situation postérieure à l'infiltration graduelle des Illyriens. Le fait que le *Koinon* des Bylliones¹⁷ honore par une statue de bronze érigée à Dodone le stratège molosse Crison, fils de Sabyrtios, au centre politique du *Koinon* des Epirotes (234-219 a.C.), certifie l'indépendance des Bylliones envers les Illyriens ou les Romains. P.CABANES considère que la participation des *ethnè* épirotes aux fêtes panhelléniques témoigne de leur degré d'hellénisation¹⁸. Dans ce cas, les prêtres des sanctuaires, pour des raisons bien compréhensibles, auraient admis dans le *panhellenion* bien plus de villes non grecques, ainsi que des rois, comme ceux de Thrace, où l'hellénisation est évidente, autant dans l'écriture et dans la langue que dans l'art; cependant, les Thraces n'avaient pas de théarodoques. Les divergences des listes de théarodoques montrent que, compte tenu de l'origine grecque, le critère fondamental pour la participation aux fêtes panhelléniques était l'importance politique de certaines villes ou *Koina*.

13-*Epirus*, p. 471-472.

14- S.ISLAMI, *Iliria*, II, 1972, p.13, N.CEKA, *Le Koinon des Bylliones, L'Illyrie méridionale...*, p.137.

15- Les Amantes ou Abantes étaient considérés comme les descendants des Eubéens Abantes, qui, après la guerre de Troie, s'étaient installés aux monts Acrocérauniens, Pausanias V,22, 3-4, HAMMOND, *Epirus*, p. 384.

16- S. DAKARIS, *Organisation politique*, p.78; A.PLASSART, *BCH* 45, 1921, p.1-85; J. et L.ROBERT, *Bull.épigr.*, 1950, 127; HAMMOND, *Epirus*, p.656-7.

17-Cf. n.12.

18- P.CABANES, *Les Illyriens de Bardylis à Genthios*, Paris, 1988, p.230-233.

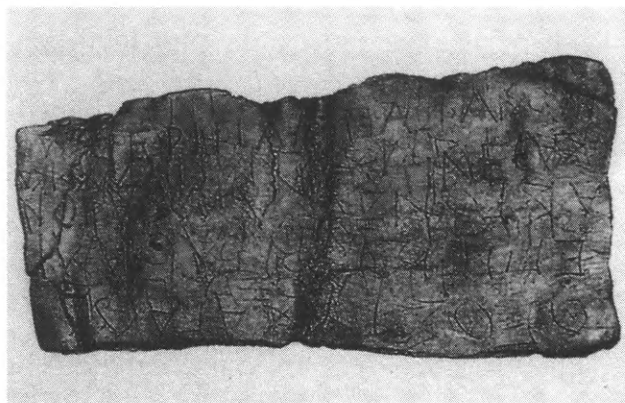

Figure 3 - Photographie de la lamelle M - 827.

ΠΕΡΙΠΑΜΠΑΣΙΑΣ
ΒΥΛΛΙΟΝΕΣΤΙΝΕΘΕ
ΩΙΘΟΝΟΝΤΕΣΒΕΑΤΙΣ
ΤΑΠΡΑΞΟΥΝΤΙ

Figure 4 - Fac-similé de la lamelle M - 827.

ΒΜΠΟΒΣΑΜ, ΜΒΠΣΔΑ 1 ΝΟΝ

Figure 5 - Fac-similé de la lamelle M - 4.

ΕΘ' ΕΙ Ξ ΡΩΤΕΟΝΤΙ
ΕΣ ΜΑΙΟΙ ΗΣΤΙΑΥΤΟΙΣ
ΟΣ ΕΝΤΑΝΑΥΤΩΝ

Figure 6 - Fac-similé de la lamelle M - 177.

EPIDAMNE

M-4 : manque le bout gauche; dimensions : 0,065 x 0,012m.; hauteur des lettres : 2mm.; surface fort endommagée; elle porte une seule inscription, à peine visible maintenant:

[- -] ἐμπορίας ἐς Ἐπίδαμον.

Alphabet corinthien archaïque, très net pour les E, Σ, I, qui la date du troisième quart du VIe siècle a.C.¹⁹.

Epidamne, colonie des Corcyréens et des Corinthiens à la fin du VIIe siècle, était un port important pour les commerçants intéressés au marché de l'Illyrie et de la Macédoine, ainsi que pour ceux qui se dirigeaient vers l'Adriatique ou la Grande Grèce.

ONCHESMOS

M-177 : manque le bout gauche; dimensions : 0,112 x 0,042m.; hauteur des lettres : 0,005m.; elle avait été pliée deux fois et porte seulement une inscription à l'intérieur :

[Θ]εοί. Ἐπερωτέοντι
[Ὁ]ρχησμοῖοι ἦ ὅστι αὐτοῖς
[. .]ός ἐν τάν αὐτῶν.

Le changement de la flexion -άω en -έω. est amplement documenté dans le *corpus* des inscriptions oraculaires de Dodone²⁰.

L'écriture date de la première moitié du IVe siècle²¹.

Strabon VII,7,5 mentionne. . . Ὁρχησμος, λιμὴν ἄλλος, καθ' ὃν τὰ δυσμικά ἄκρα τῆς Κορκυραίας ἀντίκειται. On l'identifie avec les vestiges anciens à proximité de Hagioi Saranta. Onchesmos était le port principal de Phoiniké, la capitale de la Chaonie. C'était

le port de départ pour les bateaux qui traversaient la mer Ionienne, se dirigeant vers l'Italie²².

A la troisième ligne manquent au maximum trois lettres précédant -ος; on pourrait proposer la lecture [λιμ]ός.

CHAONES

M-22 : Lamelle pliée en trois; dimensions : 0,137 x 0,029; hauteur des lettres : 2 - 3mm.; une seule inscription à l'intérieur, gravée soigneusement :

Ἀγαθαὶ τύχαι· Αἰτεῖται ἅ πόλις ἅ τῶν Χαόνων
τόν Δία τόν Νάον καί τάν Διώναν ἀνελεῖν εἰ
λώ-
ον καί ἄμεινον καί συμφορώτερον ἐστί τόν
νάον
τόν τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος ἀγχωρίζαντας
ποεῖν.

L'inscription a été publiée par Evangélidis²³, qui l'a datée au IVe siècle, tandis que L.ROBERT proposa la fin du IVe ou le commencement du IIIe siècle²⁴. Le C et le Ξ apparaissent dès la fin du troisième quart du IVe siècle²⁵. Les courbures de lettres rectilignes et la projection des lignes obliques sont déjà présentes dans le papyrus de Dervéni (340-330 a.C.). Le rapport des dimensions entre lettres curvilignes et rectilignes et la présence marquée du C désignent la décennie 330-320 a.C. comme la période la plus probable pour la demande des Chaones.

La ville des Chaones, Phoiniké, pose à Zeus la question, si le déplacement du temple d'Athéna Polias est propice au bien-être de la ville. Le déplacement d'un temple est une pratique connue²⁶, et l'on employait

ΑΓΑΘΑΙΤΥΧΑΙ-ΑΙΤΕΙΤΑΙ ΑΠΟΛΙΣ ΑΤΛΗΝΧΑΟΝΩΝ
ΤΟΝΔΙΑΤΟΝΝΑΟΝΚΑΙΤΑΝΔΙΩΝΑΝΑΝΕΛΕΙΝΕΙΛΛΙ
ΟΝΚΑΙ ΑΜΕΙΝΟΝ ΚΑΙ ΣΥΜΦΟΡΩΤΕΡΟΝ ΕΣΤΙ ΤΟΝΝΑΟΝ
ΤΟΝΤΑΣ ΑΘΑΝΑΣ ΠΟΛΙΑΔΟΣ ΑΓΧΩΡΙΞΑΝΤΑΣ
ΠΟΕΙΝ

Figure 7 - Fac-similé de la lamelle M - 22.

19- On peut la comparer aux inscriptions sur le cratère d'Eurytios : ARIAS-HIRMER, *Tausend Jahre griech. Vasenkunst*, pl. 32; voir aussi L.JEFFERY, *Local Scripts of archaic Greece*, pl.20, n.23.

20- Sur cette question, voir DOSUNA, o.c., p. 221-225.

21- V. malédiction d'Eukratès contre Dioklès, *Kerameikos* XIV, p.142, c. 370 a.C.

22- Cicéron, *ad Attic.* 7, 2, 1 : *Flavit ab Epiro lenissimus Onchesmites*; HAMMOND, *Epirus*, p.679.

23- Δ.Εὐαγγελίδης, Ἐπιγραφή ἐκ Δωδώνης, *AE*, 1953/54, 99-102, *SEG* XV, 397.

24- *REG* 1956, 134; PARKE, *Oracles*, 1967, p.261, 5.

25- C'était généralement admis que ces deux innovations avaient paru vers la fin du IVe siècle (A.JOHNSTON, A fourth cent. graffito from the Kerameikos, *AM* 100, 1985, p.293-307), mais dans la defixio de Meixias, trouvée au Kerameikos et datée c. 330 a.C. grâce aux personnages mentionnés dans le texte (*Kerameikos* XIV, p.148), le C et le Ξ coexistent avec le ε.

26- J. et L.ROBERT, *Bull. épigr.*, 1958, p.575, n°286; le temple d'Arès de l'Agora d'Athènes, datant du Ve siècle, avait été déplacé au Ier siècle a.C., cf. *The Athenian Agora, Guide*, 1990, p.115.

généralement les mêmes éléments architecturaux.

L'emplacement de Phoiniké est absolument sûr; elle occupe une colline oblongue à proximité du village de Finiki, qui a conservé l'ancien nom. D.Budina y mena des fouilles²⁷.

Les Chaones, un des trois plus grands *ethnè* épirotes²⁸, avaient aboli la royauté et étaient ἀβασίλευτοι. Ils étaient gouvernés par le prostate, un magistrat annuel (Thucydide II, 80,5). On les considérait ἡπειρωτῶν μαχιμώτατοι pendant l'assaut contre Stratos, en 429 a.C. (Thucydide II, 81,4). Dès la première moitié du IVe siècle, ils prenaient part, comme les Molosses, à l'organisation des fêtes panhelléniques²⁹, ce qui prouve que les comités des fêtes sacrées les considéraient comme des grecs³⁰. Thucydide avait classé Chaones et Molosses parmi les barbares, mais il est évident que son critère de base était la difficulté de comprendre le dialecte, phénomène qui a des parallèles dans certains dialectes du Grec moderne ou d'autres pays d'Europe³¹.

CHEMARA

M-718 : lamelle intacte; dimensions : 0,058 x 0,014m.; hauteur des lettres : 2-4 mm.

Περί τὰς οἰκήσιος τὰς
ἐγ Χεμαρίων πότερον
αὐτεῖ οἰκέωντι.

ἐγ Χεμαρίων : chez les Chémariens, assimilation de ν (ἐν) devant χ : cf. S. ALLEN, *Vox Graeca*, Cambridge, CUP, 1974, p.31-32.

D'après le type des lettres, l'inscription est datée du commencement du troisième quart du IVe siècle a.C.³².

Chemara³³ est identifiée avec un site fortifié près de Spilio, sur le littoral Sud des Monts Acrocérauniens, à la moitié de la distance entre Oricos et Onchesmos. On la considère colonie des Corcyréens. Le nom a plusieurs

27- P.CABANES, Recherches archéologiques en Albanie 1945-1985, RA, I, 1986, p.117.

28- Pour les Chaones et la Chaonie : EVANGÉLIDIS, *o.c.*, p.101; du même, Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἠπείρου, 1916, 21-23; HAMMOND, *Epirus*, p.479, 499, 513, 678-79; CABANES, Recherches..., p.117-124.

29- Catalogue des théorodoques d'Epidaure de 365-311 a.C., IG IV2, I, 94; Φ.Χίλλερ, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐπιδαύρου, AE 1925, 76-81.

30- P.CABANES, *Les Illyriens*, p.32-33; le manque de documents écrits du dialecte épirote constaté par l'auteur est rempli par les inscriptions oraculaires de Dodone, qui fournissent un trésor linguistique du dialecte du Nord-Ouest, datant du VIe siècle à la fin du IIIe siècle.

31-P.CABANES, *o.c.*, p.27-28; pour la notion de barbare aux temps archaïques et classiques, cf. Ed.LÉVY, Naissance du concept de barbare, *Ktéma* 9, 1989, p.5-14.

32- Ecriture antérieure au papyrus de Dervéni, c.340-330 a.C. : AD 1964, A, pl.12-15 zr plus proche des lamelles des juges athéniens, c.350 a.C. ; KROLL, *o.c.*, n°114-115.

33- N.HAMMOND, *Epirus*, p.679.

ΠΕΡΙΤΑΣΟΙΚΗΣΙΟΞΤΑΣ
ΕΤΧΕΧΑΡΙΩΝΠΟΤΕΡΟΝ
ΑΥΤΕΙΟΙΚΕΩΝΤΙ

Figure 8 - Fac-similé de la lamelle M - 718.

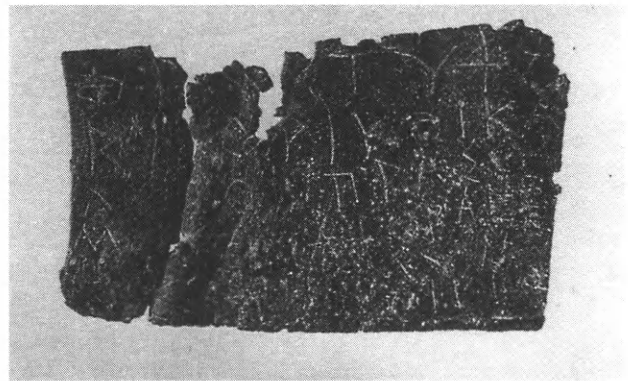

Figure 9 - Photographie de la lamelle M - 526.

ΕΘΣΕΤΙΚΟΙΝΛΝΤΑΙΤΟΙ<ΟΡΚΙ
ΡΑΙΘ|ΚΑΙΤΟΙΛΡΙΚΙΘΙΤ|ΔΙΙΤΛΙΝ
ΛΙΚΑΙΤΑΙΔΙΛΝΑΙΤΙΝΙΚΑΘΕΛΝΗΗ
ΡΛΛΝΛΥΟΝΤΙΕΞΚΑΙΕΥΧΟΜΕΝΟΙΤΑ
ΥΠΟΛΙΝΙΛΥΙΣΤΑΘΙΚΕΥΕΓΚΑΙΑΣΦΑ
ΛΕΣΤΑΤΑΚΑΙΕΥΚΑΡΠΙΑΣΦΙΝΚΑΙΠΟ
ΛΥΚΑΡΠΙΑΤΕΛΕΘΟΙΚΑΙΚΑΤΟΝΑΣΙΣΠΑΝ
ΤΟΣΤΛΤΑΘΟΥΚΑΡΠΟΥ

Figure 10 - Fac-similé de la lamelle M - 33.

versions. Dans le catalogue des théorodques de Delphes de la fin du IIIe siècle, nous lisons Κεμάρα³⁴, tandis que Plinie (NH IV, 14) écrit *Chimera, castellum in Acrocerania*. LEPORE propose l'écriture Χιμάρα³⁵.

Il ne faut pas confondre Chemara avec le cap de Thesprôtie Cheimerion, qui protège le golfe de Glyky (Γλυκύς λιμήν) : l'embouchure de l'Achéron³⁶. C'est de ce Cheimerion qu'il faut rapprocher le vers de l'*Odyssee*, XI 14, où le nom Κιμμερίων doit être remplacé par Κειμερίων, comme l'avait déjà remarqué au IIIe siècle a.C. Protée Zeugmatite³⁷. Les Cimmériens de la Scythie n'étaient pas encore arrivés en Asie Mineure au temps d'Homère et ce n'est qu'au VIIe siècle que les Grecs de l'Eolide et de l'Ionie éprouvèrent leurs invasions³⁸.

ORICOS

M-526 : lamelle intacte, trouvée pliée en deux; dimensions : 0,055 x 0,03m; hauteur des lettres : 3-5mm.

Θεός. Τύχα.
'Εν'Ορικῶι κα
λῶιον πράσοι-
μι κατὰ χῶραν ἔ
ἡσπερ νῦν
Φοικέων.

Alphabet corinthien de la moitié du Ve siècle³⁹.

M-33 : lamelle intacte; dimensions : 0,132 x 0,055m.; hauteur des lettres : 3-6mm.; elle avait été pliée une fois dans le sens de la longueur et deux fois dans le sens de la largeur; elle porte une seule inscription à la face intérieure.

[Θ]εός. Ἐπικρινῶνται τοι Κορκυ-
ραῖοι καὶ τοι Ὀρίκιοι τῶι Δίῳ τῶι Ν[αί]-
ωι καὶ Διώναι τίνι κα θεῶν ἢ ἡ-
ρώων θύοντες καὶ εὐχόμενοι τά-
5 ν πόλιν κάλλιστα οἰκεύει καὶ ἀσφα-
λέστατα καὶ εὐκαρπία σφιν καὶ πο-
λυκαρπία τελέθει καὶ κατόνασις παν-
τός τῷγαθοῦ καρποῦ.

Le texte a été plusieurs fois publié⁴⁰. A la ligne 5, nous proposons une nouvelle lecture : οἰκεύει au lieu

de οἰκεύσειν. Le γ représente l'assimilation de ν final devant κ, cf. Allen, *o.c.*.

Datation : la similitude générale de l'écriture avec celle de lamelles de plomb trouvées au Céramique d'Athènes et à Pella⁴¹. Le contour du Δ et du C et le rapport entre lettres curvilignes et rectilignes permettent une datation au troisième quart du IVe siècle. La variété simultanée des formes du O et du Ω doit être due à un caprice archaïsant; on ne l'a pas rencontrée sur d'autres inscriptions du IVe siècle.

Ὀρικός - Ὀρικόν - Ὀρικός λιμήν est mentionné par Hécatee (F 106, Etienne de Byzance s.v. Ὀρικός) et Hérodote (IX, 93, 1). D'après la tradition, elle avait été fondée par les Eubéens Abantes, après la prise de Troie. Dans l'Antiquité, c'était une île au fond du golfe de Panormos, maintenant c'est une presque-île (Palaiokastro), qui aux temps byzantins, s'appelait Jéricho. L. HEUZEY⁴² fut le premier à identifier Palaiokastro avec Oricos; des bâtiments de l'époque romaine y ont été fouillés.

Oricos a joué un rôle important pendant la guerre de Philippe V contre les Romains. J.César la mentionne plusieurs fois dans le *De bello civili*. Hérodote Atticus fit rebâtir ses monuments détruits par un grand tremblement de terre au IIe siècle p.C.

Sa position stratégique ne lui permettait pas de rester en marge des événements aux temps antérieurs au IIIe siècle, comme nous le montre l'inscription de la lamelle M - 33 de Dodone. On peut en déduire qu'au troisième quart du IVe siècle, il y a eu un rapprochement politique avec Corcyre, probablement une συμπολιτεία. HAMMOND croit que cette union a eu lieu à la fin du IIIe siècle⁴³, mais l'écriture de M - 33 ne permet pas de la dater si bas. Il en résulte qu'il y avait des relations étroites entre les deux villes pendant longtemps.

Les relations de Corcyre avec l'Épire sont attestées par plusieurs demandes à l'oracle de Dodone, des offrandes au sanctuaire, par la similitude du monnayage épirote et corcyréen. Le bronzier corfiote Melissos, fils d'Epicrate, avait travaillé à Dodone, à la fin du IIIe siècle a.C.⁴⁴.

Bien que les sources littéraires ne nous aident pas, les humbles lamelles de plomb rejetées sur le sol de Dodone suffisent pour montrer le rôle important que l'oracle de Zeus Dodonéen et de Dionè a joué dans la vie privée et publique des villes du N.O. de l'Épire.

34- PLASSART, *BCH* 45 (1921), p.23, l.54; HAMMOND, *Epirus*, p.657.

35- E.LEPORE, *Ricerche sull' antico Epiro*, p.135-136.

36- N.HAMMOND, *Epirus*, p.446.

37- E.M. 513, 49, Dindorf, *Scholion Vetera*.

38- G.L.HUXLEY, *la Parola del Passato*, 1958, p.245-48; DAKARIS, *PAE*, 1961, p.116, 3; *Ant. Kunst.*, les Beih. 1963, p.54, n.35.

39- La coexistence du ξ et du ε = E - le premier apparaît après 480 a.C., le second disparaît après 460 a.C. (JEFFERY, *l.c.*, 126) - date l'inscription c.480-460 a.C.

40- *ΠΑΕ* 1958, p. 104, pl.83a; *BCH* 1958, p. 671, fig.18; H.W.PARKE, *The Oracles of Zeus*, p.261, n°6.

41- Lamelle de Pella pas encore publiée; defixio du Kerameikos : *Kerameikos* III, pl.24; graffito de l'Agora d'Athènes : *Agora* XXI, pl.17, F152.

42- L.HEUZEY, *Les opérations militaires de César*, 1886, p.20, 24, pl.II.

43- *Epirus*, p.609.

44- *ΠΑΕ* 1987, p.72.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΥΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΤΗΣ ΠΑΛΛΗΝΗΣ

Η Χαλκιδική είναι από τους περισσότερο ευνοημένους - ως προς τις αρχαιότητες - νομούς της χώρας μας. Πλούσιος τόπος και στην αρχαιότητα, με πολλή ξυλεία και μεταλλεύματα, τράβηξε την προσοχή των Ελλήνων του νότου από τους μυκηναϊκούς κιόλας χρόνους. Νεότερα στοιχεία από τις ανασκαφές στην Τορώνη και στη Μένδη, αλλά και παλαιότερα από τον Άγιο Μάμαντα, πείθουν ότι οι πρώτοι πυρήνες των αποικιών δημιουργήθηκαν στα τέλη του 13ου ή του 12ου αιώνα π.Χ. Υπάρχουν άλλωστε και παραδόσεις που στηρίζουν αυτή την άποψη, όπως ότι η Σκιώνη ιδρύθηκε από Αχαιούς της Πελοποννήσου, που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά την άλωση της Τροίας.

Νέο κύμα αποίκων, μέσα στο γενικό μεταναστευτικό ρεύμα του 8ου και 7ου αι. π.Χ. έφτασε στις ακτές της Χαλκιδικής και είτε εγκαταστάθηκε στις παλιές γνωστές θέσεις, είτε σε τελείως νέες. Χρονολογίες ίδρυσης δεν παραδίδονται για τις περισσότερες αποικίες, τον 5ο αι. π.Χ. όμως ήταν γνωστό ότι οι πόλεις στη χερσόνησο της Παλλήνης αποικίστηκαν από τους Ερετριείς και της Σιθωνίας από Χαλκιδείς. Τον 7ο αι. οι Άνδριοι ιδρύουν την Άκανθο και τα Στάγिरα. Η Κόρινθος ίδρυσε την Ποτείδαία και λίγο νοτιότερα, όπως δείχνουν τα ευρήματα, τη Σάνη. Στην ενδοχώρα, από την πεδιάδα του Ζαγκλιβερίου-Καλαμωτού, ως τη Μυκήβερνα κατοικούσαν οι Βοττιαίοι, με κύρια πόλη την Όλυνθο, ελληνικό φύλο που μετατόπισαν οι Μακεδόνες από την αρχική κοιτίδα τους - μεταξύ Αλιάκμονα και Αξιού - τον 7ο αι. π.Χ.

Τόσο οι αποικίες, όσο και οι πόλεις των Βοττιαίων γνώρισαν μεγάλη οικονομική άνθηση από τον 6ο αι. π.Χ. Έκοβαν περίφημα ασημένια νομίσματα, που, ως «βαρύ» και φερέγγυο νόμισμα, ήταν περιζήτητα στη Μεσόγειο. Στο προσκήνιο της ιστορίας περνούν με τους περσικούς πολέμους.

Ο Ηρόδοτος απαριθμεί τις παράλιες πόλεις της Χαλκιδικής που παρέπλευσε ο περσικός στόλος και η περιγραφή αυτή βοήθησε στην ταύτιση πολλών ερειπίων με τις πόλεις αυτές. Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, ενεργό ρόλο στις επιχειρήσεις διαδραμάτισαν η Όλυνθος, η Ποτείδαία, η Μένδη, η Σκιώνη, η Τορώνη και η Άκανθος. Τον 4ο αιώνα σημαντικότερο ρόλο παίζει η Όλυνθος, ως έδρα της Χαλκιδικής Συμμαχίας, η κατάληψή της όμως από τον Φίλιππο το 348 σήμανε το τέλος της, όπως

και το τέλος της ακμής και των άλλων ελεύθερων πόλεων. Από το κτύπημα αυτό συνήλθαν λίγες μόνο, όπως η Τορώνη και η Άκανθος, οι άλλες έσβησαν και αναδείχτηκαν νέα κέντρα, όπως η Κασσανδρεία και η Στρατονίκη.

Σπουδαίες λοιπόν πόλεις, που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, άκμασαν στη Χαλκιδική. Οι ανασκαφές της τελευταίας πενταετίας μας έδωσαν πολλά νέα στοιχεία για δύο από αυτές, τη Μένδη και την αταύτιστη ακόμη κοντά στο Πολύχρονο.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗ ΜΕΝΔΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Σε μικρή απόσταση ΝΑ από το ακρωτήριο Ποσειδί - το αρχαίο Ποσειδών - της Κασσάνδρας υψώνεται η αρχαία Μένδη. «Μένδη, πόλις ἐν τῇ Παλλήνῃ, Ἑρετριέων ἀποικία», γράφει ο Θουκυδίδης, δεν μας παραδίδεται όμως ούτε χρόνος ιδρύσεως, ούτε όνομα οικιστού. Υποθετικά οι σύγχρονοι ιστορικοί τοποθέτησαν την ίδρυσή της στον 8ο αι. π.Χ., υπήρξαν όμως και μερικοί που υποστήριξαν ότι η έλλειψη πληροφοριών για την ίδρυση, θα πρέπει να θεωρηθεί στοιχείο παλαιότητας της αποικίας, ότι δηλαδή θα πρέπει να ιδρύθηκε σε χρόνους αρχαιότερους από τον 8ο αι. π.Χ., την εποχή καταγραφής των παλαιότερων ιστορικών γεγονότων από τους Έλληνες. Την άποψη αυτή στηρίζουν τα δεδομένα της ανασκαφής.

Το όνομά της η Μένδη οφείλει σε ένα αρωματικό φυτό, που ακόμη και σήμερα φυτρώνει στους αγρούς της, ένα είδος άγριου δυόσμου που ονομαζόταν μίνθη από τους Ερετρίεις - στην Ερέτρια υπήρχε μάλιστα και δήμος Μινθούντος - ή μίνδη κατά τη μακεδονική προφορά, που είχε την ιδιομορφία να υποκαθιστά τους δασείς φθόγγους με τους μέσους. Ο παλιότερος τύπος του ονόματος της πόλης ήταν Μίνδη, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές στα πρώτα νομίσματα της πόλης του 6ου αι. π.Χ., όπου διαβάζεται το όνομα Μινδάον = των Μινδαίων. Το όνομα Μένδη επικρατεί από τον 5ο αι., ίσως υπό αττική επίδραση.

Στα νομίσματα της Μένδης του 5ου αι. εικονίζεται στον εμπροσθότυπο ο θεός του κρασιού Διόνυσος, καθισμένος πάνω σε όνο ή και μόνο του το ιερό διονυσιακό ζώο, ο όνος, και στον οπισθότυπο κλήμα με σταφύλια. Αργότερα, στον 4ο αι. π.Χ. εικονίζονται αμφορείς κρασιού ή ελικωτός κρατήρας στη μία όψη και στην άλλη κεφάλι νεαρού Διόνυσου. Όλες αυτές οι παραστάσεις ήταν τα λαλούντα σύμβολα της κύριας οικονομικής δραστηριότητας των κατοίκων της Μένδης, που ήταν η αμπελουργία και η εξαγωγή κρασιού μέσα σε ειδικού σχήματος αμφορείς. Ο «απαλός και λευκός» Μενδαίος οίνος ήταν περιζήτητος σε όλη τη Μεσόγειο και όχι μόνο για τα συμπόσια· ο Ιπποκράτης τον συνιστά για ορισμένες παθήσεις.

Η Μένδη γνώρισε μεγάλη οικονομική ακμή τον 6ο και 5ο αι. π.Χ.· το μαρτυρεί η διεθνής κυκλοφορία των ασημένιων νομισμάτων της που βρέθηκαν σε θησαυρούς στην Αίγυπτο, στον Τίγρη, στην Ιταλία. Ο Μένδιος όνος, όπως πιθανώ-

τατα ονομαζόταν το νόμισμα της Μένδης, έγινε φαίνεται εξαιρετικά δημοφιλής σ' όλη την Ελλάδα, με αποτέλεσμα το ουσιαστικοποιημένο επίθετο Μένδιος να σημαίνει μέχρι και σήμερα το συμπαθητικό τετράποδο.

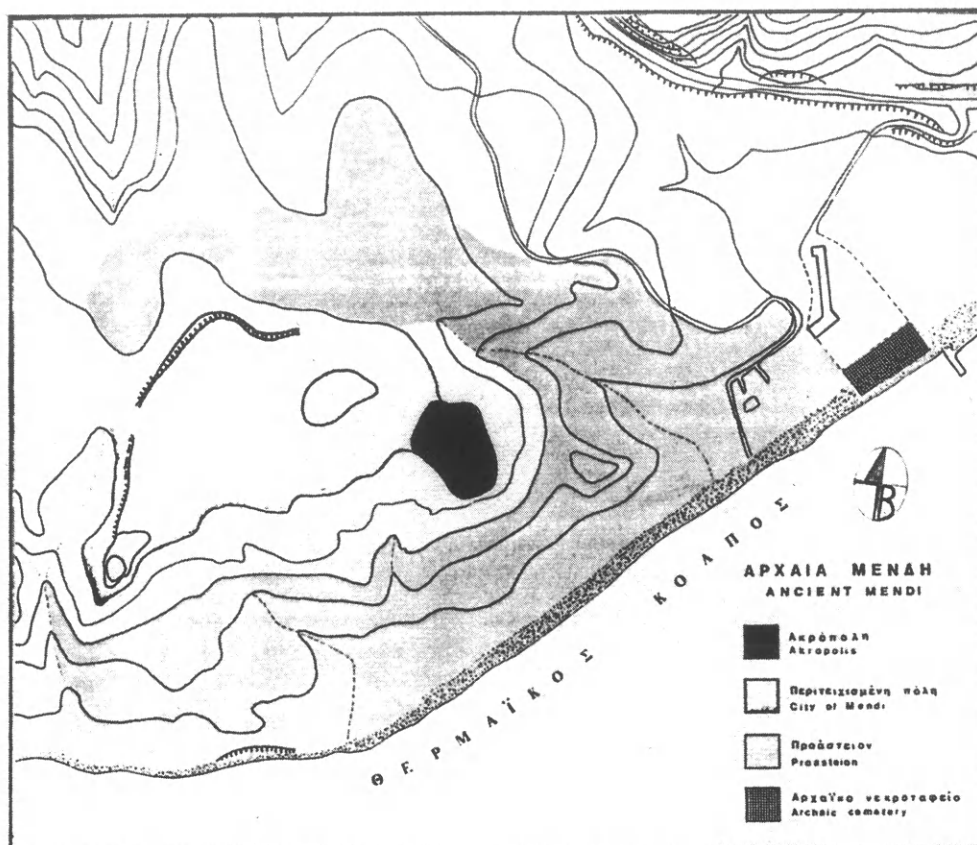
Συστηματική ανασκαφή στη Μένδη άρχισε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης το 1986. Η κυρίως πόλη εκτείνεται στο επίπεδο ξέφωτο ενός πευκόφυτου λόφου, που το ψηλότερο ΝΑ άκρο του ονομάζεται Βίγλα (φωτ. 1). Περιμετρικά διαγράφεται ένα ανάγλυφο φρύδι, που μαρτυρεί την ύπαρξη τείχους. Μία δοκιμαστική τομή αποκάλυψε πραγματικά τμήμα του τείχους, που σώζεται σε ύψος μισού μέτρου. Ελπίδες να βρεθούν καλύτερα διατηρημένα τμήματα είναι ελάχιστες, επειδή μέχρι πρόσφατα τα τείχη ήταν η πηγή οικοδομικού υλικού για τα γειτονικά χωριά.

Ο λόφος κατεβαίνει αρχικά με αρκετά έντονη κλίση προς τη θάλασσα, για να καταλήξει σε μία σχετικά επίπεδη παραθαλάσσια περιοχή, που ταυτίζεται με το Προάστειον της Μένδης, σύμφωνα με τα τοπογραφικά στοιχεία που αντλούμε από τον Θουκυδίδη. Τα θεμέλια των ακραίων οικοδομημάτων του Προαστείου, σκεπασμένα από την άμμο, συνεχίζονται και μέσα στη θάλασσα, ενώ στα ΝΑ το ξενοδοχείο Μένδη έχει κτιστεί πάνω στο αρχαϊκό νεκροταφείο και σε επιχώσεις γεωμετρικών χρόνων. Έτσι οι συνολικές διαστάσεις της αρχαίας πόλης ξεπερνούν σε μήκος τα 1.200 μέτρα και σε πλάτος τα 600 μέτρα.

Στο ψηλότερο σημείο της Μένδης, στη Βίγλα, που πολύ πιθανόν χρησίμευε και ως ακρόπολις, έσχατο δηλ. καταφύγιο, εξαιτίας του πολύ μικρού πάχους της

Φωτ. 1. Τα υψώματα της Μένδης από τη θάλασσα.

Φωτ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της Μένδης.

επίχωσης και της σύγχρονης καλλιέργειας δεν σώθηκαν θεμέλια σπιτιών, εκτός από λίγα δείγματα στην περιφέρεια του πλατώματος. Ανασκάφηκαν όμως αρκετά αποθηκευτικά πιθάρια και λάκκοι. Το κύριο περιεχόμενο των λάκκων ήταν κεραμική που χρονολογείται από τον 12ο ως τον 7ο αι. π.Χ.: υστερομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική, ντόπια και εισαγμένη, ερετριακή, καθώς και άφθονα χειροποίητα.

Οι λάκκοι της Βίγλας είναι πολύ σημαντικοί για τη χρονολόγηση της πρώτης εγκατάστασης των αποίκων, που θα πρέπει να συνδεθεί με τον λεγόμενο πρώτο ιωνικό αποικισμό, το μεταναστευτικό δηλαδή κύμα του μυκηναϊκού κόσμου προς τις βορειοανατολικές ακτές του Αιγαίου.

Επιφανειακές ενδείξεις, αλλά και μία συστηματική στρωματογραφική έρευνα έδειξαν ότι από τους γεωμετρικούς χρόνους υπήρχε εκτεταμένη εγκατάσταση και στην παραλία.

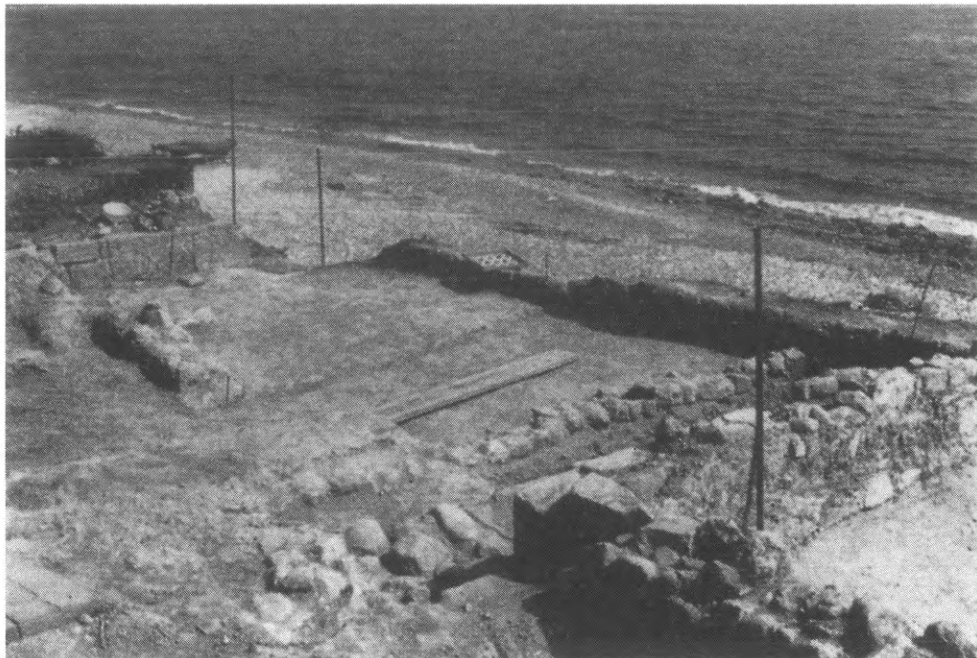
Η στρωματογραφική τομή I (φωτ. 3) έγινε με σκοπό τη χρονολόγηση των αλληπάλληλων οικιστικών φάσεων που είναι φανερό ότι υπάρχουν στην παρυφή του προαστείου, ώστε με οδηγό τα στοιχεία αυτά να προχωρήσουμε στην ανα-

Φωτ. 3. Η στρωματογραφική τομή Ι.

σκαφική έρευνα. Τα αλληπάλλληλα σπίτια της αρχαίας Μένδης που είχαν κτισθεί στο σημείο αυτό σχημάτιζαν επίχωση ύψους 5,5 μέτρων. Διακρίνουμε πλήθος δαπέδων από πατημένο πηλό, από τα οποία το μεν ανώτερο χρονολογήθηκε στον 4ο αι. π.Χ., το δε κατώτερο στους ύστερους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, συμβατικά γύρω στο 900 π.Χ.

Στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. τοποθετείται η νεότερη οικοδομική φάση του ανασκαμμένου χώρου. Πρόκειται για ένα δρόμο, λεωφόρο μάλλον, πλάτους 8,5 μ., που έχει κατεύθυνση Β-Ν και πλαισιώνεται ανατολικά από τον ισχυρό τοίχο XI, πλάτους 0,85 μ. και δυτικά την οικία Α με τρία δωμάτια και πεζοδρόμιο (φωτ. 4). Το κατάστρωμα της λεωφόρου ήταν από πατημένο χώμα, θρυμματισμένα επίτηδες κεραμίδια και βότσαλα. Διάσπαρτα βρέθηκαν δεκάδες χάλκινων νομισμάτων, πάρα πολύ διαβρωμένα. Πάνω στο οδόστρωμα κυριαρχούσαν τα όστρακα από αμφορείς κρασιού, ενώ από τα αποσπασματικά μελαμβαφή πινάκια και φιαλίδια η επίχωση χρονολογείται το αργότερο στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Το ίδιο οδόστρωμα είχε πάχος κατά μέσον όρο 30 εκ. και περιείχε μεγάλες ποσότητες άβαφης κεραμικής, αλλά και μερικά μελαμβαφή και ερυθρόμορφα όστρακα που αποτελούν ένα χρονολογικό όριο για τους τοίχους που βρέθηκαν κάτω από αυτό. Το πεζοδρόμιο κατά μήκος της προς το δρόμο όψης της οικίας Α έχει πλάτος 1 μ. και οι επιμήκεις πλάκες του καλύπτουν την ευθυντηρία του κτηρίου, είναι επομένως κατά τι μεταγενέστερο από το κτήριο. Σε απόσταση 0,80 μ. από το ρείθρο του πεζοδρομίου και παράλληλα με αυτό σειρά από

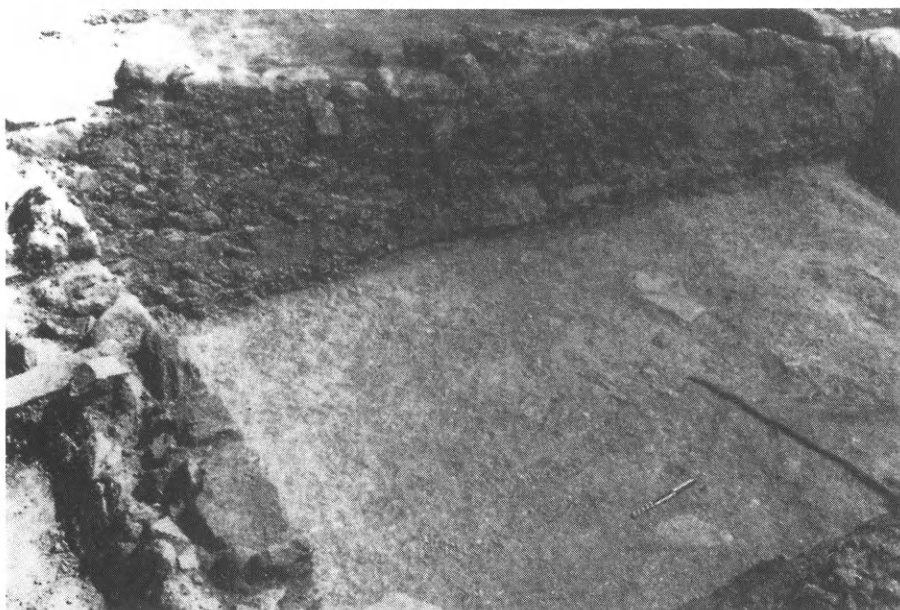
Φωτ. 4. Μένδη. Η λεωφόρος του 4ου αι. π.Χ.

πέτρες ορίζει τη δυτική πλευρά ενός «πήλινου» διαδρόμου. Πρόκειται για μία κατασκευή υπερυψωμένη κατά 8 εκ. από το οδόστρωμα. Η πάνω επιφάνεια είναι στρωμένη με λιωμένο κεραμίδι, όπου υπάρχουν και τεμάχια από υαλοποιημένα τοιχώματα καμινιού. Το πλήθος των οστράκων αμφορέων κρασιού και τα εκκαμινεύματα μαρτυρούν τη γειτνίαση κλιβάνου, με τον οποίο ίσως σχετίζεται και ο πήλινος διάδρομος.

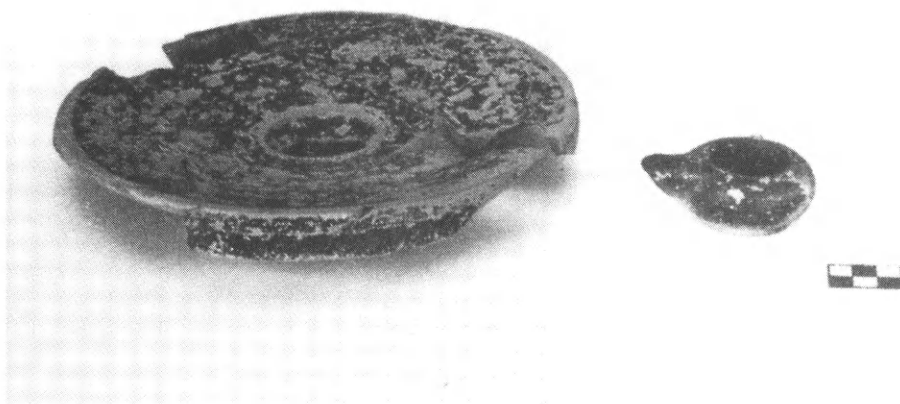
Από τη δυτική οικία Α (φωτ. 5) σώζεται καλά το μεσαίο δωμάτιο, που έχει μήκος 8,5 μ. και πλάτος 4 μ. Η εξωτερική όψη είναι κτισμένη με πελεκημένες πέτρες, ενώ η εσωτερική έχει επάλειψη με άσπρο κονίαμα. Το δάπεδο είναι από πατημένο πηλό και μικρά βότσαλα. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη αλλεπάλληλων επαλείψεων του δαπέδου που έχουν συνολικό πάχος 0,15 μ. Βρέθηκαν λίγα άβαφα αγγεία, αρκετά χάλκινα νομίσματα, ένα μελαμβαφές πινάκιο και ένας λύχνος (φωτ. 6) που χρονολογούν τη χρήση του δωματίου στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Οι κεραμίδες της στέγης ήταν λακωνικού τύπου πάχους 1,5 εκ., διακοσμημένες με συρτές δακτυλίες.

Κάτω από το επίπεδο του οδοστρώματος αποκαλύφθηκαν αποσπασματικοί τοίχοι οικιών του 5ου και 6ου αι. π.Χ.

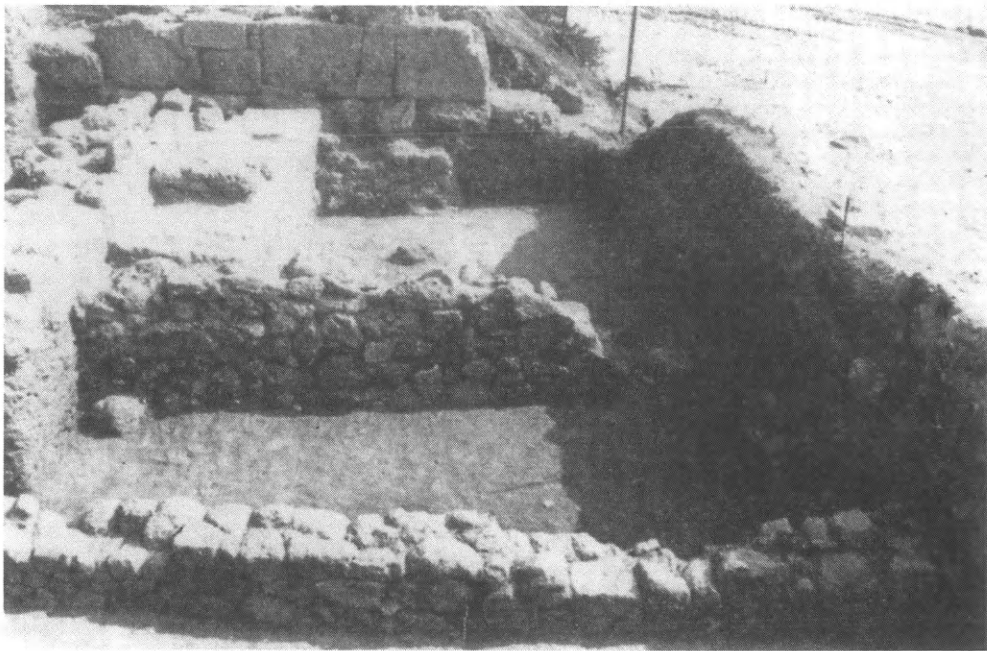
Από την οικία Β (φωτ. 7), που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., ερευνήσαμε δύο δωμάτια· σε μία γωνία, πάνω στην κατώτερη επάλειψη του δαπέδου και ενώ είχαν αρχίσει να φαίνονται οι τοίχοι του παλιότερου σπι-

Φωτ. 5. Μένδη. Η οικία Α.

Φωτ. 6. Μένδη. Μελαμβαφή αγγεία από την οικία Α.

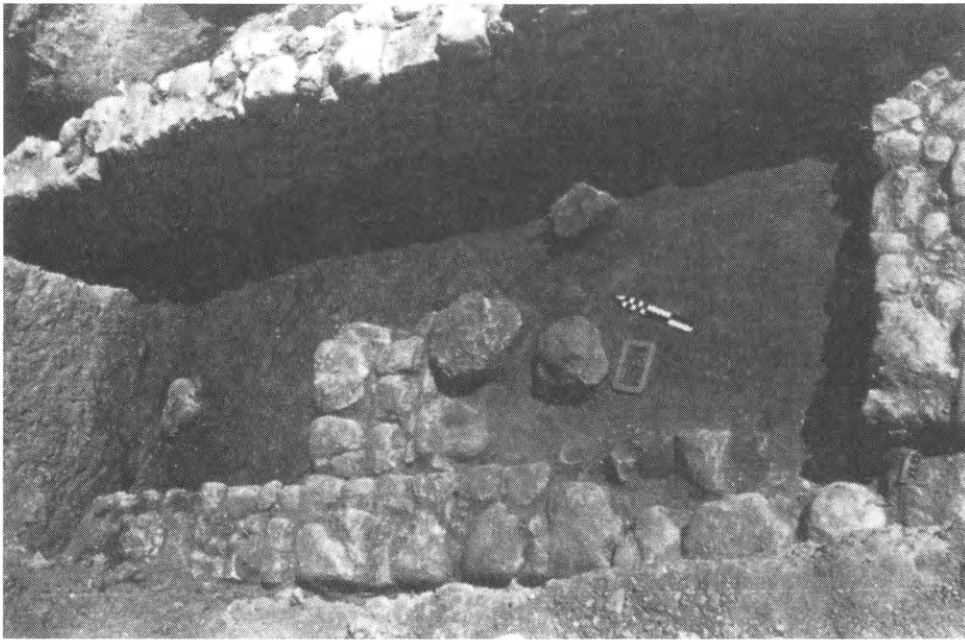

Φωτ. 7. Μένδη. Η οικία Β.

τιού Γ, βρέθηκε μαρμάρινο εργαλείο ψαρκής, που το χρησιμοποιούσαν για να ξεμπλέκουν τα αγκίστρια που έχουν πιαστεί στο βυθό.

Κάτω από την οικία Β σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου υπήρχε ένα ενιαίο στρώμα καταστροφής από πυρκαϊά με καμμένα ξύλα από τη στέγη, λειωμένα πλιθιά διαφόρων αποχρώσεων, πεσμένα τμήματα πλίνθινων τοίχων επιχρισμένων με άσπρο κονίαμα. Δύο μεγάλα σπίτια του πρώιμου 6ου ή του 7ου αι. π.Χ. είχαν συγχρόνως καταστραφεί, οι οικίες Δ και Ε. Ανάμεσά τους περνά στενός δρόμος. Από την οικία Ε σκάφτηκε μόνο η ΝΑ γωνία. Από την οικία Δ σκάφτηκαν τέσσερα δωμάτια, με πολλή δυσκολία, κάτω από το πλέγμα τοίχων των προγενέστερων σπιτιών (φωτ. 8). Το βορεινό δωμάτιο της οικίας Δ έχει διαστάσεις 4 X 5 μ., ο βόρειος τοίχος του σώζεται σε ύψος 1,50 μ. Στο κέντρο περιού του δωματίου βρέθηκε κυκλικός χώρος αποθήκευσης επιχρισμένος με πηλό· στο άνοιγμά του είχε εφαρμοσθεί το στόμιο πιθαριού. Δίπλα του βρέθηκε πεσμένο ανάποδα ένα πιθάρι. Στο δωμάτιο α αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιες εστίες που αντιπροσωπεύουν δύο διαδοχικές φάσεις χρήσης της οικίας Δ. Κινητά ευρήματα δεν είχαμε· το σπίτι πρέπει να ήταν εγκαταλειμμένο, όταν συνέβη η πυρκαϊά.

Οι τοίχοι της οικίας Δ πατούν, με μικρές παρεκκλίσεις, πάνω σ' αυτούς της οικίας ΣΤ, που καταστράφηκε και αυτή από πυρκαϊά, ενώ όμως ήταν ακόμη σε χρήση, στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. Συγχρόνως καταστράφηκε και η οικία Ζ στα

Φωτ. 8. Μένδη. Η οικία Δ.

ανατολικά της. Στενός δρομίσκος πλάτους 1 μ., στρωμένος με βότσαλα, παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο οικιών. Πάνω στο δάπεδο του νότιου δωματίου της οικίας ΣΤ είχαν βρεθεί το 1987, κατά τη διαμόρφωση της στρωματογραφικής τομής Ι, περίπου τριάντα αγγεία και αρκετές αγνύθες, μαζί με ένα πρώιμο κορινθιακό σφαιρικό αρύβαλλο. Στο δάπεδο του βόρειου δωματίου βρέθηκε λίθινο τριβείο και πήλινο σκεύος για άλεσμα τροφών. Στο στρώμα καταστροφής της οικίας Ζ, της οποίας οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με κόκκινο πηλό, βρέθηκαν τρία ωραία αγγεία με υπογεωμετρική διακόσμηση, όπου παρεμβάλλονται λιτά, καλλίγραμμα ανατολίζοντα στοιχεία. Η επίδραση των Κυκλάδων είναι ιδιαίτερα φανερή στον κρατηρόσχημο αμφορέα με τους μακρύλαιμους κύκνους.

Στο νότιο δωμάτιο της οικίας ΣΤ και σε φάση προγενέστερη της καταστροφής της βρέθηκε πήλινη ορθογώνια εστία, που θα πρέπει να κατείχε το κέντρο του δωματίου (φωτ. 9).

Ανάμεσα στη Βίγλα και την παραλία, στο ίδιο αγροτεμάχιο, υψώνεται πευκόφυτος απόκρημνος λόφος που από τον προηγούμενο ιδιοκτήτη του ονομάσαμε «λόφο Δεληγιαννίδη»: οι εργασίες ισοπεδώσεως και διάνοιξης δρόμου από τον Δεληγιαννίδη είχαν προξενήσει σημαντικές ζημιές σε λιθόκτιστα αρχαία κτήρια. Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήματα δύο ημιυπόγειων συνεχόμενων δωματίων (φωτ. 10). Το εσωτερικό τους ήταν γεμάτο από τις πέτρες της ανωδομής: ανάμεσά τους βρέθηκαν και κεραμίδες στέγης που ήταν σφραγισμένες με το σύμβολο της πόλης, τον Μένδιο όνο. Κάτω από τις πέτρες το δάπεδο του δωμα-

Φωτ. 9. Μένδρη. Η οικία ΣΤ.

Φωτ. 10. Μένδρη. Ημιυπόγειοι χώροι στον λόφο Δελφειαννίδα.

τίου ήταν διάσπαρτο με την κεράμωση της στέγης, που είχε πέσει πρώτη, και είχε καταπλακώσει λίγα οικιακής χρήσεως αγγεία, αμφορείς κρασιού και ένα λυχνάρι· άλλοι αμφορείς βρέθηκαν ψηλότερα, πεσμένοι από τον επάνω όροφο. Τα ευρήματα, μεταξύ των οποίων και νομίσματα, χρονολογούν τα δωμάτια στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Για δάπεδο και ως βόρειος τοίχος χρησιμοποιήθηκε η λαξευμένη επιφάνεια του σκληρού φυσικού ημίβραχου. Στο δάπεδο μά- λιστα ανοίχτηκαν λάκκοι για την υποδοχή πιθαριών. Σε ύψος 1,20 από το δάπε- δο ένα ορθογώνιο λάξευμα ερμηνεύεται ως δοκοθήκη για τη στήριξη του πατώματος του επάνω ορόφου.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι τα δωμάτια που ερευνήσαμε ήταν ημιυπόγεια κελλάρια σπιτιών κτισμένων αμφιθεατρικά στη δυτική πλευρά του λόφου.

Μία σειρά ορθογώνιων κτισμάτων με μέτωπο προς τη θάλασσα, που το μήκος τους ποικίλλει από 11 έως 15 μ. εντοπίστηκαν στην παραλία. Στα περισσό- τερα έχει αποκαλυφθεί από τη δράση της θάλασσας η νότια μακριά πλευρά και μέρος από την ανατολική και τη δυτική, ενώ η βόρεια -αν υπάρχει- βρίσκεται βαθιά κάτω από την υπερυψωμένη άκρη των ελαιώνων. Τα περισσότερα από αυτά πρέπει να είχαν αναλημματικό χαρακτήρα, επειδή δεν έχουν συνήθως όψη προς το εσωτερικό και μερικά έχουν σχήμα Π. Σε τέσσερα κτίσματα διαπι- στώθηκε ότι περικλείουν μικρότερα οικοδομήματα που εδράζονται ψηλότερα και είναι κατασκευασμένα από μικρές πελεκημένες συνήθως πέτρες (φωτ. 11).

Φωτ. 11. Μένδη. Αναλήμματα και κτήρια στην παραλία.

Είναι βέβαιο, λοιπόν, ότι και στην αρχαιότητα υπήρχε υψομετρική διαφορά, σε μερικά σημεία τριών μέτρων, στις τελευταίες σειρές οικοδομημάτων της παραλίας του Προαστείου, οπότε οι αναλημματικές κατασκευές ήταν απαραίτητες, εφόσον μάλιστα και το υπέδαφος ήταν αμμώδες. Όσο για τον προσορισμό αυτών των κτισμάτων υποθέτουμε, ότι θα είχε σχέση με τις εμπορικές και θαλάσσιες δραστηριότητες των Μενδαίων, μια και δεν μοιάζουν να είναι οικίες.

Η σχετικά ολιγόχρονη έρευνα στη Μένδη έδειξε ότι οι Ερετριείς άποικοι είχαν δημιουργήσει μία καλά οργανωμένη πόλη τουλάχιστον από τον 7ο αι. π.Χ. Στο περιτειχισμένο πλάτωμα πάνω στο λόφο, εκτός από τις κατοικίες θα πρέπει να υπήρχαν τα δημόσια κτήρια και πιθανώτατα κάποιος ναός στην ακρόπολη, στις νότιες πλαγιές του λόφου το πλούσιο προάστειον με τις λιμενικές εγκαταστάσεις και τις αποθήκες των αμφορέων κρασιού στην παραλία. Ανάμεσα στο νεκροταφείο ή και τις κατοικίες, στην παραλία, σειρά κλιβάνων κεραμικών και μεταλλευτικών, που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί, δηλώνουν τη θέση των βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.

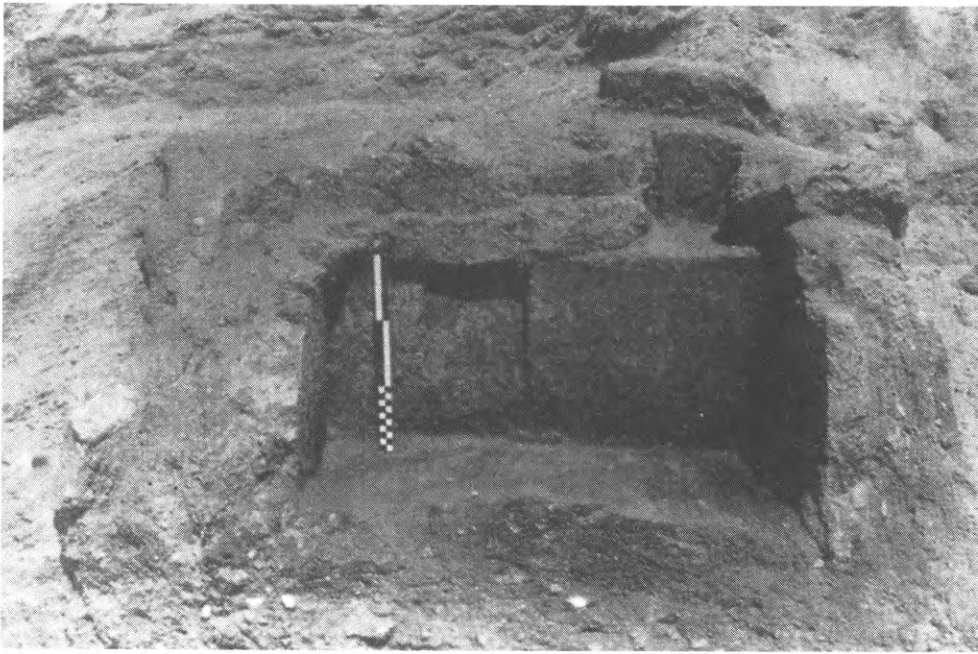
Η συνέχιση των ανασκαφών πιστεύεται ότι θα διαφωτίσει όλες τις περιόδους της ζωής μιας σπουδαίας πόλης της Χαλκιδικής, μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας τον 5ο αι. π.Χ., που ποτέ όμως δεν ανέπτυξε φιλοπόλεμη πολιτική, αλλά έγινε πασίγνωστη στην αρχαιότητα για την επίδοση των κατοίκων της στα έργα της ειρήνης.

ΠΟΛΥΧΡΟΝΟ

Δύο περιπτώσεις σωστικής ανασκαφής που προέκυψαν σχεδόν συγχρόνως το καλοκαίρι του 1987 στο Πολύχρονο (ανατολική ακτή της Κασσάνδρας), υπήρξαν η αφορμή για την επιστημονική αξιολόγηση των αρχαιοτήτων που αόριστα είχαμε πληροφορίες ότι υπήρχαν στη θέση Γηρομοίρι.

Η διάνοιξη του δασικού δρόμου από το Πολύχρονο προς το Κασσανδρινό δημιούργησε στρωματογραφική τομή στο νότιο πρानές του λόφου Γηρομοίρι. Ακρωτηριασμένοι τοίχοι, διάσπαρτα εξαιρετικής ποιότητας αρχαϊκά και κλασικά όστρακα, ένα καμίνι κομμένο «με το μαχαίρι» στη μέση ήταν τα στοιχεία που έφερε στο φως ο εκσκαφέας.

Σε δύο σημεία έγινε καθαρισμός και ολιγόμηρη έρευνα. Στην τομή Α τα μηχανήματα κατέστρεψαν κτήριο με καλοπελεκημένο τοιχοβάτη. Σώθηκε μικρό τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας του. Στον εσωτερικό χώρο που περικλείει, υπήρχε ορθογώνιος κλίβανος για την επεξεργασία σιδηρομεταλλεύματος (φωτ. 12). Οι εσωτερικές διαστάσεις του ήταν: μήκος 65 εκ. και ύψος 30 εκ. Κάθε πλευρά του αποτελείται από δύο κάθετες πλίνθους, ενώ όμοιες πλίνθοι χρησιμοποιούνται για την οριζόντια κάλυψη. Στη ΝΑ γωνία σχηματίζεται κάθετο φρεάτιο αερισμού. Σε απόσταση μισού μέτρου έξω από την οπή αερισμού βρέθηκε εκκαμίνευμα σιδηρομεταλλεύματος. Μεγάλα τεμάχια από σκουριές βρέθηκαν και

Φωτ. 12. Πολύχρονο. Μεταλλευτικός κλίβανος.

στα μπάζα εκσκαφής του δρόμου. Από τα όστρακα, που σχετίζονται με το καμίνι, προκύπτει ότι αυτό ήταν σε χρήση τον 5ο αι. π.Χ. Το εύρημα είναι εξαιρετικά σπουδαίο για την τεχνολογία της εποχής, λόγω της σπανιότητάς του. Σημειώνουμε ότι σε όλη τη χερσόνησο της Παλλήνης δεν υπάρχει σιδηρομετάλλευμα, που θα πρέπει να το μετέφεραν από τη ΒΑ Χαλκιδική.

Η τομή Γ έγινε στο κατάστρωμα του δασικού δρόμου και σε μικρή απόσταση από την τομή Α. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων, από τους οποίους οι δύο, κάθετοι μεταξύ τους, είχαν μόνο μία όψη ορατή, κατασκευασμένη κατά το ισόδομο σύστημα, με άριστα πελεκημένες πέτρες. Η θέση και η κατασκευή των τοίχων με μία μόνο όψη φανερώνει ότι χρησίμευαν ως αναλήμματα του σαθρού φυσικού εδάφους.

Συγκρότημα οικοδομημάτων της αρχαίας πόλης αποκαλύφθηκε στην τομή Β (φωτ. 13). Η ευθυνηγία του κεντρικού κτηρίου βρίσκεται σε ύψος 1,90 μ. από το οδόστρωμα. Από το κτήριο αυτό αποκαλύψαμε τους δύο κάθετους στην παρειά τοίχους που το όριζαν από τα Β και τα Ν, ενώ ο δυτικός τοίχος δεν εντοπίστηκε ακόμη. Ο ανατολικός έχει μήκος 5,80 μ. και στο μέσον του περίπου υπάρχει κατώφλι. Ως βόρειος τοίχος για το οικοδόμημα χρησιμεύει ο νότιος του συνεχόμενου οικοδομήματος του οποίου ο ανατολικός τοίχος και το κατώφλι είναι ορατά στην παρειά του λόφου. Το ύψος του βόρειου αυτού τοίχου φθάνει τα 2,50 μ. στα σημεία που προστατευόταν από την επίχωση του λόφου, ενώ προς τα έξω μειώνεται σταδιακά ακολουθώντας το πρυνές του λόφου. Η τοιχοποιία των οικοδομημάτων αυτών είναι αμελής, από ξηρολιθιά.

Φωτ. 13. Πολύχρονο. Αρχαϊκά οικοδομήματα.

Ήδη από πολύ ψηλά, πριν εντοπίσουμε το βόρειο τοίχο, τα χώματα περιείχαν πολλές πέτρες που βαθύτερα πυκνωναν. Έτσι το εσωτερικό του οικοδομήματος καταλάμβανε λιθοσωρός από λιθόπλινθους και αργές πέτρες που δυσκόλεψε το ανασκαφικό έργο. Ανάμεσά τους υπάρχουν ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά μέλη, από σημαντικό κτήριο, ίσως δημόσιο, που βρισκόταν ψηλότερα.

Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση στο εσωτερικό του κτηρίου αποτελείται από όστρακα αττικά και ντόπια του 5ου αι. π.Χ. Λόγω των τεχνικών δυσκολιών δεν μπορέσαμε να μετακινήσουμε τους τεράστιους λιθόπλινθους από το εσωτερικό, παρὰ μόνο σε μια στενή λωρίδα κατά μήκος του βόρειου τοίχου με σκοπό να εντοπίσουμε το δάπεδο. Στην τομή αυτή, στην επίχωση 0,10 μ. πιο ψηλά από το δάπεδο και κάτω από το λιθοσωρό βρέθηκε σχεδόν ολόκληρο μελαμβάφες ληκύθιο του 5ου αιώνα που χρονολογεί τη χρήση του κτηρίου. Το δάπεδο είναι από πατημένο χώμα και στη θεμελίωση βρέθηκαν όστρακα από αγγεία αττικά και ντόπια του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Χαμηλότερα από το οικοδόμημα είχε εντοπιστεί τοίχος ύψους 1,90 μ. Ο τοίχος είναι πακτωμένος στο φυσικό με βαθειά θεμελίωση πάχους 0,70 μ. και ακουμπάει κάθετα σε έναν άλλο κτισμένο με σύστημα που θυμίζει πολυγωνική τοιχοδομία, μήκους 8 μ. Το ύψος του στο Β άκρο του είναι 2 μ. και σταδιακά ελαττώνεται προς τα νότια καθώς συγχρόνως ανεβαίνει η στάθμη του φυσικού εδάφους μπροστά από τον τοίχο. Από κατασκευαστικές λεπτομέρειες της εσωτερικής του όψης είναι φανερό ότι ο αρχικός

χαρακτήρας ήταν αναλημματικός. Ενδεχομένως ο κάθετος προς αυτόν τοίχος να χρησίμευε ως αντηρίδα και συγχρόνως να λειτουργούσε ως τοίχος δωματίου. Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση μπροστά από τον πολυγωνικό τοίχο έξω από το οικοδόμημα πάνω από το φυσικό, χρονολογείται στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. και αρχές του 6ου αι.

Αν και είναι πρόωρο να μιλήσουμε για το σύστημα δόμησης του οικισμού εξαιτίας της μικρής έκτασης της ανασκαφής, υπάρχουν ενδείξεις για δύο οικοδομικές φάσεις, μία στο τέλος του 7ου και στις αρχές του 6ου αιώνα, όταν κτίστηκε ο πολυγωνικός τοίχος, και μία δεύτερη προς το τέλος του ίδιου αιώνα, όταν διαμορφώθηκε το τμήμα αυτό της πόλης και κτίστηκαν τα οικοδομήματα. Αν και κανένα οικοδόμημα δεν έχει πλήρως ανασκαφεί, φαίνεται πως ήταν αρκετά μεγάλα, κτισμένα σε ταράτσες στην πλαγιά του λόφου αφήνοντας μικρή απόσταση μεταξύ τους. Οι τοίχοι που ακολουθούν την πλαγιά είναι πακτωμένοι στο φυσικό έδαφος, ενώ οι κάθετοι λειτουργούν και ως αντηρίδες. Η λύση αυτή θυμίζει το σύστημα δόμησης της Ελαίας στην Καμπανία της Ιταλίας, αποικία των Φωκαέων του 6ου αι. π.Χ.

Θα σας αφήσω με την απορία ποια από τις αρχαίες πόλεις που αναφέρει ο Ηρόδοτος κρύβεται στο Γηρομόρι του Πολυχρόνου. Οι εντοπισμένοι αρχαιολογικοί χώροι κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Κασσανδρείας είναι περισσότεροι από τις πόλεις που αναφέρει ο πατέρας της Ιστορίας ότι παρέπλευσε από Βορρά προς Νότο ο στόλος του Ξέρξη: Ποτεΐδαια, Άφυτις, Αιγή, Νεάπολις, Θέρραμβος. Φοβάμαι ότι μόνο κάποια επιγραφή σε κάποια ενσφράγιστη κεραμίδα στέγης θα λύσει την απορία και ως τότε πολλές υποθέσεις επιτρέπονται.

NOUVELLES DONNEES SUR L'ARCHITECTURE ARCHAÏQUE EN MACEDOINE CENTRALE ET EN CHALCIDIQUE*

(Pl. XII-XIV)

Les recherches archéologiques dans la Grèce de Nord ont commencé il y a seulement 80 ans¹. Pendant une longue période de stagnation qui dura un demi-siècle, il n'y a eu que trois fouilles à grande échelle dans cette région du Nord Egéen : Olynthe, Thasos et Samothrace. La restructuration du Service Archéologique en 1960-62 et l'essor économique du pays ont créé les conditions pour une nouvelle ère dans le domaine de l'Archéologie, de façon qu'aujourd'hui la Macédoine et la Thrace sont considérées comme la Terra Nova de l'archéologie grecque. Aux noms bien connus de Pella, Vergina, Dion, Sindos se sont ajoutés un grand nombre de sites nouveaux, qui permettent d'esquisser une image tout à fait nouvelle des temps préhistoriques et historiques en Macédoine.

L'épanouissement de cette région aux temps archaïques a été la révélation des fouilles de la dernière décennie ; et cet épanouissement ne se limite pas au littoral, mais il est aussi intense dans la haute Macédoine, la région montagneuse de l'Ouest, comme le prouvent les trouvailles éblouissantes à Aiané², près de Kozani. Je limiterai mon exposé à l'architecture monumentale archaïque dans la Macédoine Centrale et en Chalcidique.

Le plus important monument dans cette région n'est pas dû aux fouilles récentes et en plus, c'est un demi-fantôme. Il s'agit des *membra disjecta* d'un superbe temple ionique, érigé quelque part sous la ville de Thessalonique³. Thessalonique a été fondée par le roi Cassandre en l'année 315 avant notre ère, par le synœcisme forcé des habitants de 24 petites cités, dont la plus importante était Thermé, au fond du golfe Thermaïque. La localisation exacte de Thermé est un point de débat scientifique parmi les archéologues; Bakalakis a soutenu la théorie selon laquelle Thermé doit être cherchée sous la ville de Thessalonique, d'autres la localisent à 2 ou 4 km à l'Est du centre de la ville hellénistique et romaine⁴.

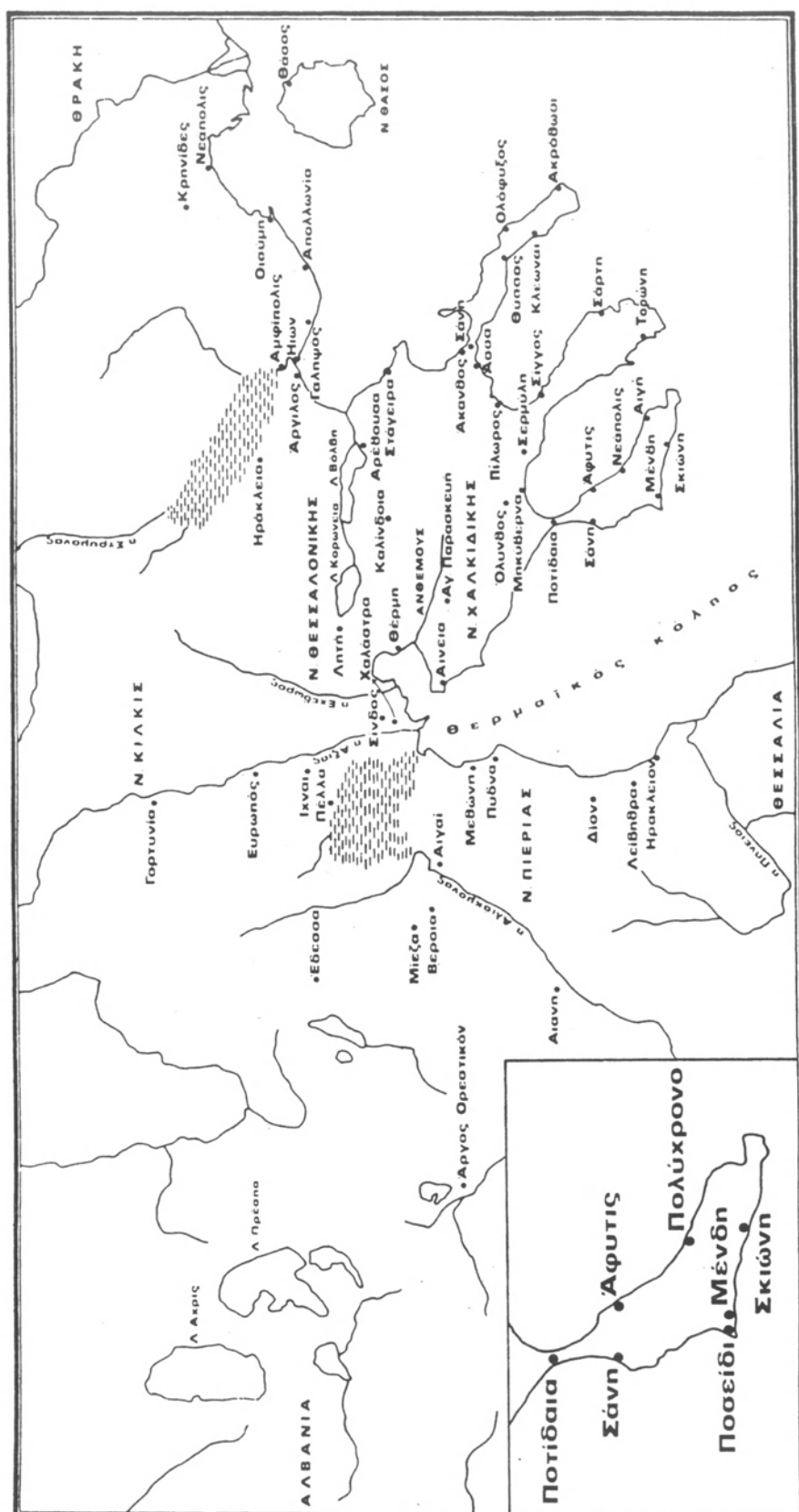
* Cette communication est dédiée à la mémoire du professeur Georges Bakalakis, décédé le 26 Avril 1991. Né à Chélé, à quelques kilomètres au nord-est de Constantinople, il a concentré ses recherches à l'archéologie de la Thrace et de la Macédoine et fut un grand précurseur dans ce domaine. Ses élèves et ses collègues lui en sont reconnaissants.

1) Le Service Archéologique de la Macédoine a été fondé l'année même de sa libération, en 1912. Avant cette date, les fouilles de Léon Heuzey à Palatitza, près de Vergina et ailleurs, ainsi que leur publication (*Mission Archéologique de Macédoine*, Paris, 1876) ont été la principale activité archéologique dans ce territoire. Sur l'histoire de la recherche archéologique en Macédoine cf. Manolis Andronikos, Η αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία, Το αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (ΑΕΜΘ) I, 1987, p. 1-8.

2) G. Karamitrou-Mentessidi, *Aiani of Kozani*, 1989.

3) G. Bakalakis, "Therme-Thessaloniki", *AntKunst* I. Beih. (1963), p. 30-34. Réimprimé dans le volume Θεσσαλονίκη και Φιλίππου Βασίλισσαν, 1985, p. 210-215.

4) G. Bakalakis, *op.cit.* ; I. Βοκοπούλου, Η Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Κατάλογος της Έκθεσης 1986, 13-15. Μ. Τιβέριος, Από προελληνιστικό ιερό "περί τόν Θερμαϊόν κόλπον", Μνήμη Δημ. Λαζαρίδη, 1990, 77-80.

Les membres architecturaux du temple de Thermé recueillis jusqu'à présent dans divers quartiers de la ville représentent une minime partie du bâtiment. Ce sont des chapiteaux ioniques de deux grandeurs: les plus grands mesurent 1,70 m de long, sur 0,80 de large et 0,70 m de haut. Les plus petits, appartenant probablement au pronaos, mesurent 1,42 m de long sur 0,60 m de large et 0,52 m de haut (Pl. XII, 1). Les hélices sont concaves en arrière et convexes devant et il y a une rosace sculptée à l'œil. Les dimensions oblongues des chapiteaux les rapprochent plutôt du style ionien de l'Asie Mineure que d'Athènes, où, au commencement du Ve siècle, il y a une tendance à rapprocher les hélices. Des lettres —points de repère— gravées sur les hélices témoignent d'une ou de deux réparations plutôt que d'un déplacement du temple à l'époque impériale romaine.

A la toiture du temple appartiennent une tuile de marbre remployée comme stèle votive dédiée à Poséidon à l'époque romaine tardive et un bloc de sima avec une gargouille à tête de lion, mesurant 0,62 m sur 0,37 m⁵.

Le plus grand nombre de membres architectoniques a été trouvé juste avant la seconde guerre mondiale dans une propriété de la rue Krystallis, à deux centaines de mètres à l'Ouest de l'Agora Romaine de Thessalonique: des bases et des fûts de colonnes ioniques, ayant un diamètre de presque 1 m en bas et 0,70 m en haut, des blocs du seuil d'une porte et une gracieuse tête de jeune homme en relief (Pl. XII, 2), appartenant très probablement à une frise, datant du dernier quart du VIe siècle. Bakalakis avait vu le dessin d'une fondation avec deux bases de colonnes, mais l'Ephore responsable est mort peu après, sans laisser une information quelconque pour la postérité. Bakalakis n'a pas procédé à la publication du temple, en attendant en vain de nouvelles données que pourraient offrir les fouilles d'urgence dans le voisinage de la rue Krystallis. Dans deux brillantes petites communications⁶ il nous a laissé ses pensées sur le culte qui pourrait être associé avec le temple de la fin du VIe siècle; il s'agirait d'un sanctuaire important, dépassant les limites territoriales d'une cité, dédié à Dionysos Thermios ou Thermaios, nommé ainsi d'après un dieu-daimon de culte orgiastique, lequel aurait donné son nom à la ville de Thermé. En ce qui concerne l'architecture du temple, il a fait des rapprochements avec le temple ionique de Néapolis, en face de Thasos, et à travers celui-ci, avec la tradition architecturale de Paros⁷.

L'année passée a été très fructueuse pour la Chalcidique archaïque⁸; trois nouveaux sanctuaires — dont deux pourvus de bâtiments de culte — ont doublé le nombre de ceux connus jusqu'à présent.

Au pied Est du trident de la Chalcidique, en face de Thasos et sur l'isthme de la péninsule d'Akté ou d'Athos, jadis coupé par le canal de Xerxès, se trouvait l'ancienne Sané⁹, colonie des Andriens.

Des tuiles architecturales archaïques ramassées à la surface d'un champ près du village de Néa Roda¹⁰, nous ont conduit à y mener des fouilles l'été passé. A une profondeur de quelques centimètres et fort

5) Γ. Μπακαλάκης, *Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη*, Αρχαία Μακεδονία III, 1983, 33, eik. 1-2. Κ. Δεσπούνη, *Η Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Κατάλογος, p. 20, 100, fig. 87.

6) Cf. *supra*, notes 3 et 5.

7) La similitude remarquable avec les membres architectoniques du temple archaïque étudié par le professeur M. Uz pose d'autres problèmes que la publication définitive devra affronter.

8) Pour la topographie de la Chalcidique cf. l'œuvre fondamentale de M. Zahrt, *Olynth und die Chalkidier*, 1971.

9) D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, 1987, p. 202-203.

10) Ιω. Παπάγγελος, *Περί της Ουρανισπόλεως*, dans la revue *Μήκος καί Πλάτος* 1, 1989, 40-42.

endommagé par la culture, nous avons dégagé un segment d'un petit bâtiment sacré, un *naïskos* ou simplement un *œcus* (Pl. XII, 3). Son mur ouest mesure 5,60 m. Le mur sud est composé, dans le segment dégagé, d'un seul bloc de granit, long de 4 m, haut de 0,60 m. Devant ce bloc gisait une épaisse couche de débris d'une toiture archaïque, reposant sur la surface du sol contemporain à la destruction du *naïskos*. A notre surprise la destruction doit être datée à la fin du IVe s. avant notre ère, d'après le contenu de petites fosses de sacrifices, qui avaient été recouvertes par la couche de destruction.

Les tuiles sont du type corinthien ; les tuiles plates d'égout sont attenantes aux couvre-joints, ornées d'une antéfixe à double palmette (Pl. XII, 4). L'argile des tuiles est rouge, couverte d'un enduit blanchâtre qui fait contraste avec les surfaces peintes en brun-noir. La fabrication n'est pas locale ; elle appartient à la production de Corinthe, mais on ne peut pas encore exclure le possibilité d'une fabrication sur place, par un céramiste corinthien, qui aurait fondé un atelier en Chalcidique.

Dans la couche de destruction on a aussi recueilli des fragments de statues en terre cuite, de grandeur plus petite que le naturel, appartenant à une ou deux victoires ailées¹¹. L'argile rouge ne diffère pas de celle des tuiles ; les parties nues des statues sont couvertes d'un engobe jaune bien poli, comme sur les statues en terre cuite de Corinthe. Sur le dos aplati sont peintes des ailes, tandis que le devant (Pl. XII, 5), d'un travail extrêmement délicat, est celui d'une *koré* ionienne portant l'himation oblique sur le chiton rouge, boutonné sur le bras. Le bord des habits est décoré d'un méandre. Sur l'autre pièce l'himation est fixé sur l'épaule droite par une fibule en forme de huit. Ce type de fibule en ivoire est commun aux tombes de la fin de l'archaïsme en Macédoine, tandis qu'on ne le rencontre pas aux *korés* du Sud de la Grèce. C'est un indice que les terres cuites architecturales du *naïskos* de Née Roda étaient fabriquées sur place. D'autres fragments de terre cuite appartiennent aux vêtements, à une tête de lion, à la jambe d'un bœuf.

Nous espérons que les trouvailles de la prochaine saison de fouilles nous aideront à compléter l'image des terres cuites architecturales et peut-être aussi à identifier la divinité à laquelle était consacré ce petit temple ou *œcus* richement orné.

La péninsule ouest de la Chalcidique s'appelle Kassandreia ou Palléné. Un promontoire sablonneux à quatre kilomètres de Mendé porte l'ancien nom de Possidi. Certains habitants du village voisin de Kalandra croyaient qu'un temple de Poséidon devait être caché quelque part sous le sable. Et ils avaient raison ! Les sondages de septembre 1989 à quelques trois cents mètres du phare de Possidi révélèrent les fondations d'un mur, large de 1,30 m et des tessons de céramique attique du VIe siècle, dont trois portaient des graffiti votifs, où l'on a pu lire quelques lettres du nom Poséidon.

Les fouilles systématiques de l'année passée dégagèrent en partie les fondations de deux bâtiments (Pl. XII, 6), entrelacés d'une manière plutôt originale : l'angle nord-est du bâtiment B avait été incorporé dans la fondation du côté sud-ouest du bâtiment A, sans être endommagé. Ce fait nous mène à deux conclusions : 1. le bâtiment B est plus ancien que le A ; 2. le bâtiment A, faute de terrain, était coincé entre deux constructions antérieures à lui : le bâtiment B au sud-ouest et un troisième édifice qui vient de paraître à trois mètres à l'Est du A.

11) De pareilles statues en argile représentant des victoires ailées ont été trouvées à Olympie : E. Kunze, *AD* (1961/62. B), pl. 143. A. Μουστάκα, Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, III, Athènes 1983 (1988), 194, pl. 42, fig. 2-3.

Le bâtiment A, long de plus de 20 m, large de 8,35 m, présente le plan d'un temple avec pronaos et sékos sans peristasis ; nous ne connaissons pas encore le plan du B. Tous les deux étaient fondés dans le sable qui leur a donné une excellente stabilité. Leurs murs avaient été pillés jusqu'aux fondations, probablement au IVe siècle, à la période de la dévastation de la Chalcidique par Philippe. A l'époque hellénistique de petites constructions, murs et autels, étaient érigées à l'intérieur des édifices. A l'époque romaine un chantier de céramiste s'y était installé : nous avons trouvé un dépôt d'argile jaune sur les fondations et à l'intérieur du temple A, et un four à céramique sur les blocs de l'angle nord-est de l'édifice B. Aucun membre architectural n'a été trouvé jusqu'à présent ; en revanche, on a de quantités de simples tuiles du type laconien, d'époques archaïque, classique et hellénistique.

Pour la datation du bâtiment B on n'a pas encore de données suffisantes ; quant au temple A, sa partie sud-ouest repose sur un dépôt de sable brûlé, plein de tessons de céramique attique, corinthienne et ionienne, datant de la seconde moitié du VIe siècle. C'est le *terminus post quem* et c'est ce que nous pouvons avoir pour le moment. Il y a aussi un grand nombre d'os brûlés, appartenant à des animaux domestiques petits et grands, des coquillages et quelques statuettes en terre cuite. La forme prédominante est la kylix attique ou ionienne. On en a recueilli un nombre satisfaisant portant des graffiti votifs sur les parois (Pl. XIII, 1). Le dialecte est ionien ; il ne faut pas oublier que les anciens auteurs classaient la péninsule de Palléné parmi les régions érétriennes.

D'après les graffiti, Poseidon était la seule divinité adorée dans ce sanctuaire, qu'il faut maintenant classer parmi les Poseideia, les sanctuaires au bord de la mer, que les Érétriens avaient la coutume d'ériger à proximité de leurs colonies.

En effet, à 4 km au sud-est de Possidi, sur les pentes d'une colline haute de 110 m et le long du littoral, s'étend Mendé, la plus importante colonie des Érétriens en Chalcidique. Grâce à la description par Thucydide d'un épisode de la troisième année de la guerre du Péloponnèse qui a eu lieu à Mendé et grâce aussi à la conservation du toponyme Poseidi au cap que Thucydide appelle Poseidoneion (en dialecte attique), le peu de ruines visibles au sud-est du village de Kalandra avaient été, dès le commencement du XIXe siècle, identifiées avec Mendé¹².

Des fouilles systématiques entreprises depuis 1986¹³ ont permis d'esquisser le cadre chronologique et l'étendue de la colonie érétrienne qui doit son nom à la plante μίνθη (menthe), prononcé en macédonien μίνδη¹⁴. Sur les premières monnaies de la ville du VIe siècle on lit Μινδάων ; le nom Μένδη s'établit au Ve siècle, peut-être sous l'influence attique.

Les plus anciens indices de l'installation des colons ont été trouvés sur l'acropole de la ville, dans des fosses à débris. Il s'agit de tessons mycéniens datant de la fin du XIIIe siècle, des imitations locales des prototypes mycéniens et des fragments de skyphoi d'époque protogéométrique et sub-protogéométrique. Les travaux d'agriculture sur l'acropole n'ont laissé aucune trace de construction, mais une antéfixe en forme de gorgoneion nous montre qu'un bâtiment important existait là-haut au VIe siècle.

12) W. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, 1835, p. 156-157. B. Meritt, "Scione, Mende and Torone", *AJA* (1923), p. 447-460.

13) Des rapports préliminaires sur les fouilles à Mendé ont été publiés dans AEMΘ 1, 1987, p. 280-282; AEMΘ 2, 1988, p. 33-337; AEMΘ 3, 1989.

14) Γ. Ουκονόμος, Μίνδη - Μένδη, ἡ πατρίς τοῦ Παιωνίου, *AE* (1924), p. 27-40.

Le plateau de la ville était protégé par une muraille qui a presque complètement disparu. Le plus riche quartier était le proasteion qui s'étendait sur les versants de la colline jusqu'à la mer. Sur la côte il a fallu résoudre des problèmes de stabilisation du sable ; sur une longueur de 500 m les tempêtes parfois découvrent, pour ensevelir peu après, des constructions en forme de pi qui servaient de murs de soutènement aux terrasses sur lesquelles, quelques mètres derrière ces murs, les bâtiments étaient érigés. Nous en avons fouillé deux (Pl. XIII, 2). Le bâtiment A date de la première moitié du Ve siècle et a une longueur de 5,30 m. Il a remplacé une construction beaucoup plus puissante datant de la première moitié du VIe siècle, longue de 5 m et large de 1,35 m.

Le mur de soutènement B, en appareil pseudo-polygonal, est 15 m de long et 1,50 m de haut; il date du VIe siècle. Il soutenait le sous-sol sablonneux d'un édifice archaïque, dont on a fouillé l'angle sud-est.

A 200 m à l'Est de ces constructions nous avons effectué une grande tranchée stratigraphique, profonde de 5,50 m, qui nous permettra d'étudier les couches d'habitations superposées, datant du IXe au IVe siècles avant notre ère. Une artère du IVe siècle, large de 8,50 m, avait détruit les maisons du Ve siècle. Sous leurs fondations, les maisons du VIe et du VIIe siècle étaient assez bien conservées.

La maison B (Pl. XIII, 3) date du second quart du VIe siècle. Elle avait au moins cinq pièces irrégulières, dont nous avons fouillé deux. Une kylix ionienne et un instrument de pêche en marbre ont été les principales trouvailles. La maison B était bâtie sur la couche épaisse de l'incendie qui avait détruit les maisons D et E du commencement du VIe siècle.

La maison D avait connu au moins deux phases de construction; la pièce nord mesurait 4 m sur 5 m et le mur nord est conservé à 1 m de hauteur. La partie supérieure des murs était faite en briques crues revêtues d'un plâtre blanc.

Les murs de la maison D reposent sur ceux de la maison ST, qui avait été détruite en même temps que sa voisine Z, à la fin du VIIe siècle (Pl. XIII, 4). Une ruelle large de 1 m sépare les deux maisons, tandis qu'une autre existe entre les maisons D et ST d'une part, et la maison E de l'autre. La construction des maisons ST et Z date du milieu du VIIe siècle. Le parement des murs de la maison Z était enduit d'un plâtre de boue rouge. Un foyer rectangulaire, fait de briques crues, occupait le centre de la pièce Sud de la maison ST. Les deux maisons avaient été détruites par un incendie féroce, qui n'a pas permis à leurs propriétaires d'éloigner leurs biens. Sur le plancher en terre battue de la dernière phase de la maison ST nous avons trouvé une trentaine de vases à demi brûlés, des poids de tissage et un aryballe sphérique, le tout datant du dernier quart du VIIe siècle. Les vases sont soit des cruches de tradition macédonienne ou ionienne, soit des vases du style linéaire-cycladique¹⁵.

La même couche de destruction dans la maison Z a donné d'excellents spécimens de cette catégorie, qui se rapprochent aussi de la production de l'Ionie et de l'Eolide.

15) Sur le style linéaire-cycladique cf. N. Ζαφειρόπουλος, "Ευβοϊκοί" αμφορείς από τη Θήρα, *ASAtene* 61 (1983), p. 153 sq. M. Τιβέριος, Οστρακά από τη Σάνη της Παλλήνης, *Εγνατία* I, 1989, p. 32-37.

Le cadre culturel de Mendé au VIIe et au VIe siècle est illuminé par les vases funéraires du cimetière que nous avons fouillé sous le sable, au bord de la mer : des jarres de la Macédoine centrale coexistent avec des amphores à décoration gravée d'origine eubéenne-cycladique¹⁶, avec des amphores pithoïdes locales (Pl. XIV, 1) influencées par la production céramique des villes de l'Eolide, comme Pitane, Gryneion, Kymé, Larissa ; certaines pourraient être importées de cette région¹⁷. Il y a aussi pas mal de vases proto-corinthiens. D'autres vases locaux présentent un mélange dynamique d'influences cycladiques, corinthiennes, eubéennes.

Il est évident que l'akmé de Mendé au VIe et au Ve siècles a ses racines dans la ville du VIIe siècle aux maisons spacieuses, aux ruelles bien orientées, dont la prospérité était due au travail dur des colons des siècles précédents.

Sur la côte Est de Palléné, à quelques km de Mendé, des fouilles d'urgence ont localisé une autre cité érétienne, bien cachée, jusqu'en 1987, sous le bois de pins de la colline Géromoiri, près du village Polychrono. Nous sommes encore au commencement des recherches¹⁸, mais les informations sont déjà très intéressantes. Les deux secteurs de fouilles sont localisés sur la pente sud-ouest de la colline, qui présente une assez forte inclinaison. Le sous-sol est sablonneux et la seule solution était l'aménagement de terrasses avec des murs de soutènement à appareil isodome — au Ve siècle — ou pseudo-polygonal — à la fin du VIIe et au début du VIe siècle (Pl. XIV, 2). Ce dernier mur a une longueur de 8 m et une hauteur de 2 m. Des contreforts soutiennent les murs contre la pression exercée par l'intérieur. Les maisons de cette cité sont placées entre les lignes parallèles des murs de soutènement et en utilisant parfois les contreforts comme murs latéraux. C'est un système poléodromique qui rappelle vivement les solutions données à Velia¹⁹, par les Phocéens expatriés en Italie.

Les relations étroites de la cité fouillée à Polychrono —serait-elle Néapolis, colonie de Mendé, ou Aigé, on ne sait pas encore— avec l'Eolide sont très évidentes dans la céramique locale, surtout les grands vases funéraires trouvés dans les cimetières²⁰ (Pl. XIV, 3). Cette fois on peut faire des rapprochements directs avec la céramique de Larissa et de Myrina²¹, tandis que des rapports plus étroits existent avec la céramique "pre-persian" d'Olynthe²².

La Chalcidique ne nous a pas encore révélé toutes ses richesses en architecture monumentale, mais les données que nous avons jusqu'à présent nous dirigent vers les côtes de l'Eolide et de l'Ionie, comme les sources principales d'influence artistique, sans exclure cependant les influences exercées par les Corinthiens et Athéniens partout présents.

Julie P. VOKOTOPOULOU

16) K. Κουρουλιώτης, Ἀγγεῖα Ἐρετρίας, *AE* (1903), p. 1sq, fig. 10. J. Boardman, "Pottery from Eretria", *BSA* XLVII (1952), p. 14, fig. 16.

17) E. Walter-Karydi, "Aeolische Kunst", *AntKunst* 7. Beih. (1970), p. 3-18, pl. 5, 3-4.

18) *AEMΘ* 1, 1987, p. 282-84 ; 2, 1988, p. 317-322.

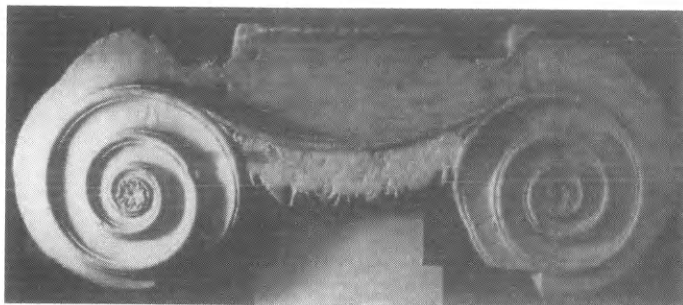
19) *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 1978, pl. CL, fig. 2.

20) J. Vokotopoulou, "Polychrono, A new archaeological site in Chalkidike, Εὐμουσία", *Studies in honour of Alexander Cambioglou*, 1990, p. 79-86, pl. 16-17.

21) Walter-Karydi, *l.c.*, pl. 5, fig. 5.

22) G. Mylonas, *Pre-persian Pottery from Olynthus*, *Olynthus* V, 1933, p. 15-63.

PLANCHE XII

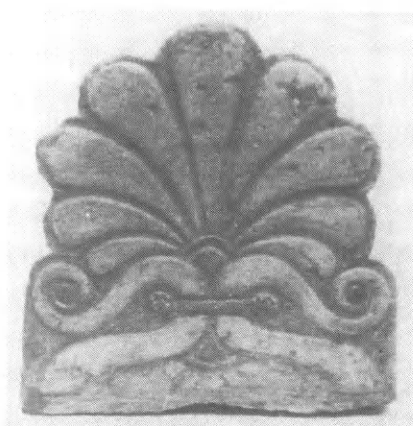
1. Chapiteau du temple ionique de Thermé.
Musée archéologique de Thessalonique.

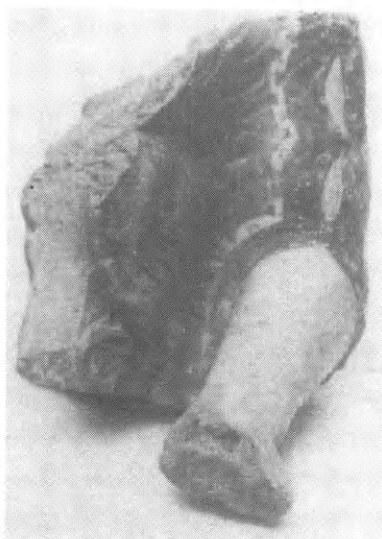
2. Fragment d'un relief archaïque.
Temple ionique de Thermé ?

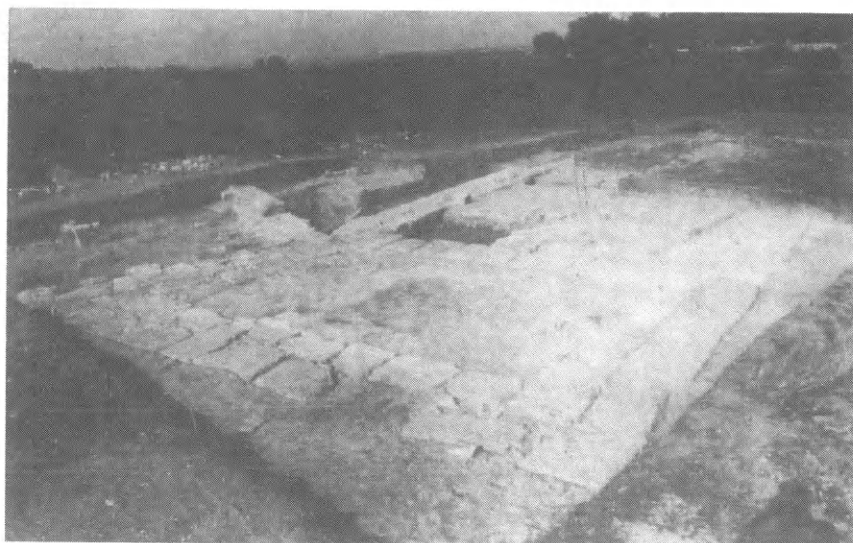
3. Néa Roda. Temple archaïque de Sane.

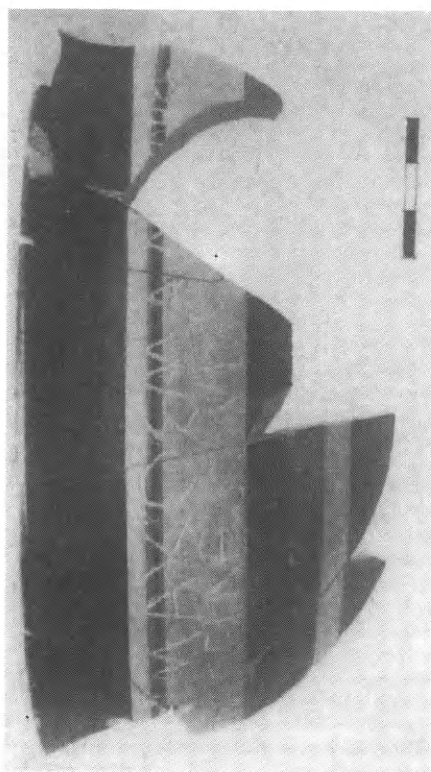
4. Néa Roda. Antéfixe du temple
archaïque de Sané.

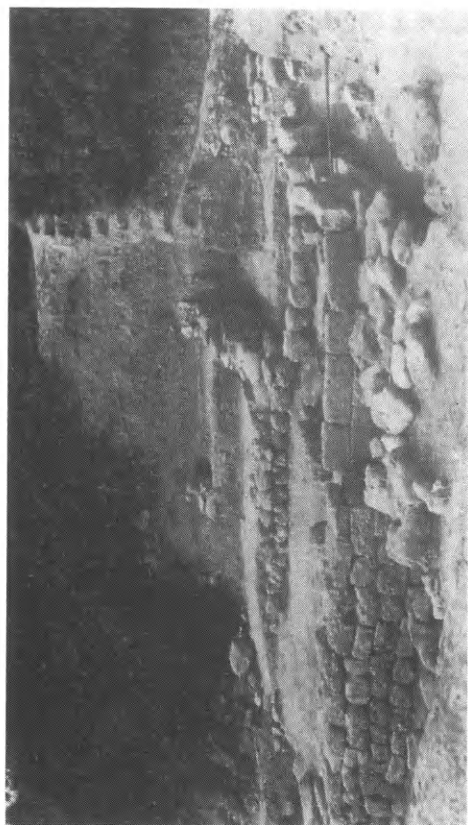
5. Néa Roda. Fragment d'une victoire
ailée du temple archaïque.

6. Posseidi. Temple A.

1. Posseïdi. Kylix ionienne dédiée par Alkimachos à Poseïdon.

2. Mendé. Bâtiment A.

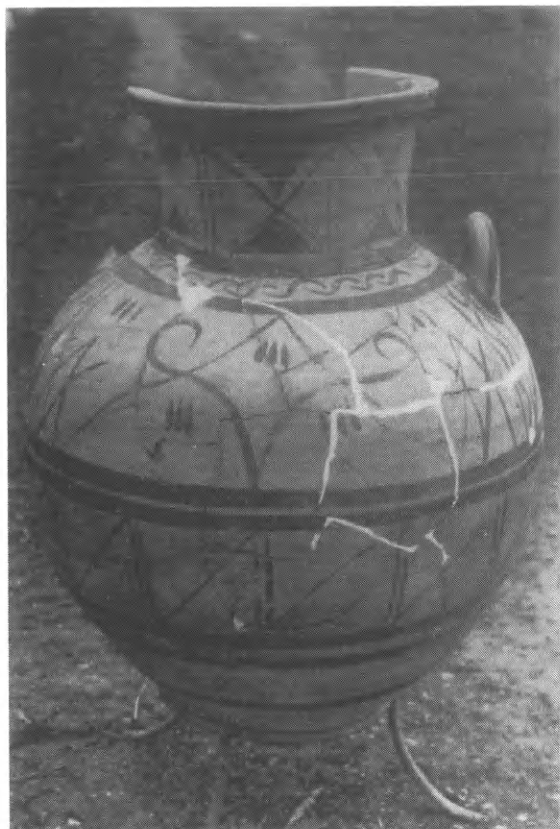
3. Mendé. Maison archaïque B.

4. Mendé. Ruelle bordée des maisons ST et Z.

Julie P. VOKOTOPOULOU, L'ARCHITECTURE ARCHAIQUE EN MACEDOINE CENTRALE

PLANCHE XIV

1. Mendé. Amphore pithoïde du cimetière.

3. Polychrono. Vase funéraire à décoration florale.

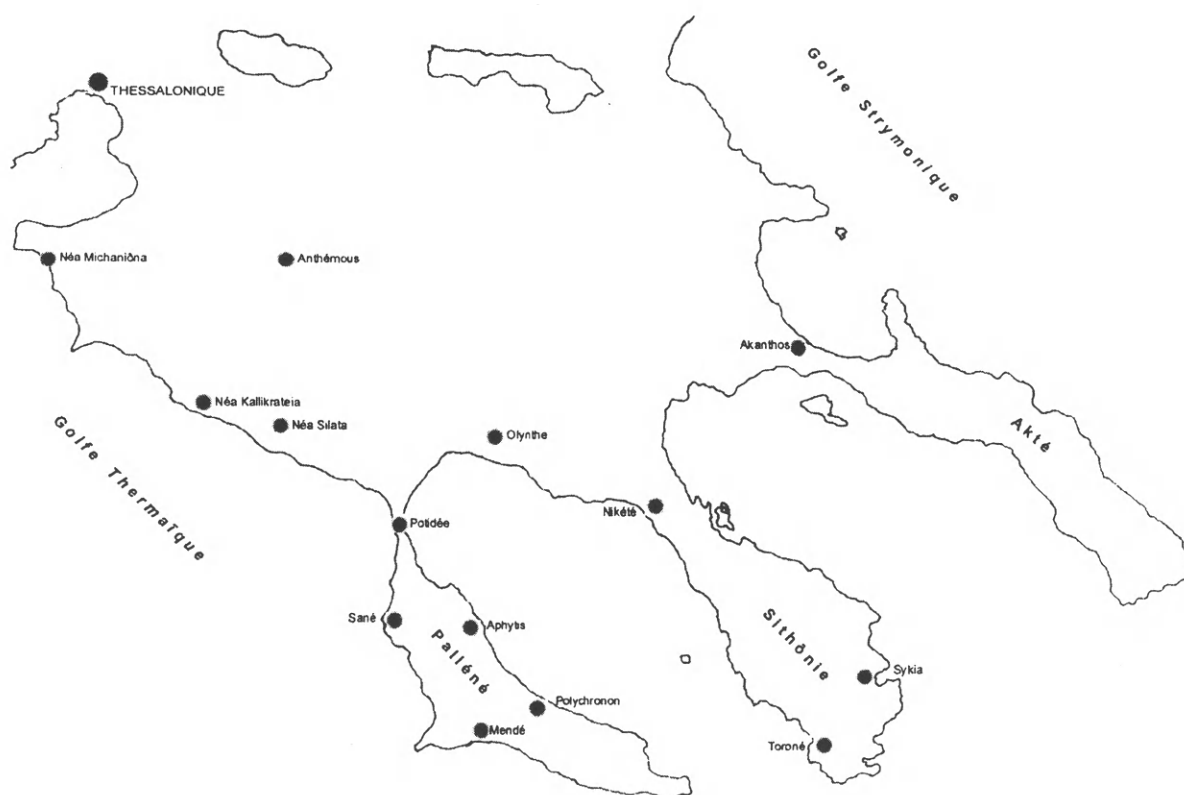

2. Polychrono. Murs de soutènement.

CHALCIDIQUE

La péninsule de la Chalcidique s'étend au Sud-Est de Thessalonique, entre les golfes Thermaïque et Strymonique, au Sud des lacs Koroneia et Volvé. Son territoire est dominé par les monts Chortiatès et Cholomon, qui portaient dans l'antiquité le nom de Kissos. Au Sud-Est, elle aboutit à trois presqu'îles, trois branches formant un trident, Palléné à l'Ouest, Sithonie au centre, Akté à l'Est.

Les plus anciennes informations sur la topographie et l'histoire de la Chalcidique remontent au VIe et au Ve siècle (Hécataios, Thucydide, Hérodote). À cette époque, la péninsule ne portait pas de nom; on la désignait comme "Χερσόνησος" ou "ἡ ἐν Θράκη χερσόνησος". Le nom de "Χαλκιδική" désignait la région centrale du Sud de la péninsule. Ce n'est qu'à l'époque du géographe Ptolémée que par Chalcidique on entendit la péninsule entière. Sur l'origine de cette dénomination il y a deux théories. Selon la première (HARRISON 1912), les Chalcidiens n'étaient pas des colons de l'Eubée, mais une tribu ionienne, branche de la tribu homonyme qui s'installa en Eubée; cette théorie est fondée sur Hérodote (VII 185, VIII 127), selon lequel les habitants de la péninsule étaient "ἀπὸ Θρηίκης Ἑλλήνες Βοττιαῖοι καὶ τὸ χαλκιδικὸν γένος". D'après la seconde théorie (BRADEEN 1952), les Chalcidiens seraient, conformément à des sources ultérieures (Polybe, IX 28,2) des colons de la Chalcis eubéenne. Les fouilles récentes à Mendé (Palléné) et Toroné (Sithonie) permettent de penser que

Carte des sites récemment fouillés en Chalcidique.

l'installation de colons eubéens doit remonter à la fin de l'ère mycénienne, à l'époque de la première colonisation ionienne, qui avait été réalisée par des groupes ethniques — γένη —. Ainsi, la dénomination “χαλκιδικὸν γένος” doit être considérée comme une réminiscence du passé lointain, lorsque les habitants de l'Eubée, organisés alors en γένη, avaient colonisé les côtes de la péninsule.

Si l'on excepte Potidée, fondée par Evagoras, fils de Périandre de Corinthe, et les colonies des Andriens Akanthos, Sané et Stagire, fondées au VIIe siècle, on ne connaît pas la date de la fondation des colonies d'Erétrie sur la Palléné (Mendé, Aphytis, Aigai, Thérambos, Sané) et de Chalcis sur la Sithonie et au Nord de celle-ci (Toroné, Sermylé, Stolos, Assera, Arnae), ce qui est une preuve de leur grande ancienneté.

Les Bottiaïoi étaient une tribu grecque qui avait immigré en Chalcidique vers le VIIe siècle av. J.-C., forcée par les Macédoniens de quitter la plaine située entre les fleuves Haliacmon et Axios. La nouvelle patrie des Bottiaïoi, la Bottiké, comprenait le centre du territoire de la péninsule, avec une sortie vers la mer au Nord-Ouest de Potidée. Olynthe était leur ville principale; après sa révolte contre les Perses, elle fut détruite par Artavazos en 479 av. J.-C. et passa aux mains des Chalcidiens. Au Ve siècle, on parle surtout de Spartolos entre d'autres villes des Bottiaïoi, parmi lesquelles Kalindoia a récemment été identifiée avec le site de Toumbès de Kalamôto, au Sud du lac de Volvé.

La plaine d'Anthémous, au Nord-Ouest de la Chalcidique, forme une région à part; dès la seconde moitié du VIe siècle, elle appartenait aux rois de Macédoine.

Les villes de la Chalcidique s'étaient rangées du côté des Perses pendant les guerres médiques. Au Ve siècle elles étaient membres de la Symmachie athénienne. La Chalcidique a joué un rôle important pendant la guerre du Péloponnèse; sur son sol se sont affrontées les armées d'Athènes et de Sparte. C'est pendant cette guerre que les Chalcidiens se sont unis en un état, avec pour centre Olynthe. L'état des Chalcidiens fut démantelé par Philippe II, qui détruisit Olynthe (348 av. J.-C.), ainsi que trente-deux villes de Chalcidique. À l'époque hellénistique, le centre du pouvoir fut transféré à Kassandreia, la ville fondée par le roi Cassandre en 315, sur le site de Potidée.

Les villes de la Chalcidique ont connu une grande prospérité économique entre le VIe et le IVe siècle av. J.-C. Les riches mines d'argent, d'or et de fer, les denses forêts de chênes et le commerce étaient les sources de cette richesse.

Une trentaine d'années après les fouilles d'Olynthe, la recherche archéologique a repris en Chalcidique à la suite de l'essor touristique de la région. Les principales fouilles de sauvetage exécutées depuis 1970 sont les suivantes:

Akanthos. — La ville s'étend sur des collines au Sud-Est du village de Iérissos, cependant que le cimetière occupe une étendue de 6 ha le long de la mer (fig. 1). On a fouillé jusqu'à présent 5.500 tombes datant du VIe siècle à l'époque impériale. Pour la majorité des inhumations, on a employé des tuiles de toit ou de grandes

Fig. 1. Akanthos. Cimetière classique.

jarres pour les adultes et des amphores de vin ou des hydries pour les enfants, qui comportent de grandes quantités d'offrandes. Les simples fosses et les sarcophages clazoméniens en argile ne sont pas rares. Les amphores présentent une grande variété de provenance, surtout nord-égéenne et ionienne. Dans la ville, on a fouillé la cour à péristyle dallée de marbre d'une maison hellénistique (fig. 2). D'autres sondages ont mis au jour la muraille d'enceinte, large de 1,90 à 3 m.

Akanthos est située à proximité de mines et à petite distance du canal de Xerxès, en face de Thasos et des côtes de Thrace. Cet emplacement privilégié amena une prospérité qui lui permit de survivre jusqu'à l'époque byzantine.

Plaine d'*Anthémous* (aujourd'hui plaine de Vassilika). — Centre important dès le Néolithique Moyen, elle est parsemée de *toumbès* (monticules formés par l'accumulation de maisons en brique crue) coniques (à l'époque préhistorique) ou en forme de "table" ou de "trapéza" (à l'époque historique). Des sondages effectués dans les *toumbès* de Thermi et Vassilika ont montré qu'il s'agit de vastes agglomérations — à Vassilika la *toumba C* couvre une étendue de 25 ha — datant de la fin du Néolithique Moyen au commencement de l'Âge du Bronze. Au point de vue culturel, les habitats d'Anthémous se placent aux frontières Sud de la civilisation balkanique de Vinça. À mi-chemin entre Thermi et Vassilika a été localisée la carrière de production des outils en silex employés dans les habitats.

Fig. 2. Akanthos. Cour péristyle.

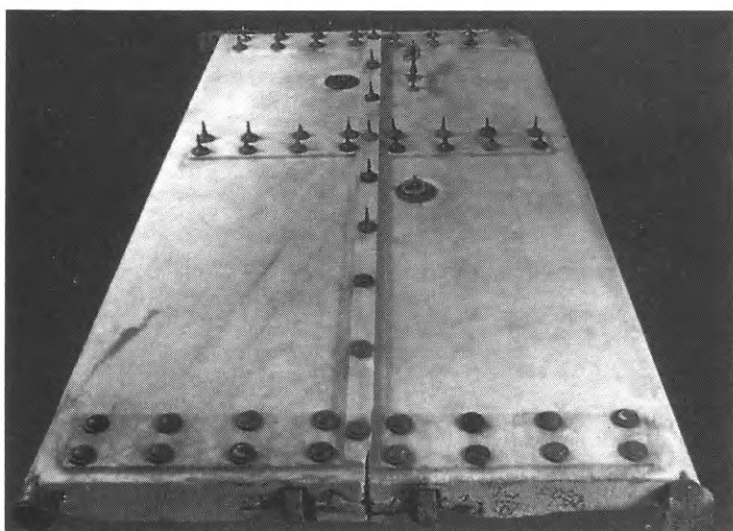

Fig. 3. Haghia Paraskévi. Porte en marbre de la tombe macédonienne.

Parmi les *toumbès* de l'époque historique, il faut signaler celle située au Sud-Est de Galatista, hypothétiquement identifiée avec la ville d'Anthémous. Dans le village de Thermi, on a récemment fouillé un grand cimetière du VIe et du Ve siècle, à proximité de la "trapéza" du village. Aux alentours du village d'Haghia Paraskévi ont été fouillés une tombe macédonienne et un vaste cimetière, dont les 500 tombes datent de 570-500 av. J.-C. Elles contenaient des vases de provenance locale, attiques, ioniens, chiotes et corinthiens, ainsi que des casques de bronze et des ornements en or et en argent,

Fig. 4. Aphytis. Temple d'Ammon Zeus.

semblables à ceux du cimetière de Sindos. La tombe macédonienne d'Haghia Paraskévi (large de 6,50 m et haute de 4,77 m) était couverte d'un tumulus haut de 6,50 m. Une façade dorique mène à l'intérieur, qui comporte deux chambres peintes en style architectonique. La tombe était pillée, sauf une superbe porte de marbre portant des ornements en bronze (fig. 3) et deux statuettes de terre cuite de la fin du IVe siècle av. J.-C.

Aphytis. — Les travaux de construction d'un hôtel ont révélé en 1969 les fondations du temple d'Ammon Zeus, qui mesure 10,51×21,43 m (fig. 4). D'ordre dorique, il a été construit au IVe siècle et remanié au IIIe et à l'époque romaine. Un simple autel, dont deux

phases de construction ont été distinguées, était dressé devant le temple. À quelques dizaines de mètres au Sud de celui-ci, un escalier taillé dans le rocher menait à la grotte sacrée de Dionysos et des Nymphes. Des graffiti sur des vases attestent le culte de Dionysos dès le VIe siècle.

Mendé. — L'identification du site archéologique au Sud du cap Poseidi —l'ancien Poseidonion— avec Mendé est due à Leake au début du XIXe siècle. La ville s'étend sur un plateau, aux pentes allant de celui-ci vers la mer et sur le littoral. La mer érode des bâtiments monumentaux; les fondations de certains d'entre eux sont visibles sous l'eau. D'après Thucydide, cette partie de la ville s'appelait *proasteion*. Mendé serait une colonie d'Erétrie, mais la date de la fondation ne nous est pas parvenue.

Ce n'est qu'en 1986 qu'ont été reprises les premières fouilles archéologiques à Mendé. Des sondages effectués sur le sommet du plateau ont révélé les traces de la plus ancienne installation du site, qui doit remonter au Mycénien II B-C. Il s'agit de fosses qui ont servi de réservoirs d'aliments ou de déchets. Au début du VIIe siècle, on avait arasé la surface du plateau et enterré des débris de cabanes en brique crue dans ces fosses, avec un grand nombre de tessons datant du XIIIe au VIIe siècle av. J.-C.

Parmi les bâtiments du littoral, un petit nombre a été dégagé. Ce sont des murs de soutènement du VIe et du Ve

Fig. 5. Mendé. Maisons archaïques.

siècle, en forme de Π , qui retenaient le sous-sol sablonneux pour faciliter la construction des maisons (fig. 5). Un sondage stratigraphique a révélé de riches couches géométriques et archaïques sous la couche supérieure du milieu du IVe siècle.

Une partie du cimetière du VIIe au Ve siècle av. J.-C. a été fouillée sous le sable de la plage, tandis que les indices de l'existence de fours métallurgiques et céramiques sont abondants.

Néa Kallikrateia. — Du cimetière classique qui s'étend en dessous du village provient la stèle funéraire d'une jeune fille (fig. 6), trouvée en 1973. Oeuvre d'un sculpteur de Paros (ca 440 av. J.-C.), elle prouve la présence d'artistes pariens travaillant au Nord de la Grèce (DESPINI 1979).

Néa Michaniona. — Trois tumuli, appartenant au cimetière d'Aineia, localisée avec certitude sur le littoral Nord-Ouest de Néa Michaniona, ont été fouillés en 1979 et 1982. Ils recouvraient des tombes à ciste datant de 350-325 av. J.-C. Deux des trois tombes du tumulus A n'étaient pas pillées. La tombe II a parfaitement conservé sa peinture murale, qui représente le décor et les objets suspendus aux murs de la chambre de la défunte (fig. 7). Dans la tombe III, on avait employé comme urne funéraire une hydrie de bronze, œuvre attique de la fin du Ve siècle av. J.-C. (VOKOTOPOULOU 1987). L'unique tombe du tumulus B avait été pillée, mais on a trouvé intact l'emplacement du feu funéraire, qui a fourni des informations importantes sur la crémation des morts pratiquée par les familles riches (VOKOTOPOULOU 1990).

Fig. 6. Néa Kallikrateia. Stèle d'une jeune fille.

Fig. 7. Néa Michaniona (Aineia). Peinture murale d'une tombe à ciste.

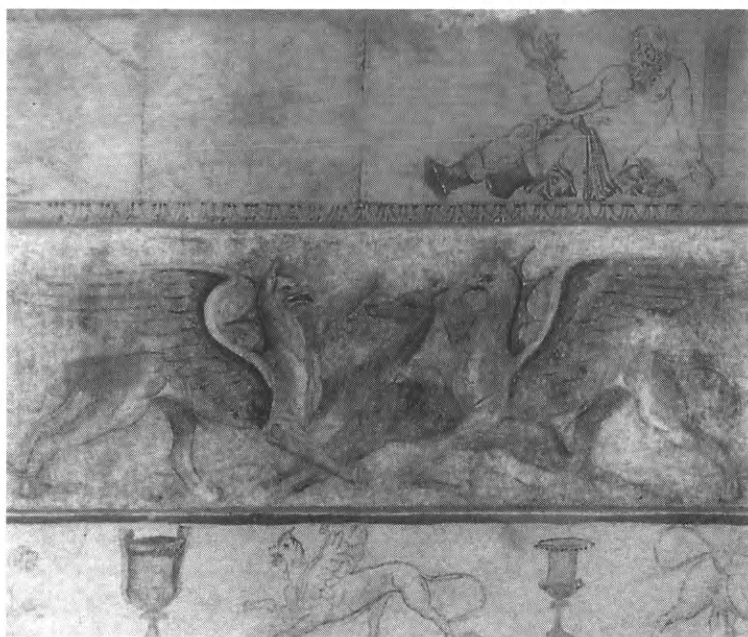

Fig. 8. Potidée. Lit funéraire pémte.

Néa Syllata. — Un cimetière d'époque classique, qui a livré des vases attiques et des casques de bronze, a été fouillé au Nord-Est de Néa Syllata (ZAPHEIROPOULOU 1964).

Nikété, plage de Saint-Jean. — L'habitat ancien est localisé sur une petite péninsule devenue îlot et le détroit qui la rattache à la terre; sous le sable de la plage s'étend le cimetière. Les plus anciennes inhumations datent de l'Âge du Fer Récent; ce sont de grandes jarres, certaines entourées d'un petit cercle de pierres. Les offrandes se limitent à un vase de production locale sans décoration. Aux époques archaïque et classique on employait encore les jarres et les amphores de vin, mais les offrandes

étaient un peu plus abondantes.

Polychronon. — Sur la côte Est de Palléné, au Nord-Ouest du village de Polychronon, des travaux publics ont mis au jour en 1987 sur le versant Sud de la colline de Géromoiri des murs de maisons du ^{vi}^e et du ^v^e siècle et des murs de soutènement conservés jusqu'à une hauteur de 1,50 m. Au pied de la colline, une partie du cimetière a été fouillée. Les bébés et les enfants étaient enterrés dans des jarres de fabrication locale, peintes avec des motifs floraux d'influence ionienne, mêlés aux cercles concentriques de tradition géométrique.

Potidée. — La ville est bordée de cimetières. À 2 km au Sud de Potidée, un groupe de 27 tombes de la fin du ^v^e siècle est important, parce que huit pierres tombales portent des noms d'ἑποικοι athéniens, installés à Potidée après la fin de la guerre du Péloponnèse. À 4 km de Potidée a été pillée en 1984 une petite tombe macédonienne (dim. 2,75×3×3,30 m). Deux lits funéraires ont échappé au pillage: leur façade imite en marbre peint les lits en bois et en ivoire (fig. 8). La scène principale représente un *téménos* sacré avec des dieux et des déesses, parmi lesquels on distingue Aphrodite, Dionysos et un vieux Silène portant des bottes rouges. La tombe date de *ca* 300 av. J.-C.

Sané. — Sur la côte occidentale de Palléné, entre Mendé et Potidée, Hérodote mentionne Sané; on l'identifie avec l'habitat antique du cap Saint-Paul. La construction d'un hôtel a révélé des restes de bâtiments géométriques et archaïques. À côté de ce site on a trouvé un grand nombre de statuettes en terre cuite, des tessons de céramique fine du ^{vii}^e et du ^{vi}^e siècle, associés avec de petits amas de pierres, des cendres et des os d'animaux. Il s'agit probablement d'un sanctuaire rupestre d'Artémis.

Sykia (péninsule de Sithonie). — Au sommet du mont Koukkos on a commencé en 1987, en collaboration avec l'Université de Tasmanie, la fouille d'un habitat fortifié et de son cimetière, où l'on pratiquait la crémation. Il s'agit de tombes à ciste et de sépultures en grands pithoi qui contenaient plusieurs urnes funéraires, ainsi que des offrandes: des vases tournés ou modelés, des fibules et des bracelets en bronze, des couteaux en fer, des bijoux en or et en argent, des perles en verre, qui datent des tombes du ^x^e au ^{viii}^e siècle av. J.-C. Les murs des maisons étaient construits en pierre jusqu'à 1 m

de hauteur. Le mur de l'enceinte atteint 1,50 m de largeur et sa hauteur originale devait atteindre les 2 m.

Toroné. — Les fouilles de l'Institut Australien d'Athènes depuis 1975 ont permis de tracer le plan des murailles et d'en distinguer deux phases, classique et hellénistique. Des murs de maisons classiques ont été mis au jour. Au centre de la ville classique on a fouillé des tombes d'époque romaine et un important cimetière de la première période de l'Âge du Fer (XIe-IXe siècles av. J.-C.). Parmi les 134 tombes, 118 comportaient des incinérations dans des vases, en majorité de production locale; quelques-uns ont été importés d'Athènes ou d'Eubée. Sur le promontoire Lécythe, au-dessous de bâtiments post-byzantins, un habitat du Bronze Ancien a été localisé.

Julie VOKOTOPOULOU

Bibliographie

- J. A. ALEXANDER, *Potidaea* (1963).
 D. BRADEEN, «The Chalcidians in Thrace», *AJPh* 73 (1952), 356-380.
 D. FEISSEL, M. SÈVE, «Akanthos. La Chalcidique vue par Ch. Avezou», *BCH* 103 (1979), 229-320.
 M. GUDE, *A History of Olynthus* (1933).
 N. G. L. HAMMOND, *A History of Macedonia I* (1972).
 N. G. L. HAMMOND, G. T. GRIFFITH, *A History of Macedonia II* (1979).
 E. HARRISON, «Chalkidike», *CIQ* 6 (1912), 93-103.
 M. B. HATZOPOULOS, *Une donation du roi Lysimaque* (1988).
 M. B. HATZOPOULOS, *Actes de vente de la Chalcidique centrale* (1988).
 J. KALLERIS, *Les anciens Macédoniens I* (1954).
 B. MERITT, «Inscriptional and Topographical Evidence for the Site of Spartolus and the Southern Boundary of Bottice», *AJA* 27 (1923), 334-339.
 B. MERITT, «Scione, Mende, and Torone», *AJA* 27 (1923), 447-460.
 D. ROBINSON, *Olynthus I-XIII* (1929-1952).
 D. ROBINSON, «Inscriptions from Olynthus, 1934», *TAPhA* 65 (1934), 103-137.
 A. STRUCK, *Makedonische Fahrten, I. Chalkidike* (1907).
 A. B. WEST, «Thucydides, V, 18, 5: Where was Skolos (Stolos)? Thucydides, V, 18, 6: Sane or Gale», *AJPh* 58 (1937), 157-173.
 M. ZAHN, *Olynth und die Chalkidier* (1971).
 Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1987), sq.
 I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Η επιγραφή των Καλινδοίων», *Αρχαία Μακεδονία IV* (1983), 87-114.
 I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Η υδρία της Αίνειας», *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο I* (1987), 157-168.
 I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συμποσίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986* (1990), 109-144.
 I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας* (1990).
 Ε. ΓΙΟΥΡΗ, «Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμμωνος Διὸς παρὰ τὴν Ἀφύτιν», *ΑΑΑ* 4 (1971), 356-367.
 Ε. ΓΙΟΥΡΗ, «Ἡ κεραμεικὴ τῆς Χαλκιδικῆς στὸν 4ο αἰ π.Χ. Κέρνος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν καθηγητὴ Γ. Μπακαλάκη 1972», 6-14.
 Ε. ΓΙΟΥΡΗ, «Τὸ ἐν Ἀφύτει ἱερὸν τοῦ Διονύσου καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμμωνος Διὸς. Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern» (1976), 135-150.

- Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία* (1984).
- Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Μία άγνωστη νεκρόπολις της Χαλκιδικής ΑΔ 19 (1964), Α'-Μελέται, 84-112.
- Α. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, *Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5ου αι π Χ* 1979).
- Α. ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ, «Άνασκαφή Τορώνης ΠΑΕ 1975, 103-130. ΠΑΕ 1981, 33-39. ΠΑΕ 1982, 73-77.
- Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, «Ωνή εκ Τορώνης», ΑΔ 21 (1966) Α'-Μελέται, 151-157.
- Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, «Οί άειναῦται της Έρετρίας ΑΕ 1963, 1-45.
- Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, *Χαλκιδική* (1982).
- Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις στα άρχαία Στάγειρα Χρονικά της Χαλκιδικής 35 1979 135 142
- Φ. ΠΕΤΣΑΣ, «Ναός Άμμωνος παρά την Άφυτιν ΑΔ 25 (1970) Β' 2 - Χρονικά, 354.
- Α. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Έπιτύμβιοι στηλαι Άθηναίων εκ Ποτειδαίας ΑΑΑ 7 (1974), 190-198.
- Α. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Αττικός αμφιπρόσωπος κώνθαρος από τάφο της αρχαίας Ακάνθου», *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο ΙΙ* (1987), 723-732.
- Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, «Τιμητικό ψήφισμα από τὸ Καλαμωτὸ Λαγκαδὰ ΑΕ 1983, 75-84.
- Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, «Νέος μακεδονικός τάφος στην Ποτεΐδαια Χαλκιδικής *Πρακτικά πρώτου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής* 1984 73 81
- Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης», *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο ΙΙ* (1987), 787-811.
- Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ, «Οι ανασκαφές στην αρχαία Άκάνθο», *Πρακτικά Πρώτου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής* (1984), 83-95.

IO

The kalyx krater of Sevaste in Pieria

J. VOKOTOPOULOU

At the end of 1986 Manthos Bessios began a rescue excavation at the site of 'Touba Pappa' by the village of Sevaste, in Pieria, South-West Macedonia. A little later he knew that he was dealing with a low burial mound which covered the tombs of a family, dating to the second half of the fourth century BC.¹

The last burial in the tumulus was that of grave 2, a small cubical cist measuring $1.25 \times 1.26 \times 1.23$ m. A part of the cremation pyre had been thrown on the covering slabs of the cist, as was the custom in ancient Macedonia.² The burnt findings in the pyre prove that the dead had been burnt while lying on the funeral bed,³ together with gilt bronze wreaths, a golden wreath, small clay bowls, and other gifts. Inside the cist a bronze kalyx krater contained the burnt bones of the deceased, gathered with meticulous care from the pyre, which must have been extinguished in time before the complete incineration of the body. The krater had fallen off its stand on to the ground of the grave. In its interior, together with the bones, were found a silver drachma of Alexander III, parts of a golden wreath melted by the fire, and an iron double pin. A golden bronze wreath crowned the bones in the opening of the krater. A number of important objects had been deposited inside the grave: three silver kalyx-cups with relief busts in the interior, a silver ladle

¹ Mr Manthos Bessios has kindly allowed me to publish this subject. He has already published the preliminary report on the excavation and a photo of the krater: "Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία", *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 209-18. Pictures of the krater are included in the Supplement of the Catalogue of the 'Macedonia from the Mycenaean Age to Alexander the Great' exhibition, presented in January 1992 in Athens, by the Goulandris Institute. The excellent drawings of the krater, esp. Fig. 1, are by the painter Mrs Aspasia Phaklari, whom I warmly thank.

² J. Vokotopoulou, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίλειας* (Athens, 1991), 51.

³ Ibid. 78-80. Philip II's body had also been incinerated lying on the funeral bed: see M. Andronikos, *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City* (Athens, 1984).

and a silver strainer,⁴ a clay black-glazed kantharos, all of them forming, along with the krater, a group of vessels necessary for a symposium. Four iron spearheads, a spear-butt, one iron knife, and three iron strigils prove that the deceased was a warrior.

The bronze krater of Sevaste, 0.36 m. in height, is set on a stand—hypokreterion—0.242 m. high, especially made for this krater, so that the two of them, measuring together 0.605 m., look like a high-stemmed kalyx krater (see Plate 10.1).⁵ The krater's general condition is almost perfect. The human masks of the handles suffer from decay, and small fissures run on the faces, but no mending has been done, apart from the mechanical cleaning of the surface. The patina of the bronze has a deep green colour with blue hues. Underneath its crust the surface of the bronze is reddish, while in very few spots, for example on the crown of the stand, it is golden.

The krater of Sevaste consists of eight parts: the one-piece kalyx-shaped body, the base, two handles, and their four human-faced hammered attaches. The body, originally cast, was afterwards hammered to give it its final shape; the neck widens at the top and measures 2.5 times the height of the belly; it ends to downturned lips bearing an Ionian kymation with the usual egg-and-dart relief under a fine astragalus. There is a dot at the centre of the underside and near it the dotted letters Κ to which we shall return later (see Plate 10.2). Slightly oblique elbows, only 1 cm. wide, mask the transition from the belly to the neck. The cast circular base has the profile and decoration of a Lesbian kymation with heart-shaped leaves and palmettes (see Plate 10.3). The base and the handles were attached to the body of the vase by means of a silver glue. The handles are cast and bear incised fluting with semi-circular endings on the plaque of the double-attachment, whose shape is perfectly adapted to the curve of the krater's elbows (see Plate 10.4*a* and *b*). The lower

⁴ The kalices, the ladle, and the strainer are included in the catalogues *Macedonia from the Mycenaean Age to Alexander the Great* (Athens, 1989), nos. 204–8, and *Ancient Macedonia* (Athens, 1989), nos. 245–9.

⁵ Archaeological Museum of Thessaloniki, Inv. no. Πv 207. Height, including the stand, 0.605 m.; without stand, 0.37 m. Height of the neck, 0.25 m. Diameter of the lips, 0.403 m.; of the shoulders, 0.26 m.; of the base, 0.138 m. Height of the base of the krater, 0.027 m. Masks: 0.055 m. high; 0.05 m. wide. Stand: 0.242 m. high. Upper diameter, 0.18 m.; length of square base, 0.238 m. Height of the lower part, 0.163 m. Height of the upper part, 0.087 m.

part of the attachment ends in two curves. A pair of spirals corresponds to each curve framing the upper part of a woman's head. There are two heads under each handle made out of separate, hammered pieces of bronze (see Plate 10.5 *a-d'*); after each head had been fixed under the handle, the bronze worker chiselled small curved lines on the plaque of the attachment to represent locks of hair in order to cover the fact that heads and attachments were not made out of one piece (see Fig. 2). The exact adjustment of the heads to the attachments is obtained by a plain band at the back of the hair, which sticks to the lower curve of the attachment (see Plate 10.6 *a-d'*).

The four masks of the krater have been hammered out of a fine sheet of bronze; the strokes of the small hammer are visible on the inner side. Although all of them have the same type of face, nevertheless there are small deviations in the execution so that none is the exact copy of another. The fleshy egg-shaped face is framed by a rich hair; from the highest point above the forehead the wavy hair runs down to tow-free locks either side of the cheeks. The ears are hidden behind the hair, cheeks and lips are fleshy, the eyelids well marked, while small cavities mark the pupils. In two cases (Plate 10.5 *a* and *d'*) fine plaited locks intermingle in the wavy hair on either side of the temples, held in place by beady laces that occur in the other instances; for example, on the female heads decorating fourth-century small Apulian vases.

The masks of Sevaste bear no specific characteristics that would permit a secure interpretation: they are neither an effeminate Dionysus nor a humanized gorgon. The connection of the krater to the wine and consequently to the cult of Dionysus leads us to the proposal that these unimpressive female faces are related to the Dionysiac thiasos. The fact that on other kalyx kraters in the same place occur masks of Dionysus or Silenus⁶ corroborates this assumption. The closest comparison for the female heads of Sevaste is on a bronze oinochoe from Philip II's grave at Vergina; the mask of its lower attachment has been tentatively interpreted by the late Professor Manolis Andronikos

⁶ Handles of the kalyx krater (Roman Period) in Berlin, no. 30622: *Katalog Antikenmuseum* (Berlin, 1988), 137. A handle from Pompeii in Boston: M. Cornstock and L. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts* (Boston, 1971), no. 460.

(*Vergina*, 158, pl. 124) as a Medusa. Despite the different look of the hair, the treatment of the eyes, lips, cheeks, and the wide nose on the oval face are so much alike that both vases must have been made in the same workshop, a little before 336, the year of Philip's death and burial.

The hypokreterion—or stand—of the krater consists of two parts, the upper one entering the lower one (see Plates 10.7–9 and Figs. 3 and 4). In the lower part a square 4 cm. base rests on a plain Lesbian kymation. On the upper part of the square is inscribed the circular base of a fluted column, whose concave grooves stretch towards the circumference of the base with semi-circular endings, as in the case of the handles. On one of the triangular corners set between the circular and the square base there appears the abbreviation κ or $\overline{\kappa}$ (see Fig. 4). It is not possible that it is an abbreviation of the word *τάλαντον* meaning weight or the price of the kalyx krater,⁷ because of the great weight of the vessel. It is most probably the ligature of KA, an abbreviation of the name of the vase *κάδος*,⁸ which was also used as a vessel for the mixing of the wine with water. This ligature was therefore used as a guide mark to ensure the stand and the krater stood together. The indisputable deduction is that the stand was especially made for this kalyx krater. This probably means that there was no production of stands independent of the vases for which they were made. The upper part of the hypokreterion consists of a cylinder having the same diameter as the grooved lower part: this cylinder widens at the top, ending to a downturning lip with relief egg-and-dart, similar to that crowning the krater. At the inner circle of the lip there is a flat ring, on which rests the base of the krater. The lower part of the cylindrical stem enters into the grooved column, under a heavy, 2 cm. high, echinus, which thus covers the adjustment of the upper to the lower part of the hypokreterion. Both sections were cast while additional hammering was necessary for the rendering of the echinus, the grooves, and the kymation.

⁷ For numerals marked on vases to state the weight or the price of them see Andronikos, *Vergina*, 156–9.

⁸ A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases* (Guildford, 1979), 110 and 201, Type 11c, fig. 5p, X; the same ligature occurs on an hydria and on an amphora. It is probable that the name *κάδος* was a generic one for various types of liquid containers, either water or wine. It is certain that it was used instead of the name amphora (*LSJ*⁹ s.v. *κάδος*, citing Hdt. 3. 20).

Krater and hypokreterion must have been made by an expert craftsman, who produced such an admirable uniformity and harmony in the whole that it looks like a single vase—as if it were a high-stemmed kantharos. The succession of the outlines from the vase to its support is completely harmonious, while the repetition of the decorative elements such as the egg-and-dart lips, the Lesbian kymation, and the fluting contribute to the uniformity of the whole.

The dating of the Sevaste kalyx krater is problematical. The silver drachma of Alexander III, minted during his reign,⁹ found inside the krater provides a chronological base in the period of his reign (336–323). The burial could of course be much later than the coin, but the other findings of the grave, such as the black-glazed kantharos¹⁰ and the silverware (see above, n. 4), exactly similar to that found in Philip II's tomb and in the graves of Derveni,¹¹ support the dating offered by the coin. The kalyx krater therefore is not later than the third quarter of the fourth century BC and most probably can be assigned to the decade 340–330. In support of this, since one could suppose that it was already old when used as an urn, we shall try to fit the Sevaste krater into the series of similar bronze and clay kalyx kraters.

The bronze kalyx kraters, as far as we know, seem rare before the beginning of the fourth century, in stark contrast to the volute kraters, which are already in appearance in the sixth century. The older known example is the much damaged bronze kalyx krater from Maikop, Ukraine, now in the Antikensammlung, Berlin, dated to the beginning of the fourth century.¹² The reliefs around the neck represent a Dionysiac thiasos with maenads dancing in ecstasy, as on the Derveni krater. The stems of the handles are plain except for a simple beading; their attachments, cast out of the same piece as the handle, bear in relief bearded heads, probably of Dionysus, very similar to the

⁹ M. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great*, i (Zürich and London, 1991), 85–9, 94, pl. CXLIII, no. 60.

¹⁰ An unpublished kantharos of the same dimensions and shape, decorated with a simple olive wreath around the neck, has been found at Olynthus. For a similar one see D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, v. *Mosaics, Vases and Lamps* (Baltimore, 1933), 148 and pl. 505. Similar kantharoi found in the Athenian Agora have been dated to 350–325: *The Athenian Agora*, xii, nos. 700, 702, pl. 23.

¹¹ Kalyx and strainer of Vergina: see Andronikos, *Vergina*, 148 and 150. Strainer from Derveni: see the catalogue *Treasures of Ancient Macedonia* (Athens, 1979), pl. 29, no. 87.

¹² N. Züchner, 'Der Berliner Maenaden Krater', *BWR* 98 (1938), 3–34.

bearded half-inclined gods of the clay statuettes from Siris or Taras. Züchner has pointed to this similarity in the publication of the krater and examined the probability of a South Italian origin of the Berlin krater. He nevertheless proposed as more probable an origin from the 'areas near the northern borders of Ionia', in which he includes Thasos and the Chalcidice ('Berliner Maenaden Krater', 26). The krater and the metal vases of Derveni¹³ were found twenty-five years later, and more recently, in the last fifteen years, a hoard of bronze and silver ware dating from the archaic and classical period was added from Sindos,¹⁴ Vergina, and Pydna. This multitude of new finds supports Züchner's theory for the existence of local metallurgy in the Northern Aegean, bordering the coast of lower Macedonia.

A different view of the workshop of the Berlin kalyx krater is expressed in the new catalogue of the Antikenmuseen of Berlin (pp. 136-7), where it is attributed to an Athenian workshop, around 440-390. The scene of the maenads in ecstasy occurs on Attic red-figure vases of the second half of the fifth or the beginning of the fourth centuries, as on the stamnos of the Museum of Naples assigned to the Dinos Painter, c.420-410,¹⁵ or the red-figure pelike, now in the Louvre, of the end of the fifth century,¹⁶ and the oinochoe (no. 1937), of the Museum of Kavala, Greece. Both vases are attributed to the Painter of the Louvre G433 and the latter one, dated 400-390, is the closest to the bronze krater of Berlin. However, this iconographical subject does not seem to be exclusively Attic as it occurs, for example, on the relief bronze situla of the second half of the fourth century from South Italy in the Museum of Fine Arts, Boston.¹⁷

Attic bronze vases and vessels were of course exported towards the North, as for example the two bronze hydriae of the second half of the fifth century that were found at Torone

¹³ E. Yiouri, *Ο κρατήρας του Δερβενίου* (Athens, 1978), 70, pls. 105-7.

¹⁴ A. Despini *et al.*, *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης* (Athens, 1985).

¹⁵ Dinos, Napoli Museum 2419: P. Arias and M. Hirmer, *A Thousand Years of Greek Vase-Painting* (London, 1960), pls. 105-107.

¹⁶ For the Painter of Louvre G433 see K. Romiopoulou, "Ερυθρόμορφη οινοχόη του Μουσείου Καβάλας", *AD* 19 (1964), 77-8, pls. 45-50, and J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase Painters*² (Oxford, 1963), no. 1342.

¹⁷ Cornstock and Vermeule, 302-3 no. 428; E. Pernice, *Die Hellenistische Kunst in Pompeii*, iv. *Gefässe und Geräte aus Bronze* (Berlin, 1925), 26, pl. 5.

(Chalcidice)¹⁸ and at Aineia (Thessaloniki).¹⁹ On both vases many details are emphasized by inlaid silver, as on the krater of Berlin. As for the superb krater of Derveni, on which the inlaid silver and copper details are not rare, Yiouri (*Κρατήρας*, 71-2), believes that its artist served his apprenticeship in an Attic workshop. We cannot thus exclude the possibility of an Attic origin for the krater of Berlin, but this is not certain at the present stage of knowledge.

Between the fragmentary bronze kalyx krater of Berlin and that of Sevaste no entire vase has been preserved except for the three hammered female heads that the keen eye of Semni Karusu²⁰ has already attributed to the handles of bronze volute kraters. Two of them, in the Carapanos Collection of the National Museum at Athens, come from Dodona, and the third from Galaxidi, now in the Louvre. Karusu has dated them to the mid-fourth century. She attributed the masks from Dodona to a Northern Peloponnesian workshop, and proposed a Corinthian origin for that from Galaxidi. To these deductions of the venerated tutor of two generations of Greek archaeologists we can add the following remarks. The masks of Dodona and Galaxidi do not have the level back and the circular contour required by a position in the centre of the volute on the handle of the krater, as is the case with the bearded masks of the Derveni krater.²¹ On the contrary, the slightly ogival contour and the band ending the back of the hair, perpendicular to the level of the face, help to place these masks as belonging under the attachments of the handles of a kalyx krater.

The Sevaste masks are remarkably similar to these masks, especially the one from Galaxidi, in such details as the tapering of the hair above the forehead, the fleshy cheeks and lips, and the rendering of the eyes. There are parallels to all of them on some Apulian masks, such as the relief faces on clay antefixes from Taras²² or the mask on the handles of clay red-figure

¹⁸ J. Vokotopoulou, "Η υδρία της Αίλειας", in *Αμνηστός: Studies Offered to Manolis Andronikos* (Athens, 1987), 166, pl. 24.

¹⁹ See above, n. 18, with Vokotopoulou, *Ταφικοί τύμβοι της Αίλειας*, 53-5, pl. 31.

²⁰ S. Karusu, "Τεχνουργοί κρατήρων", *ΑΜ* 94 (1979), 77-91, especially 85.

²¹ Yiouri, *Κρατήρας*, pls. 55-6.

²² C. Canosa, 'Le antefisse fittili di Taranto', *Arch. Cl.* 6 (1954), 237-43; St. Garanti Martignano, *La collezione archeologica Paolo Orsi* (Milan, 1981), 84-5, nos. 49-50.

Apulian volute kraters.²³ But far stronger is the similarity and the inner relationship to the female mask of the bronze oinochoe handle from Vergina (Andronikos, *Vergina*, 158, pl. 124), and the significance of this is increased by the fact that the two vases have the same geographical origin. Sevaste is some thirty kilometres away from Vergina, the location of the ancient Aigae, the first capital and religious and cultural centre of the Macedonians.

The simultaneous appearance of similar decorative elements in the painting on the clay vases and the mosaics of Macedonia and Southern Italy, especially Apulia, has already been discussed.²⁴ The debate is now turning to metalware. There is a tendency to attribute these striking similarities to a common source, but the Italiote contribution has been overemphasized. Yet the wealth of new finds from Macedonia, and the qualitative superiority of the bronze and silver vases, as well as the unsurpassable excellence of the gold jewellery, have weighted the balance in favour of the northern shores of Greece, those of Lower Macedonia.

The handle of a kalyx krater in the Museum of Pella (see Plate 10.10) was found probably during the first campaigns of the Pella excavations.²⁵ It is exactly the type of the Sevaste handles, but no other part of the krater to which it belonged has been found. Recently the Ephorate of Antiquities of Western Macedonia acquired a cast female mask, 0.088 m. high, with more ogival contour than the heads of Sevaste, originating from Aghia Anna, Kastoria (see Plate 10.11).²⁶ A bead necklace decorates the hair at the height of the forehead. The upturned glance of the eyes and the sfumato of the expression point to a date at the end of the fourth or the beginning of the third century.

From the beginning of the Hellenistic era until the eruption of

²³ Karusu, "Τεχνουργοί κρατήρων", pl. 27; A. D. Trendall and A. Cambitoglou, *The Red-Figure Vases of Apulia*, i (Oxford, 1978), pl. 125, ii (Oxford, 1982), pls. 162, 177, 280, 281, 362.

²⁴ Vokotopoulou, *Ταφικοί τύμβοι*, 40-1, and M. Pfrommer, 'Italien-Makedonien-Kleinasien-Interdependenzen spätklassischer und frühhellenistischer Toreutik', *JdI* 98 (1983), 235-85.

²⁵ Through the kindness of Mrs Maria A. Akamati, head of the KZ' Ephorate of Antiquities, I have obtained permission to publish this handle. My warmest thanks to Mrs Despina Diamantourou for indicating this handle to me.

²⁶ I warmly thank my colleague Mrs Chrysoula Chrysostomou for having allowed me to publish this mask.

Vesuvius in AD 79 there is a gap in the series of the bronze kalyx kraters. A large number of such kraters has been found at Pompeii, Herculaneum, and Boscoreale. In his publication of the bronze vases from Pompeii, Pernice (iv. 37-42) mentions nine entire kalyx kraters and quite a number of handles, arguing for a local origin from Campanian workshops on the evidence of comparisons between their decorative elements and similar ones on clay Italiote kraters and stands. He thought that at least four of these kalyx kraters belonged to the mature Hellenistic period, a view accepted by Lamb.²⁷ The Naples krater, 73.098,²⁸ is indeed quite close to that of Sevaste as far as the proportions are concerned.

This gap in the series of the bronze kalyx kraters is partially covered by the representation of such vases on vase paintings and other works of art. Among them is the red-figure kalyx krater in Würzburg²⁹ of the early fourth century, a red-figure Apulian krater of the mid-fourth century, and a number of other red-figure Italiote vases of the fourth century.³⁰ In some cases a special colouring of the pictured kalyx krater highlights the rendering of the metallic quality of the vase. On the painted marble bed of Poteidaia,³¹ dated to the end of the fourth century, a bronze kalyx krater on a high stand is depicted. Yet its slender proportions and extreme growth in height are closer to the slenderness and vegetable character of the late Hellenistic and Roman period kraters than to the krater of Sevaste. The monumental marble kalyx krater of the late Hellenistic period (150-100 BC), the famous Borguèse Vase,³² 1.71 m. high, now in the Louvre, is decorated with a relief Dionysiac parade, while heads of silenoi replace the handles. Then there is the mosaic floor of a villa in Dion, Pieria, depicting the triumph of Dionysus, which belongs to a later period, c. AD 200. One of his companions, a sea-centaur, is holding on his shoulder a bronze kalyx krater, a

²⁷ W. Lamb, *Greek and Roman Bronzes* (London, 1929), 241-2.

²⁸ Ibid. 12, and pl. LXXXII b; Pernice, *Hellenistische Kunst in Pompeii*, iv. *Gefässe und Geräte aus Bronze*, pl. XI.

²⁹ Züchner, 'Berliner Maenaden Krater', 11, pl. 8.

³⁰ Trendall and Cambitoglou, i, pl. 125, 1; pl. 150, 1, 3; pl. 182, 2; C. Aellen, A. Cambitoglou and J. Chamay, *Le Peintre de Darius et son milieu* (Geneva, 1986), 210.

³¹ K. Sismanidis, 'Κλίβες των Μακεδονικών τάφων', unpublished thesis, University of Thessaloniki (1990), pl. 15.

³² J. Charbonneaux, *Grèce Hellenistique* (Paris, 1970), 397, pl. 334.

fact that testifies to the long use of this type of vase, whose shape made it an indispensable utensil for symposia for centuries to come.³³

The clay kalyx kraters have a much longer tradition, their origins set some time at the end of the Geometric period.³⁴ The shape was known not only in Attica but also in Ionia. We can follow its evolution through the seventh to the end of the sixth and the fifth centuries BC in Attica when it was much in vogue. The high and wide surface of the neck was appropriate for crowded compositions and for experiments in the rendering of perspective. From the late fifth century and especially in the fourth century it was a common shape in Apulia, often in a monumental size for funeral use, as was the case for other Attic shapes of vases introduced at the same time. It spread afterwards to Lucania and Campania, where finally it was in greater use than in the rest of South Italy. This trend coincides with the really important production of bronze kalyx kraters in the workshops of Campania during the Hellenistic and the Roman period. In the series of the classical clay kalices it is evident that within the fourth century there is a tendency towards increasing the height of the krater and lessening the diameter of the belly, which allows for a more obvious plasticity. There is also a tendency for an accentuation of the lip by augmenting its diameter and adding plastic kymatia under it. These tendencies are often so accentuated that the shape of the vase loses its classical balance by its exaggerated height and the projection of the horizontal axis of the lips and the belly. On the krater of Sevaste, however, they are still in balance, despite the increase in height compared to the fifth-century kraters. Its proportions are very close to those of the clay kalyx krater from Paestum, attributed to the painter Asteas and dated c.330, in the Paul Getty Museum.³⁵

³³ D. Pantermalis, "Η ανασκαφή μιας αίθουσας συμποσίου στο Δίον", *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 181-3, and the colour plate on the cover of the volume. One of the last surviving examples from Late Antiquity may be the marble krater in the Metropolitan Museum of Art: B. Barr-Sharrar, 'Survivals and Transformations of Fourth-Century BC Metal Vessels in Roman Imperial Times', in *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, iii (Athens, 1988), 289-92, pl. 57.

³⁴ Most of the information in this paragraph I owe to the thesis of Suzanne Frank, *Attische Kelchkratere* (Munich, 1990).

³⁵ *Greek Vases in the Paul Getty Museum*, i (New York, 1983), 133-48.

It is very interesting to compare the stand of the Sevaste kalyx krater with clay ones, which are not so rare. Bronze and clay hypokreteria (or hypostatâ) make their appearance in the Geometric period. Hornbostel classified them into two types:³⁶ Type I comprises stands for pointed vases; Type II is for the stands that support vases with a regular horizontal base. In this case the stand serves simply to raise them above the level of the table—for instance, when a krater rests on the floor, as is the case during a symposium. The stands of the kraters belong therefore to Type II. A stand was rarely used for a vase other than the krater, as for a hydria for example. Stands are not rare in the Apulian and Gnathian fourth-century pottery, although more often forming one piece with the vase they were meant to support. Very close to the Sevaste hypokreterion are the stands of an Apulian hydria in Heligoland, Kropatschek collection, dated c.340–330,³⁷ and of a contemporary Gnathian clay kalyx krater,³⁸ which even has the square base of the Sevaste hypokreterion under the circular one. All three of them share the same column-like foot with concave flutes with semi-circular endings, the relief echinus above the fluting, and the egg-and-dart ionic crown. The Gnathian kalyx krater is closer to that of Sevaste, as they both have the same square plinth under the circular base of the stand and the higher fluted stem, making the stand look like the foot of the krater.

Similar proportions occur on the bronze kraters and their undecorated stands of the Hellenistic and early Roman period found at Boscoreale or Pompeii; the square plinth is supported by lion paws (Lamb, pl. XCVa and c). Strikingly lower, without cannelures (fluting) and provided with a wide circular base, are the stands of two identical bronze volute kraters: one from Vaste, Apulia (in the Museum of Fine Arts, Boston),³⁹ generally dated to the fourth century, although reported to have been found together with two bronze oinochoai of the fifth century, and the other, found at Herculaneum (now in the Museum of

³⁶ W. Hornbostel, *Aus Gräbern und Heiligtümern: Die Antikensammlung W. Kropatschek* (Hamburg, 1980). The author examines thoroughly the evolution of the hypokreteria from the Geometric period onwards, with extensive bibliography (pp. 200–2).

³⁷ Ibid. 197, no. 116; Trendall and Cambitoglou, ii. 461, no. 27.

³⁸ Pernice, iv, pl. XIII.

³⁹ Cornstock and Vermeule, 316, no. 441.

Naples), dated in the fourth century.⁴⁰ Their stands are very similar in shape and proportion to that of a clay Attic volute krater in New York⁴¹ of the second half of the fifth century. A third volute krater, similar to those above, has been recently found at Akragas,⁴² together with late fifth-century vases. A fourth bronze volute krater, in the Museum of Thessaloniki, identical to that of Akragas, has been found in grave A of Derveni,⁴³ dated to the middle of the second half of the fourth century, although it is not a rarity in Northern Greece to find fifth-century bronzes inside fourth-century graves.⁴⁴ I think that all four bronze volute kraters must date to the end of the fifth century since the volutes and their palmettes have straight parallels on bronze Attic hydriae of the third quarter of the fifth century ("Υδρία της Αίνειας", pl. 25). If so, then in the hypokreteria of the kraters at Boston and Naples we have the precursor form of the Sevaste hypokreterion.

If we exclude the Attic red-figure krater of New York and the bronze one from Akragas, then the rest of the examples mentioned originate from Apulia and Campania. Based on the above evidence, we must accept that the Italiote workshops, especially those of Capua and Taras, which were renowned in antiquity for the production of bronze vases and utensils—those of Capua having a tradition going back to the sixth century⁴⁵—must have produced kalyx kraters from at least the end of the fifth century. Should we count the Sevaste krater among their works, together with a large number of bronze vases found recently in Macedonia bearing common characteristics with similar finds in Campania and Paestum? If so, then we would face many complex problems, such as the origin of the Macedonian silverware whose style does not differ from that of the bronze ware; yet chemical analysis,⁴⁶ as well as the ancient

⁴⁰ Lamb, pl. LXXXII a.

⁴¹ G. Richter, *Metropolitan Museum of Art, Handbook of the Greek Collection* (New York, 1953), pl. 81b.

⁴² Veder Greco, *Le necropoli di Agrigento* (Rome, 1988), 264–7.

⁴³ *Ancient Macedonia: Catalogue of an Exhibition in Australia in 1988*, 281, no. 230.

⁴⁴ A fifth-century bronze tripod was found in Philip's grave: Andronikos, *Vergina*, 164, pl. 133. A bronze Attic hydria, dated c.430, was found in a grave at Aineia, near Thessaloniki, dated c.350: Vokotopoulou, "Υδρία", 169, pl. 21.

⁴⁵ J. Vokotopoulou, *Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι* (Athens, 1975), 131–5; H. Blümner, *Die gewerbliche Tätigkeit der Völker des klassischen Altertums* (Leipzig, 1869), 116.

⁴⁶ K. Asimenos, "Μακεδονική μεταλλοτεχνία", in *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, iii (Athens, 1988), 283–8.

written sources (Hdt. 6. 119), leaves no doubt as to their local production.

As the number of new finds constantly increases and a certain relationship with Ionia at least for the archaic and the early classical period is detected both in Macedonia and South Italy, we should perhaps reconsider Züchner's view ('Berliner Maenaden Krater', 26) for an artistic centre 'outside the northern borders of Ionia' radiating its influence as far as South Italy. Local sculpture and vase-painting during the late sixth and the fifth centuries in Macedonia were under the strong influence of northern Ionia and Aeolis, in NW Asia Minor.⁴⁷ Mutual exchanges between Macedonia and Italy (Apulia and Campania) are already evident, but it is still difficult to make clear the artistic worth of each one region, as well as the deeper meaning of these connections.⁴⁸

⁴⁷ M. Andronikos, *Museum of Thessaloniki* (Thessaloniki, 1986), 9; J. Vokotopoulou, 'Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike', in *EYMOYΣIA: Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, J.-P. Descoeudres, ed. (Sydney, 1990), 85-6.

⁴⁸ Professor C. Rolley treats this problem in depth in his introduction to the *Convegno sulla Magna Graecia 1990: 'Bronzi in Messapia'*. I am grateful to him for sending me the script of his paper before publication.

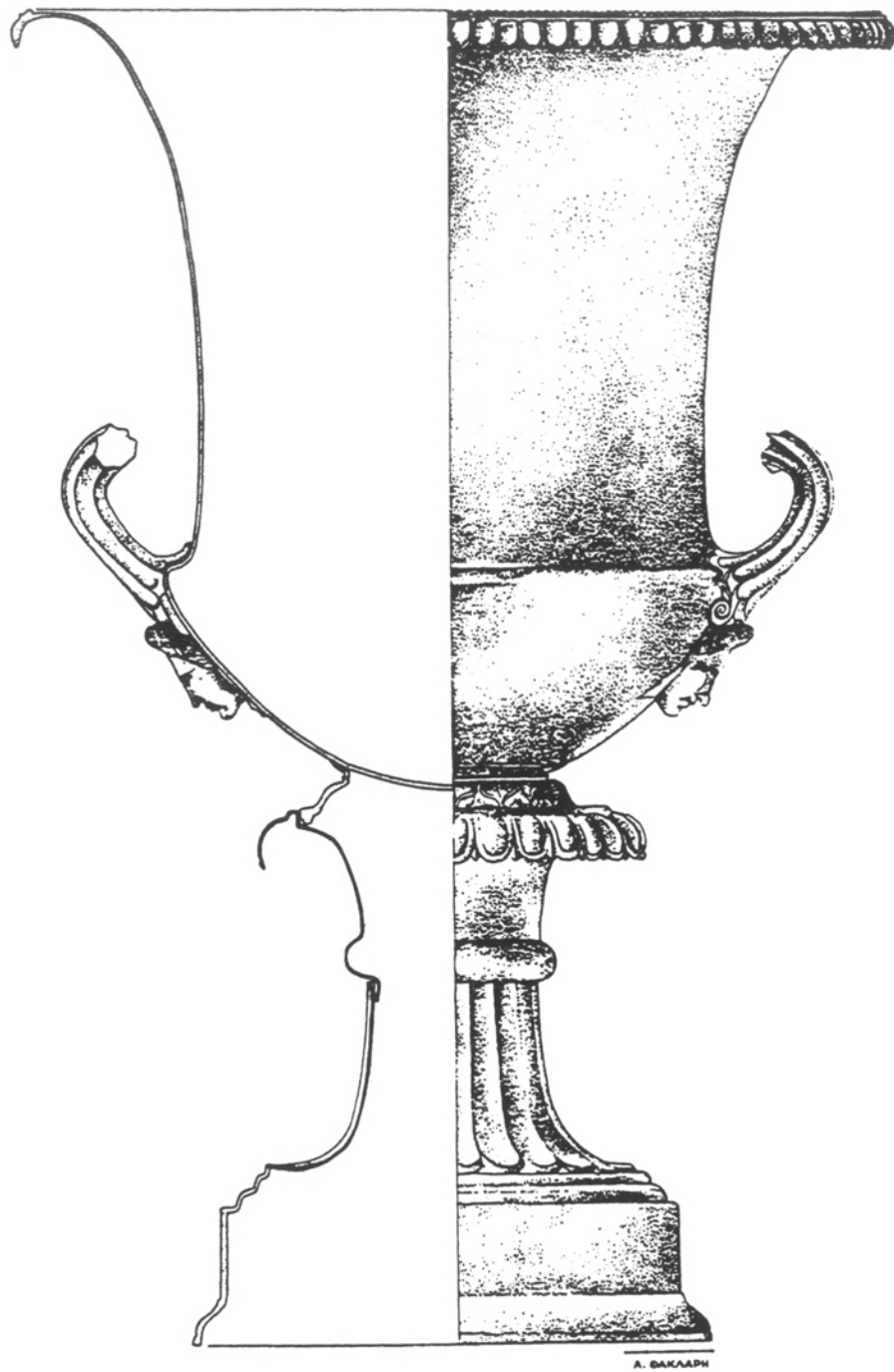

FIG. 1. Kalyx krater of Sevaste standing on its hypokreterion

FIG. 2. Double attachment of the handle

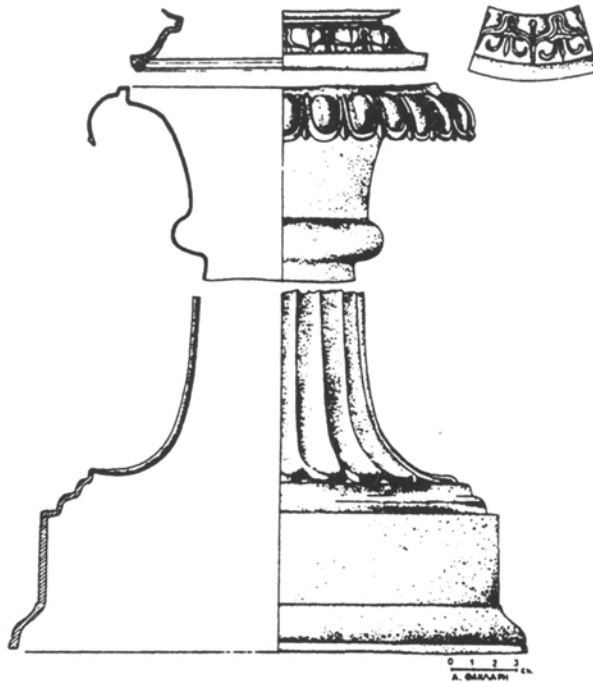

FIG. 3. Base and the stand (hypokreterion)

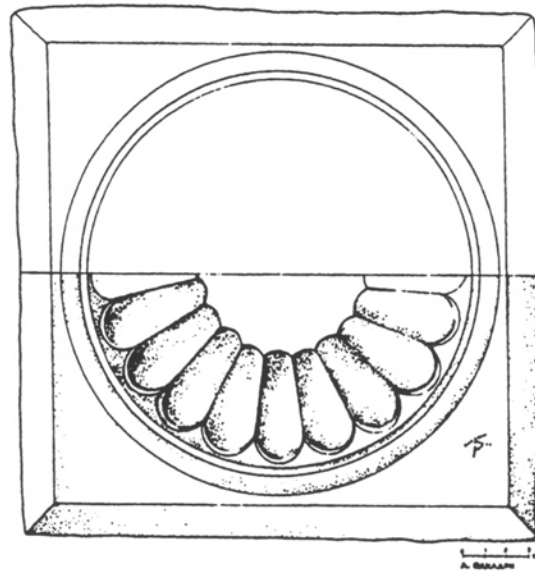
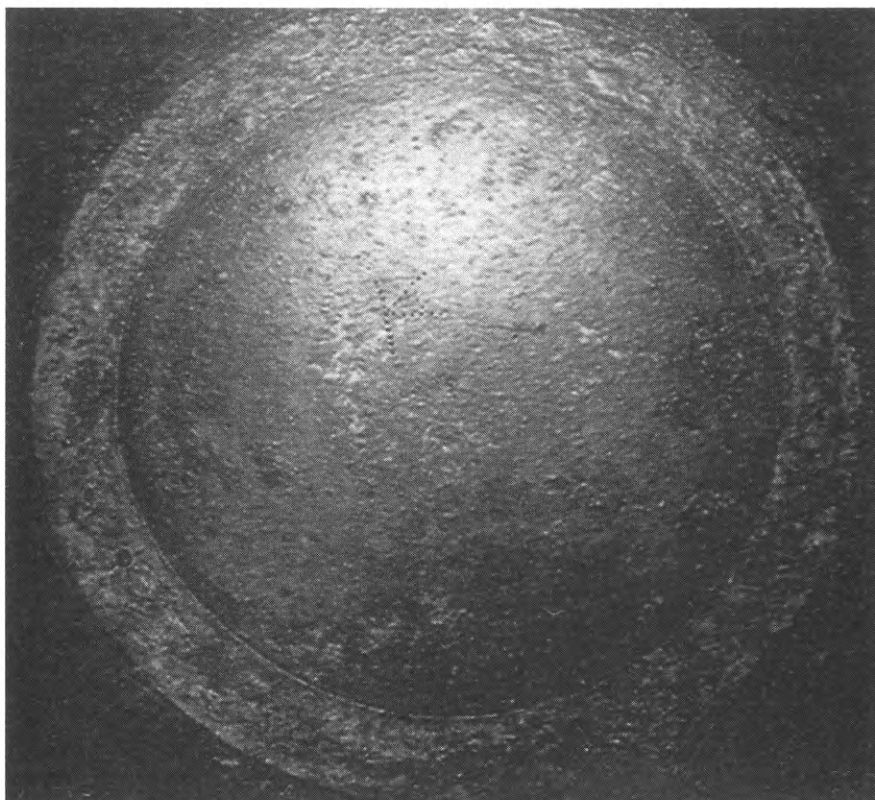

FIG. 4. Lower part of the stand viewed from above

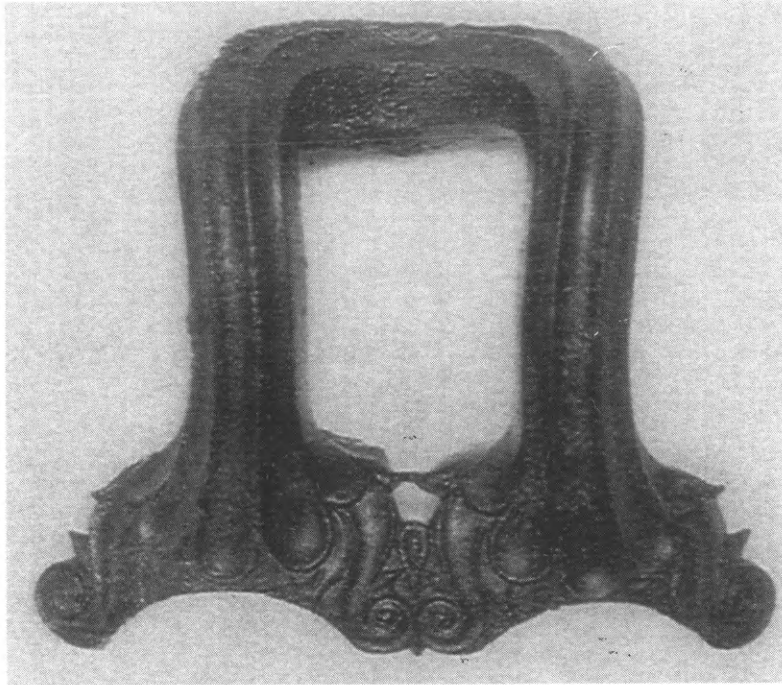
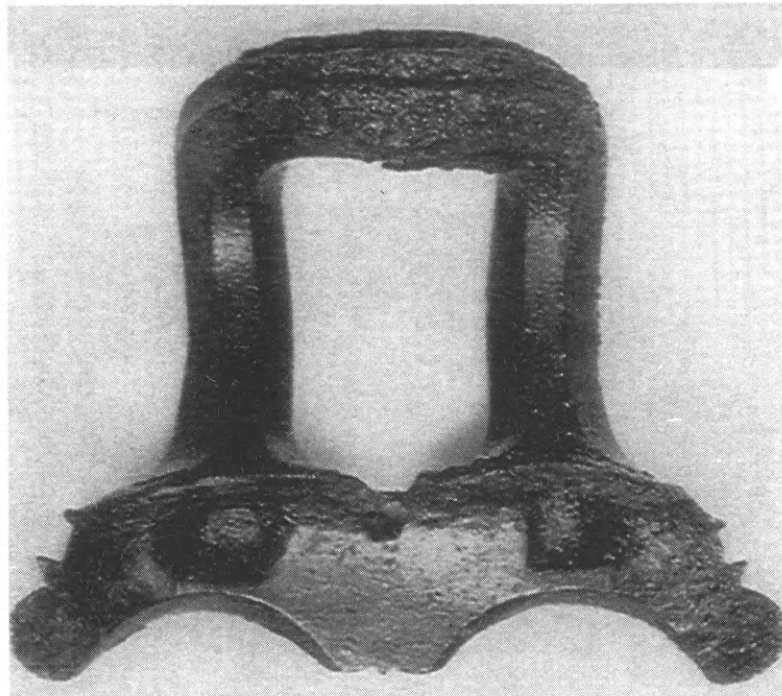
10.1. Kalix krater of Sevaste

10.2. Underside of the Sevaste krater

10.3. Base of the Sevaste krater

a*b*

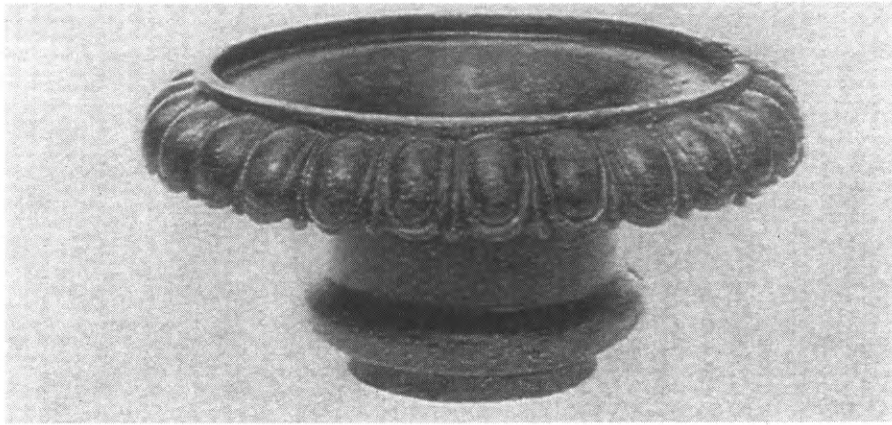
10.4. Outer and inner sides of a handle of the Sevaste krater

a*b**c**d*

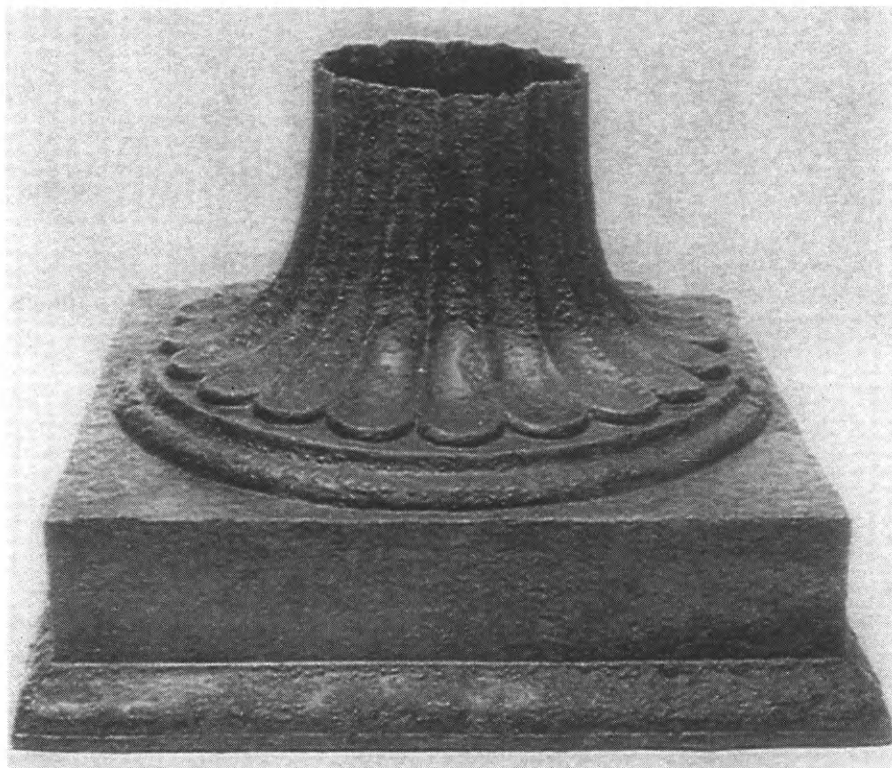
10.5. The four female heads from the attachments of the handles

a*b**c**d*

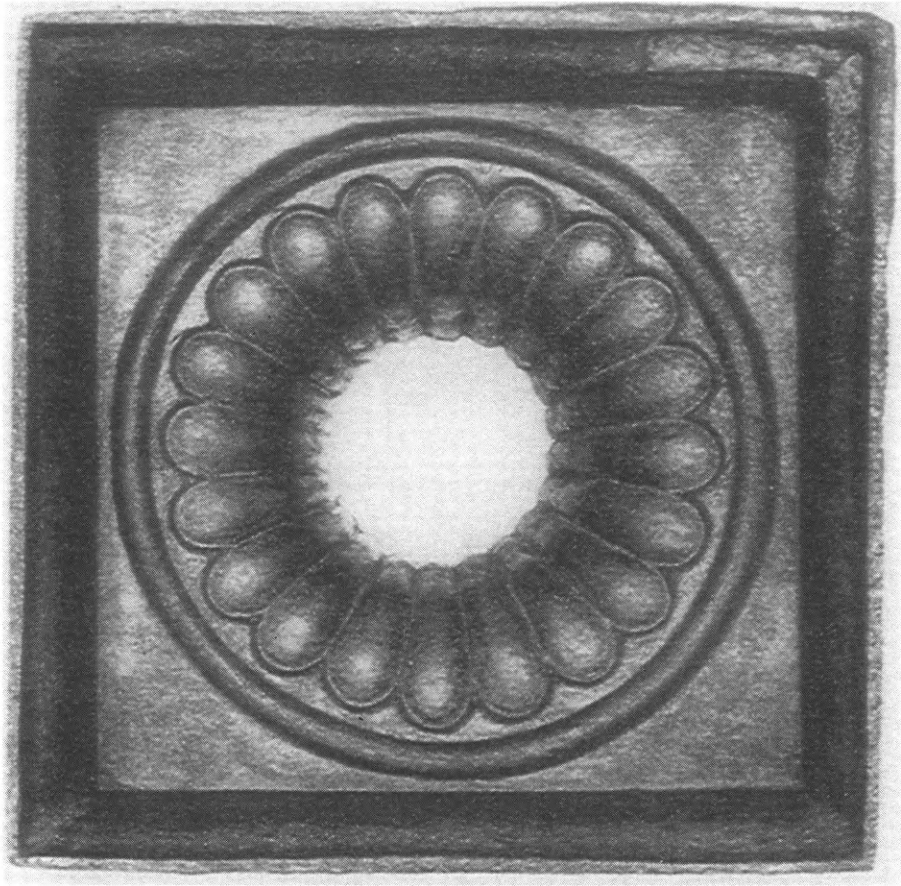
10.6. Inner side of the four heads

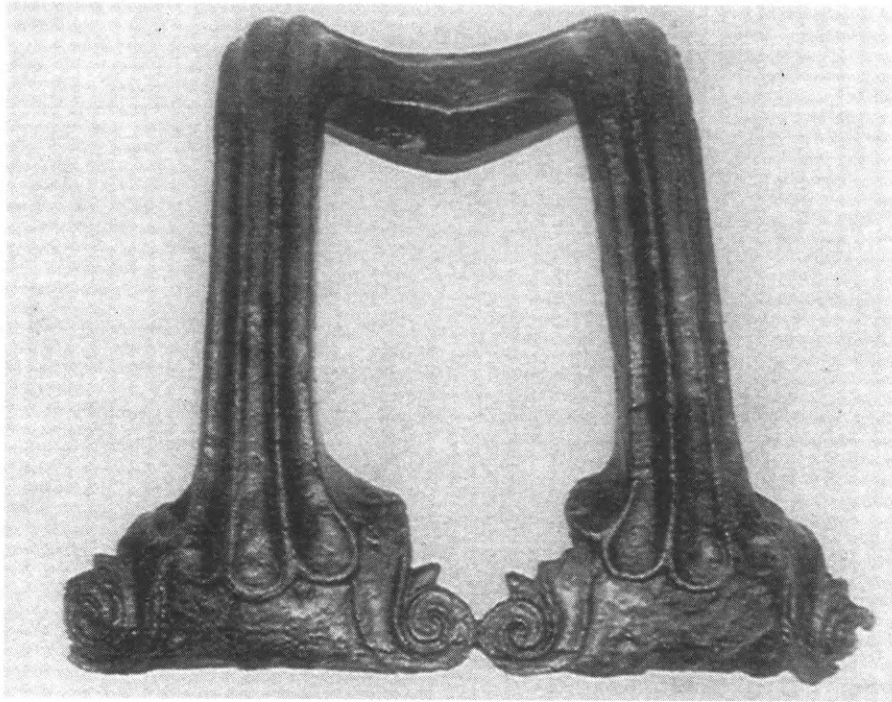
10.7. Upper part of the stand

10.8. Lower part of the stand

10.9. Square base of the stand as seen from below

10.10. Handle of a kalyx krater in the Museum of Pella

10.11. Head from the handle of a kalyx krater in the Museum of
Kastoria

ANCIENNES NÉCROPOLES DE LA CHALCIDIQUE

Le trident de la Chalcidique¹, sur le littoral Nord de l'Egée, riche en métaux, céréales et bois, avait attiré l'attention des Grecs du Sud dès l'époque mycénienne. Les nouvelles données des fouilles ont enrichi les témoignages selon lesquels le nucléus de certaines colonies, peut-être sous la forme d'un *emporion*, remonte à la première colonisation du XIIIe ou XIIe siècle avant notre ère. Des traditions littéraires justifient cette vue, comme par exemple celle qui raconte comment Scioné fut fondée par les Achéens, après la prise de Troie (Thuc., IV, 120, 1).

Les colons de la seconde grande vague de colonisation du VIIIe et du VIIe siècle étaient venus de l'Eubée et d'Andros, l'île des Cyclades la plus proche de l'Eubée. Chalcis colonisa la péninsule centrale de Sithonia et les plaines adjacentes de la partie Sud de la Mésogée; c'est à ces colonies qu'est dû le nom de Chalcidique, d'après la théorie prévalente². Erétrie colonisa la péninsule occidentale, nommée Palléné ou Kassandreia, ce dernier nom à l'époque hellénistique.

Les Andriens s'installèrent sur la côte

Nord-Est et sur l'isthme de la péninsule orientale, nommée Akté. L'intérieur de la Chalcidique fut occupé dès le commencement du VIIe siècle par les *Bottiaioi*, une tribu grecque que les Macédoniens avaient obligée à quitter le pays qu'ils occupaient entre les fleuves Axios et Haliacmon, dans la plaine centrale de la Macédoine (fig. 1).

Les villes de la Chalcidique ont connu un grand épanouissement économique pendant l'époque archaïque et au Ve siècle. Leurs monnaies d'argent circulaient partout dans le monde méditerranéen.

¹ Bibliographie fondamentale sur la topographie de l'ancienne Chalcidique: Zahrnt 1971; Müller 1987; Struck 1907.

² D'après une autre théorie le nom est dû au Χαλκιδι-κόν γένος, une tribu grecque différente des Chalcidiens de l'Eubée. Sur le débat scientifique, cf. Zahrnt 1971, 12 sqq., ainsi que Vokotopoulou 1990a, 125.

Fig. 1 - Carte des villes et des sites antiques de Chalcidique.

Sur la scène politique ces cités gagnent en importance pendant les guerres médiques : obligées de se soumettre aux Perses, elles leur fournissaient des bateaux et des munitions. Hérodote énumère les villes que la flotte perse aborda en se dirigeant vers Thermé, au sein du golfe Thermaïque, et cette description a été précieuse pour l'identification des sites archéologiques. Lors de leur retraite en 479, les Perses devastèrent Olynthe, la capitale des Bottiaïoi, et l'offrirent aux habitants de Toroné;

depuis lors Olynthe fut une cité chalcidienne.

Dans la seconde moitié du Ve siècle, pendant la guerre du Péloponnèse, les colonies de la Chalcidique se sont souvent trouvées sous la menace des Spartiates et des Athéniens. Elles appartenaient déjà pour la plupart à la Confédération Athénienne. Olynthe, devenue le siège de la Ligue des Chalcidiens, joua un rôle hégémonique dans les affaires de la Chalcidique, surtout dans la première moitié du IVe siècle, et jusqu'à sa destruction par Philippe en

Fig. 2 - Vue partielle de la nécropole d'Aghia Paraskevi.

348³. Cette date marqua la fin de la liberté et de la floraison économique du reste des cités de la Chalcidique; Toroné et Akanthos seront presque les seules à survivre.

De nouvelles villes fondées par les rois de la Macédoine, comme Kassandreia à l'isthme de Palléné, Ouranopolis à l'isthme d'Akté, Stratonikeia plus au Nord-Est, ont concentré le pouvoir politique, et cela jusque pendant l'époque romaine.

C'est seulement dans la dernière décennie que des fouilles systématiques se sont ajoutées à des fouilles d'urgence dans la Chalcidique. Les informations archéologiques que nous en retirons sont très abondantes. Olynthe demeure cependant jusqu'à présent la ville la mieux connue par les fouilles américaines d'avant la seconde guerre mondiale (Robinson 1929-1952). Les fouilles australiennes à Toroné⁴ et

celles du Service Archéologique grec à Mendé⁵ sont encore au stade de sondages, très fructueux d'ailleurs.

Les fouilles de sauvetage nous portent directement vers les cimetières des anciennes villes. Ce n'est pas une coïncidence; la plupart des colonies du littoral avaient la coutume

³ Zahrnt 1971, 57-91; Gude 1933; Hammond 1979, 296 *sqq.*

⁴ Des rapports préliminaires ont été publiés par le professeur A. Cambitoglou dans les *PAE* des années 1975, 1977, 1978, 1981, 1982, 1984, 1986, et dans *MeditArch*, 1, 1988 et 3, 1990.

⁵ Voir les rapports des fouilles par J. Vokotopoulou, *AEMTH*, 1, 1987, 280-282; 2, 1988, 331-337; 3, 1989, 409-417; 4, 1990, 399-401.

Fig. 3 - Aghia Paraskevi. Tombe de femme.

Fig. 4 - Aghia Paraskevi. Tombe de guerrier.

d'enterrer leurs morts au bord de la mer, dans le sable; or, le meilleur endroit pour les constructions touristiques modernes c'est, bien sûr, le bord de la mer. Cette identité de choix mena à la découverte des nécropoles d'Akanthos, de Nikètè, de Mendè et de Polychrono. D'autre part, l'expansion de certaines agglomérations de l'intérieur mena à la localisation des cimetières de Aghia Paraskevi et récemment de Thermi, dans la plaine d'Anthémous, qui borde au Nord-Ouest le cœur de la Chalcidique.

Je vais vous présenter brièvement les nécropoles de Aghia Paraskevi et d'Akanthos, puisque ce sont des fouilles dirigées par mes collègues et non publiées encore.

La plaine d'Anthémous, au Sud-Est de Thessalonique, était occupée par un grand nombre de sites antiques. Le cimetière archaïque de **Aghia Paraskevi** (Sismanidis 1987) couvre une étendue de 4000 m² au pied de la colline occupée par l'habitat anonyme auquel il appartient (fig. 2). Les 500 tombes sont alignées le long d'une petite rivière, ou plutôt un torrent, à distances régulières et en rangs parallèles qui suivent la courbe dessinée par le lit du torrent. Il n'y a aucun cas de superposition et la régularité de l'arrangement montre que la position de chaque tombe était visible; cependant, on n'a pas trouvé de stèles funéraires; nous supposons qu'un humble tumulus formait le sèma de la sépulture.

95 % des tombes étaient des cistes, ou des simples sarcophages en pierre (fig. 3), les autres étaient de simples fosses, tandis que deux jarres contenaient des enfants. Presque les deux tiers des sépultures ont été trouvées intactes; pour les autres, certaines avaient été détruites par le torrent, plusieurs pillées dès l'antiquité; les voleurs préféraient les tombes des femmes et enlevaient les bijoux en or et en

argent (fig. 3); leur travail fini, ils réparaient la partie de la ciste détruite en y ajustant des pierres ou des tuiles. Les tombes étaient individuelles; les morts de sexe masculin étaient orientés vers l'Est et les femmes vers l'Ouest. La même différence dans l'orientation a été observée dans les nécropoles archaïques de Sindos (Despoinis 1983), près de Thessalonique, et de Thermé⁶, à peu de distance de Aghia Paraskevi.

Les squelettes, en très mauvais état, n'ont pas encore été étudiés. D'après les offrandes et l'orientation, sur 339 défunts, 169 étaient des hommes et 170 des femmes; parmi eux on compte 73 enfants de moins de 12 ans. On remarque que les sépultures des nourrissons manquent, comme à Sindos, ou à Vitsa, en Epire.

L'inventaire du mobilier funéraire est très riche. Les offrandes déposées à l'intérieur des tombes datent de la période 570-500 avant notre ère. Aux hommes et aux garçons, on offrait une paire de lances de fer, une épée, des couteaux, plus rarement des casques de bronze (fig. 4). Les femmes et les jeunes filles étaient parées de bijoux en or ou en argent, de perles en ambre et en verre. Des bandes d'or en losange couvraient la bouche du mort (fig. 5) et un grand nombre de lamelles très fines en or ornaient les vêtements et les objets de fer ou de bronze. Les mêmes coutumes ont été constatées ces dernières années dans les cimetières

⁶ Un rapport sur les fouilles menées par Kalliopi Lazaridis sera publié dans *AEMTH*, 5, 1991.

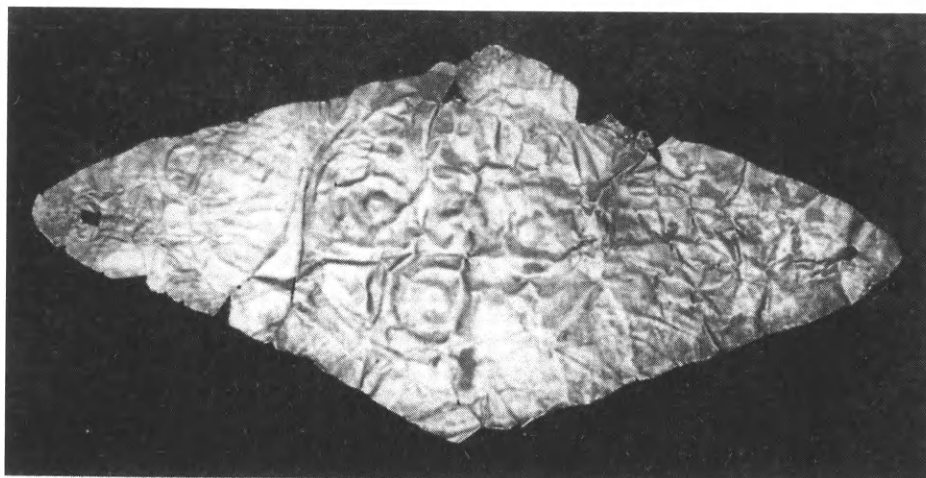

Fig. 5 - Aghia Paraskevi. Losange en or (Éch. 1/1).

Fig. 6 - Aghia Paraskevi. Calice de Chios. (Éch. 1/2).

archaïques de la Macédoine occidentale (Verghina, Aiané), à Sindos et à Thermé.

Un nombre important de vases d'argile était déposé dans toutes les tombes (près d'un millier a été recueilli). Outre les vases locaux en bucchero gris, on compte de belles importations de l'Attique, de Corinthe et de Chios (fig. 6).

Des nécropoles avec tombes à ciste de la région de Thessalonique, passons maintenant aux colonies de la Chalcidique, dont les cimetières enfouis dans le sable marin offrent une image tout à fait différente.

Akanthos est située à 2 km au NO du canal que Xerxès fit creuser à travers l'isthme d'Akté. Colonie des Andriens, fondée au VIIe siècle, membre de la Confédération athénienne au Ve, ensuite amie des Spartiates, elle a été une des rares villes

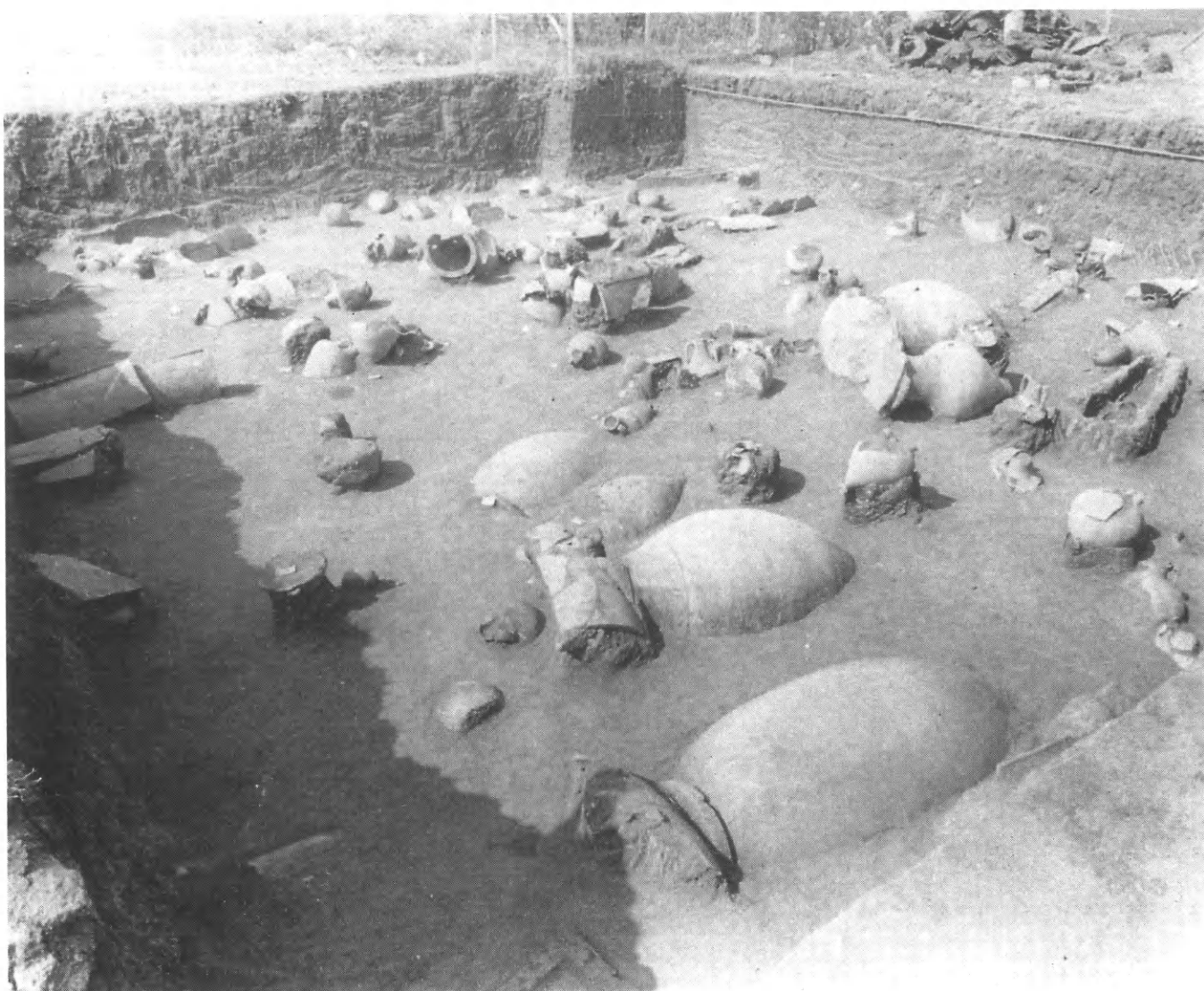

Fig. 7 - Ierissos-Akanthos. Vue partielle de la nécropole.

de la Chalcidique qui ait survécu jusqu'à nos jours aux changements politiques et aux catastrophes naturelles.

La petite ville de Ierissos est en partie bâtie sur le cimetière d'Akanthos⁷. En 1992, nous avons fêté le XXe anniversaire des fouilles de ce vaste cimetière. Son étendue dépasse 60

⁷ Des rapports sur les fouilles d'Akanthos ont été publiés par Giouris 1971; par A. Rhomiopoulou, dans les volumes *ADelt*, 28, 1973 - 37, 1982; ensuite par E. Trakosopoulou. Un résumé des fouilles menées jusqu'en 1986 a été publié par Trakosopoulou 1987.

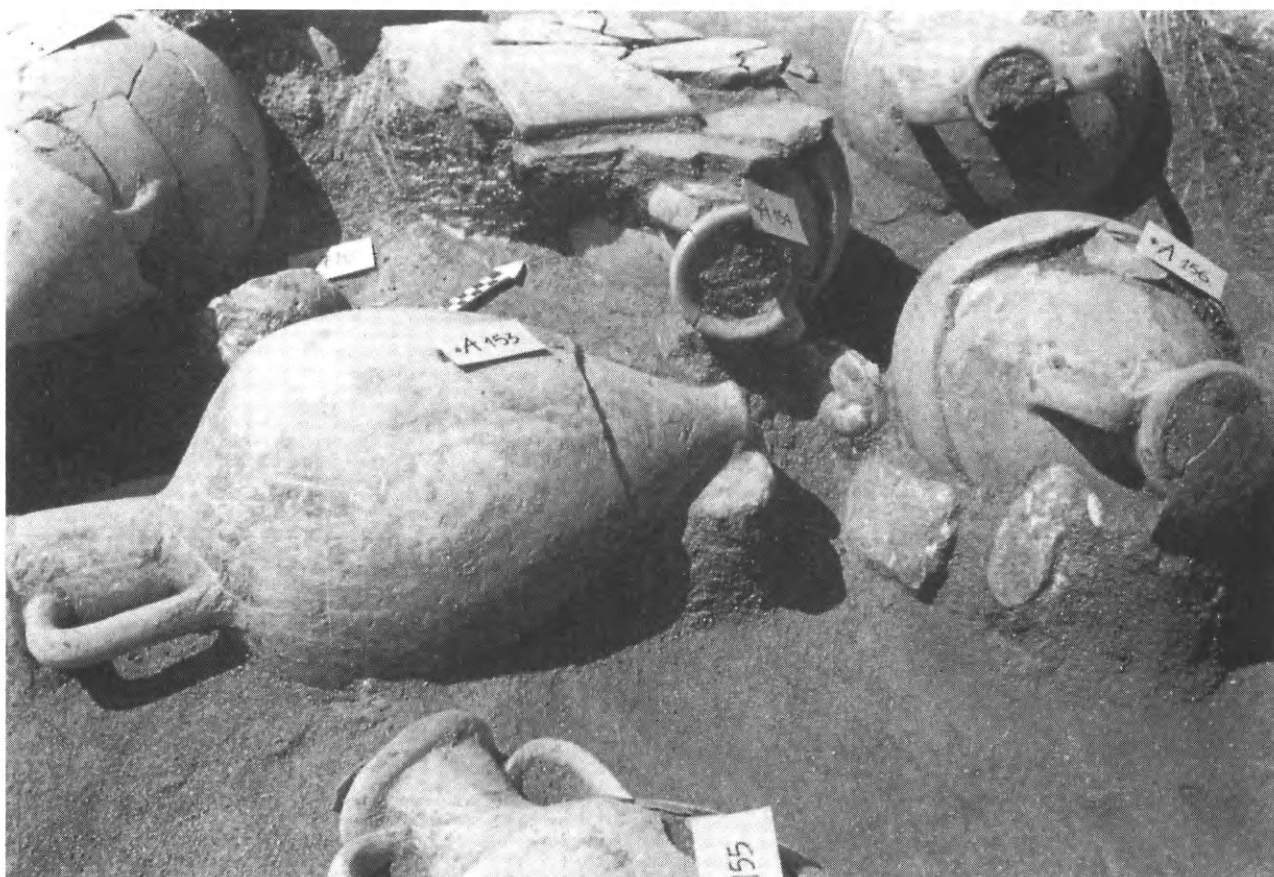

Fig. 8 - Ierissos-Akanthos. *Enchytrismoi*.

hectares et nous en avons fouillé environ un quart, qui a donné plus de 7000 enterrements (fig. 7).

Enfouies dans le sable, en deux ou trois couches superposées, alignées le long de la mer, les tombes d'Akanthos présentent une assez grande variété de types.

Les *enchytrismoi* (*in chytra*) (fig. 8), inhumations des adultes dans de grandes jarres domestiques et des enfants et nouveaux-nés dans des vases souvent de petites dimensions (amphores, hydries), sont le type prédominant. Pour la couche supérieure de l'époque romaine

et hellénistique, la plupart des morts étaient déposés dans de simple fosses, dont la forme ne peut pas être définie à cause du sable.

A l'époque classique on rencontre assez souvent l'incinération incomplète (Parlama 1978), une combinaison d'incinération et d'inhumation (fig. 9). Le mort était brûlé sur un bûcher posé sur la fosse de la tombe ou à côté; on prenait soin d'éteindre à temps le feu, de façon à ce que le squelette conserve sa forme à l'intérieur de la tombe; la majorité des incinérations sont des tombes d'adultes; les fosses à incinération avaient les parois couvertes de

Fig. 9 - Ierissos-Akanthos.
Squelette présentant des traces d'incinération.

briques crues. L'usage dominant était cependant l'inhumation: on déposait le mort dans des fosses simples, ou bien enduites d'argile, surtout dans des tombes à tuiles. La nécropole comptait aussi un nombre considérable de sar-

cophages d'argile. Les enfants étaient déposés dans des vases. On a souvent remarqué sur le squelette des bébés une ou deux petites pierres plates.

A l'époque archaïque l'inhumation est beaucoup plus fréquente que l'incinération. Les adultes étaient enterrés dans des fosses ou des sarcophages ioniens dont plusieurs sont clazoméniens. Les *enchytrismoï* étaient réservés aux enfants.

La densité des sépultures est grande, surtout pour les strates romaine et classique: ainsi on a pu fouiller 350 à 500 tombes dans une étendue de 150 m².

Plusieurs de mes collègues ont travaillé aux fouilles d'Akanthos et nous attendons prochainement les premières publications, qui seront d'un grand intérêt pour l'étude de la société de cette ville pendant huit siècles. On aura en particulier des informations importantes sur l'esclavage (Savopoulou 1987) et le code pénal: on a trouvé des squelettes enchaînés, d'autres portant de lourds anneaux de fer aux chevilles (fig. 10).

Ce qui frappe c'est le grand nombre d'enfants et nourrissons. Il n'y a pas de statistiques, mais la mortalité infantile était très forte. Les tombes d'enfants sont mêlées aux tombes des adultes. Les enfants étaient comblés d'offrandes: des simples jouets, des astragales, des statuettes d'animaux et de personnages, des bijoux précieux; des vases attiques de premier ordre ont été trouvés dans quelques tombes.

Un contraste remarquable entre la nécropole de Aghia Paraskevi et celles de la Macédoine centrale est l'absence d'armes et de parures de guerrier dans les tombes d'hommes. Il s'agit là en effet d'une société de commerçants qui entretiennent de bons contacts avec les côtes de l'Asie Mineure et le Sud.

Fig. 10 - Ierissos-Akanthos.
Squelette d'esclave.

oblongue, non loin de la mer. Des travaux publics ont tranché des maisons des VIe et Ve siècles bâties sur le versant Sud-Ouest de la colline; au pied de ce même versant s'étend le cimetière principal de la cité (fig. 11). Un petit groupe de tombes a été trouvé au bord de la mer; là il y avait des sépultures superposées, une pratique que l'on ne rencontre pas au grand cimetière.

La nécropole s'étend sur une légère pente. Entre les tombes se trouvaient des blocs de pierre dont certains semblent avoir été arrangés pour encadrer des sépultures ou pour retenir le sol; en tout cas il n'y avait pas de constructions régulières, de périboles par exemple. Les tombes voisines présentent souvent une orientation commune.

Les tombes datent du VIe au IVe siècle. La grande majorité sont des sépultures d'enfants. Sur un nombre total de 49 tombes fouillées jusqu'à présent, 30 appartiennent à cette catégorie, soit les 3/5. On compte plusieurs cas où deux nourrissons sont enterrés ensemble dans la même jarre.

La famille du défunt brûlait des offrandes près de la tombe. Ainsi avons-nous fouillé quatre bûchers à couches de charbon superposées, dont l'épaisseur totale peut atteindre 1,50 m et le diamètre 3 m (fig. 12). La terre carbonisée contenait des quantités de tessons de vases brûlés et des os d'animaux très fragmentaires. De temps en temps on avait nettoyé l'emplacement du feu en retirant les vases des libations précédentes; des accumulations de

Les fouilles récentes à Polychrono et Mendè ont mis au jour une partie des cimetières des deux colonies érétriennes.

Polychrono⁸ est situé sur la côte Est de Palléné. L'ancienne ville occupe une colline

⁸ Vokotopoulou 1990b; *Ead.*, *AEMTH*, 1, 1987, 282-284; 2, 1988, 317-322.

Fig. 11 - Cimetière de Polychrono. Tombes à tuiles et *enchytrismoï*.

vases des VIe et Ve siècles ont été ainsi découvertes entre deux feux. Les vases funéraires étaient déposés horizontalement sur le sol; l'ouverture était soigneusement fermée avec une dalle ou un amas de petites pierres. Les offrandes qui accompagnaient l'enfant mort n'étaient pas nombreuses à l'intérieur du vase; au contraire elles abondaient à l'extérieur, surtout parmi les pierres de l'embouchure. Les vases de petites dimensions, les terres-cuites,

surtout des animaux, les astragales en grande quantité sont les *ktérismata* les plus communs de la nécropole.

La tombe 14 par exemple, du deuxième quart du Ve siècle, dans une belle amphore peinte (fig. 13), dont l'inspiration vient de l'Eolide, contenait un bébé accompagné d'une cotyle corinthienne et d'astragales. Devant l'embouchure de l'amphore, on a recueilli trente cinq vases et treize terres cuites. Les

Fig. 12 - Polychrono. Zone d'offrandes et de vases rejetés.

amphores pithoïdes des sépultures enfantines portent une gracieuse décoration où les motifs végétaux et géométriques sont associés.

Dans le cas d'une autre tombe infantile, la n° 41 (fig. 14), deux jumeaux avaient été enterrés dans une petite fosse à moitié creusée dans le roc. Vingt-deux vases, dont vingt aryballes corinthiens forment le groupe le plus ancien de la nécropole, datant du second quart du VIe siècle (fig. 15).

Nous n'avons pas encore atteint les limites de ce cimetière bien endommagé par les fouil-

les clandestines, et la petite étendue fouillée jusqu'à présent ne permet pas d'en tirer des données définitives.

Les fouilles de **Mendè**⁹, la riche colonie d'Erétrie, ont commencé en 1986. On ne connaît rien de l'histoire de la ville avant le Ve siècle; on n'a aucune information, pas même

⁹ Voir *supra* n. 5,

Fig. 13 - Polychrono. Vase funéraire de la tombe 14.

mythologique, sur la date de la colonisation. D'après certains historiens, ce manque d'information est un indice que la colonie serait antérieure au VIIIe siècle. Les sondages sur l'acropole de Mendè leur ont donné raison: des tessons mycéniens et des imitations locales remontent au XIIIe siècle, à la fin de l'époque mycénienne; des fragments protogéométriques

sont semblables à ceux de Lefkandi. Une grande section stratigraphique que nous avons effectuée au bord de la mer a donné des couches successives d'une épaisseur de 5,50 m, datant du IXe au IVe siècle. Les couches géométriques et archaïques sont importantes et riches en céramique.

Les monnaies superbes de Mendè (Noe 1926), répandues dans toute la Méditerranée et le Proche Orient prouvent sa richesse au VIe et au Ve siècle; la production du vin a été à la base de son économie. Elle a été l'un des plus riches membres de la Confédération athénienne, mais la conquête de la Chalcidique par Philippe en 348 et sa destruction par les troupes macédoniennes ont arrêté brutalement son essor.

La nécropole de l'époque archaïque s'étendait au bord de la mer, sous le sable (Vokotopoulou 1990c) (fig. 16). Nous n'avons pu fouiller que sa partie Sud, le reste se trouvant sous le jardin d'un hôtel bâti dans les années soixante. Sur une longueur de 100 m et une largeur de 8 m, à une profondeur de 0,20 m jusqu'à 1 m, 241 sépultures ont été fouillées, datant de la fin du VIIIe et surtout du VIIe siècle.

Parmi les tombes, 177 étaient des enchytrismoi, 59 étaient de simples fosses creusées dans le sable et seulement 3 appartenaient à la catégorie des tombes à ciste.

Les morts étaient dans la proportion de 97,6% des nourrissons et des petits enfants (fig. 17); 2,4% étaient des adultes, enterrés là à une époque postérieure, au VIe siècle. Ces chiffres indiquent que, durant le haut archaïsme du VIIe siècle, cette partie du cimetière de

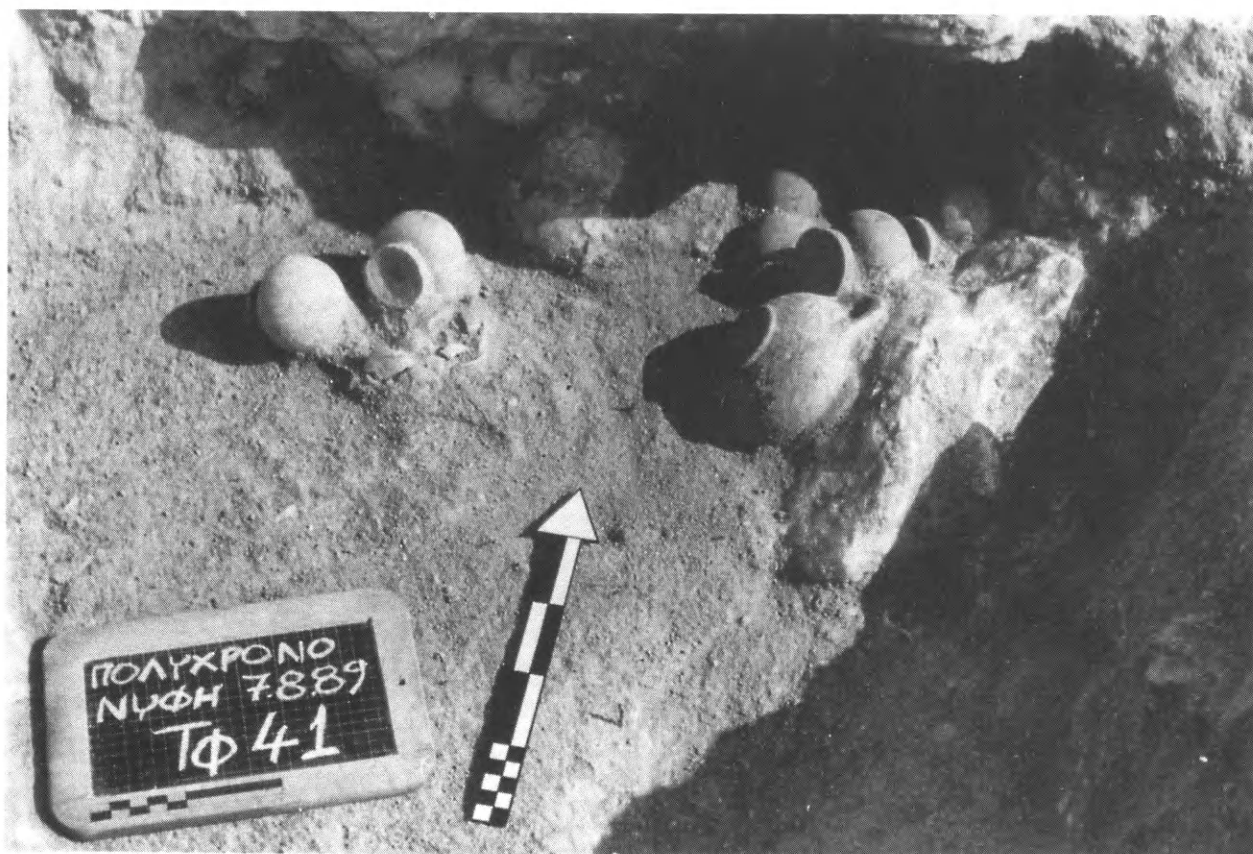

Fig. 14 - Polychrono. Tombe 41.

Fig. 15 - Polychrono. Aryballes de la tombe 41. (Éch. 1/2).

Fig. 16 - Mendé. Nécropole archaïque du littoral.

Mendé était réservée exclusivement aux morts de l'âge le plus tendre. La coutume d'enterrer séparément les petits enfants est connue en d'autres régions de la Grèce (Kurtz/Boardman 1979, 55, 71).

Comme à Aghia Paraskevi et à Ierissos, une barrière naturelle, la mer, a imposé, ou plutôt suggéré, une orientation des vases funéraires parallèle au front de mer, l'embouchure qui correspond à la tête du squelette étant dirigée vers l'Est. Dans certains cas quelques tombes,

alignées l'une à côté de l'autre, forment un groupe plus dense. On n'a pas pu constater l'existence d'un quelconque *sèma*, si ce n'est l'accumulation de sable au-dessus du vase funéraire.

L'embouchure de chaque vase était soigneusement fermée avec une dalle de pierre ou une tuile, parfois ajustée avec de l'argile. Dans quatre cas, à quelques centimètres au dessus du vase funéraire, on a remarqué une couche noire provenant des libations offertes sur le

Fig. 17 - Mendè. Tombe en *chytra* d'un bébé.

petit tumulus de sable qui devait couvrir la tombe.

Les vases funéraires de Mendè présentent un grand intérêt par leur forme et leur décoration. Il y a des petits vases tournés à la main, des amphores de type cycladique ou eubéen, montés sur un pied conique, troué, et qui portent une simple décoration géométrique gravée (fig. 18): des vases semblables ont été trouvés à Érétrie¹⁰ et aux Cyclades.

La majorité des vases, surtout les amphores

et les petits pithoi, sont couverts d'une décoration peinte en rouge ou en brun. L'usage d'ensevelir les petits enfants dans des vases peints vient probablement d'Érétrie. Certains pithoi

¹⁰ Kourouniotis 1903, *Ικ. ε.*, fig. 10; Boardman 1952, 14, fig. 16.

Fig. 18 - Polychrono. Amphore-cratère à décoration gravée.
(Échelle: 1/5).

Fig. 19 - Polychrono. Jarre à décor géométrique
macédonien. (Échelle: 1/10).

Fig. 20 - Polychrono. Amphore pithoïde
à décor éolien. (Échelle: 1/10).

portent une décoration purement géométrique directement associée à la tradition de la Macédoine Centrale (fig. 19); des vases semblables ont été trouvés dans les habitats proches du fleuve Axios, dans la plaine centrale de la Macédoine et même à Verghina.

L'organisation de la décoration peinte sur les amphores et les jarres rapproche ces œuvres gracieuses de la production et de l'esprit des Cyclades et de Corinthe plus qu'à ceux de la métropole de Mendè, Erétrie. Une forte influence de l'Eolide est facilement lisible sur les amphores pithoïdes et les stamnoi du VIIe siècle, autant pour la forme du vase que pour la composition du décor (Walter-Karydi 1970, pl. 5, fig. 3-4) (fig. 20).

A l'intérieur de ces amphores richement décorées on ne déposait qu'un petit vase, ou, dans la plupart des cas – 80% –, rien.

Seuls 6 parmi les 48 vases peints conte-

naient un objet. Il apparaît ainsi que le grand vase peint était considéré déjà comme une offrande précieuse. Il est très rare que l'on dépose plus d'un aryballe, comme c'est le cas de la tombe à fosse 198. Malheureusement nous ne savons pas si les tombes des adultes au VIIe siècle étaient plus riches en offrandes. Les tombes du VIe siècle, peu nombreuses, sont beaucoup plus riches, comme par exemple celle qui contenait six bustes en terre cuite, une statuette de type rhodien et un lécythe attique à figures noires.

Ce groupe de tombes, homogène du point de vue de l'âge des morts et de la datation, est important pour les informations qu'il peut nous fournir pour le VIIe siècle à Mendè; informations qui complètent l'image d'une ville à ruelles étroites et maisons bien bâties, que les fouilles effectuées à 100 mètres de la nécropole nous ont permis d'établir.

Références bibliographiques

Boardman 1952: BOARDMAN (J.), *Pottery from Eretria*. ABSA, XLVII, 1952, 1-48.

Despoini 1983: DESPOINI (K.), Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης, 1983.

Gude 1933: GUDE (M.), *A History of Olynthus with a prosopographia and testimonia*. Baltimore, 1933.

Hammond 1979: HAMMOND (N.G.L.), GRIFFITH (G.T.), *A History of Macedonia*. II, 550-336 B.C. Oxford, 1979.

Kourouniotis 1903: KOUROUNIOTIS (K.), 'Αγγελία 'Ερετρίας. AE, 1903, 2-38.

Kurtz/Boardman 1979: KURTZ (D.), BOARDMAN (J.), *Greek Burial Customs*. Oxford, 1979.

Müller 1987: MÜLLER (D.), *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Griechenland im Umfang des heutigen griechischen Staatsgebiets*. Tübingen, 1987.

Noe 1926: NOE (S.P.), *The Mende (Kalian-dra) Hoard*. New York, 1926 (Num. notes and monogr. Americ. num. soc., 27).

Parlama 1978: PARLAMA (L.), Καύσεις στο κλασικό νεκροταφείο της Ακάνθου. AAA, XI, 1978, 5-31.

Robinson 1929-1952: *Excavations at Olynthus* (D.M. Robinson dir.), I-XIV. Baltimore, 1929-1952.

Savopoulou 1987: SAVOPOULOU (Th.), Σκλάβοι στο νεκροταφείο της Ιερισσού.

In: Χρονικά της Χαλκιδικής. Παράρτημα, I, 1987, 97-100.

Sismanidis 1987: SISMANIDIS (K.), Τα αρχαϊκά νεκροταφεία της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης. *In: AMHTOS*, dédié au professeur Manolis Andronikos. Thessaloniki, 1987, 787-816.

Struck 1907: STRUCK (A.), *Makedonische Fahrten, I. Chalkidike*. Vienne-Leipzig, 1907 (Zur Kunde der Balkanhalbinsel, IV).

Trakosopoulou 1987: TRAKOSOPOULOU (E.), Οι ανασκαφές στην αρχαία Ακανθο. *In: Χρονικά της Χαλκιδικής. Παράρτημα, I, 1987, 83-95.*

Vokotopoulou 1990a: VOKOTOPOULOU (J.), Νέα τοπογραφικά στοιχεία για την χώρα των Χαλκιδέων. *In: Μνήμη Δημητρίου Λαζαρίδη. Cité et territoire en Macédoine et Thrace antiques. Actes du coll.*

d'archéol. (Kavala, 1986). Thessalonique, 1990 (Recherches franco-hell., I), 109-133.

Vokotopoulou 1990b: VOKOTOPOULOU (J.), Polychrono. A new archaeological site in Chalkidike. *In: Ευμουνσία. Studies in honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney 1990, 79-86.

Vokotopoulou 1990c: VOKOTOPOULOU (J.), MOSCHONESIOTI (S.), Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης. *AEMTH*, 4, 1990, 411-415.

Walter-Karydi 1970: WALTER-KARYDI (H.), Aeolische Kunst. *AK*, 7, 1970, 3-18.

Youri 1971: YOURI (E.), Νεκροταφείον Ιερισσού. *ADelt*, 26, 1971, 393-395.

Zahrnt 1971: ZHRNT (M.), *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5 und 4 Jahr. v. Chr.* München, 1971 (Vestigia, XIV).

I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΜΟΛΟΣΣΙΚΗΣ ΚΩΜΗΣ
ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ ΖΑΓΟΡΙΟΥ

Μέχρι πριν 25 χρόνια, όταν ακόμη ο αμαξιτός δρόμος χρησιμοποιούνταν σπάνια από τα τροχοφόρα και πολύ συχνότερα από πεζούς, καθώς ο οδοιπόρος ανηφόριζε την τελευταία στροφή του δρόμου πάνω από τη Βίτσα, διέσχιζε ένα ανεμοδαρμένο πέραςμα με στενά βαθμιδωτά λιβάδια κατάφυτα από δρυς. Φθάνοντας στο ψηλότερο σημείο, στην θέση «Γενίτσαρη», ξαπόσταινε για λίγο αντικρύζοντας το πανόραμα του Μονοδενδρίου. Δεν θα φανταζόταν ποτέ ότι μόλις είχε βαδίσει πάνω από τα ερείπια ενός αρχαίου χωριού και ότι εκείνη την στιγμή σε μικρό βάθος κάτω από τα πόδια του αναπαύονταν οι άνθρωποι που κάποτε ζούσαν εκεί. Όλα ήταν τόσο καλά προφυλαγμένα από την φύση, ώστε καμμία παράδοση, κανένας θρύλος δεν μαρτυρούσε τα μυστικά της γης.

Για τον λόγο αυτό, εκείνο τον Οκτώβριο του 1965 φάνηκε απίστευτο το τηλεφώνημα του Έκτακτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κώστα Θεοδοσίου, ότι στο σκάψιμο της κοινοτικής δεξαμενής της Βίτσας οι εργάτες εύρισκαν αρχαία αντικείμενα. Ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ηπείρου και νεοεκλεγμένος τότε Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Σωτήριος Δάκαρης ανέθεσε στην νεοδιορισμένη Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ιουλία Κουλείμάνη την έρευνα της υπόθεσης και στη συνέχεια την διενέργεια της ανασκαφής. Αναγνωρίζοντας αμέσως την σπουδαιότητα των ευρημάτων για την ιστορία του τόπου, με κάθε τρόπο και κυρίως με την επιστημονική και ηθική συμπαράσταση βοήθησε την Επιμελήτρια να προχωρήσει τα επόμενα χρόνια στην συστηματική έρευνα του χώρου¹. Στις γόνιμες συζητήσεις μαζί του και στα πρωτοπόρα γραπτά του ακάματου ερευνητή της Ηπείρου στηρίχτηκε μετά η επιστημονική επεξεργασία των ευρημάτων. Η δημοσίευση των νεκροταφείων της Βί-

1. Σύντομες περιληπτικές αναφορές στην ανασκαφή του οικισμού και των νεκροταφείων δόθηκαν από την συγγραφέα στο *ASAtene* LX N.S., XLIV (1982) σ. 77 κ.ε., Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., και στα Πρακτικά του Συνεδρίου *L' Illyrie Méridionale et l' Epire dans l' Antiquité*, Clermont Ferrand II, 1984, σ. 54-64: J. Vokotopoulou, «Vitsa, Organisation et cimetières d' un village Molosse». Σχέδιο και περιγραφή του οικισμού δόθηκε από το N.G.L. Hammond, στο συμπλήρωμα της *CAH*, III, I, 1982, σ. 636-639 και τον Σωτήριο Δάκαρη, στον τόμο *Palast und Hütte*, Mainz 1982, σ. 357-59: S. Dakaris, «Von einer Kleinen ländlichen Ansiedlung des 8-4. Jhs v. Chr. zu einer spätklassischen Stadt in Nordwest Griechenland».

τας² θα συναντούσε πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες και δεν θα ήταν καρποφόρα εάν δεν είχε προηγηθεί ο Σωτήριος Δάκαρης, ο αρχαιολόγος που άνοιξε νέους ορίζοντες στην επιστημονική έρευνα της αρχαίας Ηπείρου. Με ευγνωμοσύνη θα ανατρέχουμε οι νεώτεροι αρχαιολόγοι στα έργα του, ιδιαίτερα στις μελέτες για τους αρχαίους οικισμούς και πόλεις της Ηπείρου. Η παρουσίαση ενός αρχιτεκτονικού θέματος από την Βίτσα, στον τόμο που αφιερώνεται στο έργο του, αποτελεί ελάχιστο φόρο τιμής στην προσωπικότητά του.

Το τοπίο, λοιπόν, στη θέση Γενίτσαρη της Βίτσας, αλλά και ο τρόπος ζωής άλλαξε 25 χρόνια μετά την έναρξη της ανασκαφής (φ. 1). Το αυτοκίνητο τώρα, σπάνια ο οδοιπόρος, περνά κατά μήκος ενός περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου. Οι λιθόκτιστοι τοίχοι των αρχαίων σπιτιών και οι πλακόστρωτες αυλές τους λίγο διαφέρουν από τις αντίστοιχες κατασκευές στα σύγχρονα ζαγορίσια χωριά, υπάρχει όμως κάτι διαφορετικό στα σχέδια των σπιτιών και στην οργάνωση του χώρου, που κάνει και τον πιο ανίδεο επισκέπτη να σταματήσει και να προσπαθήσει να λύσει τις απορίες του.

Στον στενόμακρο αυχένα, πλάτους από 10 έως 20 μ. και μήκους 120 μ., σε υψόμετρο 1030 μ., τα μικρά αρχαία σπίτια συνωστίζονται, σε περιορισμένο αλλά τακτικά οργανωμένο χώρο (σχ. Ι, φ. 2-3). Δύο βραχώδεις λόφοι υψώνονται απότομα στα ανατολικά και στα δυτικά. Στον δυτικό εντοπίστηκε μικρό τμήμα τείχους γεωμετρικών χρόνων³, αλλά κανένα ίχνος οικισμού στα ευήλια προς νότο πλατώματα και των δύο λόφων. Η εγκατάσταση έγινε, αντίθετα απ' ότι θα περίμενε κανείς, στον εκτεθειμένο στους βόρειους ανέμους αυχένα, ίσως τον μόνο ελεύθερο από τα δάση και κατάλληλο για θερινή διαμονή, μια και οι κάτοικοι της αρχαίας κώμης δεν μπορεί παρά να ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι. Στο δυτικό λόφο πάντως υπήρχε μικρή οχυρωμένη ακρόπολη, καταφύγιο σε περίπτωση κινδύνου.

Από τα δύο υψώματα θα πρέπει και στην αρχαιότητα να κατολίσθαιναν πέτρες και χώματα, γι' αυτό και στα κατώτερα πρηνή του δυτικού παράλληλοι αναλημματικοί τοίχοι, καμπύλοι και ευθύγραμμοι, συγκρατούσαν τις κατολισθήσεις. Συχνά ο χώρος μεταξύ δύο αναλημμάτων διαμορφωνόταν σε κατοικία ιδιόμορφου στενόμακρου σχήματος. Δεν γνωρίζουμε πως ήταν η αντίστοιχη διαμόρφωση στα πρηνή του ανατολικού λόφου, επειδή έχουν κοπεί από την διάνοιξη του δρόμου.

Στη βόρεια και στη νότια έξοδο του αυχένα εκτείνονταν τα νεκροταφεία του οικισμού, μεγαλύτερο το νότιο και μικρότερο το βόρειο, που καλύπτουν πέντε αιώνων χρονική περίοδο, από τον 9ο ως τον 4ο αι. π.Χ. Με αυτούς τους φυσικούς και από τον άνθρωπο επιβεβλημένους περιορισμούς, το αρχαίο χωριό είχε στενόμακρη

2. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιάς μολοσσικής κώμης*, Α-Γ, Αθήνα 1986.

3. ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 596-7, πίν. 413 ε.

ανάπτυξη. Μέχρι τον 5ο αιώνα καταλάμβανε ακόμα μικρότερο χώρο και το προς νότο όριό του ήταν ένα ισχυρό εγκάρσιο τείχος (σχεδ. I, φωτ. 4) μήκους 13,50 και πλάτους 1-1,5 μ. του οποίου η λίθινη υποδομή είχε ύψος 1 μ.: η ανωδομή θα ήταν από άψητες πλίνθους, όπως και στα σπίτια. Το τείχος αυτό θα χρησίμευε για αμυντικούς σκοπούς, εφ' όσον έκλεινε τελείως το πέραςμα. Πρέπει να κατασκευάστηκε στους αρχαϊκούς χρόνους. Στα τέλη του 5ου αι. υπήρξε ανάγκη να επεκταθεί το χωριό προς τα νότια, έξω από το τείχος, που έχασε έτσι τον αμυντικό του χαρακτήρα. Πιθανώτατα χρησίμευε πλέον ως λιθόστρωτος δρομίσκος διερχόμενος μάλιστα ανάμεσα στην οικία Α και στον καμπύλο βοηθητικό χώρο που κτίστηκαν σε επαφή με το πρώην τείχος. Ο χώρος που ήταν διαθέσιμος ανάμεσα στο τείχος και στο νεκροταφείο, η «νότια επέκταση» όπως την ονομάσαμε, ήταν μικρός, γι' αυτό και νοτιώτερα από το νεκροταφείο κτίστηκαν και άλλα σπίτια του 4ου αι., όπως έδειξαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές.

Η νότια επέκταση της μολοσσικής κώμης δεν έγινε χωρίς σχέδιο. Περιλαμβάνει κυρίως ένα υπαίθριο πλακόστρωτο χώρο, την πλατεία του χωριού, που ορίζεται προς τον νότο από ένα λοξό τοίχιο, από τα δύο άκρα του οποίου ξεκινούν κατηγορικοί δρομίσκοι που οδηγούσαν στους πρώτους τάφους του νότιου νεκροταφείου. Η νότια επέκταση περιλαμβάνει τις αλληπάλληλες οικίες Β-Γ του 5ου-4ου αι. και ένα καλυβόσχημο βοηθητικό χώρο, ενώ στο ΝΔ άκρο της ενάλληλοι καμπύλοι αναλημματικοί τοίχοι προστάτευαν μια μικρή ομάδα τάφων του 9ου αι., τη μόνη που είχε ιδιαίτερη θέση έξω από τα νεκροταφεία, προφανώς επειδή επρόκειτο για τους τάφους ιδιαίτερα τιμωμένων προσώπων, ίσως των πρώτων οικιστών του χωριού.

Η μολοσσική κώμη της Βίτσας Ζαγορίου είναι αυτονόητο ότι θα ήταν σύγχρονη με τους τάφους των δύο νεκροταφείων, που την ορίζουν από ΒΑ και Νότια. Επομένως θα γνώρισε διάφορες φάσεις ανάπτυξης, από τον 9ο ως τον 4ο αι. π.Χ. Πραγματικά, στο κεντρικό τμήμα της διαπιστώθηκε η ύπαρξη αλληπάλληλων οικιστικών επιπέδων, όμως η φύση του πετρώδους εδάφους και οι έντονες κλίσεις, που ευνοούν την διάβρωση των επιχώσεων από τις βροχές, δεν επιτρέπουν ασφαλή και συνεχή στρωματογραφία. Είναι πάντως βέβαιο ότι υπήρξε εγκατάσταση γεωμετρικών χρόνων, που την διαδέχτηκαν λίγες κατασκευές της αρχαϊκής περιόδου. Η ανώτερη και σήμερα ορατή φάση ανήκει στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και είναι αυτή που σώζεται αρτιότερα, ώστε να έχουμε σαφή ιδέα της οργάνωσης του χωριού κατά την περίοδο που προηγήθηκε της εγκατάλειψής του.

Τα κτήρια του 4ου αιώνα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τύπων, επειδή σε κάθε περίπτωση έπρεπε η ανεγειρόμενη οικία να προσαρμοσθεί στο προσφερόμενο έδαφος. Οι οικίες Β-Γ (φ. 4) και Δ, που κτίστηκαν σε ανοικτό επίπεδο χώρο, είναι σχεδόν τετράγωνες, διαστάσεων 6x6,50 οι Β-Γ, και 7,5x6 μ. η Δ. (σχ. I). Στο εσωτερικό της Δ βρέθηκε νόμισμα του Φιλίππου Β. Είναι μονόχωρες, με την εστία στο κέντρο του δωματίου. Η Γ διαδέχθηκε την Β μέσα στον 4ο αιώνα, και έχει ελαφρώς μικρότερες διαστάσεις εκείνης: στο νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς της ήταν η είσοδος: την

θέση της μαρτυρεί ένα λιθόστρωτο πρόθυρο. Απέναντι από τις Β-Γ μια καλύβα σχήματος τεταρτοκυκλίου ακουμπούσε στο πρώην τείχος-λιθόστρωτο πια δρομίσκο - (φ. 4) και σε ένα ανάλημμα της δυτικής πλαγιάς. Η είσοδος ήταν από τον δρομίσκο με ένα κεκλιμένο προς το εσωτερικό πλακόστρωτο δάπεδο, στην άκρη του οποίου υπήρχε ένα πιθάρι και πιο δίπλα μία εστία. Επειδή η είσοδος ήταν από τον λιθόστρωτο δρομίσκο, θεωρούμε πιθανώτερο να χρησίμευε ως βοηθητικός χώρος της οικίας Α, που εφάπτεται επίσης στον δρομίσκο αντίστοιχα με την καλύβα. Ένας μάλιστα επιμελημένος κατασκευασμένος ανοικτός αγωγός διασχίζει εγκάρσια τον δρομίσκο ανάμεσα στις δύο κατασκευές, έχοντας κλίση προς το εσωτερικό της οικίας Α, όπου υπήρχαν δύο πιθάκια. Η Α έχει ορθογώνιο σχήμα, διαστ. 8,30x3,65 μ., και χρησιμοποιεί ως νότιο και δυτικό τοίχο το λιθόστρωτο δρομίσκο και τον κατώτερο αναλημματικό τοίχο του δυτικού υψώματος. Έχει δύο δωμάτια και η κύρια είσοδος ήταν βαθμιδωτή, στην ΒΔ γωνία της. Όντας σε χρήση τον 4ο αι. κτίστηκε πιθανώτατα τον 5ο αιώνα, πάνω από τα ερείπια δύο αλληπάλληλων καμπύλων οικιών, γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

Τον 4ο αιώνα ήταν σε χρήση και η μεγαλύτερη οικία της κώμης, η Ζ, διαστάσεων 13,50x6,50 μ. (σχ. Ι, φ. 3). Αρχικά ελλειψοειδούς σχήματος, μετατράπηκε σε απλή αψιδωτή με την προσθήκη ορθογώνιας επέκτασης στο νότιο τμήμα της, που είναι κτισμένο πάνω σε παλαιότερα καμπύλα θεμέλια. Μονόχωρη, παρά τις μεγάλες διαστάσεις της, είχε μία ορθογώνια εστία περίπου στο κέντρο της. Κινητά ευρήματα μέσα στις οικίες που αναφέραμε μέχρι τώρα δεν υπήρξαν, εκτός από δύο μικροσκοπικά αγγεία δίπλα στην εστία της Ζ. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν κανονικά από τους ενοίκους τους, που απεκόμισαν τα υπάρχοντά τους.

Δεν συνέβη το ίδιο όμως με την οικία Η, δυτικά από την Ζ. (σχ. Ι, φ. 3.). Κτισμένη με ξερολιθιά σχεδόν μέχρι το ύψος της σκεπής, στον στενό χώρο ανάμεσα στα δύο κατώτερα αναλήμματα του δυτικού υψώματος, έχει μήκος 10 μ. και πλάτος μόνο 2,50. Μονόχωρη, με εστία στην ΝΔ γωνία, κάηκε όταν ήταν ακόμη σε χρήση. Πάνω στο πήλινο δάπεδο βρέθηκαν τα καμένα εγκάρσια δοκάρια, που σε αποστάσεις 0,80 μ. στήριζαν την στέγη, που ήταν φτιαγμένη, όπως και στα άλλα σπίτια που περιγράψαμε μέχρι τώρα, από κλαδιά αλειμμένα με πηλό. Την πτώση της στέγης ακολούθησε η κατακρήμνιση της ανωδομής, εν μέρει από άψητες πλίνθους και ξερολιθιά. Μέσα στο σωρό του στρώματος καταστροφής βρέθηκε ένα άριστης διατήρησης φρυγικού τύπου κράνος⁴, σε χρήση τότε από τον μακεδονικό στρατό, δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, και πάνω στο δάπεδο μια πήλινη λεκανίδα με προχοή, καθώς και λίγα θραυσμένα μελαμβαφή, που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

4. J. Vokotopoulou, «Phrygische Helme», AA 1982, σ. 497-520. Τόμος «Μακεδονία» της Εκδοτικής Αθηνών, σ. 165, εικ. 106.

Τα μονόχωρα αυτά σπίτια αποτελούν την μεταφορά σε λίθινη κατασκευή των καμπύλων και ορθογώνιων κλαδόπλεκτων καλυβιών των νομάδων. Το ύψος των λίθινων τοίχων διέφερε από οικία σε οικία, δηλαδή σε άλλες βρέθηκαν ογκώδεις λιθοσωροί από την διάλυση των τοίχων, σε άλλες πάλι φαίνεται ότι το κατώτερο μόνο τμήμα τους, ύψους 0,60-1 μ. ήταν λίθινο και η ανωδομή από άψητες πλίνθους. Η κάλυψη γινόταν με κλαδιά αλειμμένα με πηλό, ενώ πατημένος πηλός σε αλληπάλληλες στρώσεις αποτελούσε το δάπεδο. Η εστία διαμορφωνόταν με υπερυψωμένο πηλό, που μερικές φορές περιβαλλόταν από μακρόστενες πέτρες από φλύσχη.

Ένα άσχετο από την ανασκαφική έρευνα γεγονός, η ανόρυξη τάφρου για την τοποθέτηση σωλήνα ύδρευσης, υπήρξε η αφορμή για τον εντοπισμό και στην συνέχεια ανασκαφή ενός τελείως διαφορετικού σπιτιού, της οικίας Θ (σχ. II, φ. 5). Σε απόσταση 50 μ. ΒΔ από την οικία Ζ, σε επίπεδο και περίοπτο χώρο, αποκαλύφθηκαν το ένα μετά το άλλο τα τέσσερα δωμάτια της οικίας Θ, εξωτερικών διαστάσεων 11,65x13,70 μ. Η κατάσταση διατήρησής της είναι κακή, ιδιαίτερα η ΒΑ πλευρά της δεν σώζεται καθόλου, ενώ η διέλευση του σωλήνα από το μέσο του σπιτιού προκάλεσε αρκετές ζημιές στους τοίχους.

Η οικία Θ είναι προσανατολισμένη από ΒΔ προς ΝΑ, με είσοδο πιθανώτατα στην ΝΑ μακριά πλευρά. Οι τοίχοι σώζονται σε χαμηλό ύψος (0,30-0,60 μ.) και οι λίγες πεσμένες πέτρες που βρέθηκαν στο εσωτερικό του δωματίου 2 δεν δικαιολογούν την ύπαρξη μεγαλύτερους λίθινης ανωδομής. Αντίθετα, το παχύ στρώμα πηλού (0,40-0,50 εκ.) στο εσωτερικό των δωματίων 1 και 2 μαρτυρεί την από άψητες πλίνθους ανωδομή. Οι γωνίες των τοίχων είναι ενισχυμένες με μεγάλους γωνιόλιθους (φ. 6-7), ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι του δωματίου 1, ιδίως η ΝΔ και τμήμα της ΝΑ πλευράς του είναι κατασκευασμένοι με τετράπλευρους αδρά επεξεργασμένους ή και φυσικούς ογκολίθους. Οι εσωτερικοί τοίχοι αποτελούνται από μικρότερες παραλληλεπίπεδες πέτρες, με συνδετικό υλικό λίγη απλή λάσπη.

Μία άλλη μεγάλη καινοτομία —εκτός από τον αριθμό των δωματίων— στην οικία Θ είναι ότι ήταν καλυμμένη με κεραμίδες στέγης. Απλού λακωνικού τύπου με ανοικτές καμπύλες, από εύθρυπτο πορτοκαλέρυθρο πηλό, βρέθηκαν πεσμένες σε αλληπάλληλες στρώσεις κυρίως έξω και κατά μήκος του δωματίου 1 (φ. 8), αλλά και έξω από την ΒΔ πλευρά της οικίας. Αρκετές διάσπαρτες βρέθηκαν και στο εσωτερικό των δωματίων 1 και 2.

Η σχεδόν τετράγωνη οικία Θ αποτελείται από τα εξής δωμάτια (σχ. II): το δωμάτιο 1, εσωτερικών διαστάσεων 12,70x3,60 μ., καταλαμβάνει όλη την δυτική πλευρά. Βρίσκεται σε χαμηλότερο κατά 0,50 μ. επίπεδο από τα άλλα δωμάτια και η είσοδος σ' αυτό γινόταν πιθανώτατα με δύο θύρες: σε απόσταση 3,80 μ. από την ΝΔ γωνία ο ΝΔ τοίχος διακόπτεται κανονικά, αφήνεται 2 μ. άνοιγμα και στην συνέχεια υπάρχει τμήμα τοίχου μήκους 1,40 μ., μετά από αυτό νέο άνοιγμα, αγνώστου μήκους μια και η αρχή του επομένου τμήματος του ΝΔ τοίχου έχει καλυφθεί από ένα μεταγε-

νέστερο υπερκείμενο τοίχο. Εάν αυτό, δεν έχει καταστρέψει τον υποκείμενο τοίχο, το άνοιγμα μπορεί να φθάνει τα 3 μ.

Το υπόλοιπο τμήμα του σπιτιού, αποτελείται από το κεντρικό τετράγωνο δωμάτιο 3, εσωτερικών διαστάσεων 6,20x6,50 μ., πλαισιωμένο στα ΒΔ από το δωμάτιο 2, διαστάσεων 6,20x2,80 μ. και ΒΑ από το 4, πιθανώτατα ίδιων διαστάσεων με το 2. Ύπαρξη θυραίου ανοίγματος διαπιστώθηκε μεταξύ των δωματίων 1 και 4⁵ στην περιοχή μάλιστα αυτή βρέθηκαν και δύο σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά από ξύλινο θυρόφυλλο (φ. 31). Η είσοδος στο δωμάτιο 3 θα γινόταν από το 4, εφ' όσον οι καλά διατηρημένοι τοίχοι προς το 1 και 2 δεν έφεραν στοιχεία θυραίων ανοιγμάτων. Ο σωλήνας ύδρευσης κατέστρεψε τα στοιχεία που ενδεχομένως υπήρχαν για την ύπαρξη θύρας μεταξύ των δωματίων 1 και 2. Ο ανατολικός τοίχος της οικίας Θ σώζεται αποσπασματικά, το ίδιο και ο ΒΑ, ώστε δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε ύπαρξη ή όχι εξωτερικών θυρών.

Πάνω στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 1 πατούν οι τοίχοι 62 και 64, που συνεχίζονται έξω από τα όρια της οικίας Θ⁶ για την ώρα δεν έχουν συσχετιστεί με άλλο τοίχο, δεν είναι πάντως νεωτέρων χρόνων (φ. 9).

Η οικία Θ κάηκε από πυρκαϊά, ενώ ήταν ακόμη σε χρήση και έδωσε αρκετά ενδιαφέροντα ευρήματα. Τα ίχνη της πυρκαϊάς είναι εμφανή τόσο ανάμεσα στις κεραμίδες, όσο και κάτω από το στρώμα του πηλού (πάχους 0,30-0,40 μ.) της ανωδομής των τοίχων, που κατακάλυψε τις καμένες δοκίδες της στέγης που έπεσαν πρώτες πάνω στο πήλινο δάπεδο (στοιχεία φανερά κυρίως στο δωμάτιο 2). Έντονα ίχνη πυρκαϊάς υπήρχαν και έξω από την δυτική και νότια πλευρά του σπιτιού κάτω από τις σπασμένες κεραμίδες, όπου επίσης βρέθηκαν και καμένα ξύλα από την στέγη.

Έξω από την ΒΔ πλευρά, στο κάτω μέρος του στρώματος καταστροφής και πάνω στην αρχαία επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφών αττικών κυathίων, ενός κανθάρου⁵ (φ. 32) και τρία τμήματα πυξίδων ομοίας προέλευσης, με επιφάνεια πολύ φθαρμένη από την επίδραση της πυρκαϊάς, αλλά και τους εδάφους της περιοχής (φ. 33, κάτω δεξιά). Οι πυξίδες⁶, σύμφωνα με ανάλογα ευρήματα της Αγοράς Αθηνών, χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Σε απόσταση 1 μ. από την γωνία βρέθηκαν διάσπαρτοι καμένοι κόκκοι σίτου.

Σε απόσταση λίγων εκατοστών από την ΝΔ γωνία, στο ίδιο επίπεδο με τα προηγούμενα όστρακα βρέθηκε τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ' του Μεγάλου, κοπής «Σίδης» (325-320 π.Χ.)⁷, δίπλα σε καμένα ξύλα και κεραμίδες στέγης (φ. 21):

N1: α. Κεφαλή Ηρακλέους.

β. Ολύμπιος Ζευς. Επιγρ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

5. *The Athenian Agora* XII, πίν. 29, αρ. 699-700: 350-325 π.Χ.

6. » » » XII, πίν. 43, αρ. 1311-12, 4ος αι π.Χ.

Την χρονολόγηση που έδωσε για την πυρπόληση της οικίας Θ το τετράδραχμο του Μεγ. Αλεξάνδρου ενισχύουν τρία άλλα νομίσματα που βρέθηκαν στο δάπεδο δύο δωματίων. Στο δωμάτιο 1, εσωτερικά της ΝΔ γωνίας και σε απόσταση 1 μ. από το τετράδραχμο, δύο τετρώβολα Οποντίων Λοκρών, που χρονολογούνται γύρω στο 330 π.Χ.:⁸

N2: Τετρώβολο Λοκρών 330 π.Χ. (φ. 22)

α. Κεφαλή Αθηνάς προς δεξιά.

β. Αίας εφορμών. Επιγρ. ΛΟΚΡΩΝ

N3: Οποντίων Λοκρών, πριν από το 330 π.Χ. (φ. 23)

α. Κεφαλή Περσεφόνης προς τα δεξιά

β. Αίας εφορμών. Επιγρ. ΟΠΟΝΤΙΩΝ

Στο δωμάτιο 3, επίσης πάνω στο δάπεδο, χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας:

α. Κεφαλή πεπλοφόρου δαφνοστεφούς Απόλλωνος προς τα δεξιά.

β. Μέσα σε στέφανο δάφνης, ο βαίτυλος του Απόλλωνος πάνω σε διπλή βάση. Περιβάλλεται από τα γράμματα AMBP

Ο τύπος αυτός της Αμβρακίας χρονολογείται συνήθως στους ελληνιστικούς χρόνους⁹, το εύρημα όμως της Βίτσας ενισχύει την χρονολόγηση που υποδείκνυαν οι ανασκαφές στα οικόπεδα της Άρτας, ότι δηλαδή η αρχή του πρέπει να τοποθετηθεί στον 4ο αι. π.Χ.

Επανερχόμαστε τώρα στην περιγραφή καθενός χώρου της οικίας Θ χωριστά και των ευρημάτων που είχαμε, ώστε στη συνέχεια να γίνει πρόταση χρήσεων.

Το δωμάτιο 1 (φ. 8), μάλλον ο χώρος 1, ήταν πιθανώτατα στην πρόσοψη του σπιτιού, αν κρίνουμε από την επιμέλεια κατασκευής των εξωτερικών τοίχων του. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν δύο μεγάλοι λάκκοι. Ο λάκκος 1, αριστερά της εισόδου, διαμέτρου, στο επίπεδο του δαπέδου, 2 μ. και βάθους 1,20 μ. είχε το κωνικό σχήμα από το μεγάλο πιθάρι του περιείχε κάποτε (σχ. III). Στο γέμισμα του λάκκου βρέθηκαν εκτός από πλακοειδείς πέτρες πεσμένες λοξά, πολλά θραυσμένα κεραμίδια, αλλά και τεμάχια του πιθαριού, τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου, έντονα ίχνη από

7. M. Price, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, The British Museum 1991, τόμος 1, σελ. 363, τόμος 2, πιν. LXXXII αρ. 2949g-j. Νομισματοκοπείο «Σίδης», 325-320 π.Χ.

8. Την χρονολόγηση οφείλω στην Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών κ. Μάντω Οικονομίδου.

Πρβλ. S. W. Grose, *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, Fitzwilliam Museum, 1926, II, πιν. 198 αρ. 13, 14, 17.

9. O. P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus I*, 1961, σ. 325-27, επιχειρεί να κατεβάσει μετά το 187 π.Χ. την νομισματοκοπεία της Αμβρακίας, ακόμη χαμηλότερα από την γενικά αποδεκτή χρονολόγηση στην περίοδο του Κοινού των Ηπειρωτών (238-168 π.Χ.).

την πυρκαϊά, απανθρακωμένα ξύλα, καμένες κεραμίδες, λίγα όστρακα μεγάλης λεκανίδας. Από την διάταξη ορισμένων οστράκων σε σχεδόν οριζόντια θέση, φαίνεται σαν να χρησιμοποιήθηκε ο λάκκος για την απόρριψη συντριμμάτων μετά από πυρκαϊά.

Ένας δεύτερος λάκκος, ο με αρ. 3 εντοπίστηκε σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του χώρου 1, γεμάτος από πεσμένες λοξά πέτρες (φ. 9). Επειδή έγινε φανερό από τον καθαρισμό τους ότι είχαν κατολισθήσει εκεί όχι μόνο από τον βόρειο τοίχο, αλλά και από τον μεταγενέστερο τοίχο 64, πιστεύουμε ότι ο λάκκος 3 είχε ανοιγεί στην μετά την καταστροφή χρήση του χώρου, δεν ανήκει δηλαδή στην οικία Θ.

Πάνω στο τμήμα του τοίχου, εκατέρωθεν του οποίου υποθέτουμε ότι υπήρχαν θυραία ανοίγματα, βρέθηκε λίθινο τριβείο και στρογγυλός τριπτήρας, ενώ μία επιμήκης λίθινη ακόνη, μήκους 0,70 μ., βρέθηκε έξω από αυτόν. Στην περιοχή αυτή έξω από την οικία Θ, είχαμε το μεγαλύτερο πάχος (0,30 μ.) του στρώματος των κεραμίδων, που είχαν πέσει σε 3 έως 4 αλληπάλληλες στρώσεις.

Στο εσωτερικό της ΝΔ γωνίας βρέθηκαν δύο στρογγυλοί τριπτήρες και σε απόσταση 1 μ. από αυτούς, κάτω από το πάχους 0,30 μ. στρώμα του λιωμένου πηλού των πλίνθων της ανωδομής μία ακέραιη άβαφη πρόχους (Π4, φ. 24), ένα ληκύθιο με μελαμβαφές ανθέμιο (Π9, φ. 25) και δύο κωνικές αγνύθες (Π8, 11). Και τα δύο αγγεία είναι συνηθισμένοι τύποι του φθίνοντος 4ου αι. π.Χ.¹⁰. Όστρακα μιας οινόχους βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής.

Στο δωμάτιο 2, εσωτερικών διαστάσεων 2,80x6,20 μ., το στρώμα καταστροφής είχε πάχος 0,45 μ. και άρχιζε από το επίπεδο της πάνω επιφάνειας της λίθινης υποδομής των τοίχων (φ. 10). Κάτω από αρκετές, πεσμένες σε δύο σειρές, πέτρες και λίγες κεραμίδες στέγης, υπήρχε το πάχους 0,25 μ. στρώμα του λιωμένου καθαρού πηλού και κάτω από αυτό, πάνω στο δάπεδο, ίχνη από τα καμένα ξύλα της στέγης.

Το δάπεδο είχε αλληπάλληλες επιχρίσεις από πατημένο πηλό, πάχους 0,09 μ. Στην τελευταία πριν από την πυρκαϊά χρήση, το δωμάτιο 2 παρουσίαζε την εξής εικόνα: σε επαφή με τον βόρειο τοίχο υπήρχαν, εφ' ενός όρθιες πλάκες, ένα είδος επένδυσης του τοίχου, αφ' ετέρου δύο οριζόντια τοποθετημένες πλάκες σε απόσταση

10. Η πρόχους Π4 έχει ύψος 0,128 μ. και διάμετρο χειλέων 0,076 μ. (φ. 24). Είναι άβαφη, από πορτοκαλή εύθρυπτο πηλό. Η χαμηλή βάση σχηματίζει όρθιο δακτύλιο και είναι κυρτή στην κάτω επιφάνεια. Για το σχήμα πρβλ. τις λίγο μεταγενέστερες πρόχους από τον μακεδονικό τάφο της περιοχής Χαριλάου Θεσσαλονίκης: Μ. Τιμπιδου-Αυλωνίτη, «Ένας νέος μακεδονικός τάφος στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 25, 1986, σ. 117 κ.ε. πιν. 76. Το ληκύθιο Π9 (φ. 25) σώζεται σε ύψος 0,07 με διαμ. 0,057. Λείπει το στόμιο και η λαβή. Ο πηλός είναι καστανοκίτρινος, άβαφος, η επιφάνεια φθαρμένη. Σε ένα σημείο της κοιλιάς μελανόμορφο πεντάφυλλο ανθέμιο. Πιθανώτατα ευβοϊκού εργαστηρίου: A. D. Ure, «Euboean floral black-figured vases», *BSA* 55, 1960, 211-217, πιν. 56, αρ. 3, 4: όμοια ληκύθια στο Reading.

1 μ. μεταξύ τους (φ. 11). Θα μπορούσαν να χρησίμευαν ως στηρίγματα κλίνης, όπως οι αντίστοιχες πλάκες στον μυχώ του οίκου του σπιτιού 1 του Ορράου, στον Αμμότοπο Φιλιππιάδας¹¹. Σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο η εστία: μια μαυρόπετρα διαστάσεων 0,50x0,50 μ. πάνω στην οποία ακουμπούσαν τα ξύλα (φ. 11). Στο κέντρο του δωματίου όστρακα από σπασμένο πιθάρι, καμένα καθημερινής χρήσης αγγεία και πέντε θρυμματισμένες αγνύθες. Στο νότιο τμήμα του δωματίου τέσσερεις οριζόντια τοποθετημένοι κυκλικοί τριπτήρες διαμ. 0,20-0,30 μ. (φ. 12).

Η στρώση του πήλινου δαπέδου κάλυπτε στο μεν ΝΔ τμήμα του δωματίου περιοχή με καμένα χώματα, ίσως ένα αβαθή λάκκο, όπου βρέθηκε μικρή πυραμιδόσχημη αγνύθα και όστρακα από καμένα άβαφα αγγεία, στο δε ανατολικό τμήμα και σε επαφή με τον διαχωριστικό (με το δωμάτιο 3) τοίχο έναν ωσειδή λάκκο (αρ. 2), ο οποίος είναι βέβαιο ότι δεν ήταν ορατός στην τελευταία φάση χρήσης του δωματίου 2.

Ο λάκκος 2 (φωτ. 13-14, σχ. II) είχε διανοιγεί μέσα στον στερεό φλύσχη (μέγ. μήκος 1,90 μ. και βάθος 0,90 μ.), και τα τοιχώματά του στη συνέχεια είχαν αλειφθεί με πηλό. Επομένως είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα. Βρέθηκε και αυτός γεμάτος από συντρίμια κάποιας καταστροφής της α' φάσης της οικίας Θ: τεμάχια άψητων πλίνθων (το μεγαλύτερο σωζόμενο έχει μήκος 0,22 και πάχος 0,07 μ.) καμένα ξύλα (ένα μήκους 0,28 και πάχους 0,05 μ.), όστρακα πίθων, ένα ωσειδές σφονδύλι από αργαλειό και ο καμένος πυθμένας άβαφου σκύφου.

Από τα καμένα αντικείμενα στο κέντρο του δαπέδου μπόρεσαν να αποκατασταθούν μία κωνική αγνύθα ύψους 0,05 μ. τμήματα από 6 άλλες πυραμιδόσχημες και κωνικές, ένα άβαφο πώμα στάμνου διαμέτρου 0,155 μ. (φ. 26), όστρακα άβαφης πρόχου και τμήματα μελαμβαφούς φιαλιδίου (Π7, φ. 30), διαμ. 0,09, ύψους 0,045 μ., με ψηλή βάση και ίχνη προσφύσεων λαβής¹². Κοντά της βρέθηκε και τμήμα ορθογώνιας μυλόπετρας με εγχάρακτες αυλακώσεις σχήματος ιχθυάκανθας.

Το τετράγωνο δωμάτιο 3 (φ. 15) καθώς και το αντίστοιχο του 2 δωμάτιο 4, είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες φθορές. Οι εξωτερικοί τοίχοι τους έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος διαρπαγεί. Εν τούτοις το δωμάτιο 3 έδωσε αρκετά ενδιαφέροντα ευρήματα. Δεν λείπει και από αυτό ο γεμάτος από συντρίμια λάκκος 4, αυτή τη φορά κυρίως πέτρες λοξά πεσμένες (φ. 16-17). Διαμέτρου 1,60x1,30 μ., είχε βάθος 1,20 μ. και κωνικό σχήμα για την υποδοχή πιθαριού. Και του λάκκου 4 η πάνω επιφάνεια μόλις διαφαινόταν στο επίπεδο του δαπέδου του δωματίου 4. Το περιεχόμενο λοιπόν και των τριών μεγάλων λάκκων των χώρων 1, 2 και 3 φανερώνει ότι μια άλλη

11. Σ. Ι. Δάκαρης, «Το αρχαίο σπίτι της Ηλείου: ομηρικές επιβιώσεις», στον τόμο «Ο Όμηρικός οίκος», *Πρακτικά Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, 1987, Ιθάκη 1990, σελ. 208, εικ. 5, δωμάτιο C, σελ. 213.

12. *The Athenian Agora* XII, εικ. 8, αρ. 769: c. 325 π.Χ. και αρ. 830, 832 (πιν. 33), 350-325 π.Χ.

μερική καταστροφή της οικίας Θ προηγήθηκε από την μεγάλη πυρκαϊά του 325/320 π.Χ. Μέρος των συντριμμάτων καταχώσθηκε στους αποθηκευτικούς λάγκους, οι οποίοι σκεπάστηκαν από τα νέα επιχρίσματα των δαπέδων της δεύτερης φάσης της οικίας. Οι τοίχοι 62 και 64 (φ. 9) που πατούν πάνω στο στρώμα καταστροφής της δεύτερης φάσης αντιπροσωπεύουν μία τρίτη φάση, για την οποία όμως έχουμε ελλιπή στοιχεία. Πιθανώτατα δεν πρόκειται για τρίτη φάση της ίδιας οικίας, που θάφτηκε πάνω από τα συντρίμια της, αλλά για νέα χρήση του χώρου από αδιάγνωστο ακόμη κτήριο.

Στο δωμάτιο 3, εκτός από το νόμισμα της Αμβρακίας (πιο πάνω σ. 8) είχαμε τα επόμενα ευρήματα:

Πάνω σε πέτρα του βόρειου τοίχου 58 βρέθηκε ο χάλκινος κρίκος X1, διαμ. 0,024, με 4 οδόντες στην κάτω επιφάνειά του, ενίσχυση πιθανώτατα κλειδαρό-τρυπας¹³. Πάνω στο δάπεδο διάσπαρτα τεμάχια πίθου, ένας τριπτήρας δίπλα στον τοίχο και κοντά στον ΝΔ τοίχο οριζόντια μαυρόπλακα (0,25x0,46x0,14 μ.), βάση εστίας· γύρω της βρέθηκαν καμένα ξύλα.

Στη ΒΔ γωνία του δωματίου 3 ήταν στημένος μικρός όρθιος αργαλειός (φ. 18). Σε μικρή έκταση μήκους 0,95 και πλ. 0,20 μ. βρέθηκαν 21 αγνύθες πεσμένες ή μία δίπλα στην άλλη (φ. 27)^{13α}, μια καμένη σανίδα μήκους 0,60 μ. και ένα σιγμοειδές σιδερένιο καρφί, του οποίου τα δύο καμπυλούμενα άκρα διαγράφουν κάθετα μεταξύ τους επίπεδα. Πρόκειται για μία σπάνια περίπτωση διατηρήσεως τόσων πληροφοριών για την λειτουργία ενός μικρού όρθιου αργαλειού, κατάλληλου για την ύφανση στενών λωρίδων υφάσματος, όπως τα πλάτους 0,35-0,50 μ. που ύφαιναν οι Σαρακατσάνισσες της Βίτσας για την κατασκευή σακκουλιών και δισακκίων.

Ένα δεύτερο μοναδικό για την ανασκαφή εύρημα προσέφερε το ίδιο δωμάτιο (φ. 19-20). Κοντά στον ΒΑ τοίχο είχε χωσθεί όρθιος μέσα στην φλύσχη ένας πήλινος στάμνος που περιείχε κατάλοιπα από την καύση νηπίου και ως κτερίσματα μια μικρή σιδερένια φυλλόσχημη πόρπη και 7 πυραμιδόσχημες αγνύθες¹⁴ (φωτ. 29).

13. Πρβλ. *Olynthus* X, πιν. LXIX, αρ. 1003, 1008. Την ταύτιση οφείλω στον συνάδελφο κ. Παναγιώτη Φάκλαρη.

13α. Οι 17 διατηρούνται ακέραιες. Εκτός από μία που είναι κωνική, οι υπόλοιπες είναι πυραμιδόσχημες και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,073 έως 0,112 μ. Η τελευταία φέρει σφράγισμα διαμ. 0,017, που εικονίζει σκύλο που τρέχει (φ. 28).

14. Σιδερένια φυλλόσχημη πόρπη: Σώζεται σε δύο τεμάχια, το ατρακτόσχημο φύλλο μήκους 3,5 εκ. και τμήμα της βελόνας μ. 2 εκ.

Ύψη αγνυθών: α) 0,073 β) 0,085

γ) 0,077 δ) 0,085 ε) 0,083

στ) 0,10 γ) 0,105 μ. Η τελευταία φέρει ελλειψοειδές σφράγισμα μεγ. διαμ. 0,018 μ., όπου πιθανώτατα εικονίζεται σκύλος που τρέχει, όμοιο με το της αγνύθας του αργαλειού (βλ. προηγούμενη σημείωση).

Οι ταφές νηπίων ή βρεφών είναι σπανιώτατες στην Βίτσα και η περίπτωση της οικίας Θ αποτελεί μία ένδειξη, ότι υπήρχε διαφορετική μεταχείριση των άωρων νεκρών.

Το δωμάτιο 4 δεν έδωσε κανένα εύρημα και απομένει να διευκρινισθεί εάν υπάρχει η ΒΑ γωνία του οικοδομήματος, που θεωρητικά βρίσκεται κάτω από ένα ψηλό δένδρο.

Από τα ευρήματα στα δωμάτια γίνεται φανερό ότι το τετράγωνο δωμάτιο 3 ήταν ο *οίκος*, ο χώρος εργασίας της μητέρας και πιθανώτατα το υπνοδωμάτιο της οικογένειας. Το δωμάτιο 2 ήταν πιθανώτατα το *οπτάνιον*, ο χώρος παρασκευής των φαγητών, ενώ δεν αποκλείεται κάποιο μέλος της οικογένειας να χρησιμοποιούσε ως κοιτώνα το στενό βόρειο τμήμα. Η άμεση γειτνίαση με την κατάγεια εστία αποτελεί κώλυμα γι' αυτή την ερμηνεία, που μπορεί να παρακαμφθεί εάν δεχτούμε ότι δεν υπήρξε συγχρονισμός στις χρήσεις. Το 1, η είσοδος του σπιτιού, θα πρέπει να είχε περισσότερο αποθηκευτικό χαρακτήρα και ενδεχομένως να παρείχε στέγη και στα μεταφορικά ζώα του οικοδεσπότη, να ήταν δηλαδή *ιππεών*¹⁵. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι το δάπεδο του δωματίου 1 έχει κατά 40-50 εκ. χαμηλότερη στάθμη από την των δωματίων 2 και 3, χαρακτηριστικό που ταιριάζει σε χρήση του χώρου ως στάβλου και αποθήκης-κελλαριού. Έντονη διαφορά στάθμης (0,80 μ. βαθύτερα) παρουσιάζει και ο *ιππεών* του σπιτιού 1 του Ορράου¹⁶.

Δεν πρόκειται ασφαλώς για τύπο κατοικίας που έχει σχέση με νότια αστικά πρότυπα. Λείπει η εσωτερική αυλή και το μεγαλύτερο δωμάτιο είναι αφιερωμένο στις γυναικείες δραστηριότητες. Η οικία Θ θυμίζει, χωρίς να ταυτίζεται, την οικία που ανασκάφηκε στο Γραμμένο Ιωαννίνων το 1971¹⁷ (σχ. IV). Χρονολογείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και στην πρώτη φάση της απετελείτο από ένα τετράγωνο δωμάτιο διαστ. 12x12,85 και ένα στενόμακρο διαστ. 5,30x12,85. Ίσως θα πρέπει να διακρίνουμε στην κάτοψη των μεγαλύτερων οικιών των αγροτικών περιοχών της Ηπείρου, στις αρχές των ελληνιστικών χρόνων, την ύπαρξη ενός βασικού πυρήνα από ένα μεγάλο δωμάτιο, - τον *οίκο*¹⁸, —ανάμνηση των μονοχώρων καλυβιών— με ένα ισομήκη προθάλαμο. Το μέγαρο δηλαδή ως πυρήνας κρύβεται κάτω από τις οικίες στο Γραμμένο και στην Βίτσα Ζαγορίου. Με την προσθήκη δωματίων ισομήκων προς το πλάτος και το μήκος του μεγάρου δημιουργήθηκαν τα με πολλούς

15. Σ. Δάκαρης, «Το αρχαίο σπίτι της Ηπείρου», ο.π. σελ. 208, εικ. 5ε, σελ. 214.

16. Δάκαρης, ο.π., σ. 208.

17. Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά σ. 446-48, σχ. 3.

18. Την ίδια άποψη για την εξέχουσα θέση του οίκου στα σπίτια της βορειοδυτικής Ελλάδας διατύπωσαν και οι W. Hoepfner - L. Schwandner στον τόμο *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*, 1986, σ. 269.

χώρους σπίτια. Τον πυρήνα αυτό δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε και στο καλύτερα σωζόμενο σπίτι 1 του Ορράου¹⁹, του τέλους του 4ου αι. π.Χ.: το μεγαλύτερο από τα άλλα καθημερινό τετράγωνο δωμάτιο, ο οίκος, περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από ένα ίσου μήκους ή δύο σε κάθε πλευρά δωμάτια, ενώ η τέταρτη αποτελεί εξωτερικό τοίχο του σπιτιού.

Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, η οικία Θ είναι πραγματικά το τελευταίο χρονολογικά σπίτι της μολοσσικής κώμης στην Βίτσα. Ένα σπίτι που το μέγεθός του οφείλεται σίγουρα στην γνωριμία με τα αστικά σπίτια των πόλεων στις πεδινές περιοχές της Κασσωπαίας και της Θεσπρωτίας, όπου οι νομάδες Μολοσσοί μετακινούνταν την χειμερινή περίοδο. Είναι όμως και ουσιαστικά το τελευταίο σπίτι. Γιατί ο οικισμός και τα νεκροταφεία στην Βίτσα δεν συνεχίζονται πέρα από το τέλος του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Για ποιο λόγο; Ο πιο πληθοφανής είναι αυτός που διατύπωσε ο τιμώμενος Καθηγητής Σωτήρης Δάκαρης²⁰.

«Ο Φίλιππος Β΄ το 343/42 υπέταξε τις αποικίες των Ηλείων στην Κασσωπαία και τις παρέδωσε στους Ηπειρώτες... Ίσως οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν στις νότιες ακτές της Ηπείρου μετά την κατάκτησή τους από τον Φίλιππο, να υπέβαλαν την μόνιμη εγκατάσταση των ορεινών πληθυσμών στις πεδιάδες, όπου μέχρι τότε κυριαρχούσαν οι άποικοι. Τον 3ο αιώνα οπωσδήποτε παρατηρείται μεγάλη αύξηση των τειχισμένων πόλεων στην Ήπειρο, ιδίως στις ακτές, πράγμα που στηρίζει την υπόθεση μιας μετακίνησης των πληθυσμών προς τα αστικά και εμπορικά κέντρα».

Η μετακίνηση βέβαια των πληθυσμών δεν αποκλείεται να ήταν αναγκαστική, να είχε δηλαδή τη μορφή του συνοικισμού για τη δημιουργία ισχυρών αστικών κέντρων, όπως η Κασσώπη, η Πασσαρών, η Αμβρακία, κατά τα πρότυπα της συγκεντρωτικής διοικητικής οργάνωσης που επέβαλαν οι Μακεδόνες βασιλείς στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια επικράτησε σε όλο τον ελληνιστικό κόσμο.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: Στην ανασκαφή της οικίας Ζ είχα την τύχη να έχω την συνεργασία της συναδέλφου Αγγελικής Χαριτωνίδου και του αρχαιολόγου Νέστορα Μπαμίδη. Στην παρατηρητικότητά τους οφείλει πολλά η μελέτη αυτή. Το γενικό σχέδιο του οικισμού έχει εκπονηθεί από τον αρχιτέκτονα Πλούταρχο Θεοχαρίδη. Οι καλλιτεχνικές φωτογραφίες των νομισμάτων οφείλονται στον φωτογράφο του Μουσείου Ιωαννίνων κ. Βασίλη Πτηνόπουλο. Η δακτυλογράφηση των χειρογράφων έγινε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης από την Μαρία Δούρβου.

Η συγγραφέας αισθάνεται την υποχρέωση να ευχαριστήσει όλους τους παραπάνω συνεργάτες για την προσφορά τους.

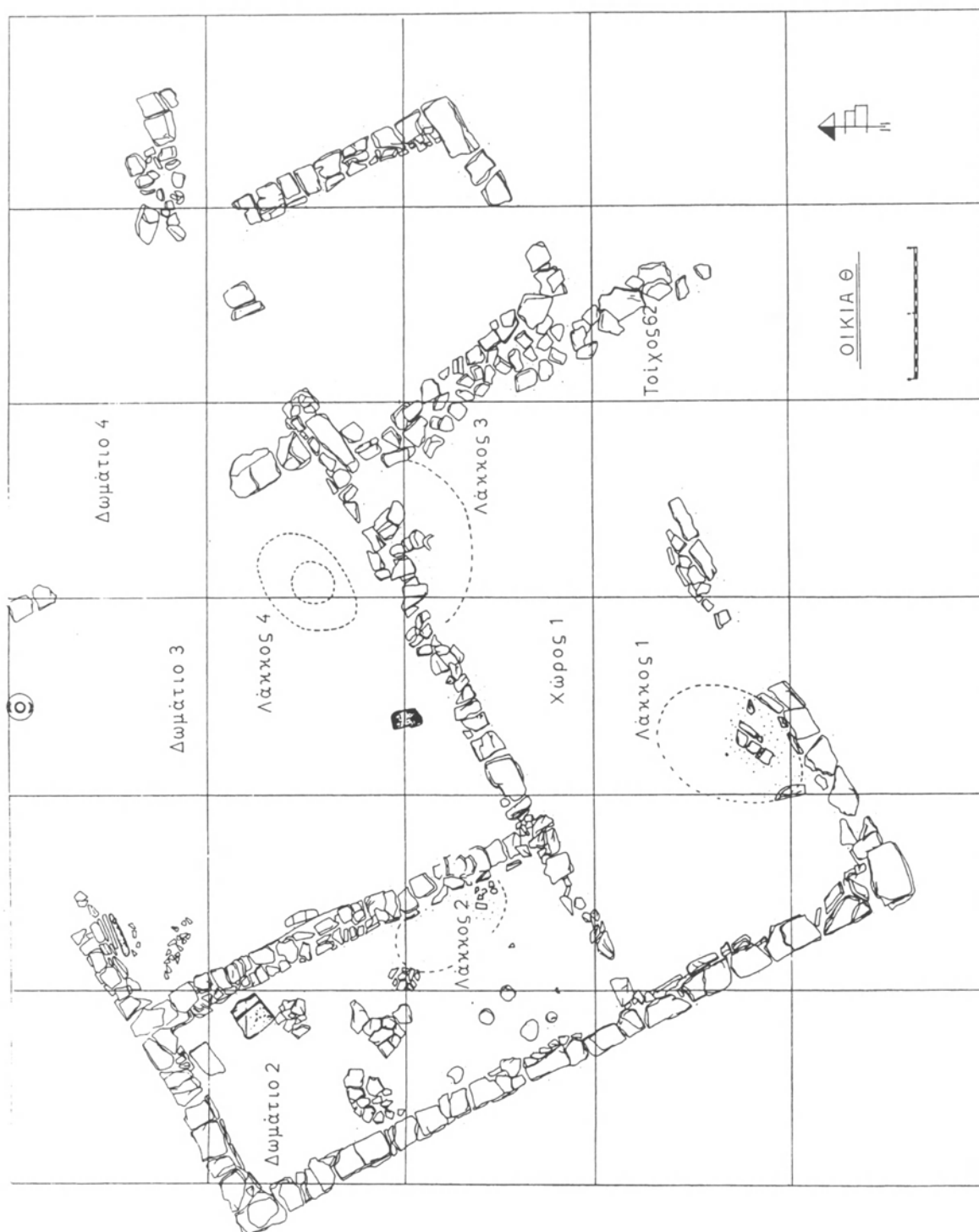
Ιουλία Βοκοτοπούλου

19. Δάκαρης, ο.π., σ. 208, εικ. 5.

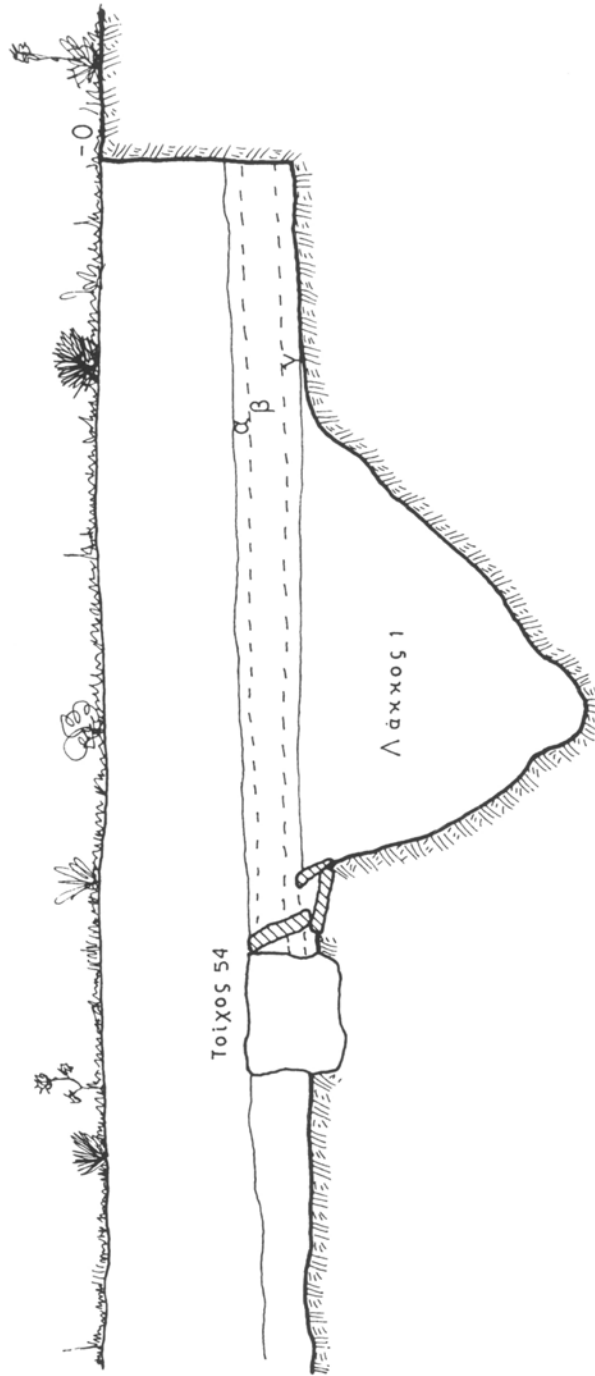
20. S. Dakaris, «Von einer Kleinen ländlichen Ansiedlung...», ο.π. σημ. 1, σ. 361, 372. Μετάφραση της συγγραφέως.

Ι. - Βίτσα. Κάτοψη του οικισμού. (σχέδιο αρχιτέκτονα Πλούταχου Θεοχαρίδη)

II. Βίτσα-Σχέδιο της οικίας Θ.

ΟΙΚΙΑ Θ-Αάκκος 1

III. Οικία Θ. Τομή του λάκκου I

IV. Γραμμένο Ιωαννίνων. Σχέδιο αρχαίας οικίας

1. Βίτσα-Μονοδένδρι Ζαγορίου. Η θέση Γενίτσαρη από ΒΑ. Στο σημείο Α, ο αυχένας όπου στο σημείο Β, η θέση της οικίας Θ.

2. Βίτσα. Το νότιο και κεντρικό τμήμα του οικισμού.

3. Η οικία Z και επάνω δεξιά η οικία Θ.

4. Το εγκάρσιο λιθόστρωτο τείχος-όριο του οικισμού.
Στο βάθος δεξιά οι οικίες Β-Γ και εμπρός η βοηθητική καλύβα.

5. Η οικία Θ από ΝΑ.

6. Οικία Θ. ΒΔ γωνία και δυτικός εξωτερικός τοίχος.

7. Η ΝΑ γωνία και ο χώρος 1 από Δυτικά.

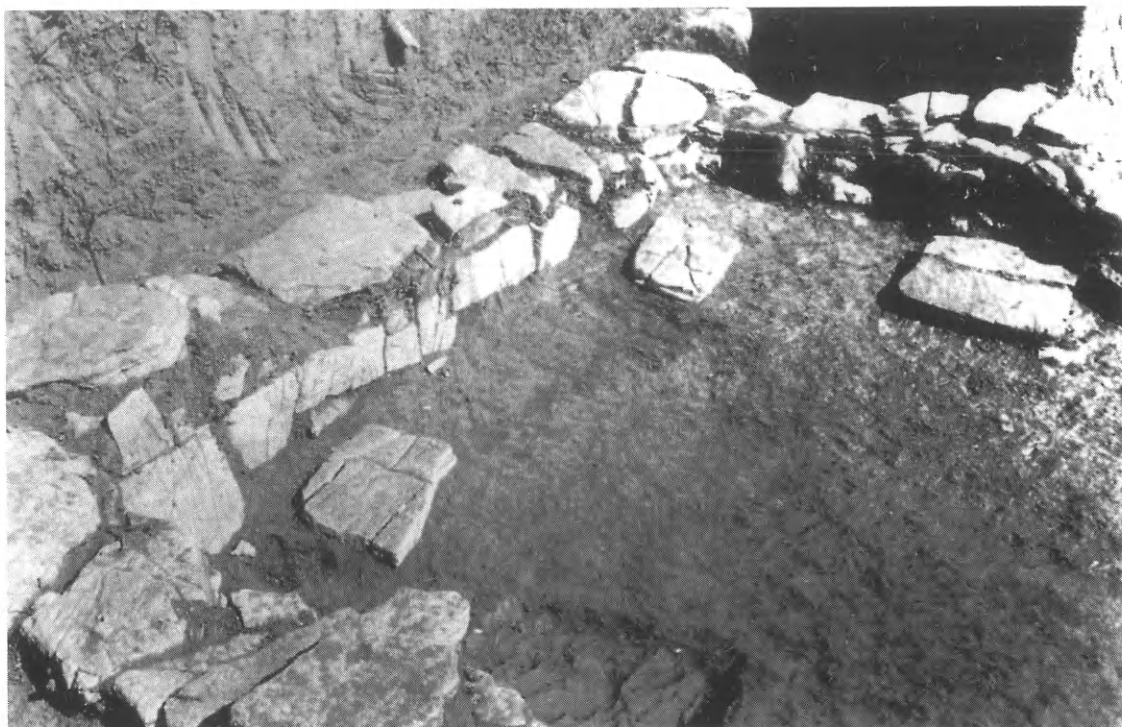
8. Ο χώρος 1 από ΝΑ - αρχή της ανασκαφής του λάκκου 1 και το στρώμα των κεραμίδων έξω από αυτόν.

9. Οικία Θ, χώρος 1. Στο βάθος ο λάκκος 3 και δεξιά ο διαλυμένος τοίχος 64.

10. Άποψη του στρώματος καταστροφής του δωματίου 2 από ΒΑ.

11. Το ΒΔ τμήμα του δωματίου 2. Δεξιά η εστία.

12. Δάπεδο δωματίου 2 - κυκλικοί τριπτήρες.

13. Το δωμάτιο 2 από ΒΔ.-Στο κέντρο ο λάκκος 2.

14. Δωμάτιο 2. Λάκκος 2.

15. Δωμάτιο 3, το ΒΔ τμήμα του.

16. Δωμάτιο 3. Το γέμισμα του λάκκου 4.

17. Δωμάτιο 3. Πυθμένας του λάκκου 4.

18. Δωμάτιο 3. Η ΒΔ γωνία με τον αργαλειό.

19. Δωμάτιο 3. Ο λάκκος με τον ταφικό στάμνο.

20. Δωμάτιο 3. Αγνύθες στο εσωτερικό του ταφικού στάμνου.

21. Τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ΄

22. Τετρώβολο Λοκρών

23. Δραχμή Οπουντίων Λοκρών

24. Άβαφη πρόχους από τον χώρο 1.

25. Ληκύθιο από το χώρο 1.

26. Πώμα στάμνον από το δωμάτιο 2.

27. Αγνύθες από τον αργαλειό.

28. Ενσφράγιστη αγνήθα από τον αργαλειό.

29. Αγνήθες από το εσωτερικό του ταφικού στάμνου.

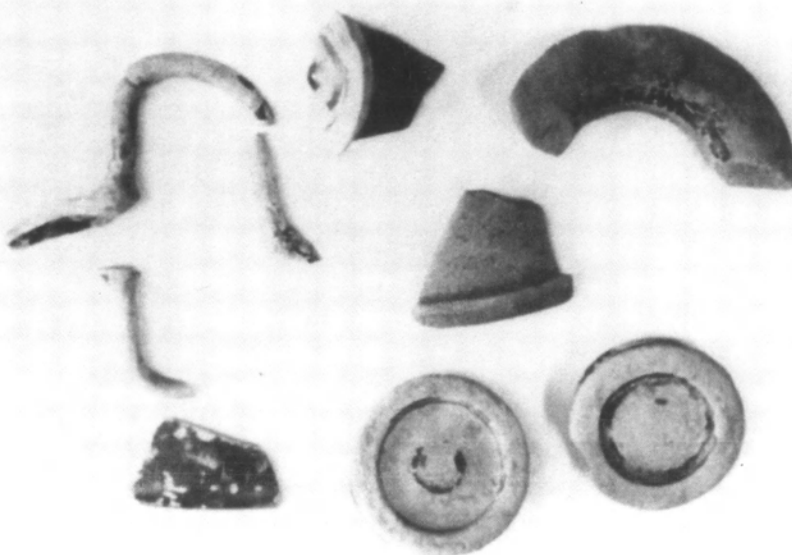
30. Τμήμα μελαμβαφούς φιαλιδίου Π7.

31. Σιδερένιες εφηλίδες.

32. Όστρακα από μελαμβαφείς κανθάρους.

33. Όστρακα μελαμβαφών αγγείων.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΧΟΛΟΜΩΝΤΑ*

Μία αγνώστου προελεύσεως παλιά επιγραφή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, με αρ. ευρ. 6128, δημοσιεύτηκε από την ομιλούσα στον τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, που κυκλοφόρησε το 1990, αποτελώντας το κύριο θέμα της μελέτης “Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων” (εικ. 1)¹. Στο ευρετήριο του Μουσείου δεν αναγράφεται κανένα στοιχείο για τον χρόνο, τόπο ή τρόπο ανεύρεσης. Ένα απόγραφό της ήταν τοποθετημένο στο αρχείο, στον φάκελο του έτους 1926 και η μόνη θετική πληροφορία προέρχεται από τον καθηγητή κ. Χρύση Πελεκίδη, ότι ο πατέρας του, έφορος αρχαιοτήτων Μακεδονίας στα χρόνια εκείνα, όταν αναφερόταν στην επιγραφή αυτή, την αποκαλούσε “Η επιγραφή του Χολομώντα”².

Πρόκειται για ένα οροθέσιον, που έγινε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., επί της βασιλείας του Δημητρίου. Αναγράφονται λεπτομερώς τα τοπωνύμια, τα ποτάμια, οι ατραποί και οι οδοί που θα αποτελούσαν τα όρια της χώρας των Ραμαίων με τους γείτονές τους Παραιπίους, Κισσείτες, Οσβαίους και Καλλιπολίτες. Με βάση τα δεδομένα της επιγραφής καταλήξαμε ότι η περιοχή στην οποία αναφέρεται πρέπει να εντοπίζεται στο ΝΑ τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής, μεταξύ Κελλιού και Πλανών.

Το 1992, στον 10ο τόμο της σειράς *Μελετήματα*, ο ερευνητής του ΚΕΡΑ κ. Μιλτιάδης Χατζόπουλος, στο Παράρτημα των σελίδων 123-144, αναδημοσίευσε την επιγραφή ασκώντας έντονη κριτική στην προφορική ανακοίνωση που έκαμα το 1986, στο Συμπόσιο της Καβάλας που ήταν αφιερωμένο στη Μνήμη του Δημ. Λαζαρίδη, προσθέτοντας στις υποσημειώσεις επιλεκτικά ορισμένα στοιχεία ύστερα από την κυκλοφορία του τιμητικού τόμου, το 1990. Ο ανορθόδοξος αυτός τρόπος άσκησης κριτικής σε προφορικό λόγο τον οδήγησε σε παρερμηνείες ορισμένων σημείων, που δεν ανασκευάζονται στις υποσημειώσεις. Η λανθασμένη ανάγνωση δύο γραμμάτων-κλειδιών σημαντικών λέξεων — αν και ο ίδιος φωτογράφησε και είδε την επιγραφή ύστερα από την ανακοίνωσή της — τον οδήγησε σε αυθαίρετη χρονική και τοπογραφική τοποθέτηση του περιεχομένου της. Για τους λόγους αυτούς έκρινα επιβεβλημένο να επανεξετάσω την επιγραφή σε ορισμένα καίρια σημεία, ώστε να τεθούν στην κρίση των άλλων ερευνητών της τοπογραφίας της Χαλκιδικής.

Οι δύο βασικές θέσεις που αποτελούν τον άξονα του δημοσιεύματος του κ. Χατζόπουλου³ είναι ότι η επιγραφή χρονολογείται πριν από τα μέσα του 4ου

THE HOLOMONDAS INSCRIPTION

An old inscription of unknown provenance in the Archaeological Museum of Thessaloniki (inv. No. 6128) was published by the present writer in the volume in memory of Dimitrios Lazaridis (*Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* [1990]), as the main subject of a study titled "New Topographical Data Regarding the Land of the Chalcideis" (Fig. 1)¹. The Museum Catalogue says nothing about the time, place, or manner of its discovery. There is a transcription of it in the archive, in the file for 1926, and the only definite information we have is provided by Professor Hryssis Pelekidis, whose father used to refer to the inscription as "the Holomondas inscription"².

The text concerns the fixing of boundaries in the early third century BC in the reign of Demetrius. The place-names, rivers, paths, and roads which are to mark the boundaries dividing the land of the Ramaioi, from that of their neighbours the Paraipioi, the Kissitai, the Osbaioi, and the Kallipolitai are carefully listed. On the basis of the information contained in the inscription, I concluded that the area it refers to must be in the south-east of the trunk of Chalcidice, between Kellion and Planai.

In 1992, on pages 123-44 of the Appendix to volume 10 of the *Meletemata* series, Mr Miltiadis Hatzopoulos republished the inscription with a stringent criticism of the paper I had delivered in 1986 at the Kavala symposium in memory of Dimitrios Lazaridis, together with further selective comments added on in the notes after the proceedings were published in 1990. This unorthodox manner of criticising an orally delivered paper led him to misinterpret some points, and he does not set the record straight in his notes. An erroneous reading of two key letters in important words (though he himself saw and photographed the inscription after it had been presented at the symposium) meant that Mr Hatzopoulos arrived at an arbitrary dating and geographical location. I therefore feel compelled to re-examine certain crucial points in the inscription and lay them before the judgement of other researchers interested in the topography of Chalcidice.

Mr Hatzopoulos's two main arguments are that the inscription dates to before the mid-fourth century BC, not to the early third, and that it does not concern south-east Chalcidice, but an area of northern Bottice and Mygdonia, between Kalindoia and Apollonia as far as the area of Hortiatis and Therma to the west (Fig. 3)³.

και όχι στις αρχές του 3ου αι. π. Χ. και ότι δεν αφορά τη ΝΑ Χαλκιδική, αλλά περιοχή της βόρειας Βοττικής και Μυγδονίας, από τα Καλίνδοια και την Απολλωνία έως την περιοχή του Χορτιάτη και της Θέρμης στα δυτικά (εικ. 3).

A. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ

Η επάνω αριστερά απότμηση της στήλης, καθώς και μικρού τμήματος της επάνω δεξιά γωνίας, εξαφάνισαν οριστικά τις λέξεις-κλειδιά για τη χρονολόγηση της επιγραφής, δηλαδή το όνομα του βασιλέως και το έτος της βασιλείας του. Προτείναμε την ανάγνωση⁴:

[Ἔτους τετάρτο]υ βασιλείας τοῦ Δ[η-
μητρίου]
ή [Ἔτους δευτέρου]υ

με συνέπεια να χρονολογήσουμε την επιγραφή στο έτος 292/1 ή 290/89 π.Χ.

Ο κ. Χατζόπουλος έχει δύο αντιρρήσεις και αντιπροτάσεις. Πρώτα, στο όνομα του βασιλέως⁵. Αντί του αρχικού Δ διαβάζει Α. Σε αντίθεση όμως με τα όρθια και στενά συνήθως άλφα της επιγραφής, το συγκεκριμένο γράμμα είναι πλατύ και χαμηλό όπως τα περισσότερα δέλτα της επιγραφής. Το χειρότερο είναι ότι βλέπει ολόκληρο Μ δίπλα στο "Α", σημειώνοντας ότι αγνοώ τα ίχνη τού μετά το "Α" γράμματος⁶. Προφανώς τον παραπλάνησαν οι φωτοσκιάσεις της φωτογραφίας του, γιατί δίπλα στο Δ δεν σώζεται ούτε ίχνος κεραίας, ενδεχομένως δίπλα στην κάτω δεξιά γωνία του υπάρχει η άκρη ακρέμονα κάθετης κεραίας, που θα ταίριαζε στο Η του Δ[ημητρίου] (εικ. 2). Παρόλο μάλιστα που γράφει για ίχνος ανύπαρκτου, άλλωστε, γράμματος, στο απόγραφο των σελ. 140-141 θεωρεί σίγουρο το Μ και δεν τοποθετείται στιγμή από κάτω. Το Μ όμως απουσιάζει τελείως, το Α είναι Δ, επομένως το όνομα Ἀμύντου κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να συμπληρωθεί στους στίχους 1-2, με συνέπεια να μη βασίζεται πουθενά και η προτεινόμενη συμπλήρωση της αρχής του πρώτου στίχου [Ἐπὶ τῆς Φιλίππου]υ βασιλείας τοῦ Ἀμ[ύντου].

Ούτως ή άλλως η προτεινόμενη συμπλήρωση είναι αδόκιμη⁷, όχι βέβαια και a priori απορριπτέα ως προς τον τύπο της, ενώ η δική μας συμπλήρωση, για τον ίδιο λόγο —τη μη τυπική σύνταξή της— κρίνεται απορριπτέα⁸. Η ύπαρξη όμως του άρθρου της γενικής υποκειμενικής βασιλείας τοῦ Δημητρίου δεν πρέπει να μας ξενίζει, εφόσον ανάλογη είναι η παρουσία του στη γενική αντικειμενική της επιγραφής μιας δωρεάς του Λυσιμάχου⁹: Ἐφ' ἱερέως τοῦ Λυσιμάχου Τιμησίου.

Ο συγγραφέας του άρθρου λέγει επίσης ότι υπάρχει ιστορικό εμπόδιο για την τοποθέτηση της επιγραφής στη βασιλεία του Δημητρίου Πολιορκητή, επειδή μέχρι τον θάνατο του Κασσάνδρου δεν μπορούσε να επέμβει στα πράγματα της Μακεδονίας. Πράγματι έτσι είναι, και γι' αυτόν τον λόγο χρονολόγησα την επιγραφή ύστερα από το 294, έτος της επικράτησης του Δημητρίου στη

I. THE DATING OF THE INSCRIPTION

The loss of the top left section of the stela, as also of a small part of the upper right-hand corner, has destroyed the key words for the dating of the inscription, i.e. the name of the king and the year of his reign. I proposed the reading⁴:

[Ἔτους τετάρτου] βασιλείας τοῦ Δ[η-
μητρίου]
ἢ [Ἔτους δευτέρου]

and thus dated the inscription to 292/1 BC or 290/89 BC.

Mr Hatzopoulos raises two objections and offers two counterproposals. With regard to the name of the king⁵, first, instead of an initial delta he reads an alpha. But in contrast to the generally upright narrow alphas in the inscription, this particular letter is broad and squat, like most of the deltas. Worse still, Mr Hatzopoulos sees a whole mu next to the alpha, observing that I ignore the traces of the letter following the alpha⁶. He has clearly been misled by shadows in his photograph, because there is in fact no trace of a bar; but next to the bottom right-hand angle of the delta there seems to be the tip of the apex of a vertical stroke, which could belong to the eta of Δ[ημητρίου] (Fig. 2). And although he mentions mere traces of a letter that does not in fact exist, in the transcription on pages 140-1 he regards the mu as certain and does not dot it. The mu is completely absent, the alpha is a delta, so the name Ἀμύντου cannot possibly be restored in lines 1-2; and therefore there is no foundation whatsoever for proposing [Ἐπὶ τῆς Φιλίππου] βασιλείας τοῦ Ἀμύντου] at the beginning of the first line.

At all events, the proposed restoration is inappropriate⁷, though not *a priori* unacceptable as far as its grammatical form is concerned; whereas mine, for this very reason —its unconventional syntax— is deemed unacceptable⁸. Yet the presence of the article before the subjective genitive βασιλείας τοῦ Δημητρίου is not so very surprising, for a similar instance is found in the objective genitive in the inscription concerning a donation of Lysimachus: Ἐφ' ἱερέως τοῦ Λυσιμάχου Τιμησίου⁹.

Mr Hatzopoulos also raises a historical obstacle to the dating of the inscription to the reign of Demetrius Poliorcetes, namely the fact that until Cassander's death Demetrius was unable to intervene in Macedonian affairs. True enough; and this is precisely why I dated the inscription to after 294, when Demetrius extended his sway over Macedonia. I do acknowledge that I should not have reckoned Demetrius's reign from the year 294, when he conquered Macedonia; my starting point should have been the year he was proclaimed king. This oversight does not, however, preclude the possibility that the inscription was published in Demetrius's reign, if, instead of ἔτους τετάρτου we restore ἔτους ἑβδόμου or ἔτους δεκάτου, taking the death of his father in 301 as our starting

Μακεδονία. Αναγνωρίζω όμως απροσεξία μου στην αφετηρία μέτρησης των ετών βασιλείας του Δημητρίου από το 294, έτος της επικράτησής του, αντί να λάβω ως αφετηρία το έτος ανακήρυξής του ως βασιλέως. Όμως το λάθος αυτό δεν εμποδίζει την έκδοση της επιγραφής επί της βασιλείας του Δημητρίου, εάν αντικαταστήσουμε τη συμπλήρωση *ἔτους τετάρτου* με το *ἔτους ἑβδόμου* ή *δεκάτου*, εφόσον λάβουμε ως αφετηρία τον θάνατο του πατέρα του το 301 ή δωδεκάτου, εάν αφετηρία της βασιλείας του θεωρηθεί το 306 π.Χ. Και στις δύο περιπτώσεις η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στην αρχή του μικρού χρονικού διαστήματος (294-287), κατά το οποίο ο Δημήτριος κυριαρχούσε και στη Μακεδονία.

Ο κ. Χατζόπουλος πιστεύει ότι η χρονολόγηση της επιγραφής στη δεκαετία 360-350 π.Χ., που προτείνει, στηρίζεται και σε επιγραφικά τεκμήρια και ως τέτοια αναφέρει τις ωνές από τη Σμίξη Πλανών¹⁰, τις οποίες επικαλέστηκα και εγώ για τη γενική ομοιότητα στον μη τυπικό – ανεπίσημο θα έλεγα – τρόπο γραφής, χαρακτηριστικό και άλλων επιγραφών της ίδιας γεωγραφικής περιοχής. Επικαλείται επίσης την επιγραφή από το *Oleveni*¹¹, που αναφέρεται σε εκστρατεία του βασιλέως Φιλίππου στη Λυγκηστίδα. Όμως η επιγραφή αυτή κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να χρονολογηθεί από τον τύπο των γραμμάτων (ανοικτό αντίστροφο ωμέγα, γωνιώδες δισκελές σίγμα και έψιλον)¹², πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και είναι πιθανότατα αντιγραφή παλαιότερης επιγραφής. Η επίκληση της ομοιότητας προς την εξεταζόμενη επιγραφή στηρίζει αντίθετα τη δική μας χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ.

Στην επιγραφή του Χολομώντα το ωμέγα δεν είναι τετραγωνισμένο, όπως στις επιγραφές του α' μισού του 4ου αι., π.χ. στην επιγραφή των Πλανών, αλλά σε μία μόνο περίπτωση ελαφρά γωνιώδες (στίχ. 15), ενώ επικρατεί ο χαμηλός, με ανοικτή καμπύλη τύπος (στίχ. 12, 13, 16, 34 κ.α.) γνωστός στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά γράμματα που οδηγούν στον 3ο αιώνα είναι επίσης το Ξ (στίχ. 21 και 26 του απογράφου του Πελεκίδη, σχ. II), χωρίς κάθετη κεραία, τα χαμηλά Γ και Π με ισοσκελείς κεραίες ή με ελαφρώς καμπύλη τη δεξιά του πει, οι έντονοι μονοί ακρέμονες σε κάθετες κεραίες¹³. Υπάρχουν πολύ περισσότερες ομοιότητες προς το ψήφισμα της Κασσανδρείας *ἐφ' ἱερέως Ἀντιλέοντος*, που ο κ. Χατζόπουλος χρονολόγησε στις αρχές του δεύτερου μισού του 3ου αι. π.Χ.¹⁴, παρά προς την επιγραφή με τη συνθήκη συμμαχίας του Φιλίππου Β' με τους Χαλκιδείς, του έτους 356 π.Χ.¹⁵, που επικαλείται ο ίδιος για επίρρωση της υψηλής χρονολόγησης της επιγραφής του Χολομώντα. Στις αρχές του 3ου αιώνα οι αποφάσεις του Κασσάνδρου και του Λυσιμάχου χαράσσονταν με γράμματα που θα μπορούσαν να ανήκουν σε επιγραφή των μέσων του 4ου αι., αλλά είναι αδύνατο το αντίστροφο φαινόμενο, δηλαδή το Ξ χωρίς κάθετη κεραία, το χαμηλό ισοσκελές πει και οι ακρέμονες να εμφανιστούν μισό σχεδόν αιώνα νωρίτερα απ' ό,τι έχει διαπιστωθεί.

Για τους παραπάνω λόγους δεν νομίζω ότι μπορεί να κλονισθεί η χρονολό-

point, or ἔτους δωδεκάτου if the start of his reign is taken to be 306 BC. In either case, the inscription may be dated to the beginning of the brief period (294-287) when Demetrius's rule extended to Macedonia too.

Mr Hatzopoulos believes his proposed dating of the inscription to 360-350 BC is supported by epigraphical evidence, such as the purchase agreements from Smixe, near Planai¹⁰, which I myself adduced for the general similarity of their unconventional – informal, one might say – style of writing, which is a feature of other inscriptions from the same geographical area. He also cites the Oleveni inscription¹¹, which refers to a campaign King Philip conducted to Lyncestis. But the Oleveni inscription cannot possibly be dated by the form of its letters (open, reversed omega, angular two-stroke sigma and epsilon)¹² to earlier than the mid-third century BC, and it is probably a copy of an older inscription. Its similarity to the Holomondas inscription in fact supports my own third-century BC dating.

In the Holomondas inscription the omega is not square, as in the inscriptions of the first half of the fourth century (e.g. the Planai inscription). In one instance it is slightly angular (l. 15), but generally it is of the squat type with an open curve (ll. 12, 13, 16, 34, etc.) that was common in the last quarter of the fourth and in the third century BC. Other typical letters that indicate the third century are the xi with no vertical stroke (ll. 21 and 26 of the Pelekidis transcription: Fig. II), the squat gamma and pi with strokes of equal length or with a slight curve in the right-hand stem of the pi, the distinct single apex on the vertical strokes¹³. There are many more similarities with the Kassandreia resolution ἐφ' ἱερέως Ἀντιλέοντος, which Mr Hatzopoulos dates to the beginning of the second half of the third century BC¹⁴, than with the inscription bearing the treaty of alliance between Philip II and the Chalcidians of 356 BC¹⁵, which he himself adduces in support of his early dating of the Holomondas inscription. In the early third century, Cassander's and Lysimachus's decisions were engraved with letters that could have belonged to fourth-century inscriptions; but it is out of the question that the xi without a stem, the squat isosceles pi, and the apices could have appeared almost half a century before the established time.

For these reasons, I do not think there can be any real challenge to the dating proposed in the first publication of the Holomondas inscription, the early third century BC, and probably 294-293 BC. This dating is also supported by the use of the word βασιλείας in the sense of the duration of the king's rule, a sense it does not seem to have had before the Hellenistic period¹⁶.

II. THE GEOGRAPHY OF THE HOLOMONDAS INSCRIPTION

I determined that the geographical area the inscription refers to is the south-eastern part of the trunk of Chalcidice on the basis of the names P[i]rolas, Kallipolis, and Kissitai, taking Ammites and Prassilioi into account as auxiliary

γηση της πρώτης δημοσίευσης της επιγραφής του Χολομώντα στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και πιθανότατα μεταξύ των ετών 294-293 π.Χ. Στην τοποθέτηση αυτή συνηγορεί και η χρήση της λέξης *βασιλείας* με την έννοια της χρονικής διάρκειας της εξουσίας του βασιλέως, έννοια που δεν φαίνεται να απαντά πριν από τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁶.

Β. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΧΟΛΟΜΩΝΤΑ

Ο προσδιορισμός του γεωγραφικού χώρου της επιγραφής στο ΝΑ τμήμα του κορμού της Χαλκιδικής έγινε με βάση τα ονόματα Π[ί]ρωλος, Καλλίπολις, Κισσεΐται, και βοηθητικά με τα Αμμίτης, Πρασσίλιοι. Η Πίρωλος πιστεύουμε ότι είναι η γνωστή από τους καταλόγους του φόρου της Αθηναϊκής Συμμαχίας Πίλωρος, που ταυτίζεται με τις αρχαιολογικές θέσεις γύρω στα Πυργαδίκια, στον μυχό του Σιγγιτικού κόλπου¹⁷. Η Καλλίπολις, που στους ίδιους καταλόγους εμφανίζεται στη στήλη *πόλεις αὐταὶ φόρον ταξάμεναι* μαζί με άλλες πόλεις της Χαλκιδικής ταυτίστηκε με το ύψωμα Καλλίπολις, στον μέσο ρου του ποταμού της Ορμύλιας¹⁸, ενώ η χώρα των Κισσεϊτών υποστηρίξαμε ότι θα πρέπει να καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του ορεινού συγκροτήματος του κορμού της Χαλκιδικής και όχι μόνο το δυτικό άκρο του¹⁹.

Ο κ. Χατζόπουλος προσβάλλει τα παραπάνω επιχειρήματα και με βάση τον ποταμό Αμμίτη, την υποθετική συνωνυμία των Καλινδοίων —θέση Τούμπες Καλαμωτού Ζαγκλιβερίου— με την Καλλίπολη και την υποκατάσταση του ονόματος Πίρωλος με το Γέδρωλος ή Χέδρωλος, μεταθέτει τον γεωγραφικό χώρο της επιγραφής στη βόρεια Βοττική και ανατολική Μυγδονία. Τα ονόματα, όμως, Γέδρωλος —αντί του Χέδρωλος—²⁰, ή και Άδρωλος, δεν έχουν θέση στους στίχους 9-10, επειδή το πρώτο γράμμα δεν είναι γάμμα ή άλφα, αλλά σαφώς πει, με ακρέμονα μάλιστα στη δεξιά κάθετη κεραία που διαφαίνεται ακόμη και στη φωτογραφία, παρά την τοπική φθορά της επιφάνειας. Δεν την είδα μόνο εγώ, αλλά την απέδωσαν στα απόγρατά τους και ο Πελεκίδης (εικ. 4) και η ζωγράφος κ. Ασπασία Φάκλαρη, που σχεδίασε με τη γνωστή της λεπτολόγο ευσυνειδησία την επιγραφή (εικ. 5). Επομένως το όνομα Πίρωλος-Πίλωρος δεν εξοβελίζεται από το κείμενο. Ήταν παράλια πόλη του Σιγγιτικού κόλπου στην έξοδο της πεδιάδας των Πλανών, στο βάθος της οποίας είναι η θέση Σμίξη, όπου ο Πελεκίδης έκανε τις γνωστές ανασκαφές.

Το όνομα της Καλλιπόλεως το διέσωσε κωνικό ύψωμα στα στενά του μέσου ρου του ποταμού της Ορμύλιας. Το κάστρο της κορυφής του κώνου ασφαλώς και είναι μεσαιωνικό, το είπαμε στο Συμπόσιο της Καβάλας και το γράψαμε στον τόμο Λαζαρίδη²¹, αλλά ο κ. Χατζόπουλος το εμφανίζει ως δική του διαπίστωση υπονοώντας ότι έκανα λάθος στη χρονολόγηση. Το χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για την άποψη ότι το ύψωμα Καλλίπολις δεν έχει αρχαιότητες²², επομένως η ονομασία θα είναι νεότερη και δεν πρέπει να συσχετίζεται με αρχαία πόλη. Σαφώς όμως, τόσο προφορικά, όσο και γραπτά αναφερθήκαμε σε

factors. Pirolos is believed to be the Piloros mentioned in the tribute lists of the Athenian League, identified with the archaeological sites around Pyrgadikia at the far end of the Singitic Gulf¹⁷. Kallipolis, which, along with other cities of Chalcidice, appears in the same lists in the column of πόλεις αὐταὶ φόρον ταξάμεναι, is identified with the hill of Kallipolis about halfway along the course of the river of Ormylia¹⁸. I argued that the land of the Kissitai must have occupied most of the mountainous mass of the trunk of Chalcidice, not just its western extremity¹⁹.

Mr Hatzopoulos disputes these arguments and, on the basis of the River Ammites, the hypothetical synonymy of Kalindoia (at Toumbes, Kalamotó, near Zangliveri) and Kallipolis, and by replacing the name Pirolos with Gedrolos or Chedrolos, he transfers the geographical location of the inscription to northern Bottice and eastern Mygdonia. But the name Gedrolos (rather than Chedrolos)²⁰ or even Adrolos does not fit in lines 9-10, because the first letter is not a gamma or an alpha, but clearly a pi; indeed the apex on the right-hand stem is visible even in the photograph, despite the superficial damage. I am not the only one to have observed it: it appears in the transcriptions done by both Professor Pelekidis (Fig. 4) and the painter Ms Aspasia Faklari, who has reproduced the inscription with her usual scrupulous attention to detail (Fig. 5). Consequently, the name Pirolos/Piloros is not to be expunged from the text. It was a coastal town in the Singitic Gulf on the edge of the plain of Planai, at the other end of which is the site of Smixe, where Professor Pelekidis conducted his excavations.

A conical elevation at the narrow point midway along the course of the river of Ormylia preserves the name of Kallipolis. I have pointed out, both at the Kavala symposium and in the Lazaridis memorial volume²¹, that the castle atop it is unquestionably mediaeval. But Mr Hatzopoulos presents this as his own theory, implying that I have made an error in the dating, and this serves him as an argument in support of his opinion that Kallipolis Hill has no antiquities²², and therefore the name must be more recent and can have nothing to do with an ancient city. I have clearly pointed out, both orally and in writing, the visible presence of antiquities on the hill, between 100 and 300 metres from the fortified summit, as also an ancient burial ground on the other side of the river. Consequently, the place-name could well have survived since the ancient period, as have many other place-names in Chalcidice. As for Mr Hatzopoulos's counter-suggestion that the name of Kalindoia could have been changed to Kallipolis²³, I do not think it will stand up to the slightest criticism. The name Kalindoia is thoroughly Greek, it is from the same root as καλινδέομαι "I roll", and had no need to be Hellenised along the lines of the change of Kyllandos in Karya to Kallipolis in the Hellenistic period, which is the example Mr Hatzopoulos offers. Though he makes this great leap of logic, he says nothing of the absence from the inscription of the "villages around Kalindoia" — Kamakai, Tripoi, and Tharmiskia — which could hardly be missing if the inscription really did concern the

ορατές αρχαιότητες πάνω στο ύψωμα, σε απόσταση 100 μέχρι 300 μ. από την οχυρωμένη κορυφή, καθώς και σε αρχαίο νεκροταφείο στην απέναντι όχθη του ποταμού. Επομένως υπάρχει λόγος να έχει διατηρηθεί το τοπωνύμιο από την αρχαιότητα έως σήμερα, όπως συμβαίνει με πολλά άλλα τοπωνύμια της Χαλκιδικής. Όσο για την αντιπρόταση του συγγραφέα για μετονομασία των Καλινδοίων σε Καλλίπολη²³, νομίζω ότι δεν αντέχει ούτε στην παραμικρή κριτική. Το όνομα των Καλινδοίων είναι ελληνικότατο, έχει την ίδια ρίζα με το ρήμα *καλινδέομαι* που σημαίνει κυλίομαι και δεν είχε ανάγκη ελληνοποίησης κατά το παράδειγμα της ελληνιστικών χρόνων μετονομασίας της Κυλλάνδου της Καρίας σε Καλλίπολη, επιχείρημα που προβάλλει ο κ. Χατζόπουλος. Αν και γίνεται αυτό το τεράστιο λογικό άλμα, αποσιωπάται η απουσία από την οροθεσία της εξεταζόμενης επιγραφής των *περί τὰ Καλίνδοια χωρίων*: Καμακαί, Τριποαί, Θαμίσκια, που δεν θα μπορούσαν να λείπουν, εάν η επιγραφή αναφερόταν στην περιοχή των Καλινδοίων.

Ο ποταμός *Αμμίτης* πράγματι αναφέρεται στη γραπτή παράδοση ότι περιέρρεε τη μυγδονική Απολλωνία. Όπως όμως ήδη υποστηρίξαμε²⁴, οι Χαλκιδείς, που γύρω στο 432 π.Χ. κατά προτροπή του Περδίκκα μετοικίσθηκαν νότια της Βόλβης και πιθανότατα συνοικίσθηκαν στην Απολλωνία, πρέπει να έδωσαν οικεία σ' αυτούς ονόματα στα δύο ποτάμια που περιέρρεαν την πόλη. Στη σκέψη αυτή μας οδήγησε το όνομα του δεύτερου ποταμού της Απολλωνίας, Ολυνθιακός, ώστε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και ο Αμμίτης ονομάστηκε έτσι από τον αντίστοιχο Αμμίτη της Σερμυλίας-Καλλιπόλεως. Και των δύο ποταμών κοινό χαρακτηριστικό είναι οι εκτεταμένες αμμώδεις όχθες — πρόσφατα μας ζήτησε με επιμονή ιδιώτης να πάρει άδεια λειτουργίας αμμωρυχείου κάτω από την Καλλίπολη — και γι' αυτό είναι εξίσου πιθανό να είναι παράλληλες ονοματοθεσίες, χωρίς μεταφορά τοπωνυμίου. Τοπωνύμια “Αμμουδά” υπάρχουν σήμερα σε διάφορες παραλιακές περιοχές της Χαλκιδικής. Εξάλλου, εάν στην εξεταζόμενη επιγραφή επρόκειτο για τον Αμμίτη της Απολλωνίας, είναι απορίας άξιο το ότι δεν γίνεται μνεία ούτε οδού προς την Απολλωνία, που θα ήταν βασικός άξονας οροθεσίας, ούτε του ποταμού Ολυνθιακού που ρέει σχεδόν παράλληλα με τον Αμμίτη.

Η συζήτηση γύρω από τον Κισσό και τη χώρα των Κισσειτών θα μείνει ανοικτή, μέχρις ότου ταυτιστεί με ακρίβεια η θέση του πολισματος Κισσού. Υποθετικές είναι οι έως σήμερα ταυτίσεις με την τράπεζα της Θέρμης²⁵ και το φρούριο στην κορυφή του Χορτιάτη²⁶. Σχετικό πρόβλημα είναι και η ταύτιση του όρους Κισσός, που συνήθως περιορίζεται στον Χορτιάτη. Ο Ξενοφών όμως στα *Κυνηγετικά* (XI, 1) βάζει σε ίδια μοίρα μεγέθους την Πίνδο, το Παγαγιάο και τον Κισσό, ως όρη όπου διατρίβουν λιοντάρια. Για τον λόγο αυτόν πιστεύουμε ότι η ονομασία Κισσός αφορά το συγκρότημα Χολομώντα-Χορτιάτη²⁷ και όχι μόνο το δυτικό άκρο, δηλαδή τον Χορτιάτη. Το πόλισμα Κισσός δεν πρέπει υποχρεωτικά να είναι σε μικρή απόσταση από τη Θεσσαλονίκη, επειδή συμμετείχε στον συνοικισμό της. Ο Στράβων στα συνοικισθέντα

area of Kalindoia.

The written tradition does indeed tell us that the River Ammites flowed around Mygdonian Apollonia. But as I have already argued²⁴, the Chalcideis – who, at Perdiccas' behest, moved to the south of Lake Bolbe around 432 BC and probably synoecised at Apollonia – must have given the two rivers that flowed around their new city names that were familiar to them. I base this theory on the name of the other river at Apollonia, the Olynthiakos, which makes it reasonable to suppose that the Ammites took its name from the river of the same name at Sermylia/Kallipolis. Both rivers are characterised by long stretches of sand along their banks (we recently had some very persistent demands from someone wanting a permit to operate a sandpit just below Kallipolis) and it is therefore equally likely that this is simply a case of parallel nomenclature, rather than reflecting the transfer of place-names. Place-names derived from ἄμμος "sand" are found in various coastal areas of Chalcidice today. Furthermore, if the Ammites in the Holomondas inscription is the river near Apollonia, it is certainly strange that there is no mention of a road to Apollonia, which would be an obvious demarcation line, nor of the River Olynthiakos, which flows almost parallel to the Ammites.

The question of Kissos and the land of the Kissitai must remain unanswered until the site of the town of Kissos is precisely identified. It has been identified with the hill of Therma²⁵ and with the fortress on the summit of Hortiatia²⁶, but these are only hypotheses. A related problem is the identification of Mount Kissos, which is usually confined to Hortiatia. But in his *Cynegeticus* (XI, 1), Xenophon places Pindos, Pangaion, and Kissos on an equal footing with regard to size, as being mountains where lions dwell. I therefore feel that the name Kissos belongs to the mountain mass of Holomondas and Hortiatia together²⁷, not just Hortiatia, which is the western end. The fact that the town of Kissos was part of the synoecism of Thessaloniki does not necessarily mean that it was a short distance away. Among the synoecised towns, Strabo includes Apollonia, which was either the one in Mygdonia or the one near Olynthos in Chalcidice²⁸. Both were some 70 kilometres from Thessaloniki, which was no obstacle to the inhabitants' membership of the synoecism of Thessaloniki. Mygdonian Apollonia, indeed, was still flourishing in the Hellenistic and Roman periods, having contributed a segment of its population to Thessaloniki. The cities of Pallene that synoecised to form Kassandreia are dozens of kilometres away from the latter, and epigraphical evidence attests the presence in that city of individuals from Epiros, Pella, and the Dodecanese, all areas where Alexander's Diadochi were active. Mr Hatzopoulos nonetheless considers it impossible that a city a few kilometres away could have been part of a synoecism²⁹.

If, then, Kissos was in the area of Poliyiros³⁰, for instance, the land of the Kissitai, being mountainous and sparsely populated, could have extended along Holomondas/Kissos to north of Vrasta.

πόλίσματα περιλαμβάνει και την Απολλωνία, που ήταν είτε η Μυγδονική, είτε η κοντά στην Όλυνθο Χαλκιδικής²⁸. Και στις δυο περιπτώσεις, η περί τα 70 χλμ. απόσταση από τη Θεσσαλονίκη δεν εμπόδιζε τη συμμετοχή των κατοίκων στο συνοικισμό. Εάν μάλιστα πρόκειται για τη Μυγδονική Απολλωνία, αυτή συνέχισε να ακμάζει και στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους, έχοντας συνεισφέρει στη Θεσσαλονίκη τμήμα των κατοίκων της. Οι πόλεις της Παλλήνης που συνοικίσθηκαν για να αποτελεσθεί η Κασσάνδρεια απέχουν δεκάδες χιλιόμετρα από αυτήν, ενώ για την ίδια πόλη επιγραφικά τεκμήρια φανερώνουν την παρουσία ατόμων από την Ήπειρο, την Πέλλα και τα Δωδεκάνησα, περιοχές όπου έδρασαν οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου. Ο κ. Χατζόπουλος, παρ' όλα αυτά, βρίσκει απαγορευτική τη λίγων χιλιομέτρων απόσταση μιας πόλης για τη συμμετοχή της σε ένα συνοικισμό²⁹.

Εάν λοιπόν ο Κισσός βρισκόταν στην περιοχή, π.χ., του Πολυγύρου³⁰, η χώρα των Κισσιτών θα μπορούσε, ως ορεινή και αραιοκατοικημένη, να εκτείνεται στον Χολομώντα-Κισσό μέχρι και βόρεια από τα Βραστά.

Ο Κισσός θα πρέπει να υποθέσουμε ότι συγκαταλέγεται στις πόλεις-πολίσματα που συνέχισαν να υπάρχουν και ύστερα από τον αναγκαστικό συνοικισμό του 315 π.Χ., όπως η Θέρμη, η Αίνεια και η Απολλωνία, ώστε να δικαιολογείται η ύπαρξη ιδιοκτησιών των Κισσιτών στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Με βάση τις παραπάνω θέσεις και άλλα γεωφυσικά χαρακτηριστικά που αναφέρονται στην επιγραφή απορρίπτουμε τη μετάθεση του γεωγραφικού χώρου της επιγραφής του Χολομώντα από τις ΝΑ υπώρειές του, στην περιοχή που προτείνει ο κ. Χατζόπουλος, στα ΒΔ του βουνού μέχρι και τη Θέρμη. Το κέντρο αναφοράς της οροθεσίας είναι το πόλισμα Ράμαι³¹, που υποθέτουμε ότι μπορεί να ταυτίζεται με τα σημαντικότερα Καστέλλια του Κελλιού Βραστών, απ' όπου έχουμε έξι ωνές³², με ακριβέστατο καθορισμό των ορίων κάθε ιδιοκτησίας. Φαίνεται ότι οι Ραμαίοι ήταν οροθεσιομανείς και επιζητούσαν πάντα ακριβή καθορισμό των ορίων από τους γείτονές τους. Δεν είναι υποχρεωτικό όλα τα οροθέσια να έγιναν επί Φιλίππου, τέτοια προβλήματα μπορούσαν να ανακύψουν σε κάθε εποχή. Άλλωστε μετακινήσεις πληθυσμών έγιναν και επί των Διαδόχων.

Δεν μπορώ βέβαια να ισχυριστώ ότι οι απόψεις που διατύπωσα στη δημοσίευση της επιγραφής του Χολομώντα λύνουν τα πολλά προβλήματα που θέτει. Είναι σίγουρο ότι ο διάλογος γύρω από αυτή θα συνεχιστεί, αλλά θα έπρεπε από την αρχή να είχε μπει σε σωστότερες από πολλές πλευρές βάσεις και ιδιαίτερα ως προς τη δεοντολογία, να μην προτρέχει δηλαδή δημοσίευση της νέας επιχειρηματολογίας από τη δημοσίευση της προηγούμενης, χρονικά, και πρώτης ανακοίνωσης. Αυτό θα προφύλασσε από παρεξηγήσιμες παρανοήσεις και αυτονόητα λάθη.

Από τον υπόλοιπο πλούσιο σχολιασμό του συναδέλφου θα σταθώ σε ορισμένα σημεία.

Καταρχήν είναι πολύ ευπρόσδεκτη η αναφορά στην επιτύμβια επιγραφή

We must suppose that Kissos was one of the cities and towns that continued to exist after the enforced synoecism of 315 BC, along with Therma, Ainia, and Apollonia, in order to account for the existence of property owned by the Kissitai in the early third century BC.

On the basis of these considerations, together with other geophysical features mentioned in the inscription, we must reject the transfer of the geographical area in question from the south-east foothills of Holomondas to the area proposed by Mr Hatzopoulos, north-west of Holomondas as far as Therma. The central reference point in the inscription is the town of Ramai³¹, which I suggest may be identified as the important Kastellia, near Kellion and Vrasta, from which we have six purchase agreements³², with the boundaries of each property precisely defined. The people of Ramai would appear to have been very keen on limits and borders and always liked the boundaries between themselves and their neighbours to be strictly defined. All the boundaries were not necessarily fixed in Philip's reign, for such problems could arise at any time. After all, population shifts were taking place under the Diadochi too.

I cannot pretend, certainly, that the hypotheses I outlined when I published the Holomondas inscription resolve the many problems it poses. It will surely be a subject of discussion for a long time to come; but it is a pity that the whole issue got off to such a bad start, particularly with regard to professional etiquette. New argumentation really should not be presented before the original study has had a chance to be published, if only to avoid misunderstandings, misconceptions, and self-evident errors.

I should like to discuss a few points from the rest of Mr Hatzopoulos's extensive commentary.

First of all, we must welcome his reference to the grave inscription from Beroia containing the ethnic Ὀσβαῖος³³, as also his suggestion that it is unnecessary to restore the tau in the word ἄρκ<τ>ος (l. 15)³⁴. The latter point, of course, together with Mr Hatzopoulos's comment that the formula ἄρκος is known from the Hellenistic period, supports my own dating of the inscription to the third century BC. In line 16 the letter after the delta must be an omikron, as Mr Hatzopoulos saw it, and not an epsilon. Consequently the restoration [ἀπὸ μὲν τοῦ ποτα]μοῦ Σμειλῶδο[υς] is something of a long shot, but plausible. But it is difficult to agree with the suggestion regarding τραχύλιον (l. 14), though it may be somewhat more reasonable than my own proposal. In line 13 the unattested (which is no reason to dismiss it) name Εὐγέων is replaced by the, likewise unattested, but inexplicable, ethnic Εὐγέες.

In line 34 Κατωρυγμένος does indeed mean "buried in a trench"; but when used as a prefix, the preposition κατὰ conveys the notion of partition, as in κατατεμαχίζω, κατατέμνω, or acts as an intensifier, as in κατακόπτω, κατακτείνω. This is very likely to be the case with κατωρυγμένος in the Holomondas inscription (after all, what would be the use of a marker buried in a trench?);

της Βέροιας, όπου απαντά το εθνικό Ὀσβαῖος³³ και η υπόδειξη ότι δεν χρειάζεται να συμπληρωθεί το τ στην λέξη ἄρκ<τ>ος (στίχ. 15)³⁴. Βέβαια η τελευταία υπόδειξη, συνοδευόμενη από την παρατήρηση ότι ο τύπος ἄρκος είναι γνωστός από τους ελληνιστικούς χρόνους, ενισχύει τη δική μας χρονολόγηση της επιγραφής στον 3ο αι. π.Χ. Στον στίχο 16 το μετά το Δ γράμμα πρέπει να είναι Ο, όπως το είδε ο κ. Χατζόπουλος και όχι Ε, επομένως η συμπλήρωση —[ἀπό μὲν τοῦ ποτα]μοῦ Σμειλωδο[ῦς]— είναι τολμηρή, αλλά πιθανή. Δεν είναι όμως εύκολο να συμφωνήσει κανείς με την πρόταση για το τραχύλιον (στίχ. 14), αν και έχει ίσως περισσότερες πιθανότητες να προσεγγίζει το ορθό απ' ό,τι η δική μου πρόταση. Στον στίχο 13 το μη μαρτυρούμενο —και γιατί απορριπτό;— όνομα Εὐγέων αντικαθίσταται από επίσης μη μαρτυρούμενο και ακατανόητο εθνικό Εὐγεύς.

Στίχ. 34: κατωρυγμένος πράγματι σημαίνει θαμμένος σε όρυγμα, αλλά η πρόθεση κατὰ ενέχει την έννοια του διαμελισμού στα ρήματα κατατεμαχίζω, κατατέμνω, ή επίτασης της έννοιας στα κατακόπτω, κατακτείνω. Είναι πολύ πιθανό να προσδίδεται τέτοια έννοια στο κατωρυγμένος της επιγραφής μας —γιατί τι είδους σημάδι θα ήταν κάτι θαμμένο σε όρυγμα;—, οπότε στο κενό, εκτός από το λίθος, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε τη λέξη λόφος. Στην πρώτη περίπτωση θα περιγράφεται ενδεχομένως σωρός εξωρυγμένων και κατατεμαχισμένων λίθων (όπου το λίθος με έννοια περιεκτική), σαν αυτούς που υπάρχουν έξω από τα στόμια των αρχαίων ορυχείων. Στη δεύτερη περίπτωση, που είναι και πιθανότερη, θα περιγράφεται λόφος διάτρητος από ορύγματα ορυχείων. Η εικόνα αυτή συμφωνεί με τον γενικό χαρακτήρα της οριοθετούμενης περιοχής, όπου υπήρχε και άλλο τοπωνύμιο παρμένο από τις εκεί μεταλλευτικές δραστηριότητες, το Μακρόν Εργάσιμον (στίχ. 6-7).

thus, apart from with λίθος, the gap could also be filled with the word λόφος. In the first case, the reference would be to a pile of excavated, broken-up stones (so λίθος would be used in a collective sense), like those at the entrances to ancient mines; in the second, which is more likely, it would be to a hill riddled with mining trenches. This latter image accords with the general character of the demarcated area, where there was another place-name which reflected the local mining activities: Μακρόν Εργάσιμον (ll. 6-7).

Thessaloniki

IOULIA VOKOTOPOULOU

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Η Ιουλία Βοκοτοπούλου κατέθεσε το χειρόγραφο της ανακοίνωσής της στις 21-4-1994. Μετά τον πρόωρο θάνατό της την προετοιμασία του για την εκτύπωση την ανέλαβε ο Εμμ. Βουτυράς, ενώ στη διόρθωση των δοκιμών συνέβαλε και ο σύζυγός της Π. Βοκοτόπουλος.

1. Στη μελέτη μου αυτή θα παραπέμπω στο εξής με τον συντομευμένο τίτλο του τόμου, *Μνήμη Λαζαρίδη*, και σελίδα.

2. Στη μελέτη μου, *Μνήμη Λαζαρίδη* 111, δεν υποστηρίζω ότι η επιγραφή βρέθηκε στον χώρο της ανασκαφικής δραστηριότητας του Στ. Πελεκίδη, δηλαδή στην περιοχή Βραστών και Πλανών, αλλά ότι σχετίζεται με τον χώρο αυτό. Το πιθανότερο είναι ότι βρέθηκε στις υπώρειες του Χολομώντα κοντά στην παραπάνω περιοχή.

3. M. B. Hatzopoulos - Louisa D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindioia) Ière partie (Μελετήματα 11, 1992) 123-45: Appendice. L'inscription No 6128 du musée de Thessalonique et l'arrière-pays à l'est du golfe Thermaïque*. Στη μελέτη αυτή θα παραπέμπω στο εξής με την ένδειξη της σειράς: *Μελετήματα 11* και σελίδα. Στον πρόλογο του βιβλίου διευκρινίζεται ότι ο σχολιασμός της επιγραφής είναι έργο του κ. Μ. Χατζόπουλου.

4. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 114.

5. *Μελετήματα 11*, 134-36.

6. *Μελετήματα 11*, 134 σημ. 3.

7. *Μελετήματα 11*, 138.

8. *Μελετήματα 11*, 134.

9. M. B. Hatzopoulos, *Une donation du roi Lysimaque (Μελετήματα 5, 1988) 17, 19*.

10. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 124-25· M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente de la Chalcidique orientale (Μελετήματα 6, 1988) πίν. XIV-XIX*.

11. *Μελετήματα 11*, 137, πίν. LXXXIX· F. Papazoglou, "Inscription hellénistique de Lyncestide", *ŽAnt* 20 (1970) 102· M. Hatzopoulos, "The Oleveni inscription and the Dates of Philip II's Reign", στον τόμο: *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, Washington, D.C., 1982, 21-42· του ίδιου, "La lettre royale d'Oléveni", *Chiron* 25 (1995) 163-85 (ειδικά για το σχήμα των γραμμάτων 176-80).

12. Το μηνοειδές Σ πρωτοεμφανίζεται στον έσχατο 4ο αιώνα παράλληλα με το τετρασκελής: A. Johnston, "A fourth cent. graffito from the Kerameikos", *AM* 100 (1985) 293-307. Γωνιώδες δισκελής σίγμα και έψιλον απαντούν από τα μέσα του 3ου αιώνα· πβ. M. Lang, *The Athenian Agora XXI. Graffiti and Dipinti*, Princeton 1976, πίν. 20, F 198.

13. Πρβ. τα αντίστοιχα γράμματα σε χάλκινη πινακίδα των Επιζεφυρίων Λοκρών περί το 280-275 π.Χ.: M. Guarducci, *Epigrafia Greca II*, Roma 1969, 288, εικ. 58. Το Ξ χωρίς κάθετη κεραία πρωτοεμφανίζεται την εποχή του παπύρου του Δερβενίου (βλ. Johnston, *ό.π.* [σημ. 12]), παράλληλα με τον παλαιό τύπο, γύρω στα 330-320 π.Χ. και επικρατεί πολύ αργότερα, μέσα στον 3ο αιώνα π.Χ. Πρβ. επίσης επιγραφή του 3ου αιώνα από την Τήνο για τα όμοια Π και Τ (O. Kern, *Inscriptiones Graecae*, Βόννη 1913, αρ. 35) και τους μονόπλευρους προς τα αριστερά ακρέμονες που απαντούν σε επιγραφή του 3ου αιώνα π.Χ. από το Θέρμο (Kern, *ό.π.*, αρ. 34) και ιδίως στην επιγραφή της Τήνου του 3ου επίσης αιώνα.

14. M. B. Hatzopoulos, "Un nouveau document du règne d'Antigone Gonatas", στον τόμο: *Ποικίλα (Μελετήματα 10, 1990) 135-48, εικ. 2*.

15. *Μελετήματα 11*, πίν. XC. Καλύτερη φωτογραφία στον κατάλογο της έκθεσης *La civilisation grecque. Macédoine, royaume d'Alexandre le Grand*, Marché Bonsecours, Montréal 1993, 77 αρ. 10. Η διασταύρωση χιαστί των μεσαίων κεραιών του Σ απαντά σε graffiti από το τέλος του 5ου ως τον 3ο αιώνα π.Χ. και δεν αποτελεί τυπικό χρονολογικό κριτήριο.

16. Το Liddell-Scott για τη λέξη *βασιλεία* με την έννοια του "χρόνου καθ' όν βασιλεύει τις" παραπέμπει στον Διόδωρο 17, 1. Η βασική έννοια της λέξης είναι η του χώρου όπου άρχει ο βασιλεύς, το βασίλειο. Κατ' επέκταση της βασικής έννοιας στους ελληνιστικούς χρόνους ση-

μαίνει και τον χρόνο παραμονής του βασιλέως στη εξουσία· βλ. C. B. Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic Period*, New Haven 1934, 321.

17. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 121, 127, 128. Ο κ. Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 11, 124, γράφει ότι τοποθετώ την Πίλωρο στον Άγιο Νικόλαο, στον ισθμό της Σιθωνίας. Στις σ. 127-28 εξετάζω αυτή τη δυνατότητα, αλλά τελικά κλίνω υπέρ της ταύτισης με τις αρχαίες θέσεις στα Πυργαδίκια.

18. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 119 κ.ε.

19. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 127.

20. Εάν δεν υπήρχε βεβαιότητα για το αρχικό γράμμα Π της λέξης Π[ί]ρωλον στον στίχο 9, τότε η συμπλήρωση [Γέδ]ρωλος θα ήταν ευπρόσδεκτη, επειδή η Χέδρωλος/Γέδρωλος συναντήκε με τις πόλεις Μίλκωρο και Φάρβηλο σε ομάδα μικρών πόλεων, που στους καταλόγους του συμμαχικού φόρου αναγράφονται μαζί με το όνομα της Καλλιπόλεως. Από την τριάδα αυτή η Μίλκωρος παραδίδεται ως χαλκιδική πόλις, και κατά τον D. Bradeen, *AJPh* (1952) 371, πρέπει να τοποθετηθεί στην ενδοχώρα, βόρεια από τη Σιθωνία, σίγουρα όχι μακριά από την Καλλίπολη (βλ. και *Μνήμη Λαζαρίδη*, 128). Επομένως φαίνεται πιο πιθανό, ύστερα μάλιστα από τον εντοπισμό της Καλλιπόλεως, και η Χέδρωλος να ήταν κοντά στην Καλλίπολη και όχι στη νότια Βοττική.

21. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 119, εικ. 5, σχ. 3.

22. *Μελετήματα* 11, 127.

23. *Μελετήματα* 11, 131-32.

24. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 118-19

25. Ι. Βοκοτοπούλου, στον κατάλογο της έκθεσης: *Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1986, 20. Η άποψη που διατυπώνω εκεί, ότι ο Κισσός ήταν κοντά στην παραλία, πρέπει να τροποποιηθεί (πρβ. σημ. 28)· βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, "Χώρα Θεσσαλονίκης", στον τόμο: *Μνήμη Δημητρίου Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 99-107 και ιδιαίτερα 101-102.

26. Γ. Μπακαλάκης, "Κισσός", *Μακεδονικά* 3 (1951-55) 353-62.

27. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 127.

28. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *ό.π.* (σημ. 25) 102.

29. *Μελετήματα* 11, 128.

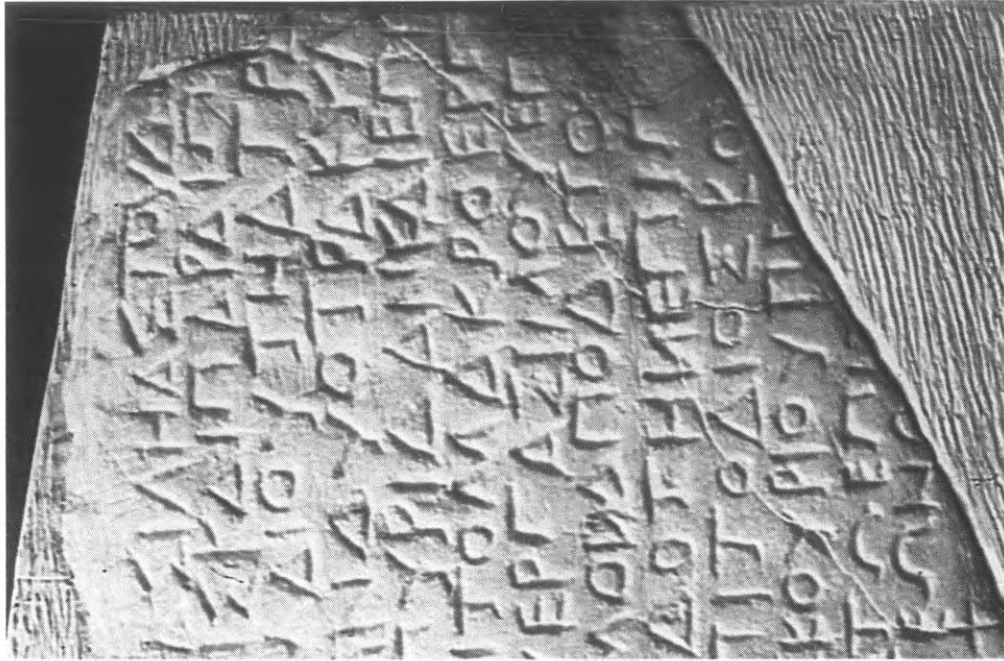
30. Βόρεια από τον Πολύγυρο, στη θέση Καστρί, ανασκάφηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι του 6ου αιώνα π.Χ. από τη συνάδελφο Καλ. Λαζαρίδη.

31. *Μνήμη Λαζαρίδη*, 126. Το όνομα των κατοίκων των *Ραμῶν* πρέπει να ήταν *Ραμαῖοι* και όχι *Ράμιοι*, κατά τα *Ἀθηναῖοι* (*Ἀθῆναι*), *Μυκηναῖοι* (*Μυκῆναι*). Επομένως είναι επιτρεπτή η συμπλήρωσή μας [Ραμα]ίοις στον στίχο 30 και η προσθήκη του Α στον στίχο 14.

32. Βλ. σημ. 10.

33. *Μελετήματα* 11, 128, πίν. LXXXVII.

34. *Μελετήματα* 11, 144.

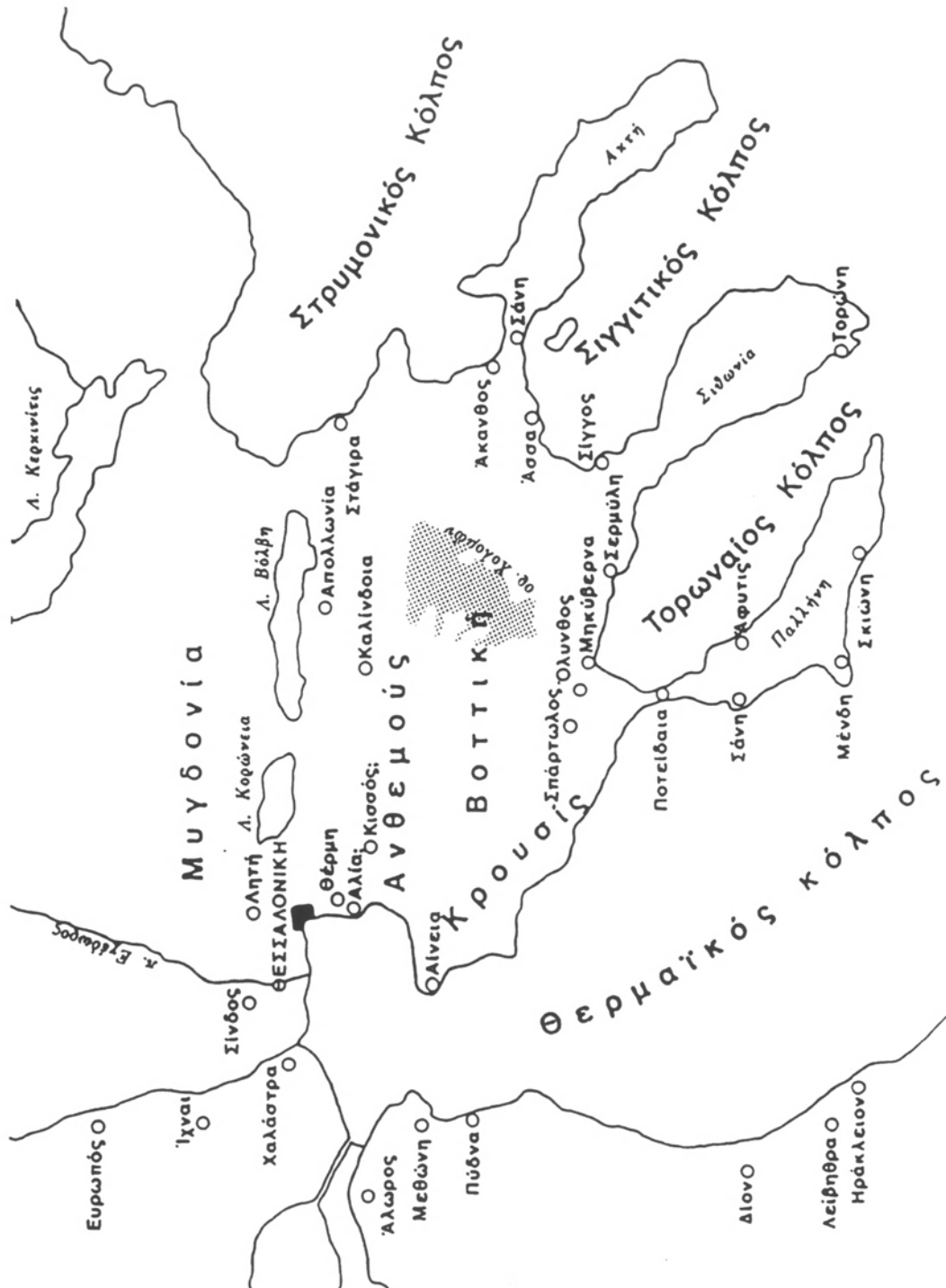
Εικ. 2. Η επιγραφή "του Χολομώντα". Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 6128. Λεπτομέρεια της επάνω δεξιά γωνίας.

Fig. 2. The "Holomonidas inscription". Thessaloniki Archaeological Museum 6128. Detail of the upper right corner.

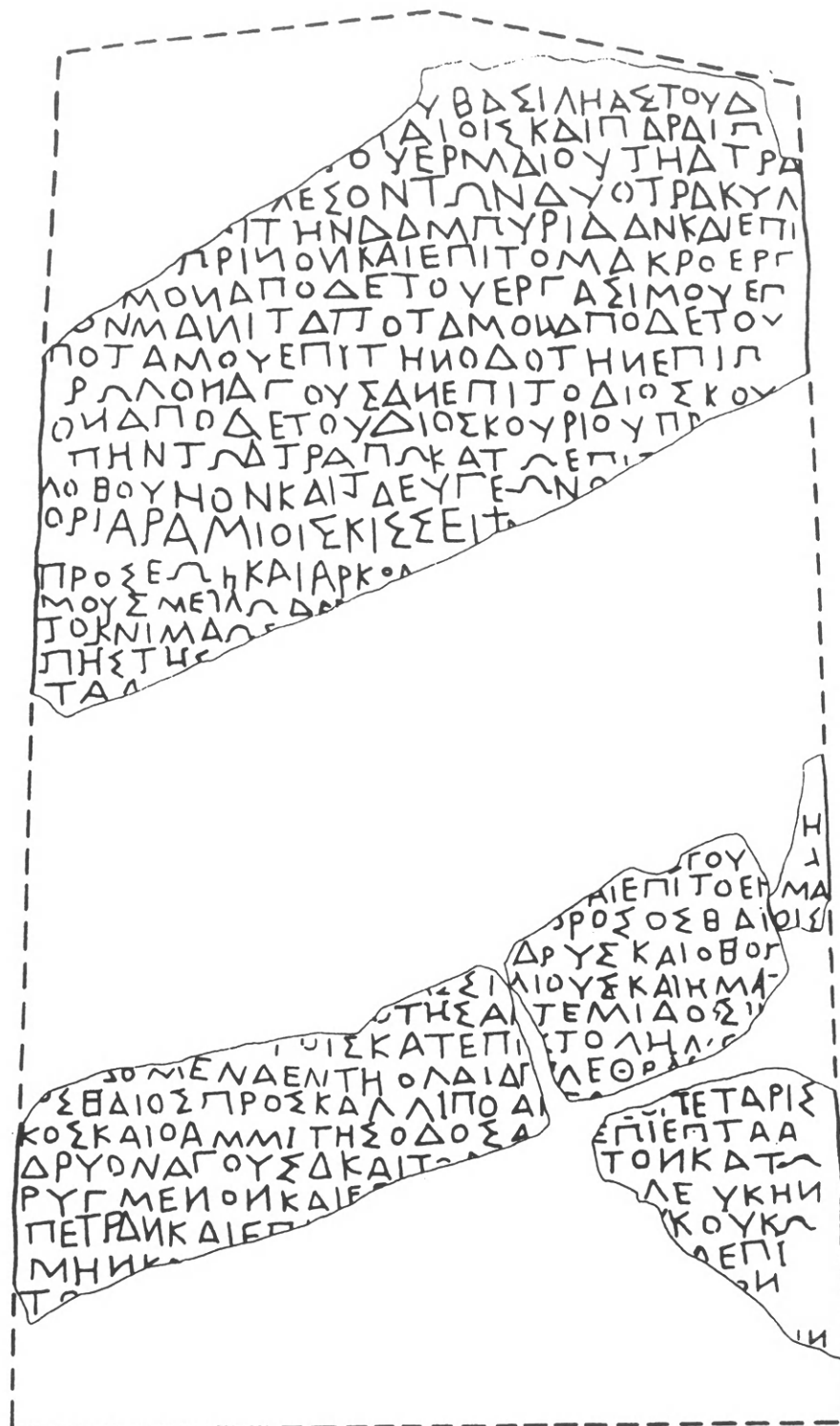

Εικ. 1. Η επιγραφή "του Χολομώντα". Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 6128.

Fig. 1. The "Holomonidas inscription". Thessaloniki Archaeological Museum 6128.

Εικ. 3. Χάρτης της Χαλκιδικής με αρχαία τοπωνύμια.
Fig. 3. Map of the Chalcidice with ancient place-names.

Εικ. 4. Απογραφή της επιγραφής 6128 από τον Στρ. Πελεκίδη.
 Fig. 4. Drawing of inscription 6128 by S. Pelekides.

ΥΒΔΞΙΛΗΔΞΤΟΥΔ	1
ΙΔΙΟΙΞΚΔΙΠΑΡΔΙΛ	2
ΟΥΕΡΜΔΙΟΥΤΗΔΤΡ	3
ΙΕΞΟΝΤΛΝΔΥΟΤΡΑΚΥΛ	4
ΙΤΗΝΔΔΜΠΥΡΙΔΑΝΚΑΙΕΠΙ	5
ΠΡΙΝΟΙΚΑΙΕΠΙΤΟΜΑΚΡΟΕΡΓ	6
ΜΟΙΔΠΟΔΕΤΟΥΕΡΓΑΣΙΜΟΥΕΠ	7
ΟΝΜΔΙΤΔΠΟΤΔΜΟΙΑΠΟΔΕΤΟΥ	8
ΠΟΤΔΜΟΥΕΠΙΤΗΝΟΔΟΤΗΙΕΠΙΛ	9
ΡΛΛΟΙΑΓΟΥΞΔΙΕΠΙΤΟΔΙΟΞΚΟΥ	10
ΟΙΑΠΟΔΕΤΟΥΔΙΟΞΚΟΥΡΙΟΥΡ	11
ΠΗΝΤΓΤΡΑΠΛΚΑΤΛΕΠΙ-	12
ΛΟΥΝΟΝΚΔΙΤΔΕΥΓΕΛΝΣ	13
ΟΡΙΑΡΑΜΙΟΙΞΚΙΣΞΕΙΤΛ	14
ΠΡΟΣΕΛΞΚΑΙΑΡΚΟΝ	15
ΜΟΥΖΜΕΙΛΛΔ	16
ΤΟΚΝΙΜΑΛ	17
ΠΗΞΤΗΞ	18
ΤΑΛ	19
~	20
ΑΞΙΚΗΗ	21
ΟΡΟΥΔΑ	22
ΑΙΕΠΙΤΟΕΡΜ	23
ΙΡΟΣΟΣΒΑΙΟΥ	24
ΔΡΥΣΚΔΙΟΒΟΛΝ	25
ΞΞΙΛΙΟΥΞΚΑΙΗΜΔΞΙ	26
ΥΤΗΞΑΡΤΕΜΙΔΟΞΙΕΡΟ	27
ΙΙΟΙ_ΚΑΤΕΠΙΞΤΟΛΗΜΠΡΟΣ	28
ΥΜΕΝΑΕΝΤΗΟΛΔΙΔΠΛΕΘΡΑ	29
ΥΞΒΑΙΟΣΠΡΟΣΚΑΛΛΙΠΟΔΙΤΔΞΟΠΕΤΑΡΙΞ	30
ΚΟΞΚΑΙΟΑΜΜΙΤΗΣΟΔΟΣΔΓ	31
ΔΡΥΟΝΑΓΟΥΞΔΚΑΙΤΟ	32
ΡΥΓΜΕΙΟΙΚΑΙΦ	33
ΠΕΤΡΑΥΚΑΙΕΠ	34
ΜΗΙΚΛ	35
ΤΟ	36
	37
	38

Εικ. 5. Απογραφή της επιγραφής 6128 από την κ. Ασπασία Φάκλαρη.

Fig. 4. Drawing of inscription 6128 by Ms Aspasia Faklari.

DODONE ET LES VILLES DE LA GRANDE GRECE ET DE LA SICILE

Dodone, l'oracle vénéré de Zeus, par sa position à l'intérieur de l'Épire, était le sanctuaire de la Grèce le plus proche de la péninsule Italique. Est-ce que cette proximité a permis aux villes de la Grande Grèce et de la Sicile une connaissance et des rapports plus étroits avec Dodone qu'avec Delphes ou Olympie?

Quel était le caractère prédominant du sanctuaire épirote et de quel mode influença-t-il le monde hellénique, métropoles et colonies? Voilà les questions principales que cette communication tâchera d'approcher. Mais avant d'aborder ces problèmes, il faudra présenter le sanctuaire même, le culte de Zeus, le processus oraculaire que l'on y pratiquait et la place de Dodone dans la vie religieuse des Grecs.

Aucun ancien auteur ne nous a laissé une description, au moins une énumération, des monuments du sanctuaire. Les seules informations pratiques que l'on peut extraire de la tradition littéraire¹ ce sont la situation géographique de Dodone en Hélopie ou en Thesprotie, aux pieds de la montagne Tomaros, son climat rigoureux en hiver,

¹ Les sources anciennes sur Dodone sont rassemblées dans le chapitre *Etude historique de Dodone* de l'œuvre de CON. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines*, 1878, p. 129 ff. Voir aussi le *Guide de Dodone*, 1986, écrit par le professeur SOT. DAKARIS, où l'on trouve (p. 155-7) la bibliographie fondamentale sur le sanctuaire. Une analyse détaillée des sources a été faite par H.W. PARKE, *The Oracles of Zeus*, Oxford 1967. Les principaux ouvrages sur le sanctuaire sont les suivants: C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines*, Paris 1878. Σ. Δάκαρης - Δ. Εὐαγγελίδης, Τό ἱερόν τῆς Δωδώνης, *ΑΕ* 1959 (1964), 1-176; Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τό ἱερόν τῆς Δωδώνης, *ΑΔ* 16, 1966, 4-40; S. DAKARIS, *Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra*, dans *AntKunst* 1963, I. Beiheft, 35-55; S. DAKARIS, *Das Heiligtum von Dodona* (ed. EVI MELAS, *Tempel und Stätten der Götter Griechenlands*, Köln 1985), 165-176; H.W. PARKE, *The Oracles of Zeus*, Oxford 1967.

l'existence d'un temple au 4ème siècle et qu'une « Maison Sacrée » — *ἱερὰ οἶκία* — et des portiques avaient été détruits à la fin du 3ème siècle avant notre ère par les Etoliens. Polybe, Diodore et Plutarque nous informent aussi que le temple de Zeus était situé près de Dodone, ce qui implique l'existence d'une ville; les commentaires byzantins se réfèrent explicitement à une ville nommée Dodone. Aucune référence au théâtre monumental ou au stade, constructions indispensables d'ailleurs pour les concours de Naia, présentés à l'honneur de Zeus Naios à Dodone.

Ce manque de renseignements topographiques empêcha pour longtemps la localisation du sanctuaire. L'anglais C. Lincoln a été le premier en 1843 à identifier avec Dodone les ruines d'un théâtre et des murailles visibles à 22 km au Sud-ouest de Jannina. Constantin Carapanos, un épirote érudit et homme d'affaires fut persuadé par la topographie du site qu'il n'était pas loin de Dodone et y mena des fouilles en 1875-76, dont les trouvailles, surtout les inscriptions oraculaires, ont définitivement assuré la localisation de Dodone.

Avec une vitesse comparable à celle de ses fouilles Carapanos publia en 1877 les deux volumes intitulés *Dodone et ses ruines*, oeuvre vraiment exemplaire pour son époque, grâce à la collaboration de Léon Heuzey et Pierre Foucart. Les inscriptions publiées dans ces volumes ont pendant un demi-siècle nourri les études sur l'oracle de Zeus.

Les monuments découverts par Carapanos se recouvrirent vite par les déblais de ses fouilles. Dém. Evangélidis reprit cette oeuvre de 1929 à 1935 et à partir de 1952 en collaboration avec Sotiris Dakaris, qui continue la recherche jusqu'à présent². Tout ce que nous connaissons sur l'histoire architecturale du sanctuaire est dû aux nombreuses études du fondateur de l'archéologie de l'Épire, professeur Dakaris.

² Les rapports préliminaires des fouilles d'Evangélidis et de Dakaris ont été publiés dans les *Praktika* de la Société Archéologique d'Athènes des années correspondantes; les fouilles de l'année 1935 ont été publiées par D. Evangélidis dans *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 10, 1935, 192-260.

Sur le plan de Dodone (fig. 1), l'on peut facilement discerner trois entités: la ville ou acropole protégée d'une muraille, le téménos entouré du péribole sacré et, à l'Ouest de celui-ci, le théâtre précédé du stade.

Aucun des bâtiments de Dodone n'antécède pas le tournant du 5ème au 4ème siècle; la grande majorité date de l'époque hellénistique. Jusqu'au milieu du 4ème siècle il n'y avait qu'une construction, la première 'maison sacrée', datant de la fin du 5ème siècle. La deuxième moitié du 4ème siècle peut être caractérisée comme la première période d'activité architecturale à Dodone, fait qui peut être lié à l'intérêt que la maison royale de la Macédoine portait aux affaires de l'Epire, après le mariage de Philippe à Olympias, la soeur du roi des Molosses; Alexandre le Grand avait formulé de grands projets de reconstruction pour le sanctuaire, qu'il ne réalisa pas. En tout cas, à cette même période, à la deuxième moitié du 4ème siècle sont datés les murailles de l'acropole et du téménos, le péribole de la Maison Sacrée, les petits temples de Diona, Aphrodite et Thémis.

Le projet d'Alexandre a été réalisé au commencement du troisième siècle par le plus éminent roi de l'Epire, Pyrrhus. Il édifia le théâtre, le Bouleutérion, il aggrandit le péribole de la Maison Sacrée et construisit un nouveau petit temple, peut être dédié à Héraklès. Les offrandes au sanctuaire après ses victoires contre les Romains ou les Macédoniens sont connues par la tradition littéraire et attestées par les trouvailles des fouilles.

L'année 219 a été néfaste pour Dodone; pendant un épisode de la guerre entre la ligue Epirote et la ligue des Etoliens, les derniers s'emparèrent du sanctuaire et brûlèrent ses bâtiments. L'année suivante, les Epirotes avec leurs alliés Macédoniens ont fait dures représailles à Thermon, le sanctuaire des Etoliens. Le butin qu'ils en ont rapporté leur permit de réparer les dégâts causés par les Etoliens à Dodone, ajouter même un stade devant le théâtre, et le sanctuaire connut la troisième et plus brillante période d'épanouissement architectural, qui ne dura pas longtemps. La défaite de Philippe V à Pydna en 168 a été catastrophique pour ses alliées, les Epirotes: toutes les

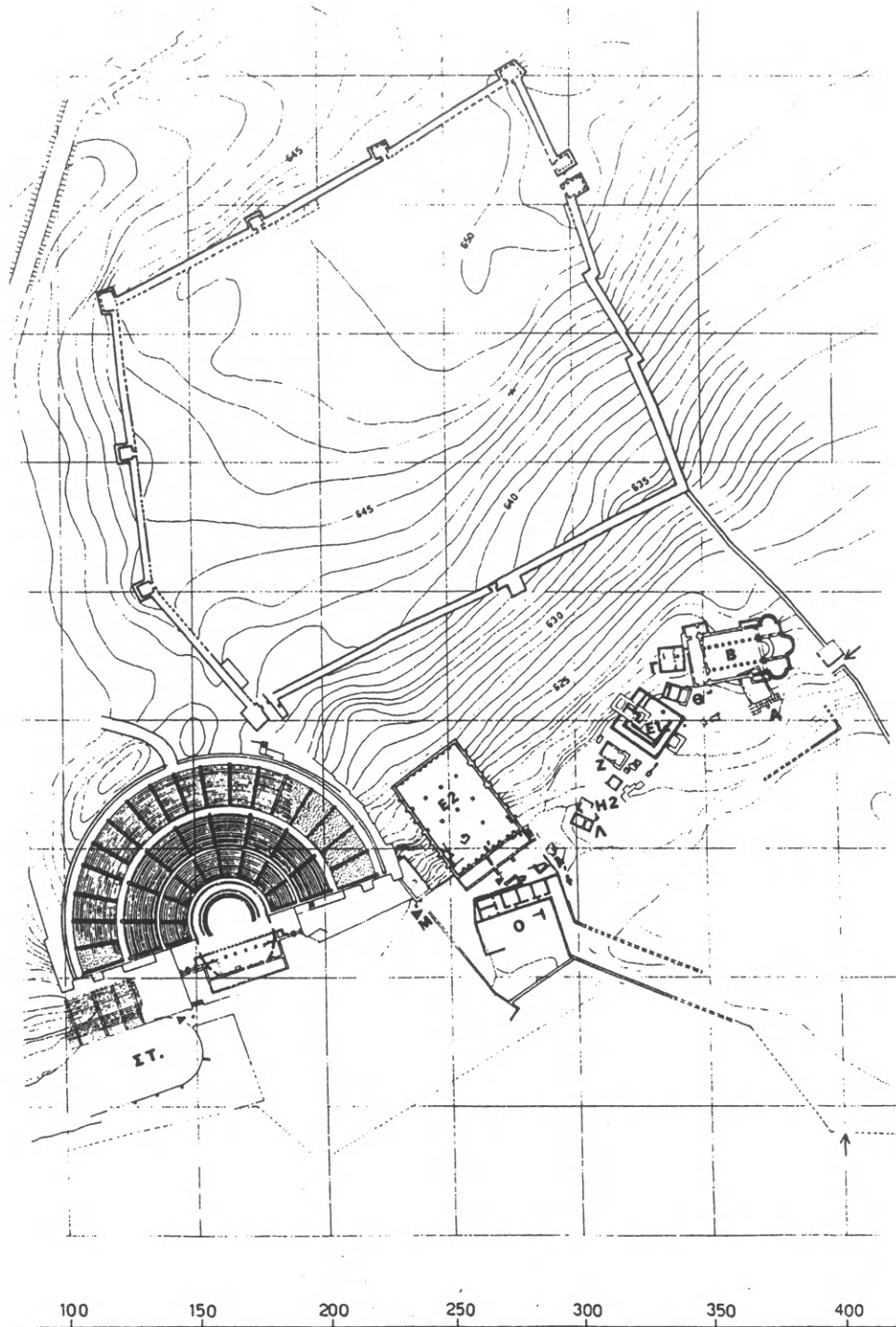

Fig. 1 - Dodone: plan du sanctuaire et de l'acropole.

villes de l'Épire ont été démolies systématiquement et le sanctuaire de Dodone a été livré au feu. Quatre-vingt ans plus tard l'armée de Mithridate détruisit de nouveau ce qui en restait. Strabo pouvait alors écrire: «ἐκλέλοιπεν δὲ πῶς καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ».

Cependant, peu après, aux temps d'Auguste, le théâtre est transformé en arène. L'année 132 de notre ère l'empereur Hadrien visite Dodone et Pausanias peut alors écrire que le sanctuaire était «θέας ἄξιον». C'est au classicisme des empereurs de Rome qu'est dû ce prolongement de la vie de Dodone; Julien l'Apostate a consulté l'oracle l'année 362, avant son expédition contre les Perses. C'est sous le règne de Théodose le Grand que l'oracle tomba dans le silence «οὐχ ἡ πολυθρύλητος φθέγγεται δρυς, ἀλλὰ σιγᾷ ὁ Δωδωναῖος (θεὸς)». Nous savons que l'année 391 le chêne sacré de Zeus a été abbatue par un Illyrien.

Les principaux monuments de l'oracle sont les suivants³:

L'acropole (fig. 1, en haut) est ceinte d'une muraille isodome de la deuxième moitié du 4ème siècle, mesurant 750 m. L'intérieur n'a pas encore été fouillé. Dakaris suppose que sa superficie pourrait loger une population d'environ 1000 personnes. C'était un petit polisma, qui devait son existence à celle de l'oracle.

Le stade, de la fin du 3ème siècle a été partiellement fouillé. Le théâtre (tav. I,1), construit sous le règne de Pyrrhus, pouvait offrir place à 18.000 spectateurs. Adossé au mont sud de la colline de l'acropole, renforcé aux ailes par de hautes tours de soutien, c'est le monument le plus imposant du sanctuaire, dominant l'entrée ouest du téménos. Sa plus grande diamètre mesure 135 m. La scène a été modifiée à la fin du 3ème siècle, après la destruction par les Étoiliens. Au temps d'Auguste les quatre gradins inférieurs ont été remplacés par un mur et l'orchestre fut transformée en arène.

L'eincedeinte du téménos du 4ème siècle n'enfermait que des bâtiments sacrés. Cependant, au commencement du 3ème siècle, le Bouleutérion (fig. 1, E2), faute de place, fut bâti sur cette eincedeinte, que l'on remplaça par une autre, de façon que le Bouleutérion fut inclu dans

³ Sur les monuments de Dodone voir DAKARIS 1986 (*Guide de Dodone*).

le téménos. D'un point de vue c'était vraiment un bâtiment sacré, le siège des représentants de la Confédération des Epirotes, dont les décisions étaient gravées sur des stèles érigées dans le sanctuaire. Le Bouleutérion mesure $43,50 \times 32,50$ m. Il renfermait 32 gradins de bois et son toit était supporté par six colonnes ioniques. Un autel dédié à Zeus Bouleus, Zeus Naïos et Diona fut trouvé à l'intérieur.

Le plus important bâtiment du sanctuaire était le temple de Zeus, que Polybios appelle *ἱερὰ οἶκία* (fig. 1, E1 e tav. I,2). Une humble construction, si l'on compare aux temples d'autres sanctuaires, n'ayant pas grand rapport au plan habituel d'un temple classique. Mais c'est le culte aussi et le caractère de Zeus Dodonéen, un unicum pour le Panthéon Grec, qui n'exigeait pas la présence d'un temple typique pour le culte.

Zeus avait à Dodone un caractère chthonien; il vivait au fond de son chêne sacré, à travers duquel, par le froissement des feuilles ou par la voix des pigeons sacrés qui perchaient sur ses branches, il donnait ses réponses aux pèlerins au moins jusqu'au 6ème siècle. Ce genre de culte n'avait pas besoin d'un naos; les cérémonies et le processus de la divination pouvaient avoir lieu en plein air, à côté de l'arbre sacré. L'athidographe Démon a écrit, vers le milieu du 4ème siècle avant notre ère, que le temple de Zeus n'avait pas de murs et qu'il était encadré par un grand nombre de trépieds de bronze. Il paraît en effet que Démon décrit la situation avant la première période de travaux de constructions au sanctuaire, pendant laquelle un simple péribole adossé à un naïskos, mesurant $6,50 \times 4$ m., renferma le lieu sacré de la divination, le chêne séculaire et les trépieds de bronze tout autour. L'assymétrie dans l'emplacement du naïskos — qui n'était pas situé sur l'axe médian, mais vers le coin NO du péribole et l'existence d'une grande fosse sur le côté Est suggèrent que c'était là place du chêne sacré. Le côté Est d'ailleurs était le seul à n'être pas muni d'une stoa à la fin du troisième siècle, lorsque la maison sacrée et le péribole furent agrandis et un péristyle ionique sur les trois côtés fût ajouté pour abriter les visiteurs et les stèles avec les décrets du Koinon des Epirotes. On suppose que les pré-

cieuses offrandes de petites dimensions étaient gardées dans la maison sacrée.

A la dernière phase de la fin du troisième siècle le naïskos mesurait $14,40 \times 7,10$ m., avait une prostasis ionique et un petit adyton derrière le sékos. Il occupait désormais le centre du côté Nord du pèribole, en face de l'entrée qui était muni, d'un propylon ionique. En entrant dans le pèribole on avait la sensation d'être dans la cour péristyle d'une maison. Ce type de sanctuaire entouré de murs, ἱερὰ οἰκία ou ἱερός οἶκος était propre au culte des divinités chtoniennes.

Et justement à Dodone, Zeus, le père des dieux Olympiens, avait un caractère purement chtonien. Son prénom était Naios⁴; les anciens auteurs donnent deux explications de cet épithète. Selon l'une, il serait dérivé de la racine *na* —, que l'on trouve dans plusieurs mots ayant rapport avec l'eau « $\text{Ὅ δὲ Δωδωναῖος καὶ Νάϊος ὕδρηλὰ γὰρ τὰ ἐκεῖ χωρία}$ » (commentaire à *Ilias* B233). La région de Dodone est en effet riche en sources et selon une tradition Zeus donnait ses oracles même par le murmure des eaux d'une source. Mais c'est bien plus vraisemblable que l'épithète Νάϊος plutôt Νάϊος dérive du verbe ναίω : habiter; « $\text{ναῖον ἐν πυθμένι φηγοῦ, ἔνθεν ἐπιχθόνιοι μαντήϊα πάντα φέρονται}$ » (Hésiode, fr. 134). « Ils habitent sous le chêne, d'où les hommes se procurent tous les oracles » nous dit Hésiode dans un passage fort discuté de son oeuvre *Hoiai*. De la même façon s'explique un autre épithète de Zeus Dodonien: « Φηγωναῖος » celui qui habite la φηγός : fagus, une espèce de chêne. Pendant au moins un millénaire Zeus donnait ses oracles à travers le feuillage du chêne sacré ou par l'intermédiaire des pigeons qui perchaient sur ses branches.

A côté de Zeus Naios une place importante au culte de Dodone occupe son épouse Diona, caractérisée aussi sur les inscriptions oraculaires comme σύνναος de Zeus — partageant le même temple — et avec le même épithète Naia. Diona représente probablement un plus ancien culte de déesse de la terre du deuxième millénaire, qui aurait

⁴ W. POETSCHER, *Zeus Naios and Dione in Dodona*, *Mnemosyna*, ser. IV, vol. XIX, (1966), 113-147.

précédé celui de Zeus à Dodone. Certains attributs de Zeus, comme les axes de bronze, les pigeons, pourraient descendre de ce culte. Bien que l'arbre sacré soit un élément bien connu de la religion créto-mycénienne, il vaut mieux de le lier dès son apparition au culte de Zeus⁵.

Le chêne était un arbre sacré chez les peuples indo-européens et associé au dieu du foudre, à cause de sa qualité d'attirer le foudre plus que les autres arbres, d'après de statistiques modernes. Chez les Romains, le chêne était aussi l'arbre sacré de Juppiter au Capitol. Plinius mentionne des cas d'arbres parlant à l'occasion d'un événement exceptionnel. En Grèce, ce n'est qu'à Dodone qu'il y avait ce phénomène: «τέρας ἄπιστον, αἱ προσήγοροι δρύες» s'exclame Aeschyle (*Prometheus* 832). Les origines de ce culte, d'après Fraser et Parke doivent être cherchés aux temps préhistoriques, dans les plaines de l'Europe du Nord, où les peuples indoeuropéens ont longtemps vécu ensemble. Dans les bois de la Prussie du 16ème siècle de notre ère — il y a seulement 400 ans — l'on continuait non seulement à vénérer les arbres d'une grandeur exceptionnelle comme les chênes, mais à croire que les dieux logeaient à leur intérieur, d'où ils répondaient aux demandes des croyants; ils ne coupaient jamais ces arbres et les adoraient pour leurs forces surnaturelles⁶.

Cette vénération vers le chêne est attestée à Dodone par une tablette oraculaire, où quelqu'un, qui ne donne pas son nom, demande Zeus «s'il n'est pas sacrilège et s'il a le droit d'abattre le chêne, qui garde toujours son feuillage».

A un très lointain passé doit remonter un autre élément du culte du Zeus Dodonéen, unique aussi dans le monde Grec: les prêtres-devins de Zeus — οἱ ὑποφῆται — ne se lavaient pas les pieds et devaient coucher par terre. Ce sont des pratiques préhistoriques appropriées à un culte chthonien, un medium d'obtenir un contact direct avec les dieux sous la terre, que l'on rencontre dans d'autres religions indoeu-

⁵ Sur ce point et généralement sur l'association du chêne au dieu du foudre chez les indoeuropéens, v. PARKE, *o.c.*, p. 21-33, *The oak and the Selloi*.

⁶ PARKE, p. 22.

ropéennes. Il faut aussi remarquer que ces prêtres appartenaient à l'ethnos des Selloi ou Helloi; le nom des Hellènes, de formation dialectale du Nord-Ouest de la Grèce, peut être une nomination parallèle des Helloi, étant donné que deux fois la tradition littéraire localise Hellas et les Hellènes autour de Dodone.

Si l'anatomie du culte à Dodone remonte ses origines à la pré-histoire, les sources littéraires n'en font pas moins. Hérodote (2, 52) a écrit, après avoir visité lui-même Dodone «ὥς ἐγὼ ἐν Δωδώνῃ οἶδα ἀκούσας», que l'oracle de Dodone est considéré le plus vieux des oracles Grecs: «τό γάρ δὴ μαντήιον τοῦτο νενόμισται ἀρχαιότατον τῶν ἐν Ἑλλήσι χρηστηρίων εἶναι».

Il ajoute que lorsque les Pelasges ont voulu donner des noms Egyptiens à leurs dieux, ils consultèrent l'oracle de Dodone; et que les Hellènes ont reçu ces mêmes noms des Pelasges. Quant à l'origine de l'oracle, Hérodote adopte l'histoire que les prêtres de Thèbes en Egypte lui avaient raconté, c'est à dire, qu'il avait été fondé par une prêtresse de Thèbes, capturée par des Phocéens et vendue en Thesprotie, qui s'appelait alors Hellas et avant ce temps-là Pelasgia. Ainsi Hérodote relie Dodone avec les deux éléments ethniques, les Pelasges, qui habitaient la Grèce avant l'expansion des Grecs, et les Hellènes.

Au 16ème livre de l'Iliade (*Il.* XVI, 233-235), Achille cède aux prières de Patrocle et lui permet de commander les Myrmidons contre Hector. Avant ce départ Achille offre une libation à Zeus et lui adresse une prière solennelle:

«Ζεῦ, ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων,
Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου· ἀμφί δέ Σελλοί
σοί ναίουσ' ὑποφῆται, ἀνιπτόποδες, χαμαιεῦναι»

«Monseigneur Zeus, Dodonéen, Pelasgien, toi qui habites loin et protèges Dodone aux hivers rigoureux; et autour de toi habitent les Selloi, les devins, qui couchent par terre et ne se lavent pas les pieds...».

Dans ces fameux vers nous avons la plus ancienne mention lité-

raire de Dodone. Nous constatons que, comme chez Hérodote, l'élément Pelasgien coexiste avec celui des Selloi ou Helloi. Pour Homère — vivant d'après Hérodote pas plus que 400 ans avant lui — Zeus Dodonéen était différent de Zeus Olympien. Il l'appelle Pelasgien, épithète qui désigne une ancienneté incontestable, et ce Zeus Pelasgien habite à Dodone. Homère emploie le verbe *ναίω*, d'où est dérivé l'autre épithète *Naios* du Zeus Dodonéen, qu'il devait probablement connaître. Zeus est entouré de devins ayant des habitudes particulières, qui étaient au moins curieuses déjà aux temps d'Homère. Bref, dès cette époque, Dodone était une réalité lointaine, mystérieuse et en même temps très vénérée.

Son activité remontait aux temps héroïques; Jason avait inséré dans la proue d'Argo «*ξύλον φωνῆεν φηγοῦ τῆς Δωδωνίδος*» un bois du chêne Dodonéen, qui a parlé dans deux cas critiques de l'expédition des Argonautes, leur prêtant conseil pour éviter des dangers imminents⁷.

D'autres traditions voulaient que l'oracle ait été fondé par Deukalion ou bien que Deukalion l'aurait consulté après le déluge. À la rentrée de la guerre de Troie certains héros l'auraient visité: Néoptolème, Ulysse, Ainée.

La combinaison d'un si grand nombre de traditions remontant le fonctionnement de l'oracle à l'époque héroïque, la vénération que le monde grec à l'époque classique portait à ce sanctuaire, avec les données des fouilles — épées et couteaux mycéniens, un petit nombre de tessons tardo-mycéniens, des restes de cabanes datés par leur céramique à la transition de l'Âge du Bronze à la Période du Fer Ancien⁸ — ont mené la recherche moderne à la théorie que l'oracle de Zeus devait en effet fonctionner au moins vers le 14ème ou 13ème siècle avant notre ère.

Étant données l'ancienneté de Dodone, le fait que le père des Dieux et père d'Apollon était le dieu oraculaire, ainsi que la vénération que le monde hellénique lui portait, ce serait naturel si l'on cons-

⁷ DAKARIS 1986, 25-26. APOLLODORUS I, 19, 16.

⁸ DAKARIS, *PAE* 1967, 39-42, pl. 28-30. DAKARIS 1986, pl. 20-22.

tatait que Dodone avait joué un rôle hégémonique dans le cas de la colonisation du 8ème et du 7ème siècle. Bien que Cicero (*de Div.* I, 1, 3) se demande: «Quelle colonie est-ce que la Grèce n'a envoyé vers l'Eolide, l'Asie et Sicile et Italie sans un oracle de la part de Pytho, ou Dodone ou Ammon?», il n'y a qu'une seule ville dont la fondation était associée avec Dodone: c'est bien Corinthe, dont le fondateur Alétès, un Héraclide, était venu à Dodone par la mer pour consulter l'oracle. Parke⁹ explique ce choix d'Alétès par le fait que Corinthe avait dès le milieu du 8ème siècle entrepris des liens commerciaux avec les côtes de l'Epire, qui lui offrait de nouveaux marchés, ainsi que des ports de ravitaillement pour le voyage vers ses colonies de la Grande Grèce. La composition de l'oracle concernant Alétès et Corinthe peut être daté à l'époque archaïque, bien qu'il se réfère à un événement de la fin du deuxième millénaire.

C'est à cette même époque que se placent les événements de deux oracles concernant l'Italie, mentionnés dans l'oeuvre de Dionyse d'Halicarnasse, au Ier siècle avant notre ère¹⁰.

Le premier concerne la fondation de Rome. Les bateaux des Troyens, fuyant vers l'Occident, abordèrent Ambrakie; de là Ainée et les plus jeunes de ses hommes se sont dirigés à pied à Dodone, tandis que Anchise mena les bateaux à Bouthroton. Après deux jours de marche Ainée arriva à Dodone, où il rencontra un autre groupe de Troyens sous Hélénos, qui aurait déjà épousé Andromaque après la mort de Néoptolème. Après avoir obtenu l'oracle de Zeus, Ainée dédia des offrandes Troyennes au sanctuaire et entre autres des trépieds de bronze «dont certains existent encore», écrit Dionyse, «portant des inscriptions très anciennes, citant les noms des donateurs». Ensuite, après 4 jours de marche, Ainée rejoignit les bateaux à Bouthroton et suivant le conseil de l'oracle il navigua vers l'Ouest à la recherche de l'endroit «où ils mangeraient leurs tables et seraient guidés par un chef quadrupède». Ces indications menèrent Ainée à Latium où il fonda Rome.

⁹ *The Oracles*, p. 129.

¹⁰ PARKE, p. 146-147.

Selon Dakaris¹¹, cet oracle et toute l'histoire d'Ainée traversant l'Épire et rencontrant d'autres Troyens installés à Dodone peut être une invention de l'époque de Pyrrhus, qui voudrait renforcer les liens des Molosses avec l'oracle et soutenir ses prétensions vers l'ouest, étant donné qu'ils se vantaient descendre de Dardane, par Andromaque, épouse de Néoptolème et mère de leur ancêtre Molossos. Mais il faut voir cet oracle du point de vue de la tradition romaine: la consécration de la fondation de Rome par un oracle Dodonéen, obtenu après un voyage du héros fondateur à travers l'Épire, le voilage du conte folklorique qui formule cet oracle, étaient des éléments qui enrichissaient énormément la mythologie de la naissance de Rome. Le choix de Dodone au lieu de Delphes est facilement expliquée par sa proximité à l'Italie. En tout cas, on pourrait classer cet oracle parmi les prophéties mythologiques et pas simplement imaginaires. D'ailleurs les fouilles de Dodone ont donné certains objets provenant de l'Italie centrale ou des côtes de l'Adriatique, comme par exemple la partie d'un bouclier villanovien et des haches à coudes¹², qui prouvent que le contact de ces régions avec Dodone aux temps protohistoriques était une réalité.

Dans la même sphère mythologique appartient le second oracle¹³ mentionné par Dionyse de Halicarnasse (I, 19), qui cite Lucius Mallius, un écrivain Romain du Ier siècle avant J.C., lequel aurait vu à Dodone cet oracle, gravé sur un des trépieds du téménos de Zeus en une écriture ancienne — les anciennes écritures sur des trépieds de bronze de ces deux oracles sont probablement des inscriptions archaïques indéchiffrables à l'époque romaine. Ce second oracle, donc, incitait les Pelasges de se diriger vers le pays Saturnian, à l'endroit Kotylé des Aborigines et de s'y installer. Kotylé doit être localisée quelque part à Umbria. Le mythe des Pelasges s'installant en Italie a ses racines, d'après Parke, à la littérature grecque archaïque, peut être à Hellanikos de Lesbos, qui lança l'idée de l'identifi-

¹¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν, 1964, 166.

¹² DAKARIS 1986, pl. 22, fig. 3, *PAE* 1966, pl. 79d.

¹³ PARKE, 147.

cation des Pelasges aux Etrusques. Les Pelasges auraient été chassés de la Thessalie par la descente des Grecs. Ils ont trouvé refuge à Spina et ensuite dans l'Italie Centrale, où ils ont formé le nucléus des Etrusques. Cet oracle est caractérisé comme une invention purement romaine du Ier siècle avant notre ère.

On cherchera en vain de trouver dans la tradition grecque une information quelconque concernant l'intervention de Dodone à la fondation des grandes colonies grecques en Italie du Sud et en Sicilie. Il paraît que les devins de Dodone aux temps de la colonisation n'ont pas pu ou n'ont pas voulu toucher le pulse de leur époque, restant adhérents au culte strictement religieux de Zeus. Les prêtres de Delphes en profitèrent pour porter l'oracle d'Apollon au premier rang de la demande. La situation des Delphes au centre de la Grèce, à distance égale des colonies de l'Asie Mineure et de celles de l'Italie a été un facteur favorable pour le développement de Delphes à un centre politique dépassant les limites de la Grèce propre. Dodone demeura l'oracle de Zeus le plus ancien et peut être le plus vénéré du monde hellénique, mais à l'écart des grands événements, très probablement aussi à cause de sa position géographique, à l'intérieur d'un pays montagnard, en dehors des grands chemins de communication.

Aux temps héroïques on se méfiait assez de la mer. Un grand va-et-vient des héros, surtout après la guerre de Troie, a eu lieu par terre; ils étaient accompagnés de petits groupes ethniques, dans le cadre des grands déplacements des peuples de la Méditerranée au 13ème et 12ème siècle de notre ère. Dodone se trouvait alors sur le chemin de plusieurs d'entre eux; aux temps de la colonisation qui a eu lieu par mer, elle était à l'écart.

Si nous descendons aux temps historiques, la situation ne change pas beaucoup. Au 5ème et au 4ème siècle sont très rares les cas de consultation de l'oracle par les Athéniens et les Spartiates; et il y avait toujours une raison politique pour laquelle ils l'avaient préféré à Delphes. On connaît bien la réponse donnée

aux Athéniens qui consultèrent Dodone avant leur expédition contre Syracuse¹⁴:

«Αθηναίοις δέ μάντευμα ἐκ Δωδώνης ἦλθεν Σικελίαν οἰκίζειν»

«Aux Athéniens un oracle est venu de Dodone conseillant de peupler Sicile». Pausanias (VIII, 11, 6) écrit que les Athéniens décidèrent d'envoyer leurs bateaux contre Syracuse, bien que certains protestaient que par Sicile l'oracle indiquait la colline Sicile aux alentours d'Athènes. Le désastre qui suivit prouva que l'oracle et l'opposition Athénienne avaient raison. Dodone bien sûr aurait raison même si les Athéniens étaient sortis vainqueurs, grâce à l'ambiguïté de la prophétie.

Vers la fin du 5ème siècle l'oracle passa à la domination des Molosses et son histoire fut désormais liée aux ambitions des Aiacides. Deux divinations ont des rapports directs avec les activités des rois Molosses en Italie. Alexandre, fils d'Alkétas¹⁵, consulta l'oracle avant son expédition en Grande Grèce, où il mourut, ayant interprété mal l'oracle, d'ailleurs ambigu de Dodone, conseillant d'éviter Achéron et Pandosia, sans éclaircir s'il s'agit des toponymes Thesprotes ou Italiotes. Pyrrhus, dont les constructions transformèrent un humble sanctuaire à un ensemble architectural qui approchait un peu la magnificence de Delphes ou d'Olympie, doit avoir consulté à plusieurs reprises Zeus Dodonéen, auquel il ne manquait pas de dédier une partie de son butin, comme après sa victoire contre les Romains. Sur une tablette de bronze trouvée à Dodone, on lit la dédicace¹⁶:

[Βασιλεὺς Πύρρο[ς καὶ οἱ Ἡπειρῶ]ται καὶ οἱ Τ[αραντῖνοι] / Διὶ Ναίῳι ἀπὸ Ρωμαίων καὶ [τῶν] συμμάχων.

«Le roi Pyrrhus et les Epirotes et les Tarentins (dédient-) à Zeus Naios (le butin) (pris) aux Romains et leurs alliés».

¹⁴ PARKE, 136.

¹⁵ STRABO VI 1,5; CARAPANOS, 144.

¹⁶ SIG 392. CARAPANOS, *Arch. Zeit* 36, 1878.

Dio Cassius (XXXVI, Fragn. 40, 6) nous informe que Pyrrhus consulta en effet Dodone avant son expédition. La réponse était pour une fois encore ambigüe:

« ἄν εἰς τήν Ἰταλίαν περαιωθῇ Ρωμαίους νικήσειν »

Ρωμαίους peut être sujet ou complément de l'infinitif νικήσειν, ce qui permet de changer complètement le sens.

Parke remarque¹⁷ que cette consultation de Pyrrhus est la dernière de caractère historique qui soit livrée par la tradition littéraire.

Il y a cependant une autre source d'information, tout à fait directe, les tablettes oraculaires de Dodone. C'est le seul oracle où l'on employait cette méthode, d'écrire les demandes sur des tablettes de plomb pendant une longue période, de la seconde moitié du 6ème jusqu'à la fin du 3ème siècle avant notre ère.

Des centaines de tablettes, pour la plupart des fragments, touchant le nombre de 2.500 ont été recueillies pendant les fouilles¹⁸. Les réponses de Zeus et Diona sont rarissimes; on suppose que la réponse était orale, basée sur un système de sorts. Dans le cas des consultations officielles les réponses aux représentants d'une cité devaient être données par écrit, pour qu'elles soient remportées au pays d'origine. Dans ce cas aussi c'est naturel que l'on ne trouve pas de réponses.

Une première évaluation des tablettes étudiées jusqu'à présent (environ 1.300) confirme ce que les publications de Carapanos et d'Evangélidès ont montré: la grande majorité des questions provient d'individus qui sont anxieux d'avoir une opinion divine sur leur problèmes personnels. Ils n'écrivent que leur nom, sans patronyme, il y a même plusieurs exemples, où le consultant est anonyme. Son pays d'origine n'est pas mentionné. Il n'y a qu'un petit nombre qui en fait exception et dans ce groupe les ethniques proviennent des cités

¹⁷ PARKE, 146.

¹⁸ Un rapport préliminaire sur le projet de la publication a été donné au VIIIe Congrès International d'Epigraphie Grecque et Latine, *Praktika B*, 1987, 82-86.

voisines de l'Épire du Nord, de Corfou, d'Apollonia, de la Grande Grèce et de la Sicile. Faut-il en déduire que la grande majorité des visiteurs étaient des Épirotes, ce qui convient au dialecte Nord-Ouest de la plupart des tablettes? Les statistiques qui sortiront de notre étude offriront des réponses plus précises.

Les tablettes oraculaires où sont mentionnés des ethniques italiotes ou des villes de la Grande Grèce et de Sicile montent au nombre de 14. Entre elles il n'y a que deux ou trois fragments de demandes de caractère public.

Nous présentons ci-dessous, sans commentaire épigraphique ou linguistique, seulement les inscriptions qui se rattachent à notre sujet, sans mentionner les autres textes que chaque tablette porte.

1. *Tablette fragmentaire au Musée National d'Athènes*¹⁹ (fig. 2a).

(Θεο)ί. Τύχα ἀγαθᾶ
(Ἐπερωτᾶ ἅ πό)λις ἅ τῶν Ταραν-
(τίνων τόν Δ)ία τόν Νάιον καὶ τ-
(άν Διώναν περὶ) παντυχίας καὶ π-
(.....)ρω καὶ περὶ τῶν

D'après l'écriture la demande des Tarentins peut être datée au dernier quart du 4ème siècle avant J.C. L'état fragmentaire ne permet pas de compléter la dernière ligne, où probablement il y aurait une question plus précise que celle de la deuxième ligne περὶ παντυχίας sur leur bonne fortune en général.

2. *Musée de Jannina M 957* (fig. 2b). Fouilles d'Évangélidès 1935. Fragment de lamelle coupé de deux côtés, mesurant 6 × 2,3 × 2,4 cm. A la première ligne on lit:

(....) Πεγῖν(οι...)
(....) Ὁδο(....)
(....) χον (...)

¹⁹ CARAPANOS, 70, pl. XXXIV, I.H. POMTOW, *Die Orakelinschriften von Dodona*, dans *JbKlasPhil* 29, 1883, 314.

Fig. 2 - a: Tablette oraculaire de Dodone, cat. 1; b: Tablette oraculaire M 957, cat. 2; Tablette oraculaire M 1099, cat. 3; d: Tablette oraculaire M 768, cat. 4; e: Tablette oraculaire M 818, cat. 5; f: Tablette oraculaire M, cat. 6.

L'alphabet est chalcidien et peut être daté au 2ème quart du 5ème siècle.

3. *Musée de Jannina M 1099* (fig. 2c). Fouilles d'Evangelidis 1935. Lamelle fragmentaire, mesurant 6 × 2,3 cm., qui avait été pliée plusieurs fois. Elle portait une seule inscription à l'intérieur, dont le commencement seulement est préservé:

Αὐτοί Ρ (εἴνοι...)

La lecture Ρεἴνοι est probable, mais pas la seule solution. On pourrait penser à un datif d'un prénom, mais la grande largeur des lettres et le commencement pas typique de la demande, nous mènent à penser, qu'il s'agit d'une demande officielle, datant du 2ème quart du 5ème siècle.

Les tablettes suivantes portent des questions concernant la vie privée:

4. *Musée de Jannina M 768* (fig. 2d). Fouilles d'Evangelidis 1935. Lamelle coupée d'un côté, mesurant 2,7 × 1,6 cm. Sur la face B l'on déchiffre le commencement d'une question:

Ἦ Ηἰππονίῳ (ι....)

«[Si je vais où je navigue] vers Hipponion [ce serait mieux pour moi et cetera]».

Elle date du milieu du 5ème siècle.

5. *Musée de Jannina M 818* (fig. 2e). Fouilles d'Evangelidis 1932. Coupée d'un côté, elle mesure 4 × 1,2 cm.

Sur la face extérieure on a le nom de l'individu:

Μεταποντίνοϛ Ἀρχίας

L'inscription date du premier quart du 4ème siècle.

Le système de divination exigeait que l'on écrive sur la face extérieure de la lamelle pliée après l'inscription de la question, le nom du visiteur ou le commencement de son nom ou une lettre numérique. Les réponses étaient tirées au sort, au moins pendant la période de l'usage des tablettes de plomb; cette méthode est attestée

par l'historien Kallisthènes, qui a décrit comment la consultation de l'oracle de Dodone par les Spartiates avant la bataille de Leuktra avait été gâchée par le singe du roi des Molosses, qui renversa le vase qui contenait les sorts.

6. *Lamelle publiée par Carapanos*, dans le *BCH* 14, 1890 (fig. 2f). Elle était entière, mesurant $12,5 \times 3,5$ cm., pp. 157-158.

Αἴ κα μέλλ(ε)ι ἐς (Σύ)βαριν ἰόντι λώιον
ἔμεν (κ)α πράτ(τ)οντι ταῦτα

«Est-ce qu'il serait mieux de faire ces choses en allant à Sybaris».

L'inscription doit dater de peu avant la destruction de Sybaris par Croton en 510 avant notre ère. La personne qui doit aller à Sybaris reste anonyme, mais elle ne serait pas probablement Sybarite.

7. *Musée de Jannina M 413* (fig. 3a). Fouilles d'Evangelidis 1932. Coupée d'un côté, elle mesure 5×3 cm. Sur la face A, l'on a le commencement et la partie gauche de l'inscription suivante:

Λήτωνι λώιον καὶ ἄ(μεινον....)
μή διαπιστεύοντι ἄ(....)
τῷ Θουρίῳ πόκα ἐθη(

«Pour Léton il serait mieux de se méfier.... à Thourion...». Il s'agit très probablement d'une réponse de l'oracle à un certain Léton, malheureusement mutilée. Signalons l'écriture Thourion au lieu de Thuri. Les lettres datent des environs 330-320 avant J.C.

8. *Musée de Jannina M 47* (fig. 3b). Fouilles d'Evangelidis 1935. Lamelle intacte, longue de 14 cm et large de 2 cm.

Face A: Θεός. Τύχα ἀγαθὰ.

Περὶ πανπασίας καὶ περὶ Φοιχέσιος
(ε)ἰς Κρ(ό)τονα ἔβελτιον καὶ ἄμεινο(ν)
αὐτῷ καὶ γενεᾷ καὶ γυναικί

Face B: Ἐν Κρότονι.

Traduction-face A: «Dieu-bonne fortune. (Quelqu'un demande)

ΛΗΤΩΝΙ ΛΛΙΟΝΚΑΙΑ
 ΜΗΔΙΑΡΙΣΤΕΥΟΝΤΙ
 a ΤΩΙΟΥΡΙΩΙΡΟΚΑΕΘΕ

ΘΕΟΣΤΥΧΑΙ ΚΑΘΑ
 ΠΕΡΙΠΑΧΠΑΣΙΑΣΚΑΙΜΕΡΙΦΩΙΚΕΣΙΝΣ/ΑΥΤΟΙΚΑΙΕΝΕ
 ΙΣΚΡΤΟΝΑΕΒΕΛΤΙΣΛΝΚΑΙΑΜΕΙΝΟ/ΑΙ:ΚΑΙΣΥΝΑΙ
 ΚΙ

b

ΕΝΚΡΟΤΟΝΙ

ΝΙΚΟΜ ΑΧΟΣΕΡΩ-ΗΤΟΥΔΙΑ ΣΝΗΑΙΟΝΤ ΑΠΟΓΡΑΥΑ Μ Ν
 ΚΑΕΣΤΑΡΧΑΝΤΑΕΙΗΡΑΚΛΗΙΑΣΑΜΕΙΝΟΝ ΑΣΤΟ c

ΡΙΗΡΑΚΛΕΑΣ
 ΣΑΚΟΜΙΦΟΝΤΙ
 ΣΦΑΛΕΩΣΚΑΙΩΙΟΥ
 ΗΔΑΚΛΕΩΤΑΝ

ΗΜΕΤΑΤΩΝΠΑΡΙΩΝΕΣΠΑΡΟΝ
 ΚΕΟΝΤΙ ΕΣΤΟΝΙΟΝΙΟΝ
 ΚΟΜΟΝΛΩΙΟΝΚΑΙΑΜΕΙΝΟΝ

e

ΗΡΑΚΛΕΙΑΣΑΡ
 ΣΙΑΤΙΝΙΚΑΙΕΝΙΟΝ d

Fig. 3 - a: Tablette oraculaire M 413, cat. 7; b: Tablette oraculaire M 47, cat. 8; c: Tablette oraculaire M 1052, cat. 9; d: Tablette oraculaire M 1062, cat. 10; e: Tablette oraculaire M 122, cat. 11.

pour tout son bien et pour l'installation à Croton, s'il serait mieux pour lui-même, sa famille et sa femme».

Face B: «A Croton».

L'inscription date de la fin du 5ème ou du commencement du 4ème siècle. Les deux mots de la face B sont gravés de la même main que la face A, comme moyen d'identification du contenu de la question de la face A. L'auteur de la face A était fort pressé pour soumettre à temps sa demande: trois fois il a omis une lettre et il n'a pas très bien calculé l'espace, de façon qu'il a été obligé d'écrire la fin de sa question au coin droit de la lamelle.

L'alphabet peut être de la Grande Grèce, mais pas exclusivement de cette région; l'écriture date de circa 400 avant J.C.

Sur les trois tablettes qui suivent on lit le nom de Hérakleia:

9. *Musée de Jannina M 1052* (fig. 3c). Fouilles d'Evangélidis 1935. Elle est entière, après avoir été pliée cinq fois et mesure 10,6 sur 0,8 cm. Hauteur des lettres 2 mm. Il n'y a qu'une inscription, à l'intérieur:

Νικόμαχος ἐρωτῇ τὸν Δία (τ)ὸν Νάϊον ἢ ἀπογραφά-
μ(ε)ν(ος) καὶ ἐς Τάραντα ἐξ Ἑρακλείας ἄμεινον

Traduction: «Nicomachos demande à Zeus Naïos, s'il ferait mieux de s'immatriculer à Taras, partant de Hérakleia».

L'écriture date de la décennie 340-330 avant notre ère. Le dialecte est dorien. Hérakleia, colonie de Taras fondée l'année 434/33, fut bâtie sur l'emplacement de la colonie ionienne Siris.

10. *Musée de Jannina M 1062* (fig. 3d). Fouilles d'Evangélidis 1935. Fragment de lamelle 5 × 1,5 cm couvert d'écritures, qui la rendent presque indéchiffrable.

Sur la face A l'on peut discerner le nom de Hérakleia. L'écriture est du milieu du 4ème siècle.

11. *Musée de Jannina M 122* (fig. 3e). Fouilles de Dakaris 1967. Fracturée au côté gauche, elle mesure 6,7 × 2,5 cm.

Face A: πε)ρί 'Ηρακλέας
 ...)σα κομίζοντι
 ..ά)σφαλέως καὶ οἱ φύ-
 (λαχεσ.....) 'Ηρακλεωτᾶν.

Datée d'après l'écriture à la fin du 5ème siècle. A juger par la grandeur des lettres, la lamelle devait être assez longue. Outre les noms de Herakleia et de ses habitants Hérakléotes, il y a trois mots presque complets: κομίζοντι, ἀσφαλέως, φύλακες. Les φύλακες 'Ηρακλεωτᾶν pourraient être le corps des gardiens de la ville ou de ses lois. On connaît bien le faible des Hérakléotes de Siris pour la législation et l'ordre. C'est pour cela que nous croyons qu'il s'agit de la même Herakleia que sur la tablette précédente. D'autres candidates seraient les Heraklea de la Sicile et celle de l'Akarnanie.

Sur la face B il y a une presque entière question, écrite après la mutilation de la lamelle. On peut lire:

Ἦ μετὰ τῶν Παρίων εἰς Πάρον
 πόκ(α ἰ)κέοντι ε(ἰ)ς τόν 'Ιόνιον
 κόλπον λώιον καὶ ἄμεινον.

«S'il serait mieux d'aller avec les Pariens à Paros, au golfe Ionien».

Datée d'après l'écriture au commencement du 4ème siècle. Paros, dans le golfe Ionien, n'est pas autre que Pharos, la colonie des Pariens sur le Hwar de l'Adriatique, qui a été fondée l'année 385/84. Le nom Paros au lieu de Pharos est bien attesté Strabon *VII* 5,5: Φάρος, ἢ πρότερον Πάρος, Παρίων κτίσμα, Diodorus XV, 13, 4. On a à faire avec une consultation contemporaine à la fondation de la colonie. C'est une coïncidence que sur la même tablette, utilisée deux fois à vingt années d'écart, les questions appartiennent à la même catégorie: des problèmes d'émigration, un va-et-vient d'une cité à l'autre, caractéristique de la vie en Méditerranée et des Grecs en particulier.

12. *Musée de Jannina M 1366* (fig. 4a). Fouilles de Evangélidis

Ω Ο Τ Υ Α Γ Α Θ Α Α Ρ Χ Ξ
 Σ Τ Ο Ι Ι Ν Ο Σ Ο Ν
 Γ Ο Τ Ε Ρ Ο Τ Μ Λ Ε Ω Ε Ι Σ Σ Ι Κ

a

ΘΕΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΣ ΕΡΩΤΑΙ ΤΟΝ ΔΙ
 Α - ΟΝΝΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΗΟ
 ΝΕΝΕΙΛΔΙΟΝ ΜΟΙΚΑΙ ΧΜΙΕ
 ΝΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΗ Η ΜΑΙ
 ΓΛΕΝΕΙΣ ΣΥΡΑΚΟΣΑΣ
 ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΠΟΙΚΙΑΝ ΥΣΤΕΡΟ
 Ν

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΣ

b

ΑΓΕΛΟΧΩΡΙΕΞ
 ΤΕΡΓΕΤΙΩΤΟ
 ΡΜΗΜΕΝΩΙ
 ΑΜΕΙΝΟΝΕΣΤΙ
 ΓΑΟΡΓΗ

c

Fig. 4 - Tablette oraculaire M 1366, cat. 12; b: Tablette oraculaire M 46, cat. 13; c: Tablette oraculaire M 545, cat. 14.

1935. Dimension: $12 \times 4,5$ cm. Sur la face B inscription partiellement lisible:

Θ(ε)ός. Τύ(χ)α ἀγαθά. Ἀρχω(ν)ίδας
(ἐρωτᾷ) τόν θεόν
πότερον πλέω εἰς Σικ(ελίαν).

Traduction: «Dieu. Bonne Fortune. Archonidas demande à Dieu s'il doit naviguer vers Sicile».

Lettres du milieu de la première moitié du 4ème siècle.

13. *Musée de Jannina M 46* (fig. 4b). Fouilles de Evangélidis-Dakaris 1953. Lamelle entière pliée en deux. Dimensions: $6,1 \times 5,5$ cm.

Face A (intérieure):

Θεός. Ἀρίστων ἐρωτᾷ τόν Δί-
α τόν Νάϊον καί τήν Δηό-
νεν εἰ λόϊόν μοι καί ἄμε-
νον καί δυνήομαι
πλῆν εἰς Συραχόσας
πρός τήν ἀποικίαν ὕστερον.

Traduction: «Dieu. Ariston demande Zeus Naios et Dione, s'il est mieux pour moi et si je peux naviguer vers Syracuse et après — ou plus tard — vers la colonie».

Face B: Ἀρίστωνος.

(appartenant) «à Ariston».

D'après l'écriture elle peut être datée au commencement du troisième siècle. La dernière ligne présente des difficultés. On ne peut pas dire de quelle colonie s'agit-il.

14. *Musée de Jannina M 545* (fig. 4c). Fouilles d'Evangélidis 1932. Lamelle entière mesurant $3,7 \times 4,4$ cm. Inscription sur une face.

Ἀγελόχω ἐξ
Ἡεργετίω Ἡο-
ρμημένωι
ἄμεινόν ἐστί
γαοργῆ(ν).

D'après l'écriture elle date de la décennie 340-330 avant notre ère. Cette fois il s'agit d'une réponse directe et personnelle. « Il est mieux pour Agelochos qui vient de Hergétion de labourer la terre ».

C'est une surprise de rencontrer à Dodone un habitant de l'intérieur de la Sicile. Ergétion, voisine de Eryké, est située à Cita-della, près de Gabella. L'écriture Hergétion, avec H aspiré, présente un intérêt spécial, puisque elle confirme les types Sergétion ou Sergention de la tradition littéraire²⁰.

Il est remarquable que la majorité de ces lamelles se rattachent aux cités de la Grande Grèce et surtout, celles du golfe de Tarente, la région la plus proche des côtes épirotes. Les grandes villes de Sicile sont presque absentes, peut être la tradition inaugurée par les tyrants de Syracuses de s'adresser à Delphes persista pour longtemps. Il y a cependant une plaque de bronze trouvée à Dodone, qui porte une intéressante inscription au pontillé (fig. 5). Il s'agit du résumé d'un décret des Molosses accordant le titre de proxène aux citoyens d'Akragas²¹. Il date du 4ème siècle.

(Θεός) Τύχα ἀγαθά.
(Ἐπί π)ροστάτα Λευ-
(χά)ρου, ἀφικομένω-
ν Ἴπποσθέneos, Τει-
χέρμωνος, Σελι-
νίος, ἔδοξε τοῖς
Μολοσσοῖς προ-
ξενίαν δόμειν
τοῖς Ἀκραγαντί-
νοις.

On ne connaît pas les motifs qui ont poussé les Molosses à

²⁰ Je dois la lecture et le commentaire linguistique au professeur An. Christidis, collaborateur à la future publication des lamelles de Dodone.

²¹ CARAPANOS, p. 521 no. 5, p. 213, pl. XXVIII,2.

accorder cette proxénie collective, mais c'est bien un document pour les liens entre les citoyens de Akragas et les maîtres de Dodone qui étaient alors les Molosses.

Le petit groupe de questions italiotes nous montre aussi que ceux qui venaient de la Grande Grèce pour consulter et ceux qui avaient l'intention d'y aller, ne posaient des questions triviales. Ils cherchaient conseil pour prendre des décisions fondamentales pour leur avenir. Dans ce sens, on voit bien que l'oracle de Dodone jouait un rôle important dans la vie des Grecs de l'Italie et sans doute dans leur vie publique. Des questions comme celle de Taras ou les nombreuses de Kerkyra: «qu'est-ce qu'il faut faire pour le bien de la ville» devaient être fréquentes au sanctuaire. Peut être on en rencontrera parmi les 1000 tablettes qui n'ont pas été encore lues.

Est-ce que les offrandes au sanctuaire jettent plus de lumière sur la question des relations avec la Grande Grèce?

Malheureusement la réponse n'est pas satisfaisante. Rolley a déjà écrit que «Dodone reste à l'écart du courant qui apporte à Trebenischte les vases de Grande Grèce», mais ce n'est pas exactement le cas. La plupart des offrandes à Dodone étaient de vases de bronze²²: des trépieds et lébés à l'époque géométrique, des cratères de type laconien ou argolique, des cruches, oinochoés, phiales, lékanides, situles, hydries, passoires, assiettes, canthares. De tous ces vases il n'y a que les éléments coulés qui sont conservés: anses, pieds, bases, décoration appliquée on en ronde bosse sur les épaules et aux anses.

Certaines anses ont été déjà attribuées à l'artisanat de la Grande Grèce, comme par exemple celle de la cruche à bec au

²² Les bronzes de Dodone n'ont pas été publiés systématiquement. Certaines catégories ont attiré l'attention de la recherche, e.g. les appliques des cratères archaïques et classiques: S. KAROUSOU, *Τεχνουργοί κρατήρων*, *AM* 94, 1979, 77-91; CL. ROLLEY, *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande Grèce*, 1982, p. 62-63. Les cruches à bec: I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι*, 1975.

Musée de Berlin²³ — perdue pendant la guerre mondiale — avec le silène accroupi sur l'attache supérieure, ou le petit lion d'une hydrie du type de l'Héron de Paestum que Rolley a détecté²⁴, bien qu'il soit plus corinthianisant que italiote. Semni Karouzou croit que parmi les nombreuses appliques des cratères laconiens de Dodone, il y en a des pièces italiotes, comme par exemple les appliques au visage féminin décorant les volutes de ce type de cratère²⁵.

Je crois que l'étude des restes des vases de Dodone augmentera le nombre des vases italiotes. A première vue il me semble, par exemple, que la belle anse aux lézards entrelacés²⁶ doit passer de l'autre côté du golfe Ionique: les têtes de bélier sont identiques à ceux de l'hydrie de Géla au Musée de Syracuse²⁷.

Tous ces membra disjecta de vases appartiennent pour la plupart à de vases de petites dimensions et qui étaient des offrandes individuelles. Ce n'était pas des offrandes publiques d'une grande valeur, à l'exception des cratères laconiens. La tradition littéraire ne parle pas de grandes offrandes après l'époque héroïque. C'est une différence frappante avec les autres sanctuaires panhelléniques, où les villes de la Grand Grèce et de Sicile avaient construit même des trésors pour protéger leurs offrandes précieuses.

Nous revenons ainsi à la même conclusion, où l'étude de la tradition littéraire nous avait conduit: Dodone était le plus vieux et le plus vénéré oracle de la Grèce, mais son rôle aux affaires panhelléniques fut secondaire. Tout au contraire, il devait être l'oracle le plus cher aux gens simples, tourmentés par leurs problèmes, toujours prête à les aider, sans exigences extravagantes, aussi humble et intime que ses pèlerins.

JULIE VOKOTOPOULOU

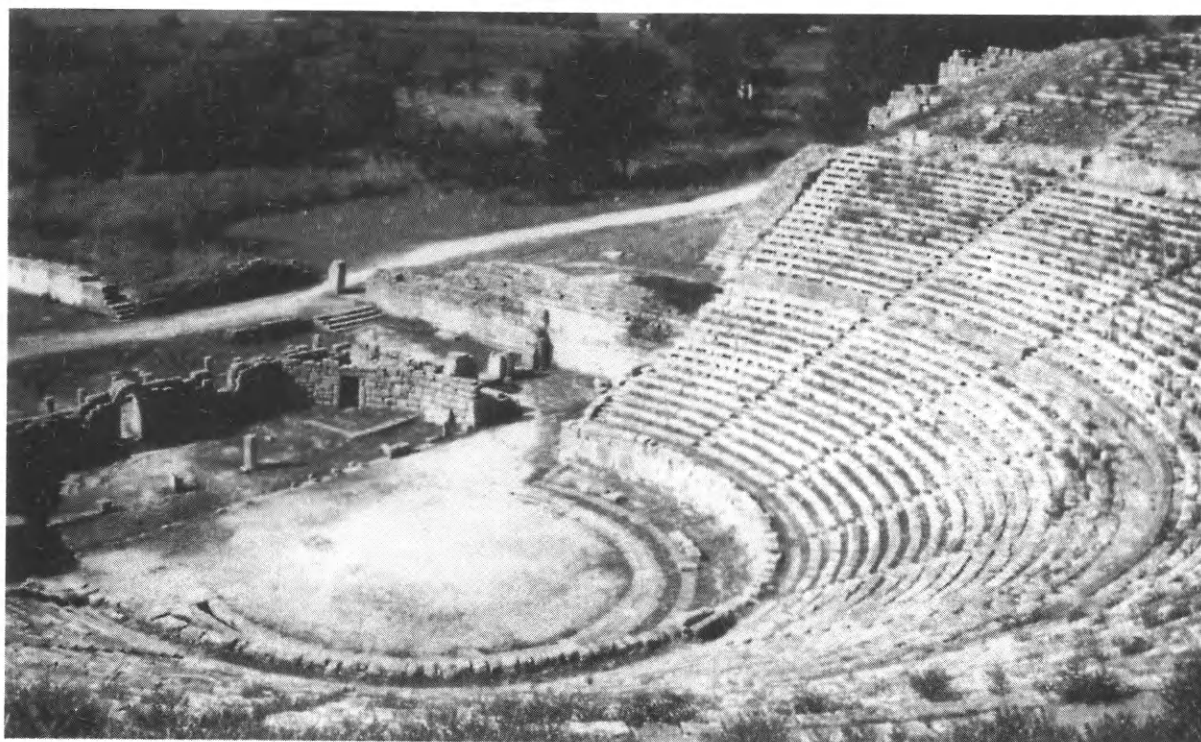
²³ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *supra*, p. 36, n. 25, pl. 25c; NEUGEBAUER, *RM* 38-39, 1923/24, p. 351-2, fig. 4; KEKULÉ-WINNEFELD, *Bronzen aus Dodona*, p. 28.

²⁴ ROLLEY, *o.c.*, pl. XLIII, fig. 200.

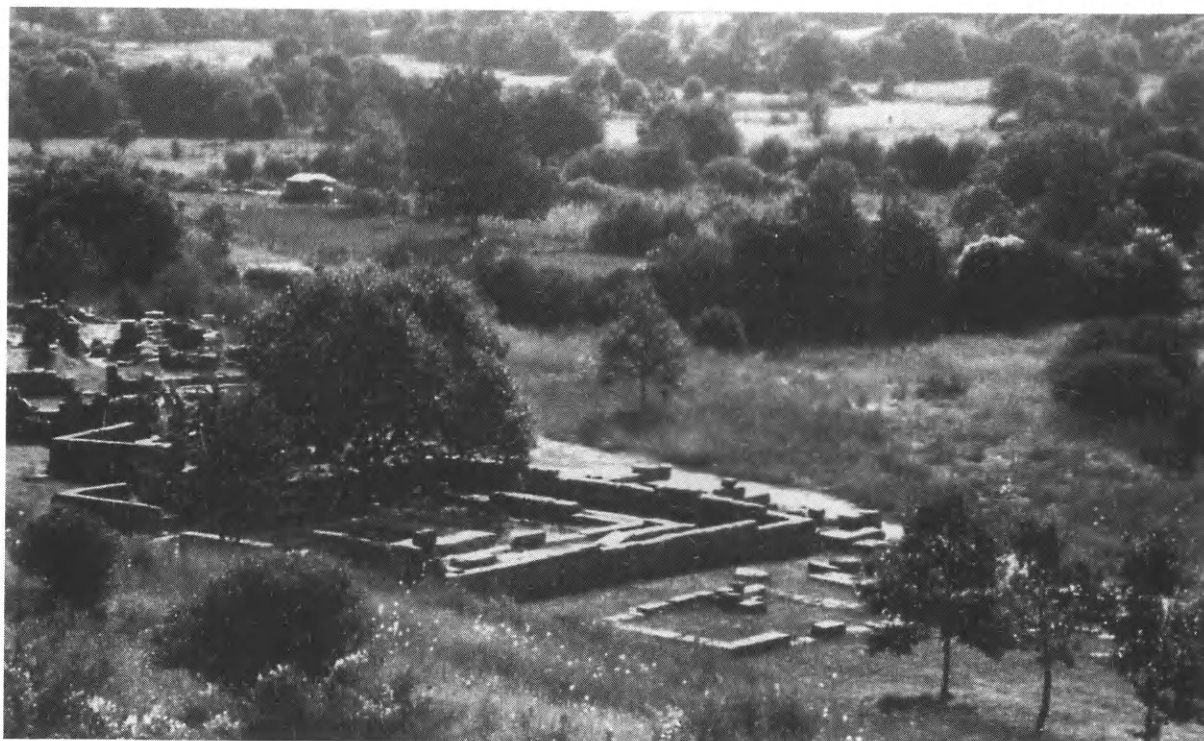
²⁵ KAROUSOU, *l.c.*, p. 85, pl. 23.

²⁶ DAKARIS 1986, pl. 32.

²⁷ ROLLEY, *o.c.*, pl. XXXII, fig. 151-2.

Le théâtre de Dodone.

Dodone. La Maison Sacrée vue du NO.

CITIES AND SANCTUARIES OF THE ARCHAIC PERIOD IN CHALKIDIKE

(PLATES 46-49)

CHALKIDIKE is one of the regions of Greece most blessed in ancient finds.¹ It was also a rich area in antiquity, with plentiful timber and minerals, which attracted the attention of the southern Greeks from as early as the Mycenaean period. Both recent finds from the excavations at Torone and Mende and earlier ones from Agios Mamas provide convincing evidence that the first colonial centres were created in the Mycenaean period, mostly at the end of the thirteenth or during the twelfth century BC. Furthermore, there are traditions which lend support to this view, such as that Skione was founded by Achaians from the Peloponnese, who settled there after the fall of Troy (Thuc. iv. 120-1).

A new wave of colonists, part of the general current of migrations of the eighth and seventh centuries BC, reached the shores of Chalkidike and settled either in already established locations or in completely new ones (FIG. 1). Although dates for the foundation of the majority of the colonies are not recorded in written sources, in the fifth century BC it was known that the cities on the Pallene peninsula were colonized by the Eretrians and those of Sithonia by settlers from Chalkis in Euboea. In the seventh century the Andrians founded Stageira, Akanthos, and Sane on the north-east coast of Chalkidike. On the isthmus of Pallene the Corinthians settled at Sane, which bears the same name as the Andrians' colony, and a little later founded Poteidaia. In the interior, from the plain of Zagliveri-Kalamoto to Mekyberna lived the Bottiaioi,² with Olynthos as their chief city. They were a Greek tribe whom the Macedonians had moved from their original homeland between the rivers Haliakmon and Axios in the seventh century BC.

Both the colonies and the cities of the Bottiaioi experienced a period of great economic prosperity from the seventh century. They minted fine silver coins, which as a 'heavy' and reliable currency were greatly sought after throughout the Mediterranean. The spotlight of history fell on them during the Persian wars. Herodotos (vii. 22; 122-3) enumerates the coastal cities of Chalkidike which the Persian fleet sailed past, and this description helped in the identification of many ruins as the cities that he refers to. In the second half of the fifth century, during the Peloponnesian war, an active role was played by Olynthos, Poteidaia, Mende, Skione, Torone, and Akanthos. In the fourth century the most important of these was Olynthos, which was the centre of the Chalkidian league. However, its occupation by Philip in 348 brought an end to its pre-eminence, as well as the eclipse of the other free cities. Only a few of them, such as Torone and Akanthos, recovered from this blow. The others died and were superseded by new centres, such as Kassandreia and Stratonikeia.

These cities of Chalkidike played an important role in the history of ancient Greece. The excavations of the last five years have given us a great deal of new information about two of them, Mende and the so far unidentified city near Polychrono, while at the same time hitherto unknown sanctuaries have been discovered at Poseidi, Nea Roda, and Parthenonas.

¹ For the ancient topography of Chalkidike see M. Zahrt, *Olynth und die Chalkidier* (Munich, 1971).

² N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, ii (Oxford,

1979), 368; J. Vokotopoulou, 'Η επιγραφή των Καλινδοίων', *Αρχαία Μακεδονία*, 4 (1986), 101-2.

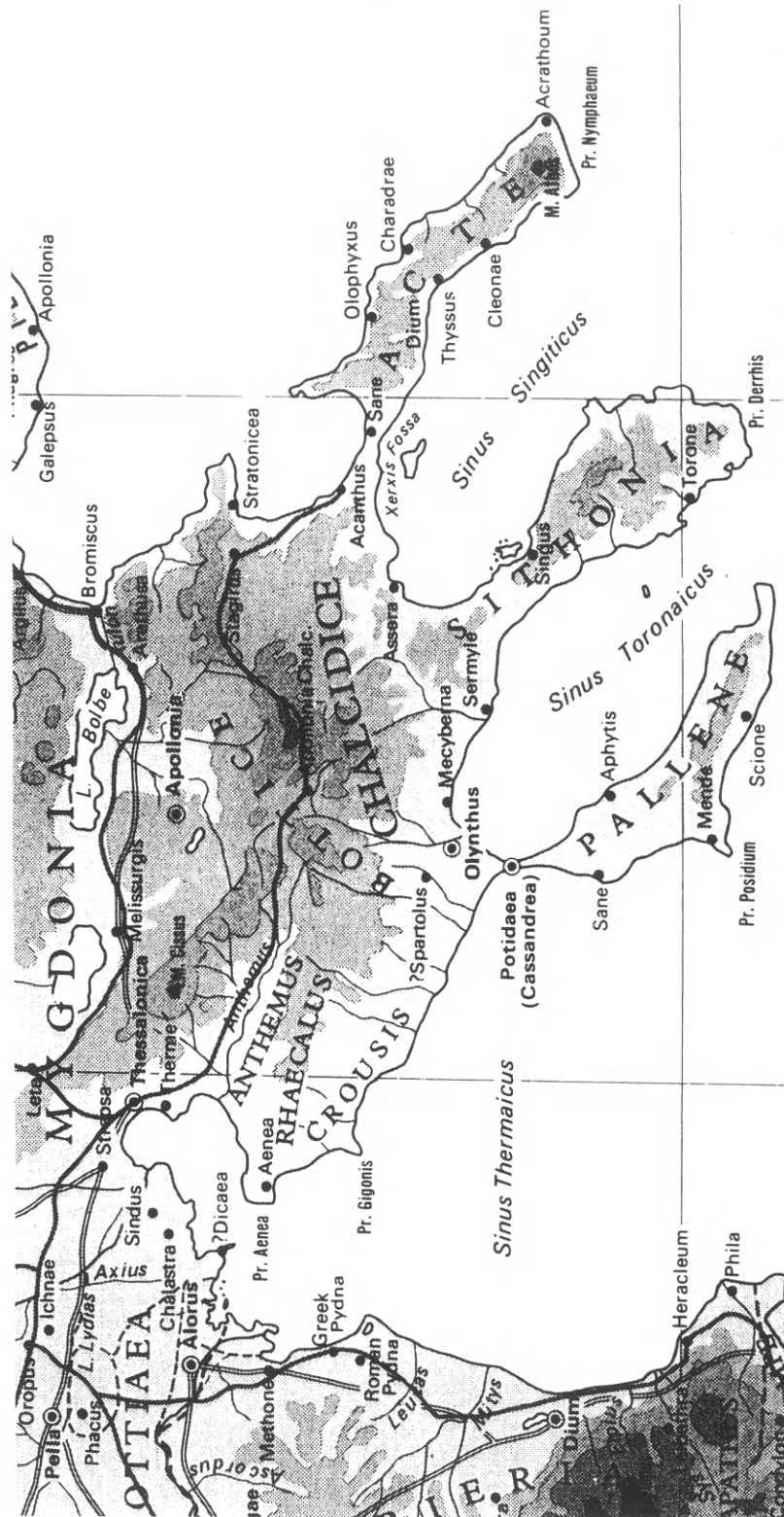

FIG. 1. Chalcidike in the archaic and classical periods. (From N. G. L. Hammond (ed.), *Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity*, map 12 (Park Ridge, NJ, 1981); by permission of the editor.)

THE EXCAVATIONS AT MENDE AND POLYCHRONO, CHALKIDIKE

MENDE

The ancient city of Mende rises a short distance from the Poseidi promontory in Pallene (PLATE 46 *a*). 'Mende, a city of Pallene, colony of the Eretrians', writes Thucydides (iv. 123)—who does not, however, give us either the date of the city's foundation or the name of its founder. While modern historians have postulated the eighth century BC, there have been those who claim that the absence of data concerning the foundation of the city must be considered as evidence that the colony was in fact older than the eighth century, the period in which the Greeks made written records of earlier historical events.³ The results of the excavations lend support to the latter theory.

Mende⁴ derived its name from an aromatic plant which even today grows in its fields, a kind of wild spearmint which the Eretrians called μίνθη—indeed, in Eretria there was a district called Minthous. In the Macedonian pronunciation, which had the singularity of replacing voiced aspirates by muted aspirates, the name became μίνδη. This was the oldest name of the city (Μίνδη), as can be seen from the inscriptions on its first coinage in the sixth century BC, where the name Μινδάων ('of the citizens of Minde') can be read. The name Μένδη became prevalent from the fifth century, perhaps as a result of Attic influence.

On the fifth-century coins of Mende the obverse depicts either Dionysos seated on the donkey which was sacred to him, or else the animal alone. The reverse shows a vine with grapes. Later, in the fourth century, one side depicts wine amphorae or a helix-shaped krater, with the head of a youthful Dionysos on the other. All of these images were the 'talking' symbols of the chief economic activity of the inhabitants of Mende, the cultivation of vineyards and the export of wine in specially shaped amphorae. The 'soft and white' Mendaian wine was widely sought after throughout the Mediterranean, and was not used only in celebration: Hippocrates recommended it for certain illnesses.

Mende experienced a period of great prosperity in the sixth and fifth centuries BC, as is indicated by the international circulation of its silver coins, which have been found in treasures in Egypt, Mesopotamia, and Italy. The Μενδαῖος ὄνος, as the coin was most probably called, apparently became extremely popular throughout Greece, with the result that even today the adjective Μένδιος used as a noun means this charming quadruped.

The systematic excavation of Mende started in 1986.⁵ The main part of the city extends over the flat open space of a pine-covered hill, the highest south-east point of which is called Vigla. Around the perimeter can be detected an irregular elevation, which shows the existence of walls. A trial trench revealed an actual part of the wall, which has been preserved to a height of half a metre. There is little hope of finding better-preserved sections, since until recently the walls served as a source of building material for the surrounding villages.

The hill at first drops quite steeply towards the sea, ending in a fairly flat shoreline, which was the *proasteion* of Mende, according to topographical information drawn from Thucydides (vi. 130). The foundations of the outlying buildings of the *proasteion*, covered by sand, continue

³ J. Vokotopoulou, 'Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων', in *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Thessaloniki, 1990), 125, for discussion and bibliography.

⁴ G. Oikonomos, 'Μίνδη-Μένδη ἡ πατρίς τοῦ Παιωνίου' *Arch. Eph.* (1924), 27–40.

⁵ Preliminary reports on the excavation have been published in *Το αρχαιολογικόν ἔργον στην Μακεδονία και Θράκη*, 1 (1987), 280–2; *ibid.* 2 (1988), 333–7; *ibid.* 3 (1989), 409–23.

into the sea, while to the south-east the Mendi Hotel has been built partly on top of an archaic burial ground. Thus, in total the ancient city is more than 1,200 m long and 600 m wide.

The highest point of Mende, Vigla, was very probably used as an acropolis, an ultimate place of defence in times of danger. Here, because of the very small depth of soil and the effects of modern agriculture, the foundations of houses have not been preserved, with the exception of a few examples on the edge of the flat area. However, a clay tile antefix in the form of a Gorgon's head bears witness to the existence of a temple on the acropolis. A large number of earthenware storage jars and pits have been excavated (PLATE 46 *b*). The main content of the pits consisted of ceramics dating from the twelfth to seventh centuries BC: these comprised late Mycenaean and Protogeometric, local or imported, Geometric and Subgeometric, as well as quite a lot of handmade pottery.

The pits at Vigla are very important in establishing the date of the first settlement by the colonists, which must have been associated with the so-called Ionian Migration, when dispossessed people of the Mycenaean world crossed the Aegean to the coast of Asia Minor.

Both surface evidence and a systematic stratigraphic study showed that from Geometric times there was also extensive settlement on the seashore.

Stratigraphic section 1 (PLATE 46 *c*) was performed with the aim of establishing the chronology of the phases of settlements which exist on the fringes of the *proasteion*, in order to obtain data as a basis for proceeding with the excavation. The successive houses of ancient Mende which had been built at this point formed a bank with a height of 5.5 m. We identified a large number of floors made of trodden clay, the highest of which dated from the fourth century BC, while the lowest dated from the late Protogeometric period, i.e. from about 850 BC.

The latest building phase of the excavated area belongs to the second quarter of the fourth century BC. It consists of a road, better described as an avenue, with a width of 8.5 m, which runs north to south and is bordered on the east by a wall and on the west by a stone pavement and a three-roomed house. Fragments of house walls from the fifth and sixth centuries BC were discovered below the level of the road surface.

We investigated two rooms from house B, which dates from the second quarter of the sixth century. In one corner, above the lowest level of the floor and at a point where the walls of the older house had begun to be visible, a marble fishing tool was found, which was used to disentangle hooks which had got caught up on the sea bed.

Under house B across the whole of the excavated area we found a uniform layer which had been destroyed by fire, with burnt wood from the roof, melted mud bricks, and fallen sections of mud-brick walls plastered with white mortar. Two large houses of the early sixth and late seventh centuries BC, houses Δ and E, had been destroyed at the same time (PLATE 46 *d*). A narrow road passes between them. In house E only the SE corner was excavated. In house Δ four rooms were excavated with great difficulty, under the network of walls of earlier houses. The north room of house Δ measured 4 × 5 m; the north wall has been preserved to a height of 1.50 m. Approximately in the centre of the room we found a circular storage pit plastered with clay: the mouth of an earthenware jar had been fitted into the opening. Next to this an earthenware jar was found, which had fallen upside down. In the south room two rectangular hearths were discovered, which represent two successive uses of building Δ. There were no movable artefacts: the house must have been in disuse when the fire occurred.

The walls of house Δ stand, with small deviations, on top of those of house Στ, which was also destroyed by fire at the end of the seventh century BC: in this case, however, the building was still in use at the time. House Z to the east of house Στ was destroyed at the same time. A

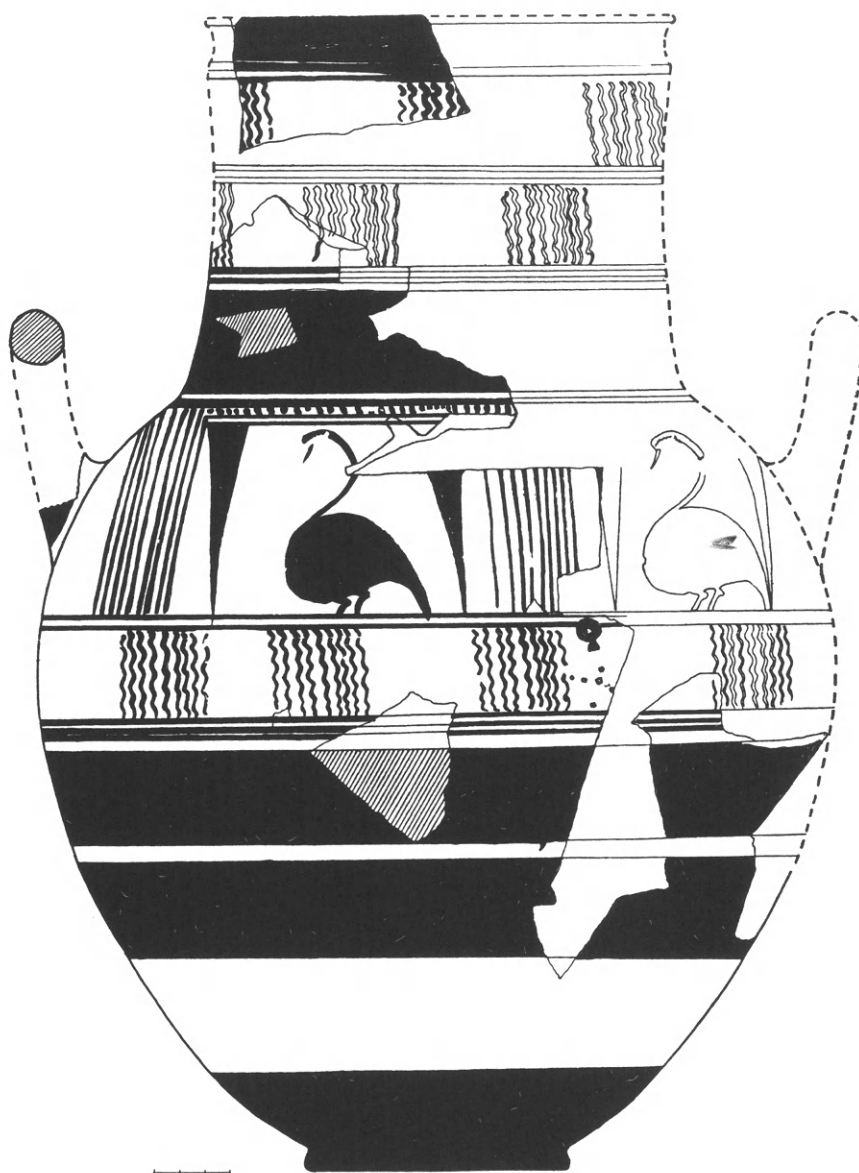

FIG. 2. Mende, a seventh-century amphora from house Z.

narrow lane 1 m wide, paved with pebbles, runs between the two buildings. On the floor of the southern room of house Στ were found many burnt pots, together with an early Corinthian spherical aryballos. The walls of house Z are plastered with red clay: in the destruction level were found beautiful vases with Subgeometric decoration and simple, well-proportioned, Orientalizing decorative elements which fall into the category of the 'linear-insular' style. The influence of the Cyclades is especially noticeable on the krater-shaped amphora with long-necked swans (FIG. 2).

In the south room of house Στ a rectangular hearth was found, dating from before the time of the building's destruction: this must have occupied the centre of the room. Below this house older layers from the seventh, eighth, and late ninth centuries BC were excavated. Eretrian pendent semicircle skyphoi were found. To the middle of the eighth century belong circular pavements resembling those of Lefkandi, within a complex of straight walls.

A number of rectangular buildings facing towards the sea were discovered on the shore; these range in length from 11 m to 15 m (PLATE 47 *a*). Most of them must have been built to serve as supporting constructions, since they do not usually have a view towards the landward side, and some of them are in the shape of the letter Π. Four such buildings from archaic or early classical times were uncovered and found to contain smaller inner buildings at a higher level than the outer ones. Consequently, it is certain that these retaining constructions were necessary, especially since the ground was sandy. As far as the purpose of the inner buildings is concerned, we suppose that they were connected with the trade or seagoing activities of the Mendaïans, since they do not resemble dwellings.

A section of the archaic graveyard of Mende was excavated on the sandy shore south-east of the city (PLATE 47 *b*). A total of 241 graves were discovered at a depth of between 0.2 m and 1 m; 115 of these belong to the category of ἐγγυτρισμοί, burials in earthenware jars (PLATE 47 *c*).

Many of the earthenware vessels are damaged, since the strong southern waves from time to time uncovered and covered them again with sand, disturbing their contents. The majority of the graves were set parallel to the line of the waves, with the mouths of the burial jars and the skulls of the dead facing towards the east. The mouths of the jars were in some cases closed with a tile or simple stone, often with a part of the body of another jar, and in rare cases with a clay lid; in many cases clay had been used to seal the opening effectively. In some of the graves a few stones placed against the sides of the jars helped to hold them in a horizontal position. A number of instances of propitiatory offerings on top of the graves were noted.

No more than 2.4 per cent of the graves can be thought to have contained adults, who were buried in simple pits. The vast majority of the dead were newborn babies, infants, and small children. This is further confirmation of the custom among the ancient Greeks of burying young people in a special place, on the edges of graveyards.

Various types of middle-sized jars were used as burial vases: small handmade jars, usually without decoration, elegant amphora-shaped vases with vertical hands on the shoulders and a narrow base or a perforated conical foot, stamnoid kraters, urns, and plain wine amphorae. Six of the burial jars which are supported on a high conical foot are decorated with simple incised geometrical designs; both the shape and the decoration correspond to the style of the end of the eighth and beginning of the seventh century, both in Eretria⁶ and in the Cyclades. Many jars, for the most part amphora-shaped, bear rich painted decoration in chestnut and reddish shades (PLATE 47 *d*). The clay and certain of the geometrical motifs belong to the local Chalkidian tradition, which has close affinities with central Macedonia. Similarly shaped and decorated earthenware jars have been found in the region of Thessaloniki, along the River Axios, and westwards as far as Vergina. The shape and composition of the decoration of the vases of Mende, painted in a pictorial style, bring these delicate works of Chalkidike closer to the spirit of the Cyclades than to Eretria, the metropolis of Mende, while the influences of the art of other regions, such as Aiolis in north-west Asia Minor and Corinth, can be clearly seen.

⁶ K. Kourouniotes, 'Αγγεῖα Ἐρετρίας', *Arch. Eph.* (1903), 10.

The funeral gifts in the undisturbed graves were rather simple, and indeed there were even ἐγγυτρισμοί with no gifts whatsoever. The most common were small handmade jugs, black-painted cups, reddish footless kylikes, and wheelmade Corinthian aryballoi of the seventh century BC.

The majority of the graves date from the end of the eighth and the seventh century, with sporadic examples from the sixth. This burial ground constitutes an invaluable source of information for our knowledge of the cultural background of ancient Mende, which, as our small piece of research into the settlement showed us, already in the seventh century had the form of an organized city, with spacious houses and well-planned streets.

POLYCHRONO

On the eastern shore of Pallene, at a distance of a few kilometres from Mende, rescue operations uncovered another Eretrian colony which had remained well hidden until 1987, under the pine forest on the hill called Gyromiri, near the village of Polychrono. Although we are still at the beginning of our research, the information we already have is extremely interesting. The two excavation sections have been made on the south-east side of the hill, where the ground is quite steep. The subsoil is sandy, which the inhabitants coped with through the creation of terraces, with the aid of retaining walls (PLATE 48 *a*), built according to the isodomic system of the fifth century, or, in earlier times, with the pseudopolygonal system in use at the end of the seventh and beginning of the sixth century. An archaic polygonal wall has a length of 8 m and a height of 2 m. Supporting walls constructed at right angles to the retaining walls helped them to withstand the pressure they were subjected to. The houses are located between the walls retaining the terraces and those that supported them. This system of town planning is very reminiscent of the solution adopted at Elea in Campania by the Phocaeans who took refuge there in the second half of the sixth century.

It is not yet certain whether the city being excavated at Polychrono will be found to be Neapolis (a colony of the Mendaïans) or Aige. Only a small part of the cemetery of this city has been excavated so far. Here too babies were buried in beautifully painted jugs. Protogeometric designs are unusually combined with floral ones.⁷ A direct relationship with the ceramics of Aiolis in Asia Minor, and especially with Larissa and Pitane, can easily be discerned in the floral decoration. The same floral style is found at the end of the sixth and the beginning of the fifth century at Olynthos and in other parts of Chalkidike. It is evident that the *pax Persica* of this period permitted closer contacts among the northern Aegean shores of the Persian empire.

ARCHAIC SANCTUARIES IN CHALKIDIKE

The year 1990 was a fruitful one for Chalkidike. Three new sanctuaries—two of which also had buildings—doubled the number known up to that date.

POSEIDI

A sandy promontory at a distance of 4 km west of Mende bears the ancient name of Poseidi. Some inhabitants of the neighbouring village of Kalandra believed that somewhere beneath

⁷ J. Vokotopoulou, 'Polychrono: a new archaeological site in Chalkidike', in *Εὐμουνσία: Studies in Honour of Alexander*

Cambitoglou (1990), 79–86 pls 16–17.

the sand must be hidden a temple dedicated to Poseidon, and they were right. A trial excavation in September 1989, close to the Poseidi lighthouse, uncovered part of the foundations of a wall 1.30 m wide and Attic potsherds of the sixth century BC. Three of these bear dedicatory inscriptions on which can be made out some letters of the name of Poseidon.

The systematic excavations of 1990 uncovered part of the foundations of two buildings joined together in a strange way (PLATE 48 *b*): the north-east corner of building B had been incorporated in the foundations of the south-east side of building A. This fact leads to two conclusions: first, that building B is older than building A, and second, that building A was wedged tightly between two older constructions, building B on the south-east side and a third building, which was discovered 3 m to the east of A. Clearly there was a problem of space.

Building A, which has a length of more than 20 m and a width of 8.35 m, shows the usual ground plan of a temple, with a pronaos and cella. We do not yet know the plan of B. Both buildings had their foundations in the sand, which gave them excellent stability. Their walls had been robbed, perhaps as early as the fourth century after the catastrophic imposition of Philip's rule over Chalkidike. In hellenistic times small constructions had been erected in the interior of the buildings: walls and altars made from stones which had been reused. In Roman times a ceramics workshop had been housed in this place: a small pottery kiln was found in the south-east corner of building B, while the cella of A had been used as a storehouse for yellow clay. No architectural structures have so far been identified.

There are not yet sufficient data available to date building B. With regard to temple A, its south-east section stands on a layer of burnt sand full of Attic, Corinthian, and Ionian potsherds, which date from the second half of the sixth century BC. In the same layer, which was most probably created from the deposits of an altar, many bones of large and small animals, shells, and a few statuettes were also found. The dominant shape among the earthenware pots is the Attic or Ionian kylix. Many of these bear dedicatory inscriptions in the Ionian dialect. According to this evidence, Poseidon was the only divinity of the sanctuary, which is now classified among the holy places of Poseidon, or Ποσειδήϊα, which the Eretrians used to found on the coast close to their colonies.

NEA RODA-SANE

Ancient Sane, a colony of the Andrians, was located near the canal of Xerxes,⁸ on the isthmus of the eastern peninsula of Chalkidike, which is now called Agion Oros or Akti.

Archaic clay tiles which were found on the surface of a field near the village of Nea Roda led to a trial excavation in September 1990. At a depth of a few centimetres below the level of the modern surface and severely damaged by agriculture, a section of a small temple or sacred οἶκος was discovered. The west wall has a length of 5.60 m; the south wall is made of a single block of granite 4 m long and 0.60 m high. The surface of the ground in front of the wall was covered by a thick layer of debris from a roof of the archaic period. The roof must have fallen to the ground in the fourth century, according to the evidence from the contents of the small sacrificial pits which were found beneath the archaic tiles.

The tiling is of Corinthian type with palmette antefixes (PLATE 48 *c*). It is surely of

⁸ We agree with the location of Sane at the area of the sanctuary, as proposed by D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots* (1987), 202–3, and I.

Papangelos, 'Περὶ τῆς Οὐρανουπόλεως', *Μήκος και πλάτος*, 1 (1989), 40–2.

Corinthian workmanship, but we cannot exclude the possibility that it was manufactured locally, perhaps by a Corinthian tilemaker who had set up a workshop in Chalkidike.

In the same destruction layer parts of smaller than life-size clay statues were found, which belong to one or two winged Victory statues. The red clay is the same as that of the tiles. The naked parts of the statues are covered with a yellow pigment, as in Corinthian ceramics. Wings are painted on the flat back. The upper torso of the statue has the look of a late archaic kore, wearing a diagonal himation over a thin red chiton. The edges of the garments are decorated with meanders. The cloak was fastened at the shoulder with a fibula in the form of a figure 8 (PLATE 48 *d*), many ivory examples of which have been found in graves in Macedonia. It is a further piece of evidence that the clay architectural elements of the small temple had been made on the site.

The data we have collected so far from the trial excavation are insufficient for us to identify the goddess who was worshipped at the archaic temple of Sane. What is certain is that this locality must have witnessed the digging of the canal of Xerxes in 480 BC.⁹

PARTHENONAS

The third sanctuary which was discovered in 1990 is located in the neighbourhood of the village of Parthenonas, on the central peninsula of Chalkidike, which is called Sithonia. An inaccessible peak of the mountain Itamos, which has retained its ancient name, is crowned by three rocks which encompass a rectangular area 5 m wide and 10 m long. This flat area was absolutely full of fragmented earthenware pots and burnt soil (PLATE 49 *a*). An excavation lasting only a few days, carried out by a team of archaeologists from the Ephoreia of Thessaloniki, made it clear that sacrifices of mostly small animals were offered on this mountain top, with libations in both closed and open ceramic vessels. The vessels range in date from the end of the seventh to the fourth century BC (PLATE 49 *b*). They display a great variety in shape and place of origin, the dominant form being Ionian kylikes and local imitations of these. Despite the fire damage, it is possible to distinguish Attic, Euboean, Chian, Corinthian, and locally produced pottery.

Although few parts of dedicatory inscriptions on the potsherds had been preserved, we were lucky enough to be able to read the name Διός ('of Zeus') on one black-glazed fragment; Zeus is the god most likely to have been worshipped on a mountain top from which, in clear weather, Mount Olympus, home of the gods, can be seen.

CONCLUSIONS

The excavations of the last five years have allowed us to form a very clear picture of the archaic period in Chalkidike. The confirmation of the relationship with Euboea and the Cyclades was something which we had expected, as were the connections with Ionia, Attica, and Corinth. We believe that two deductions are of paramount importance. Firstly, the focus for the sources of Ionian influence begins to shift to the northern borders of Ionia, to Aiolis and probably to the large coastal islands of Chios, Samos, and Lemnos. Although the relationship with these regions attains its peak in the second half of the sixth century and at the beginning of the fifth, during the time of the Persian domination, its roots reach deep into the seventh century BC.

⁹ See Isserlin *et al.* elsewhere in this volume, and *BSA* 89 (1994), 277–84.

Secondly, the retention down to the end of the sixth century BC of cultural features common to central Macedonia and Chalkidike demonstrates the existence of a strong tradition, which was based on the Chalkidian population and the Bottiaioi. In the seventh century BC this Greek tribe had to leave the plain between Haliakmon and Axios under pressure from the Macedonians; they must have brought central Macedonian cultural elements to Chalkidike, as has already been remarked by Mylonas in the publication of pre-Persian pottery from Olynthos.¹⁰

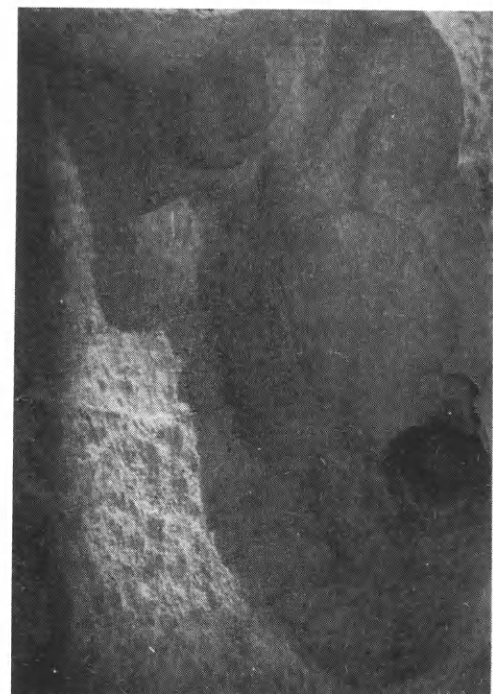
However, some three centuries before this period many common features are already met with on the pottery of the Protogeometric and Geometric styles between Vergina, the central plain (Kastanas, Anchialos, Therme), and as far as Mende and Torone. This applies to the local pottery as well as to the conservative decoration of standard shapes of wheelmade vases with their concentric circles, semicircles, wavy lines, and avoidance of the figurative style. On the other hand, close affinities—or rather a uniformity—have been attested for the sixth century in the grave goods at Aiani, Vergina, Sindos, Anthemous, and Polygyros. These common features, not restricted to a single period but extending from Protogeometric to classical times, despite local variations, must be attributed to a common cultural heritage, which is constantly illuminated and enriched by archaeological research.¹¹

†JULIA VOKOTOPOULOU

¹⁰ G. Mylonas, 'Pre-Persian pottery from Olynthus', *Olynthus*, v (1933), 15–63.

¹¹ This paper was read at the Second International

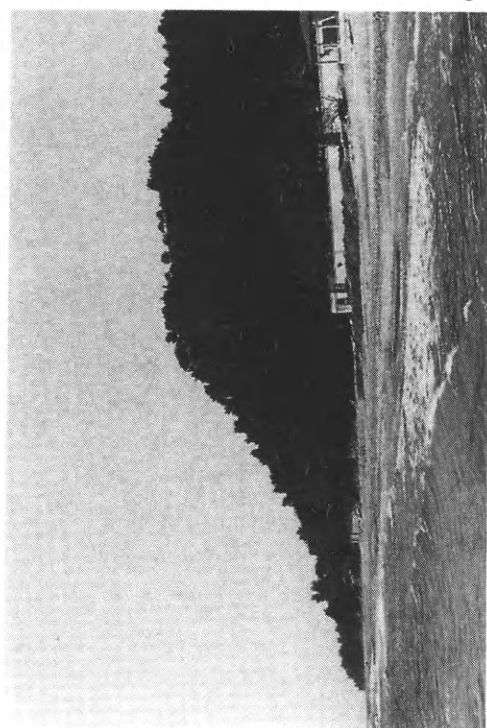
Congress of Macedonian Studies, 'Ancient Macedonia: an Australian Symposium', held at the University of Melbourne, 8–13 July 1991.

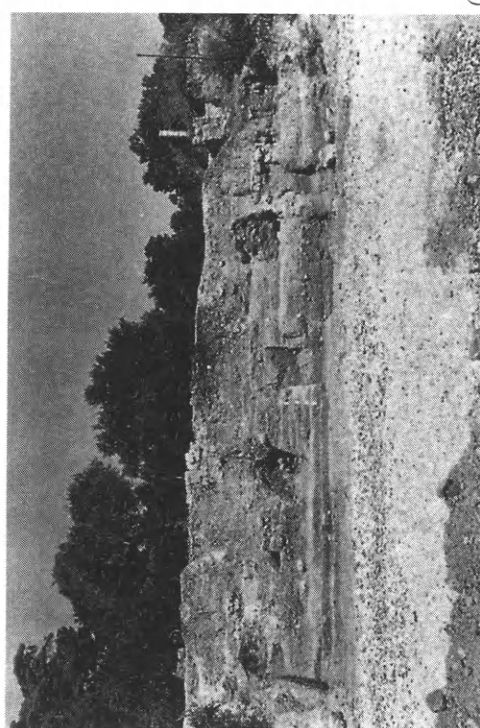
(b)

(d)

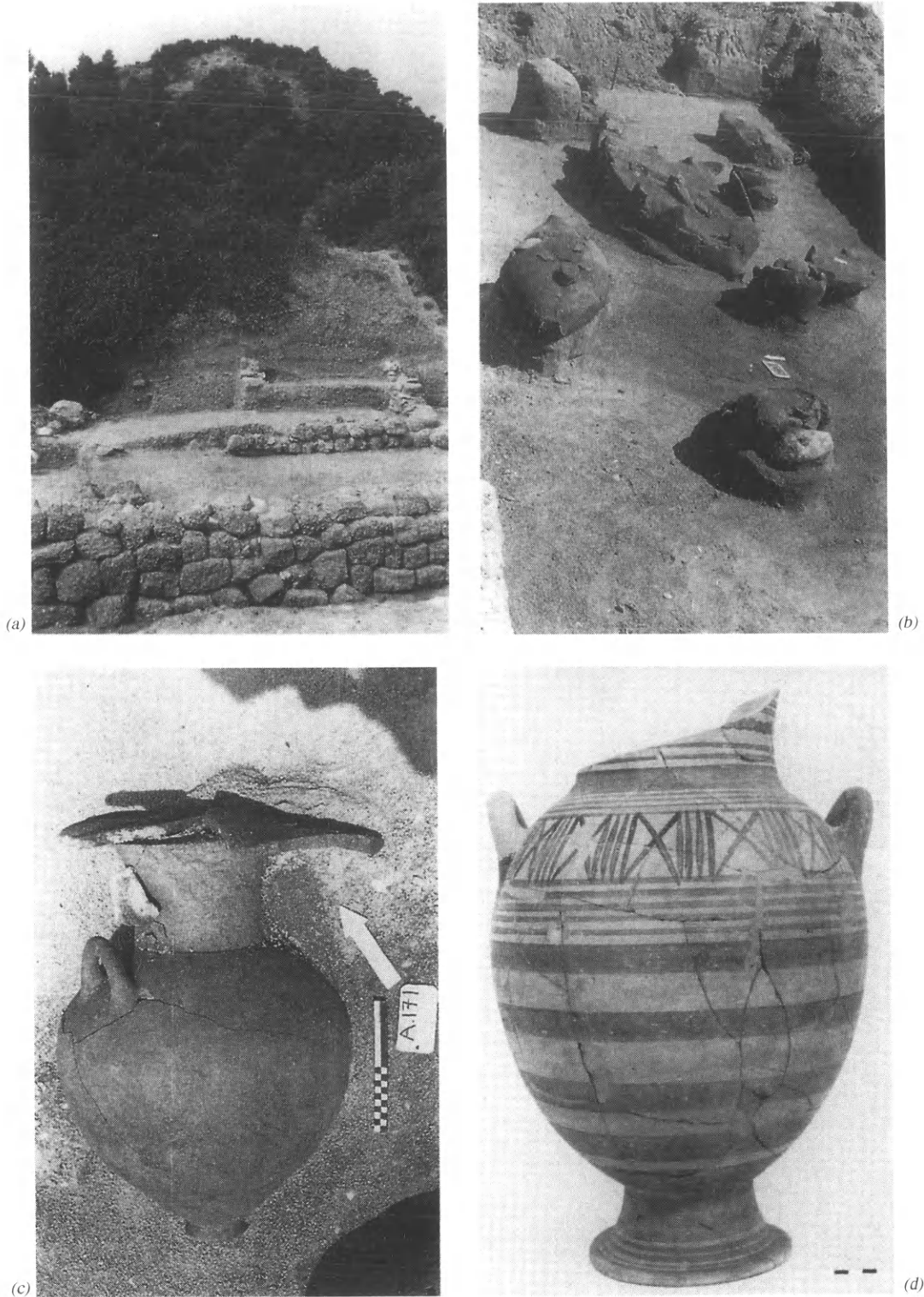
(a)

(c)

JULIA VOKOTOPOULOU
ARCHAIC CITIES AND SANCTUARIES IN CHALKIDIKE

Mende: (a) Along the modern wall lies the seaside cemetery. (b) Storage pits on the Vigla. (c) Stratigraphic section 1. (d) Archaic houses.

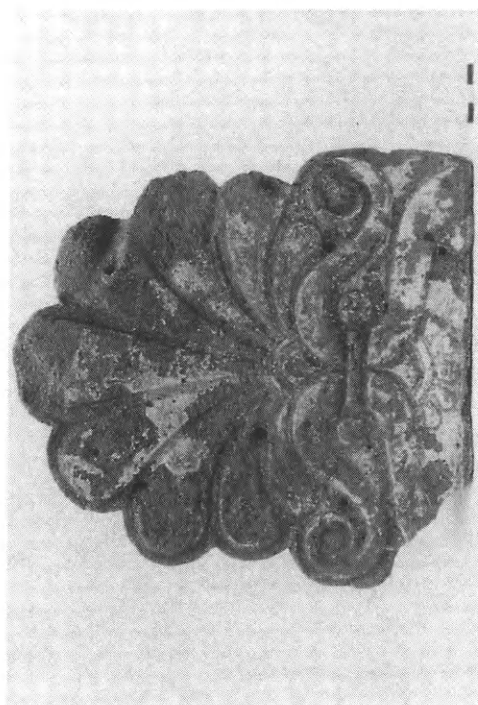
JULIA VOKOTOPOULOU
 ARCHAIC CITIES AND SANCTUARIES IN CHALKIDIKE
 Mende: (a) Retaining walls on the seashore. (b) Partial view of the cemetery. (c) Burial in a jar. (d) A painted burial jar.

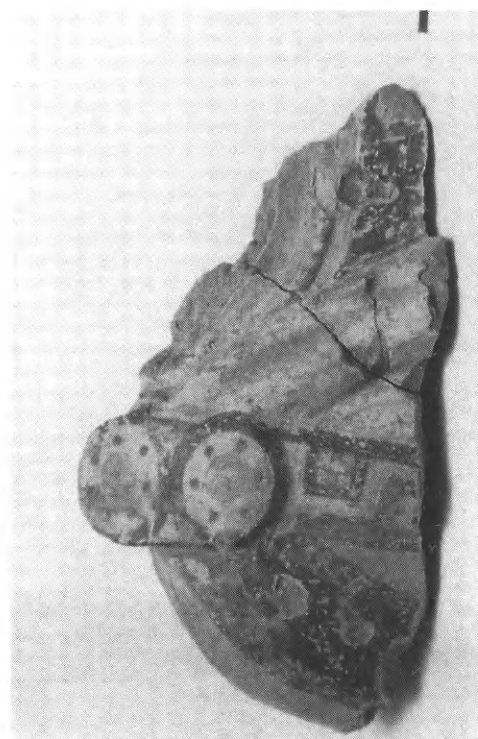
(a)

(b)

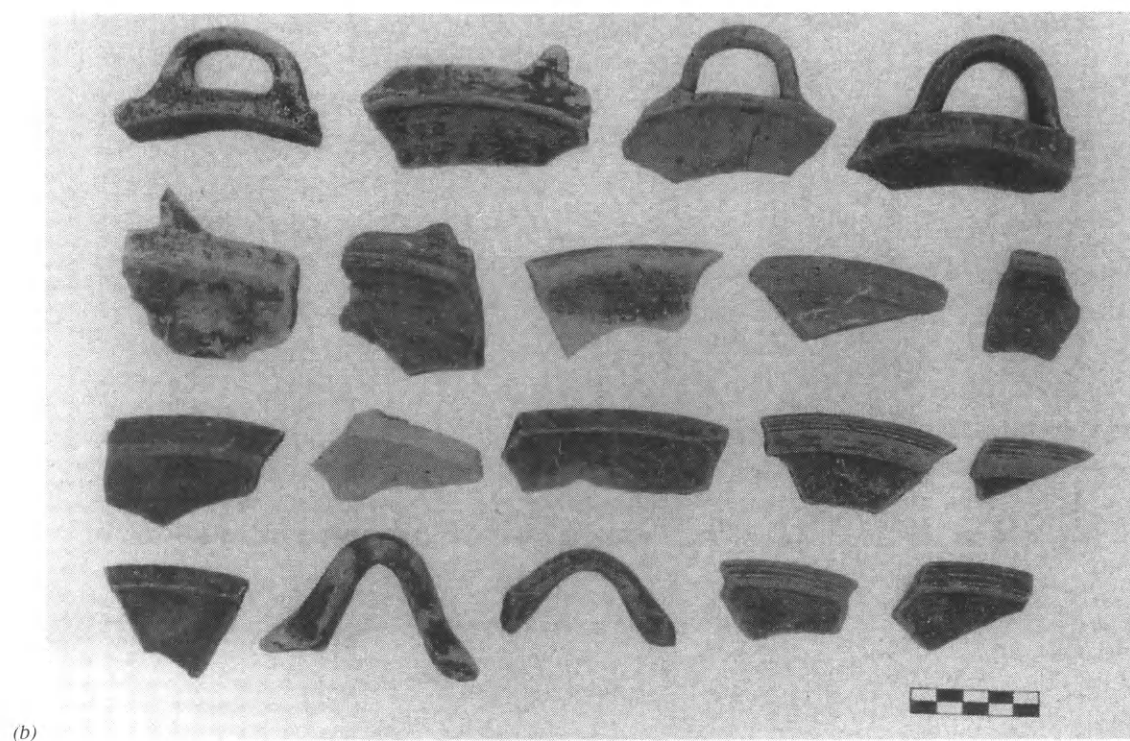

(c)

(d)

JULIA VOKOTOPOULOU
ARCHAIC CITIES AND SANCTUARIES IN CHALKIDIKE
(a) Polychrono, retaining walls of the fifth century BC. (b) Poseidi, view of the temples from NW. (c) Nea Roda, palmette antefix. (d) Nea Roda, part of a clay victory statue.

JULIA VOKOTOPOULOU
 ARCHAIC CITIES AND SANCTUARIES IN CHALKIDIKE
 Parthenonas: (a) The sacrificial area. (b) Sherds of various clay vases.

Ιουλία Βοκοτοπούλου

Ο ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΣ, Η ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στην χώρα —την εδαφική περιφέρεια— της αρχαίας Κασσανδρείας πραγματοποιήσε μία από τις πρώτες του ανασκαφικές έρευνες ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Μανόλης Ανδρόνικος. Ήταν ένας μικρός και συλημένος μακεδονικός τάφος, γνωστός στην υπηρεσιακή ορολογία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ως «ο τάφος του Ανδρόνικου». Στην μνήμη του μεγάλου αρχαιολόγου αφιερώνεται η μικρή αυτή σπουδή γύρω από μία νέα επιγραφή, που διέσωσε διάταγμα του ιδρυτή της Κασσανδρείας βασιλέως Κασσάνδρου.

Στα Νέα Μουδανιά της Χαλκιδικής και σε μία αποθήκη, από πολλά χρόνια είχε αποτεθεί και περίπου λησμονήθηκε μία μαρμαρίνη στήλη με λίγες σειρές γραμμάτων (Εικ. 1-2). Πληροφορίες για την ύπαρξή της έφτασαν κάποτε ως τον υπάλληλο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Γιώργο Μητελούδη, υπεύθυνο για την προστασία των Αρχαιοτήτων της χερσονήσου Κασσάνδρας. Χάρη στην μεσολάβησή του πείσθηκε ο ιδιοκτήτης της αποθήκης Νικ. Καραθανάσης να παραδώσει τον Μάιο του 1992 την ενεπίγραφη στήλη, που ο πατέρας του είχε φέρει από την Ποτεΐδαια. Η επιγραφή εισήχθη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης με αριθμό ευρετηρίου 16664. Έχει ύψος 1,067, πάχος 0,10 (η δουλεμένη ταινία κατά μήκος των πλαγίων όψεων έχει πλάτος 0,06), πλάτος επάνω 0,345 και κάτω 0,355, που μειώνεται σε 0,325 μ. στα κατώτερα 5,5 εκατοστά της στήλης. Με την μείωση αυτή σχηματίζεται το έμβολο, το τμήμα δηλαδή που στερεωνόταν κάθετα μέσα σε αντίστοιχη ορθογώνια εκβάθυνση —τόρμο— της βάσης, όπου ήταν στημένη η στήλη. Στην πρόσθια όψη και στο μέσο του εμβόλου είναι χαραγμένο το γράμμα Ι, ίσως ως οδηγός για τον τεχνίτη προκειμένου να την τοποθετήσει στην σωστή βάση.

Η επίστεψη της στήλης είναι απλή: λέσβιο κυμάτιο ύψ. 0,022 κάτω από ισοϋψή κανόνα. Πιθανότατα και τα δύο έφεραν ζωγραφιστή διακόσμηση, που δεν διασώθηκε.

Στο επάνω μισό της κύριας όψης έχει χαραχθεί με επιμελημένη χάραξη επτάστιχη επιγραφή¹. Σώζεται ακέραιη και δεν παρουσιάζει προβλήματα ανάγνωσης. Στον πρώτο στίχο κάτω από το όγδοο γράμμα Α υπάρχει *rasura*. Διαφαίνονται τα γράμματα ΟΥ, δηλαδή ο χαρακτήρας είχε γράψει αρχικά την γενική Κυδίου και την διόρθωσε κατά τον

1. Ύψος γραμμάτων 0,012-0,026 μ. Πλάτος διαστίχων 0,015 μ. Τα άκρα των κεραιών διαπλατύνονται ελαφρά. Η λάξευση έγινε μεγωνιώδη σμίλη.

δωρικό τύπο με -α: Κυδία².

Ἐπὶ Κυδία μηνός
 Ἀθηναίωνος. Βασι-
 λεὺς Κάσσανδρος.
 Χαιρεφάνει Αἰσχύλου
 5 Ἴπποταδεὶ ἀτέλειαν
 ἔδωκεν πάντων
 αὐτῶι καὶ ἐγγόνοις
 καὶ εἰσάγοντι καὶ ἐξά-
 γοντι καὶ πωλοῦντι
 10 καὶ ὠνουμένωι πλὴν
 ὅσα ἐπ' ἐμπορίαι.

«Επί (της ιερατείας) του Κυδία, τον μήνα Αθηναίωνα. Ο βασιλεὺς Κάσσανδρος παραχώρησε στον Χαιρεφάνη, το γιὸ τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τον δῆμο των Ἰπποταδῶν, ἀπαλλαγὴ των πάντων ἀπὸ τα τέλη καὶ σ' αὐτόν τον ἴδιο καὶ στους ἀπογόνους του καὶ ὅταν εἰσάγει καὶ ἐξάγει καὶ ὅταν πωλεῖ καὶ ἀγοράζει, ἐκτός ἀπὸ αὐτά που προορίζει γιὰ ἐμπόριο».

Πρόκειται γιὰ ἓνα διάταγμα ἀπονομῆς του προνομίου τῆς ἀτελείας ἀπὸ τον βασιλέα Κάσσανδρο σε πολίτη πιθανότατα τῆς Κασσανδρείας. Ἡ ἐπιγραφή βέβαια δὲν ἔχει ἀπόλυτα βεβαιωμένο τόπο εὕρεσης³, οὔτε ο τιμώμενος Χαιρεφάνης ἀναφέρεται ὡς Κασσανδρεὺς. Οἱ στενὲς ὁμῶς ὁμοιότητες που παρουσιάζει πρὸς τὴν πασίγνωστη ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Δοχειαρίου με τὸ διάταγμα ἀπονομῆς γαιῶν στον Περδίκκα ἀπὸ τον Κάσσανδρο, ἐπὶ τῆς ιερατείας του Κυδία⁴, καθιστὰ βέβαιη τὴν ἀπόδοσή τῆς στὴν Κασσανδρεία. Τὸ πιθανότερο μάλιστα εἶναι ὅτι μεταφέρθηκε στα Μουδανιά ἀπὸ τον ἴδιο χώρο, ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, που εἶναι τὸ Μετόχι τῆς μονῆς αὐτῆς στα ΝΑ τῆς Νέας Ποτεΐδαιας⁵. Προπολεμικά στο Μετόχι αὐτὸ ἀπέκειτο μία ἀκόμη καλλιγραφημένη ἐπιγραφή «τῆς αὐτῆς ἐποχῆς καὶ ἱστορικῆς σημασίας» με τὴν ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, ὅπως ἀναφέρεται στο ἔγγραφο 1121/31-12-1937 τῆς Διοικήσεως του Ἁγίου Ὁρους πρὸς τὴν Εφορεία Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας. Τὸ παραθέτουμε ολόκληρο γιὰ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον που παρουσιάζει:

2. Ὁ ἴδιος τύπος χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ ἴδιο ὄνομα στὴν ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, βλ. σημ. 4.

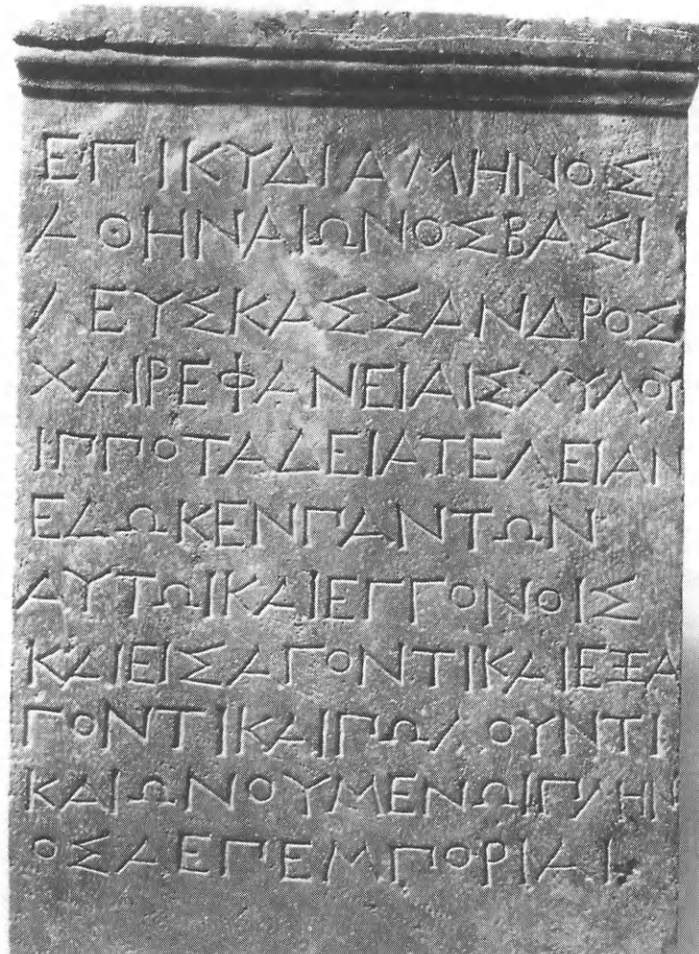
3. Ὁ πατέρας του Νικ. Καραθανάση ἔχει πεθάνει, ὥστε δὲν ὑπάρχει ἀμεση μαρτυρία γιὰ τον τόπο εὕρεσης τῆς ἐπιγραφῆς.

4. L. Duchesne - Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au Mont Athos*, 1874, σσ. 70-73. Ὁ Μ. Δήμιτσας, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*, Ἀθήναι 1896, σ. 633, αρ. 763, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες των Duchesne-Bayet. Ὁ Ch. Edson εἶναι ὁ μόνος ἐπιγραφικὸς ὡς τώρα, στον ὁποῖο οἱ μοναχοὶ τῆς Δοχειαρίου ἐπέτρεψαν νὰ μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὸ 1937 τὴν ἐπιγραφή. Πῆρε ἔκτυπο, που δημοσίευσε ὁ Μιλτιάδης Χατζόπουλος, μαζί με τὶς σημειώσεις του Edson γιὰ τὶς διαστάσεις: «Une donation du roi Lysimaque», *Μελετήματα* 5 (1988) 22-26, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὶς μέχρι τότε ἐπαναδημοσιεύσεις του κειμένου που ἔδωσαν οἱ Duchesne-Bayet.

5. Γιὰ τὴ θέση του Μετοχίου βλ. τον χάρτη του Μ. Χρυσόχου «Τοπογραφία τῆς Ὀλύμπου καὶ των πέριξ», *Επετηρὶς Παρνασσού* 3 (1899) πίν. Β, που ἀναδημοσιεύεται στα *Μελετήματα* 5. Βλ. καὶ πιο κάτω, σ. 48.

Εικ. 1. Η επιγραφή από την Κασσάνδρεια, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ΑΕ 16664.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της Επιγραφής 16664.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ
Ἀριθ. Πρωτ. 1121

Ἐν Καρναῖς τῇ 31 Δεκεμβρίου 1937

Πρὸς
τὴν Ἐφορίαν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας
Θεσσαλονίκη.

Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2449 καὶ ἀπὸ 22 Δ/βρίου π.έ. ἐγγράφου ὑμῶν σχετικοῦ πρὸς τὰς ἐν τῇ Μονῇ Δοχειαρίου εὐρισκομένας δύο μαρμαρίνους πλάκας, ἔχομεν τὴν τιμὴν νά φέρωμεν εἰς γνώσιν ὑμῶν, ὅτι αὗται πρό μακροῦ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μετεφέρθησαν εἰς τὴν Μονὴν ἐκ τοῦ ἐν Κασσάνδρᾳ Μετοχίου αὐτῆς, ὅπου εὐρίσκεται καὶ τρίτη τοιαύτη τῆς αὐτῆς ἐποχῆς καὶ Ἱστορικῆς σημασίας. Συνεστήσαμεν εἰς τὴν Μονὴν Δο-

χειαρίου όπως προφυλάξει ταύτας συμφώνως προς τὰς ἀντιλήψεις ὑμῶν, ὅπως καὶ ἐγένετο.

Ἔχομεν ὁμῶς τὴν γνώμην, ὅτι ἡ Ἐφορία Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας, ἐφ' ὅσον ἀποδίδει Ἱστορικὴν σημασίαν ἐν προκειμένῳ σκόπιμον θὰ ἦτο ὅπως φροντίσῃ καὶ περὶ τῆς τρίτης τοιαύτης, τῆς ὡς ἀνωτέρω εὐρισκομένης ἐν Κασσάνδρᾳ, ὅπως μὴ αὕτη ἀφαιρεθῇ.

Σκοπιμότερον ἐπίσης νομίζομεν θὰ ἦτο, ὅπως περισυλλέξετε καὶ τὰς τρεῖς τοιαύτας καὶ τοποθετήσῃτε ταύτας εἰς ὠρισμένον μέρος, ὅπου θὰ εἶχον τὴν θέσιν αὐτῶν.

Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἀποψὶς ὑμῶν (sic: προφανῶς ἐννοεῖται ἡμῶν) αὕτη θὰ ἐγένετο παρ' ὑμῶν ἀποδεκτὴ εὐχαρίστως δυνάμεθα νὰ συντρεξώμεν ὑμᾶς πρὸς τοῦτο.

Μετά τιμῆς

Ὁ Διοικητὴς Ἀγίου Ὁρους

Τ.Σ. Ὑπογραφή

Δύο σημεῖα τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἀξίζει νὰ σχολιαστούν. Το πρῶτο ἀφορᾷ τὴν ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Δοχειαρίου καὶ το δεύτερο εἶναι ἡ πληροφορία περὶ υπάρξεως καὶ ἄλλης ἐπιγραφῆς στο Μετόχι στὴν Κασσάνδρᾳ. Στὴν πρώτη πρόταση ἀναφέρονται δύο μαρμαρίνες πλάκες εὐρισκόμενες στὴ Μονὴ Δοχειαρίου —για δύο ἐπιγραφές γίνεται λόγος καὶ στὰ σχετικὰ με τὴν υπόθεσιν ἐγγραφᾶς τῆς Διοικήσεως Χωροφυλακῆς

6. Παραθέτουμε τὰ κείμενα τῆς σχετικῆς ἀλληλογραφίας:

Α΄

ΕΛΛ. ΒΑΣ. ΧΩΡ/ΚΗ
Δ/ΣΙΣ ΧΩΡ/ΚΗΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΥΠΗ. ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ
ΑΡ. ΠΡΩΤ. 2/2/1β΄

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 9 Δεβρίου 1937

Πρὸς
τόν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων
Ἐνταῦθα

«Περὶ ἀνευρεθεισῶν δύο μαρμαρίνων πλακῶν ἀρχαιολογικῆς ἀξίας».

Λαμβάνω τὴν τιμὴν, νὰ γνωρίσω ὅτι ὁ Ἀμερικανὸς ἀρχαιολόγος Edson Κάρολος κατὰ τὴν εἰς Ἅγιον Ὅρος μετάβασίν του ἀνεῦρεν ἐν τῇ Μονῇ Δοχειαρίου δύο μαρμαρίνας πλάκας ἀναγομένas εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Βασιλέως Κασσάνδρου.

Οὗτος συνέστησε εἰς παρατυχόντα μοναχόν, ὅπως προφυλάξῃ τὰς ὡς ἀνωτέρω πλάκας διότι ἔχουσι μεγάλην ἀρχαιολογικὴν ἀξίαν.

Εἰς σχετικὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς ἀξίας των ἀπήντησε, ὅτι δέν δύναται νὰ καθορίσῃ τὴν ἀξίαν των εἰς χρῆμα οὔτε δύναται νὰ τὰς ἀγοράσῃ καὶ ὅτι ἀρμόδιον πρὸς τοῦτο εἶναι τὸ Κράτος.

Κατόπιν τούτου παρακαλῶ ὅπως γνωρίσῃτε ἡμῖν ἂν ἔχητε ὑπ' ὄψει σας τὰς ὡς ἀνωτέρω ἀναφερομένηs πλάκας καὶ ἂν πράγματι αὗται εἶναι ἀρχαιολογικῆς ἀξίας ἢ τὰ ἀναφερθέντα μοι τυγχάνουσι ἀποκνήματα τῆς φαντασίας τοῦ πληροφοριοδότη.

Ὁ Διοικητὴς
(Τ.Σ.) Χ. Καλογερόπουλος
Ταγμάρχης.

Β΄ (σχέδιο)

2449
22-ΧΙΙ-37

Διοίκησιν Χωρ/κῆς Θεσ/νίκης
Γραφεῖον Ὑπηρ. Ἀλλοδαπῶν

Ἐν σχέσει πρὸς τό ὑπ' ἀριθ. 2/2/1β΄ ὑμέτερον ἐγγράφον ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν, ὅτι

Θεσσαλονίκης 2/2/1β' /9-12-37 και του Εφόρου Αρχαιοτήτων Μακεδονίας Χαρ. Μακαρόνα αρ. 2449/24-12-37 προς την Διοίκηση Χωροφυλακής και προς την Διοίκηση Αγίου Όρους. Ο ίδιος όμως Έφορος στην προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων αναφορά του γράφει για μία μόνο επιγραφή, την γνωστή από τις δημοσιεύσεις των Duchesne-Bayet και του Δήμιτσα. Επομένως ο Μακαρόνας γνώριζε, προφανώς από τον Edson, ότι δεν υπήρχαν δύο επιγραφές, αλλά μία. Στις σημειώσεις του Edson γίνεται λόγος για την μία γνωστή επιγραφή, όμως στο έκτυπο που δημοσιεύτηκε πρόσφατα παρατηρούμε μία έντονη ανάγλυφη γραμμή μεταξύ 7ου και 8ου στίχου, στο 1/3 του ύψους της επιγραφής. Πιθανότατα οφείλεται στην ύπαρξη εκεί ενός οριζόντιου σπασίματος της στήλης σε δύο τεμάχια. Την άποψη αυτή ενισχύει η διαφορά περίπου 40 εκ. στην διάσταση του ύψους της επιγραφής μεταξύ Duchesne-Bayet (0,80 μ.) και Edson (1,205 μ.). Η διαφορά αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί, εάν από αβλεψία οι πρώτοι έδωσαν το ύψος του ενός μόνο τεμαχίου, όχι και των δύο μαζί. Εάν, παρ' όλ' αυτά, η επιγραφή είναι ακέραιη, τότε πρέπει να ιχνηλατηθεί η τύχη μιας ακόμη επιγραφής, που θα διέφυγε από την έρευνα του Edson στην Μονή Δοχειαρίου και που ενδεχομένως στην συνέχεια φυγαδεύτηκε από το Άγιον Όρος.

δντως ἐν τῇ Μονῇ Δοχειαρίου τοῦ Ἀγ. Ὁρους ἀπτόκεινται ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν 2 μαρμάριναι πλάκες, φέρουσαι ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλέως Κασσάνδρου. Αὗται, ἔχουσαι μὲν σημαντικὴν ἱστορικὴν ἀξίαν, ὡς περιέχουσαι ἐν βασιλικὸν ἔγγραφον τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν ἔχουσιν ὁμῶς καὶ ἐμπορικὴν τοιαύτην, διότι παρ' οὐδενὸς Μουσείου τοῦ κόσμου δύνανται νὰ ἀγορασθῶσιν, καθ' ὅσον ἔχει γίνεαι ἤδη εὐρύς λόγος περὶ αὐτῶν εἰς εἰδικὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα.

Ὁ Ἀμερικανὸς ἀρχαιολόγος κ. Charles F. Edson, μελετῶν ἀδεία τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφὰς Μακεδονίας, περὶ ὧν πρόκειται νὰ ἐκδώσῃ ἐπιστημονικὸν ἔργον ἐκδοθησόμενον ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, ὁρθῶς συνέστησεν εἰς τοὺς μοναχοὺς (ἀνέφερε δὲ περὶ τούτου καὶ ἡμῖν) νὰ μεταφέρωσι τὰς πλάκας εἰς ἀσφαλὲς μέρος, ἵνα μὴ αὗται, κείμεναι ἐν ὑπαίθρῳ, βλάπτονται ὑπὸ τῶν βροχῶν κλπ.

Γ' (σχέδιο)

2449

22-XII-1937

Διοικητὴν Ἀγ. Ὁρους

Λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλωμεν συνημμένως ἀντίγραφα 1) τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2/2/1β' ἐγγράφου τοῦ Γραφείου ὑπηρεσίας ἀλλοδαπῶν τῆς ἐνταῦθα Διοικήσεως χωροφυλακῆς καὶ 2) τοῦ πρὸς ἀπάντησιν ὑπ' ἀριθ. 2449 ἡμετέρου καὶ νὰ παρακαλέσωμεν, ἵνα, εὐαρεστούμενοι, λάβῃτε γνῶσιν τούτων καὶ πέμψῃτε ὁδηγίαν πρὸς τοὺς ἰθύνοντας τὴν μονὴν Δοχειαρίου πρὸς ἀσφαλὴ φύλαξιν τῶν περὶ ὧν πρόκειται ἐνεπιγράφων πλακῶν.

Μετά τιμῆς

Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας

Δ' (σχέδιο)

2466

23-XII-37

Ὑπ. Θρησκευμάτων

Εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. ἐμπ. πρωτ. 1569/6361 ὑμετέρας διαταγῆς ἐπιστρεφομένης ὡδε, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω συνημμένως ἐν ἀντιγράφοις τὴν διαμειφθεῖσαν σχετικῶς ἀλληλογραφίαν, ἵνα καταστῇ σαφῶς ἀντιληπτὸν ὑμῖν περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται.

Ἐπιπροστίθῃμι ὅτι ἡ περὶ ἧς πρόκειται ἐπιγραφή εὐρέθῃ πρό πολλῶν ἐτῶν ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Duchesne et Bayet Memoire sur une mission au Mont Athos (Paris 1876) ἀρ. 113, εἴτα δὲ περιελήφθη ἐν τῇ «Μακεδονία» τοῦ Δήμιτσα, τῇ Sylloge τοῦ Dittenberger κ.ά.

Εὐπειθ.

Ὁ Ἐφ. Ἀρχ. Μακεδ.

Στο δεύτερο σημείο του παραπάνω εγγράφου γίνεται μνεία για μία ακόμη επιγραφή αποκείμενη, το 1937, στο Μετόχι. Η επιγραφή αυτή δεν περισυνελέγη από την Εφορεία Αρχαιοτήτων. Θα πρέπει να την ταυτίσωμε με την εξεταζομένη σήμερα επιγραφή, επειδή εκείνη της δωρεάς γαιών από τον Λυσιμάχο προς τον Λιμναίο Αρπάλου, επί του ιερέως του Λυσιμάχου Τιμησίου (Εικ. 3), για την οποία αναφέρεται ως τόπος προέλευσης το Μετόχι Δοχειαρίου στις Πόρτες Χαλκιδικής, είχε αποσπασθεί από τον αρχικό της τόπο εύρεσης πιθανόν το 1916, σύμφωνα με την μαρτυρία του πρώην ιδιοκτήτη της⁷. Από την ίδια περιοχή προερχόταν και το σήμερα χαμένο αποσπασματικό ψήφισμα του Πανταίνου επί της ιερατείας πάλι του Τιμησίου⁸. Τέσσερεις λοιπόν επιγραφές εποχής Κασσάνδρου και Λυσιμάχου βρέθηκαν στο Μετόχι Δοχειαρίου, από το οποίο έχει απομείνει ο ναός των Ταξιαρχών. Το διάσπαρτο γύρω του αρχαίο οικοδομικό υλικό μαρτυρεί ότι στην περίοπτη αυτή θέση υπήρχε στην αρχαιότητα σημαντικό δημόσιο κτήριο.

Η νέα επιγραφή χρονολογείται εύκολα στον περιορισμένο χρόνο που ο Κάσσανδρος έφερε τον τίτλο του βασιλέως, από το 306/5 μέχρι το 298/7 π.Χ. Γράφτηκε την ίδια χρονιά και μάλλον από τον ίδιο χαρακτή με το διάταγμα δωρεάς γαιών από τον Κάσσανδρο στον Περδίκκα, τον γιού του Κοίνου, όταν επώνυμος ιερέυς της Κασσανδρείας ήταν ο Κυδίας⁹ (Εικ. 4). Στην επιγραφή μας ούτε καν αναγράφεται η ιδιότητα του Κυδία, απλά «Επί Κυδία». Όπως και σε άλλες επιγραφές της Κασσανδρείας, αλλά και παλαιότερα στις επιγραφές της Ολύνθου και των Βραστών-Πλανών, δεν αναφέρεται σε ποιον θεό ιεράτευσε ο Κυδίας¹⁰. Εξαιρέση αποτελούν οι δύο επιγραφές επί Λυσιμάχου, όπου ο Τιμήσιος εκτελούσε χρέη ιερέως του ίδιου του βασιλέως. Η βασιλική λατρεία δεν φαίνεται να είχε προηγούμενο —επί Κασσάνδρου— ούτε συνέχεια μετά τον Λυσιμάχο¹¹.

Επειδή δεν διασώθηκε κατάλογος των ιερέων της Κασσανδρείας, δεν είναι δυνατόν να τοποθετήσουμε ακριβέστερα μέσα στην οκταετία 306-298 π.Χ. την ιερατεία του Κυ-

7. Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, 18. Βλ. την από 24/11/86 επιστολή του Δημ. Φυτούλη, προς την τότε Διευθύντρια του Επιγραφικού Μουσείου κ. Ντ. Πέππα-Δελμούζου στο αρχείο του Επιγραφικού Μουσείου.

8. Ό.π., σσ. 18-21. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique vue par Charles Avezou», *BCH* 103 (1979) 299-300, αρ. 34. Ο Avezou το βρήκε το 1914 στο τσιφλίκι του Μιχαήλ Μπέη στον Άγιο Μάμαντα, επομένως δεν μπορεί να ταυτίζεται με την επιγραφή που αναφέρεται στο έγγραφο της Διοικήσεως του Αγίου Ορους. Το ψήφισμα του Πανταίνου, αφού άφησε να χαθούν τα ίχνη του για μερικές δεκαετίες, ξαναεμφανίστηκε στον Robinson και στον κ. Χατζόπουλο, στο ίδιο τσιφλίκι, το 1927 και το 1988 αντίστοιχα, για να εξαφανισθεί και πάλι. Αυτή την στιγμή δεν υπάρχει στο τσιφλίκι του Μιχαήλ Μπέη και κανείς δεν γνωρίζει τι απέγινε μετά την επίσκεψη του κ. Χατζόπουλου.

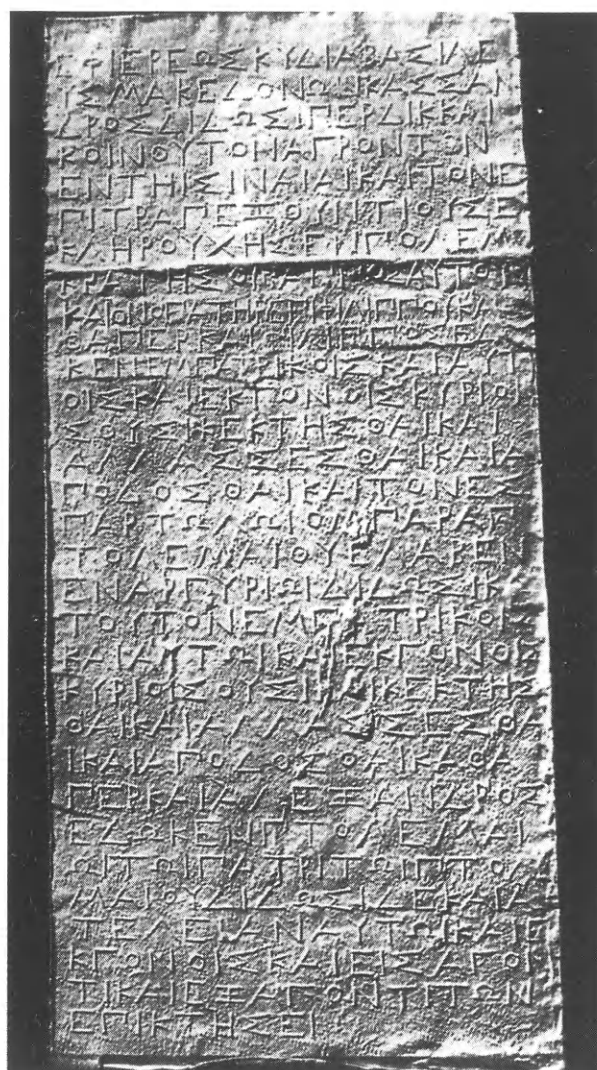
9. Βλ. σημ. 4.

10. Εικασία ότι γενικώτερα στη Μακεδονία οι ιερείς του Ασκληπιού θα ήταν και οι επώνυμοι κάθε πόλης διατύπωσε ο Χατζόπουλος, *Bull. Ep.* 1988, 847, σ. 445, άποψη που δεν υιοθετεί ο Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην Αρχαία Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία* V.1 (1993) 260-61, σημ. 51.

11. Για την λατρεία του Λυσιμάχου βλ. Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, σσ. 21-22. Ο Κάσσανδρος δεν φαίνεται να επέβαλε λατρεία του προσώπου του, θα ήταν αντίθετος με την πολιτική αυτή, όπως και ο πατέρας του Αντίπατρος. Βλ. σχετικά J. Alexander, «Cassandra during the Macedonian Period», *Αρχαία Μακεδονία* I (1968) 127-146, ιδιαίτερα σ. 128.

Εικ. 3. Επιγραφή από το Μετόχι Δοχειαρίου, Πόρτες Ποτειδαίας. Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο, αρ. 13476.

Εικ. 4. Επιγραφή στη Μονή Δοχειαρίου, Άγιον Όρος.

δία. Το μόνο που μπορούμε να πούμε ακόμα για τον Κυδία είναι ότι το όνομά του δεν είναι μακεδονικό, αλλά απαντά σε διάφορες περιοχές, όπως στην Αθήνα κι αλλού.

Στον δεύτερο στίχο της επιγραφής αναγράφεται ο μήνας εκδόσεως του διατάγματος του Κασσάνδρου. Είναι ο Αθηναίων, ο αφιερωμένος προφανώς στις εορτές προς τιμήν της Αθηνάς, τα Αθήναια. Πρόκειται για την πρώτη γραπτή εμφάνιση του μήνα αυτού, που ανεβάζει έτσι στους δέκα τον αριθμό των μηνών του ημερολογίου της Χαλκιδικής που μαρτυρούνται σε επιγραφές και στη γραπτή παράδοση¹². Ο μήνας Αθηναίων

12. D. Knoepfler, «Le calendrier des Chalcidiens de Thrace», *Journal des Savants* 1989, 23-58, ιδιαίτερα σσ. 38-39.

υπάρχει μόνο στο ημερολόγιο της Δημητριάδας της Θεσσαλίας¹³, όπου απαντά και ο Δημητριών, γνωστός ήδη στη Χαλκιδική από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. από την ωνή που βρήκε ο Πελεκίδης στη Σμίξη Βραστών¹⁴ και από το ψήφισμα της Κασσανδρείας με πρόταση του Πανταίνου επί ιερέως του Λυσιμάχου Τιμησίου, που σήμερα έχει πάλι εξαφανιστεί¹⁵. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι δύο από τους τέσσερις μέχρι τώρα γνωστούς μήνες της Κασσανδρείας, δηλαδή ο Δημητριών και Αθηναίων, απαντούν και στο μεταγενέστερό της ημερολόγιο της Δημητριάδας. Ο Μ. Χατζόπουλος παρατήρησε ήδη¹⁶ την ύπαρξη και άλλων κοινών στοιχείων που συνδέουν τις δύο αυτές πόλεις, καθώς και τους Φιλίππους: την λατρεία του ιδρυτού ή ενός βασιλέα με επώνυμο ιερέα, τον θεσμό των στρατηγών και νομοφυλάκων, την καθιέρωση δήμων ή φυλών με ονόματα θεών ή ηρώων. Η Δημητριάς, όπως είναι γνωστό, ιδρύθηκε από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή το 293 π.Χ., 25 περίπου χρόνια μετά από την Κασσάνδρεια, το πρώτο έτος που ο Δημήτριος έμεινε κυρίαρχος —μόνος βασιλεύς της Μακεδονίας.

Ο D. Knoepfler¹⁷ πιστεύει ότι το μηνολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην νεοϊδρυμένη Κασσάνδρεια ήταν το ιωνικό-ευβοϊκό που μέχρι τότε ήταν σε χρήση στις Χαλκιδικές πόλεις. Και ο μήνας Αθηναίων θα είχε θέση εδώ, εφ' όσον είναι γνωστή η σημασία της Αθηνάς ως πολιούχου θεάς στις ιωνικές πόλεις, αλλά και στην Τορώνη¹⁸, την αποικία των Χαλκιδέων.

Ο πολίτης, στον οποίο ο Κάσσανδρος παρέχει φοροαπαλλαγή, ονομάζεται Χαιρεφάνης Αισχύλου και είναι Ιπποτάδης, ανήκει δηλαδή στο γένος ή δήμο των Ιπποταδών. Το όνομά του δεν προδίδει καταγωγή από την κεντρική ή δυτική Μακεδονία, ούτε το πατρωνυμικό του. Αντίθετα είναι συνηθισμένο στην Εύβοια και την Αττική. Το Ιπποτάδης αποτελεί πιθανώτατα αναφορά στον Ηρακλείδη Ιππότη, πατέρα του Αλήτη, που μαζί με τους Δωριείς κατέβηκε στην Πελοπόννησο και ίδρυσε την Κόρινθο, ή πιθανότερα στον ομώνυμο βασιλέα της Κορίνθου, όπου κατέφυγε η Μήδεια¹⁹. Η Ποτεΐδαια, προκάτοχος της Κασσανδρείας, ήταν βέβαια αποικία της Κορίνθου και δεν είναι απίθανο ένας δήμος ή κάποια φυλή της Ποτεΐδαιας να είχε ονομασθεί από τον μυθικό βασιλέα Ιππότη. Σε γειτονική της Κορίνθου περιοχή, στην Τροιζηνία, μας φέρει το δεύτερο σωζόμενο όνομα μέλους δήμου της Κασσανδρείας: Ιππολυτεύς. Ο Πάνταινος, που επί της ιερατείας του Τιμησίου, ιερέως του Λυσιμάχου, πρότεινε να τιμηθεί από

13. Ό.π., σ. 33, σημ. 45. Βλ. επίσης για αντίστοιχο μήνα Αθήναιον στον Alan Samuel, «Greek and Roman Chronology», *HbAltWiss* I, 7, München 1972, 78 (στην Αιτωλία), 96 (στην Ήλιδα) και 138 (στους Λοκρούς Επιζεφυρίους).

14. Σ. Πελεκίδης, «Περί της ανασκαφής των Βραστινών Καλυβιών», *ΑΔ* 9 (1924-25), Παράρτημα, σ. 40, εικ. 9. Ι. Βοκοτοπούλου, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία για τη χώρα των Χαλκιδέων», τόμος *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 1990, εικ. 2. Μ. Hatzopoulos, «Actes de vente de la Chalcidique Centrale», *Μελετήματα* 6 (1988) 34-40, πίν. XV-XVIII.

15. Hatzopoulos, *Μελετήματα* 5, 18-21, πίν. III. Πιο πάνω σημ. 8.

16. Μ. Hatzopoulos, «Le statut de Cassandree à l'époque hellénistique», *Αρχαία Μακεδονία* V.1 (1993) 575-584, ιδιαίτερα σ. 579.

17. Knoepfler, ό.π., σ. 32.

18. Στην Τορώνη μαρτυρείται ναός της Αθηνάς. Στη χερσόνησο Λήκυθο, εκτός από μικρό τμήμα αρχαϊκού τοίχου, δεν βρέθηκαν μέχρι τώρα θεμέλια, αλλά αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη.

19. W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 1, 2, στ. 2690-2691.

τους Κασσανδρείς ο Ναυπάκτιος Ανδρόβολος, αναφέρεται ως Πάνταινος Συμμάχου Ιππολυτεύς²⁰. Όπως είναι γνωστό, ο Ιππόλυτος ήταν τοπικός ήρωας της Τροιζηνίας, όπου λατρευόταν με θείες τιμές.

Ξαναγυρίζοντας στον Χαιρεφάνη Αισχύλου, καταλήγουμε ότι αυτός ο Κασσανδρεύς ήταν από τους παλιούς κατοίκους της περιοχής, ίσως μάλιστα Ποτειδαιάτης. Το επάγγελμά του θα είχε άμεση σχέση με το εμπόριο. Η ατέλεια που του παραχωρείται αφορά την διακίνηση εμπορευμάτων, εκτός από εκείνα που θα διέθετε «επ' εμπορία». Η λέξη εμπορία σημαίνει κατ' εξοχήν το κατά θάλασσα εμπόριο. Η Κασσάνδρεια κατείχε στρατηγική θέση για την διεξαγωγή του θαλασσινού εμπορίου, έχοντας δύο λιμάνια, ένα στον Τωρωναίο και ένα στο Θερμαϊκό κόλπο και με ενδοχώρα όλη την Παλλήνη και την ΝΔ Χαλκιδική. Φαίνεται ότι οι κρατικές πρόσοδοι από τα τέλη επί των διά θαλάσσης διακινουμένων εμπορευμάτων ήταν τόσο σημαντικές, ώστε για ευνοήτους λόγους να εξαιρούνται ρητά στις τιμητικές φοροαπαλλαγές που παραχωρούσε ο βασιλεύς ή η πόλη της Κασσανδρείας.

Στον Χαιρεφάνη που είναι ντόπιος δεν παραχωρούνται κτήματα, όπως στην περίπτωση των «ακτημόνων» Μακεδόνων Περδίκκα Κοίνου και Λιμναίου Αρπάλου²¹. Στον πρώτο, ο Κάσσανδρος, εκτός από τις μεγάλες εκτάσεις γης, παρέχει στον ίδιο και στους απογόνους του ατέλεια *καὶ εἰσάγοντι καὶ ἐξάγοντι τῶν ἐπὶ κτήσει*.

Ονόματα μηνών και δήμων, αλλά και πολιτών στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση (το 316 π.Χ.) της Κασσανδρείας, μαρτυρούν την διατήρηση παλαιότερων γενικά χαλκιδικών, αλλά και ειδικότερα τοπικών θεσμών²². Από τα στοιχεία αυτά πιστεύω ότι δεν θα πρέπει να καταλήγουμε σε γενικεύσεις, όπως ότι η Κασσάνδρεια από την ίδρυσή της ήταν ανεξάρτητη πόλη και σύμμαχος των Μακεδόνων, όχι δηλαδή τυπική μακεδονική πόλη²³. Στον φθίνοντα 4ο αιώνα ιδρύονται οι βασιλικές πόλεις ως κέντρα άσκησης της εξουσίας, αλλά οι επιγραφές μαρτυρούν ότι δεν επιβάλλονται αμέσως νέοι θεσμοί στην διοίκηση, δεν υπάρχει δηλαδή έτοιμο θεσμικό πλαίσιο, ούτε θα ήταν σκόπιμο. Ο πληθυσμός που υποχρεώνεται να συνοικισθεί είναι ντόπιος και η άμεση επιβολή νέου ημερολογίου και νέας δημοτικής διάρθρωσης, η ανατροπή δηλαδή της παραδοσιακής οργάνωσής τους, θα ήταν ένας επί πλέον αψυχολόγητος εξαναγκασμός που θα τον έφεραν βαρέως. Σίγουρα λοιπόν η Θεσσαλονίκη και η Κασσάνδρεια, οι Φίλιπποι, η Δημητριάς στα πρώτα χρόνια της ζωής τους δεν είχαν την τυπική οργάνωση των μακεδονικών πόλεων του 3ου-2ου αιώνα, όμως δεν μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ανεξάρτητες. Ειδικά η Κασσάνδρεια, όπως φαίνεται από τις τέσσερις επιγραφές με την μνεία του Κασσάνδρου και του Λυσιμάχου, πρέπει να είχε άμεση διοικητική εξάρτηση από τον ιδρυτή βασιλέα και τους διαδόχους του.

Δεν αργούν όμως να εμφανιστούν και να επικρατήσουν τελικά τα στοιχεία της μακεδονικής οργάνωσης των νεοϊδρυμένων πόλεων, όπως το μακεδονικό ημερολόγιο,

20. Βλ. πιο πάνω σημ. 8.

21. Είναι τα πρόσωπα-αποδέκτες των δωρεών των βασιλέων Κασσάνδρου (επιγραφή Μονής Δοχειαρίου, βλ. σημ. 4) και Λυσιμάχου (Επιγραφικό Μουσείο 13476, βλ. Χατζόπουλος, *Μελετήματα*, 5).

22. Hatzopoulos, «Le statut de Cassandree», σ. 576.

23. Hatzopoulos, *ό.π.*, σ. 582.

από τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. ή ακόμη ενωρίτερα²⁴, ή η λατρεία των ιδρυτών της παλαιάς και νέας πόλης ως αρχηγετών. Σε επιγραφή της Κω μαρτυρείται η ύπαρξη στην Κασσάνδρεια του *αρχηγετίου*²⁵, ενός κτηρίου αφιερωμένου στην λατρεία των αρχηγετών, που συγχρόνως ίσως χρησίμευε ως πρυτανείο για τις συνόδους των στρατηγών και νομοφυλάκων και για την φιλοξενία των επισήμων ξένων της πόλης. Δεν αποκλείεται το αρχηγέτιον να βρίσκεται στη θέση του μετοχίου της Μονής Δοχειαρίου. Οι Duchesne-Bayet²⁶, δίνουν σαφή εικόνα της σημασίας του χώρου, το ίδιο και ο Avezou, που τον βρήκε το 1914 διάσπαρτο από αρχιτεκτονικά μέλη, αγάλματα, πήλινα ειδώλια και επιγραφές²⁷. Και οι τέσσερις επιγραφές με τα ονόματα του Κασσάνδρου και του Λυσιμάχου προέρχονται πιθανότατα από εκεί, όπως δείξαμε πιο πάνω²⁸. Δεν είναι εξ άλλου τυχαίο το γεγονός ότι οι διαστάσεις των τριών ακεραίων είναι σχεδόν ίδιες, γύρω στο 1-1,20 μ. ύψος και πλάτος περίπου 0,35 μ. Θα ήταν στημένες στον ίδιο δημόσιο χώρο.

Ο Κάσσανδρος ίδρυσε την Κασσάνδρεια ένα περίπου χρόνο πριν από τη Θεσσαλονίκη. Φρόντισε να την οχυρώσει με δύο εγκάρσια τείχη, που περιέκλειαν πολλαπλάσια έκταση απ' ό,τι τα της προκατόχου στην ίδια θέση Ποτεΐδαιας και να την προικίσει με τεράστια έκταση γης²⁹, μέρος της οποίας παραχώρησε σε εξέχοντες Μακεδόνες, αυτούς που θα αναλάμβαναν την διοίκηση των νέων μακεδονικών κτήσεων. Έλαβε ιδιαίτερα μέτρα για την ενίσχυση του κατά θάλασσαν εμπορίου και την εξασφάλιση μονοπωλίων για την πόλη³⁰, όπως π.χ. η εξαγωγή του κρασιού της Μένδης μόνο από το λιμάνι της Κασσανδρείας και μέσα σε νέου τύπου αμφορείς, που έφεραν την σφραγίδα της νέας πόλης και όχι του τόπου παραγωγής³¹.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουμε μέχρι τώρα από τις ανασκαφές συμπληρώνουν την εικόνα που διαμορφώνεται από τις επιγραφικές και φιλολογικές πηγές: πρόκειται για μία πλούσια και καλοκτισμένη πόλη, με ανθούσα οικονομία. Κτήρια με πελεκητούς λίθους, επιμελημένες δημόσιου χαρακτήρα επιγραφές, τάφοι με πλουσιώτατα ευρήματα και ωραίες τοιχογραφίες³². Κατά τον E. Meyer³³ είναι πολύ πιθανό, τόσο ο

24. Hatzopoulos, *ό.π.*, σσ. 582-583.

25. J. Alexander, *ό.π.*, σσ. 129, 131.

26. *Mémoire sur une mission au Mont Athos*, 70-73. «Στο μετόχι που βρίσκεται ακριβώς πάνω στη θέση της αρχαίας Ποτεΐδαιας, [στην πραγματικότητα όμως είναι έξω και ΝΑ από την Ποτεΐδαia, μέσα όμως στα όρια της Κασσανδρείας] οι μοναχοί βρίσκουν αρκετά συχνά ενεπίγραφες στήλες που τις χρησιμοποιούν ως οικοδομικό υλικό».

27. Feissel-Sève, *ό.π.*, *BCH* 103 (1979) 258-59.

28. Πιο πάνω σημ. 8.

29. Για την έκταση και τον εντοπισμό των τειχών της Κασσανδρείας βλ. Κ. Σισμανίδη, *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 357-360.

30. Τα πολλά προνόμια που αφειδώς παρέσχε ο Κάσσανδρος στους Κασσανδρείς προκάλεσαν την αγανάκτηση των Μακεδόνων που κατά τον Διόδωρο, 19.61.2-3, ζήτησαν την άμεση καταστροφή της και την ανακήρυξη του Κασσάνδρου ως δημόσιου εχθρού.

31. Αθήναιος 784e.

32. Κ. Σισμανίδη, *ό.π.*, σ. 358, σημ. 3-5 για τη σχετική βιβλιογραφία και σσ. 360-365 για τα ευρήματα του 1989.

33. *RE Suppl X* (1965), στ. 628 Poteidaia-Kassandreia.

Κάσσανδρος, όσο και ο Λυσίμαχος να είχαν πρωτεύουσα του κράτους τους την Κασσάνδρεια, μια και των δύο η θέση ήταν επισφαλής στην κυρίως Μακεδονία και την Πέλλα, που κατά παράδοση ήταν η σφαίρα επιρροής της βασιλικής οικογένειας.

Αντίθετα, πιστεύω ότι η αρχαιολογική εικόνα που έχουμε από την πρώιμη ελληνιστική Θεσσαλονίκη³⁴ δεν αντιστοιχεί με την μεταγενέστερη ακμή και φήμη της πόλης αυτής. Η Θεσσαλονίκη του Κάσσανδρου και γενικά του πρώτου μισού του 3ου αιώνα είναι μία μικρή πόλη με οικοδομήματα κτισμένα με πράσινες σχιστόπλακες, σπάνια με πελεκημένες πέτρες. Η γειτνίαση με την ακμάζουσα πρωτεύουσα Πέλλα δεν επέτρεπε αρχικά την ανάπτυξη πέρα από τον διαφαινόμενο προορισμό της, να χρησιμεύσει ως λιμάνι για στρατηγικούς κυρίως λόγους, μια και το λιμάνι της Πέλλας πρέπει να είχε αρχίσει να είναι δύσχρηστο λόγω των προσχώσεων των μεγάλων ποταμών. Είναι βέβαια φυσικό ένα μεγάλο λιμάνι σε καίρια θέση, με υποχρεωτικό διοικητικό συνοικισμό των πέριξ πόλεων, νομοτελικά να αναπτυχθεί, ώστε μετά τις αλλεπάλληλες φυσικές και άλλες καταστροφές της Πέλλας, στον 2ο αιώνα π.Χ. και μετά την επικράτηση των Ρωμαίων, να την υποσκελίσει και να πάρει την πρώτη θέση στην οικονομία και την διοίκηση της περιοχής.

Πάντως για την τοποθέτηση που κάναμε, ως προς τον πρώτο τουλάχιστο αιώνα της παράλληλης ζωής Θεσσαλονίκης-Κασσανδρείας, είναι χαρακτηριστικό ότι από την περιοχή της πρώτης δεν υπάρχουν επιγραφές, ούτε πληροφορίες που να μαρτυρούν ιδιαίτερη μέριμνα του Κασσάνδρου ή άλλων Μακεδόνων βασιλέων για την οικονομική ανάπτυξη και ιδιαίτερη διοικητική ενίσχυση της Θεσσαλονίκης, κενό που αποτελεί κτυπητή αντίθεση με τις επτά δημοσίου χαρακτήρα επιγραφές της Κασσανδρείας, που κατανέμονται από το τέλος του 4ου ως το γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.³⁵ Η Κασσάν-

34. Σύνοψη για τα μέχρι το 1989 ανασκαφικά δεδομένα έδωσε η Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, «Ελληνιστικά στοιχεία από ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 227-236. Τα κυριότερα ευρήματα της ελληνιστικής περιόδου που έχουν εκτεθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης παρουσιάζονται στον οδηγό της έκθεσης *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, 1986. Βλ. επίσης Κ. Σισμανίδης, «Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης», στον τόμο *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 35-70.

35. Παραθέτουμε συνοπτικό κατάλογο των δημοσίου χαρακτήρα επιγραφών της Κασσανδρείας, αναγράφοντας συγχρόνως την πιο πρόσφατη δημοσίευση της καθεμιάς:

1. *Μονή Δοχειαρίου*. «Ἐφ' ἱερέως Κυδία, βασιλεὺς Μακεδόνων Κάσσανδρος δίδωσι Περδίκκαι / Κοίνου.....».

Χρονολόγηση: 306/5-298/7 π.Χ.

Τόπος εύρεσης: Μετόχι Μονῆς Δοχειαρίου, περιοχή αρχαίας Κασσανδρείας.

Τελευταία δημοσίευση: Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, 22-26.

2. *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 16664*. «Ἐπὶ Κυδία... Βασιλεὺς Κάσσανδρος Χαιρεφάνει Αἰσχύλου ἀτέλειαν... ἔδωκεν...».

Χρονολόγηση: 306/5-298/7 π.Χ.

Τόπος εύρεσης: Ποτεΐδαια - Κασσάνδρεια.

Δημοσίευση: Πρώτη δημοσίευση στον παρόντα τόμο.

3. *Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών 13476*. «Ἐφ' ἱερέως τοῦ Λυσιμάχου Τιμησίου, βασιλεὺς Λυσίμαχος δέδωκεν.....».

Χρονολόγηση: 285/84 π.Χ.

Τόπος εύρεσης: Μετόχι Δοχειαρίου (Πόρτες) Χαλκιδικής.

δρεια υπήρξε η αγαπημένη πόλη του ιδρυτή της και τα μέτρα που έλαβε για την ανάπτυξή της βρήκαν πρόσφορο έδαφος και καρποφόρησαν για πολλούς αιώνες.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

21.3.1994

Δημοσίευση: Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, 17-54.

4. Άγνωστη η τύχη της. Το 1987 ήταν στο τσιφλίκι του Αλεξ. Μιχαήλ Μπέη.

«Έφ' ιερέως τοῦ Λυσιμάχου Τιμησίου, Πάνταινος Συμμάχου Ἴππολυτεὺς εἶπεν».

Χρονολόγηση: 285/84 π.Χ.

Τόπος εύρεσης: Μετόχι Μονής Δοχειαρίου στις Πόρτες.

Δημοσίευση: Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, 18-21.

5. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης α) «Έφ' ιερέως Ἀντιλέοντος.... οἱ στρατηγοὶ εἶπαν.....». β) «Έφ' ιερέως Ἀντιλέοντος.... οἱ νομοφύλακες εἶπαν.....».

Χρονολόγηση: Επί Αντιγόνου Γονατά προς το τέλος της βασιλείας του (250-24 π.Χ.).

Τόπος εύρεσης: Βυζαντινό τείχος Κασσανδρείας σε β' χρήση.

Δημοσίευση: Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 10, 135-154.

6. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 6818. «Έφ' ιερέως Ἀρχωνος.....».

Χρονολόγηση: Επί Δημητρίου Β' ή Αντιγόνου Δώσωνος, β' μισό 3ου αι.

Τόπος εύρεσης: Αγροὶ κοντά στον Ἅγιο Μάμαντα.

Δημοσίευση: Χατζόπουλος, *Μελετήματα* 5, 26-28.

7. Αντίγραφο ψηφίσματος της Κασσανδρείας στην Κω.

Τόπος εύρεσης: Κως.

Χρονολόγηση: 242/1 π.Χ.

Δημοσίευση: SEG XII, 373.

Ιουλία Βοκοτοπούλου

Ποσειδί

Το ιερό του Ποσειδώνα στη Χαλκιδική

Το κείμενο της Ιουλίας Βοκοτοπούλου που δημοσιεύεται είναι μια διάλεξή της και για το λόγο αυτό δεν έχει σημειώσεις. Εκφωνήθηκε στις 21 Μαρτίου 1995, στο πλαίσιο ενός κύκλου ομιλιών που οργάνωσε την άνοιξη του '95 η "Τέχνη" στη μνήμη του Μανόλη Ανδρόνικου. Ήταν η τελευταία διάλεξη στη σειρά και έμελλε να είναι και η τελευταία δημόσια εμφάνιση της Ιουλίας, που λίγους μήνες μετά (25-8-95) έφυγε για πάντα από κοντά μας. Έχοντας πλήρη επίγνωση της κατάστασης της υγείας της, κι ας μην το ομολόγησε ούτε μια φορά, παλεύοντας ολομόναχη τον θάνατο με το θάρρος και την αποφασιστικότητα που τη διέκρινε, έδωσε ένα συνοπτικό κείμενο και εξαιρετικά μεστό σχετικά με τις πολυετείς ανασκαφικές της έρευνες στο ιερό του Ποσειδώνα, θέλοντας ίσως να αφήσει πίσω της άλλο ένα πολύτιμο γραπτό, που όσο διαβάζεται, με το χρόνο, τόσο περισσότερο διαφαίνεται η αξία του.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

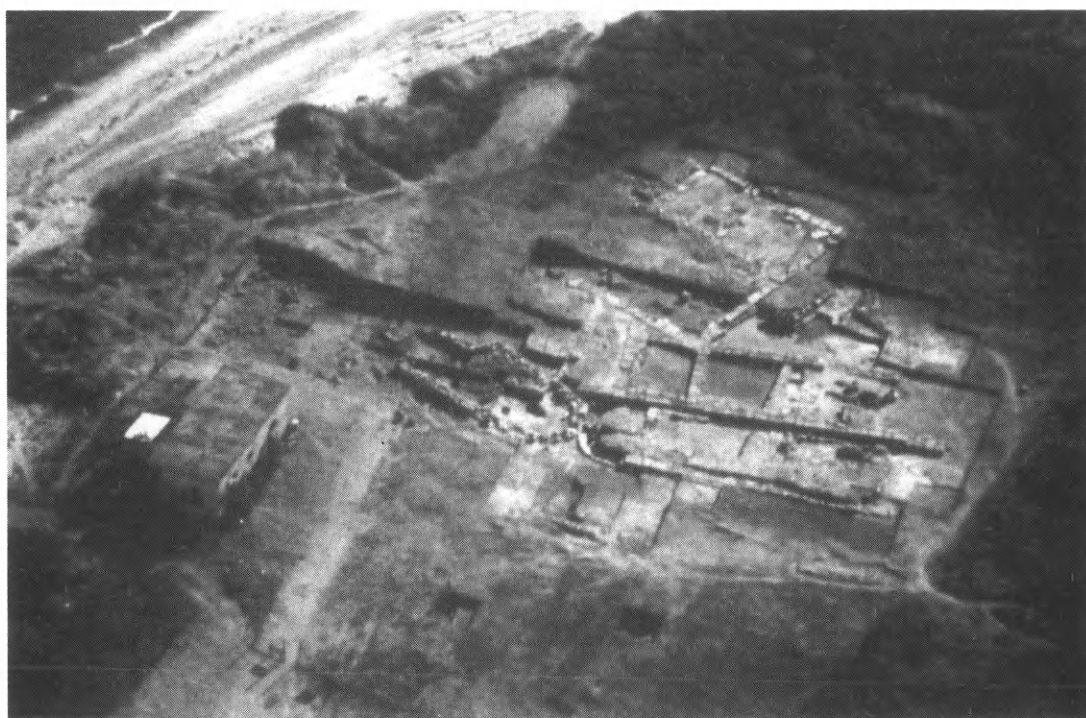
ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ της τελευταίας δεκαπενταετίας στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και στη Χαλκιδική μάς έχουν αποκαλύψει χιλιάδες νέα ευρήματα, που προέρχονται από νεκροταφεία: τα ονόματα Σίνδος, Αγία Παρασκευή, Θέρμη, Ιερισσός, Μένδη είναι ήδη οικεία στους θαμώνες των αρχαιολογικών διαλέξεων και ασφαλώς πολλοί θα έχετε αναρωτηθεί πώς τέλος πάντων εντοπίζουμε τους αρχαίους τάφους, αν η πρώτη προτεραιότητα στις ανασκαφές του Υπουργείου Πολιτισμού είναι τα αρχαία νεκροταφεία και γιατί πολύ λιγότερος χρόνος αφιερώνεται στις αρχαίες πόλεις και τους οικισμούς ή στα ιερά.

Η απάντηση στην πρώτη απορία είναι ότι δεν γίνεται καμία ιδιαίτερη προσπάθεια ή προγραμματισμός για την ανασκαφή των αρχαίων νεκροταφείων: μας προκύπτουν ως επείγουσες σωστικές ανασκαφές, αποτέλεσμα της έντονης σύγχρονης οικοδομικής δραστηριότητας. Καθώς καταλαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη έκταση από τις αρχαίες πόλεις, οι μπουλντόζες τα αποκαλύπτουν πολύ πιο συχνά από ό,τι τις συγκεντρωμένες σε ορατές, γνωστές συνήθως, θέσεις κατοικίες ή δημόσια οικοδο-

μήματα, που προστατεύονται από τον αρχαιολογικό νόμο και περιμένουν υπομονετικά τη σειρά τους ως ότου ανασκαφούν, στο πλαίσιο των λεγόμενων συστηματικών ανασκαφών.

Όσο για τα ιερά, είναι κυριολεκτικά θέμα τύχης ο εντοπισμός τους. Στις μπουλντόζες οφείλουμε την αποκάλυψη των θεμελίων του ναού του Άμμωνα Δία στην Άφρυτι, ενώ η αρκετά εκτεταμένη ανασκαφή στην Όλυνθο δεν ευτύχησε να αποκαλύψει το αναμενόμενο ιερό του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος, ούτε η στενή παρακολούθηση των εκσκαφών στην Ποτίδαια, το Ιερό του Ποσειδώνα, που υπήρξε έξω από το βόρειο τείχος της. Αυτή τη στιγμή, τα μόνα επισκέψιμα ιερά στην Χαλκιδική είναι του Άμμωνα Δία και του Διονύσου της αρχαίας Αφύτιος, στην παραλία της Καλλιθέας και, τελείως πρόσφατα, το Ιερό του Ποσειδώνα στο Ποσειδί.

Το ακρωτήριο Ποσειδί, στη δυτική ακτή της Κασσάνδρας, κράτησε από την αρχαιότητα ένα όνομα, που για πολλούς κατοίκους της γειτονικής Καλάνδρας υποδηλούσε την ύπαρξη ναού του Ποσειδώνα: την υποψία βέβαια αυτή τη βάσιζαν και στην επιφανειακή ύπαρξη πελεκημένων λίθων σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του Φάρου, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, όταν εξαφάνισαν και τα τελευταία ορατά λείψανα, για την εξυπηρέτηση των σύγχρονων οικοδομικών δραστηριοτήτων τους, πληροφορία βέβαια που επιμελώς απέκρυπταν.

Ποσειδί. Ανασκαφές, 1993 (επάνω) και 1994 (κάτω)

Ήλθε όμως και το σωτήριο έτος 1989, για να ελέγξει την παραπάνω θεωρία. Μία πινακίδα που ανακοίνωνε την προσεχή ίδρυση κάμπινγκ, μπηγμένη στην αμμουδερή έκταση της νοτιοανατολικής παραλίας του Φάρου Ποσειδίου, έπεισε το συνεργείο της ανασκαφής της γειτονικής Μένδης ότι, χωρίς αναβολή αυτή τη φορά, έπρεπε η αρχαιολογική σκαπάνη να προηγηθεί της μπουλντόζας, ανατρέποντας τη συνηθισμένη σειρά εργασίας. Ξεκινήσαμε από το μόνο σημείο που παρείχε ένδειξη ύπαρξης αρχαιοτήτων, κοντά στα ερείπια παραλιακού καφενείου που είχε απαλλοτριώσει ο ΕΟΤ, όπου φαινονταν κεραμίδες στέγης μέσα σε μαύρη, καμένη άμμο. Η δεύτερη κιόλας ανασκαφική τομή αποκάλυψε τμήμα θεμελίου αρχαίου τοίχου, ενώ σε μία εβδομάδα είχαμε και την ταύτιση του ιερού, ένα μικρότερο θραύσμα-όστρακο-κύλικας με εγχάρακτο τμήμα μόνο του ονόματος του θεού Ποσειδώνα.

Έγιναν αμέσως οι απαραίτητες γραφειοκρατικές έρευνες και ενέργειες για την προστασία του χώρου και με ανακούφιση διαπιστώσαμε ότι η περιοχή εκείνη είχε από το 1975 απαλλοτριωθεί από τον ΕΟΤ, αλλά τελικά, λόγω της μικρής έκτασής της, δεν είχε κριθεί εκμεταλλεύσιμη. Έπρεπε όμως να καθορίσουμε την έκταση του Ιερού και αυτός ήταν ο στόχος των εργασιών των επόμενων ανασκαφικών περιόδων.

Αποτέλεσμα ήταν η αποκάλυψη ενός

μνημειακού Ιερού, που καταλαμβάνει όμως μικρή, σχετικά με το μέγεθος των κτιρίων του, έκταση. Έχουν φανεί ως τώρα τέσσερα μεγάλα κτίρια, που εφάπτονται μεταξύ τους ή πατά το ένα πάνω στο άλλο για λίγα εκατοστά, πράγμα που μας δίνει και τη χρονική διαδοχή τους:

Το κεντρικό κτίριο Α είχε ενσωματώσει στο θεμέλιο της δυτικής πλευράς του τη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου Β, ενώ η ανατολική του γωνία πατά ανεπαίσθητα πάνω στο θεμέλιο του αψιδωτού Γ· η νότια αψίδα του τελευταίου έχει διαλύσει την εξωτερική καμπύλη της αψίδας ενός παλαιότερου του αψιδωτού, του Στ. Κανένα κτίριο δεν καταργούσε τη χρήση του αρχαιότερου· είναι ολοφάνερο ότι υπήρχε έλλειψη χώρου. Πραγματικά, ορισμένες παρατηρήσεις και δοκιμαστικές τομές που έγιναν, και που επιβεβαιώθηκαν από τη συστηματική έρευνα του γεωλόγου Ευάγγελου Καμπούρογλου, έδειξαν ότι στην αρχαιότητα το ιερό καταλάμβανε μια στενή χερσόνησο πλάτους 60 μ. και μήκους 150 μ., έτσι ώστε τα ιερά κτίρια του Ποσειδώνα να προβάλλονται μέσα στη θάλασσα, το βασίλειο του θεού, όπως οι αντίστοιχοι ναοί του στο Σούνιο και τη Νάξο.

Η γεωμορφολογία του ακρωτηρίου μεταβλήθηκε σημαντικά από την αρχαιότητα ως σήμερα, εξαιτίας των αποθέσεων και μετατοπίσεων τεραστίων ποσοτήτων άμμου από τις τρικυμίες, αλλά και μεγάλων σεισμικών ρηγμάτων, που διαπίστωσαν οι γεωλόγοι.

Το αρχαιότερο κτίριο του ιερού, το Στ, έχει κατεύθυνση βόρεια – νότια, κάθετα περίπου προς τον αιγιαλό· η βόρεια πλευρά του σχηματίζει αψίδα, ενώ η νότια είναι ανοικτή προς τη θάλασσα. Μήκους 14 μ. και πλάτους 5,40 μ., έχει τη βάση των τοίχων κατασκευασμένη με μεγάλες φυσικές θαλάσσιες κροκάλες, ενώ η ανωδομή του ήταν από άψητες πλίνθους, ενισχυμένη με ξύλινους πασσάλους, τοποθετημένους σε επαφή με τους τοίχους. Το δάπεδό του ήταν από πατημένο κιτρινωπό πηλό και σ' αυτό διαγράφονταν οι μεγάλες κηλίδες των λάκκων θυσιών. Σύμφωνα με τα δεδομένα της περυσινής ανασκαφής, το κτίριο Στ πρέπει να κατασκευάστηκε τον 11ο αιώνα π.Χ., στις αρχές των πρωτογεωμετρικών χρόνων, ως ιερού χαρακτήρα κτίριο και όχι ως οικία. Επομένως, πρόκειται για ένα πρωιμότερο κτίριο λατρείας, αντίστοιχο με τα αψιδωτά κτίρια του Λευκαντιού Ευβοίας και του ιερού του Απόλλωνα στην Ερέτρια.

Καθώς γινόταν σταδιακά η αποκάλυψη του κτιρίου Στ, διαπιστώσαμε ότι ήταν σχεδόν ολόκληρο —εκτός από την άκρη της αψίδας— σκεπασμένο με ένα τεράστιο σωρό από καμένα χώματα, ανεπεξέργαστες μικρές πέτρες και χαλίκια, ανακατεμένα με πλήθος οστών ζώων, θαλασσινών οστρέων και σπασμένων αγγείων. Ο σωρός αυτός κορυφωνόταν στο κέντρο του κτιρίου και χαμήλωνε στα πλάγια, καλύπτοντας τελείως τους πλευρικούς τοίχους. Στη δυτι-

κή πλευρά το λεγόμενο κτίριο Ε, δύο τοίχοι ενωμένοι σε ορθή γωνία, χρησίμευε ως ανάλημμα–στήριγμα, που συγκρατούσε τον σωρό των καμένων χωμάτων.

Μια δοκιμαστική τομή που έγινε στον σωρό αυτό, αλλά και η συστηματική έρευνα του 1994, βοήθησαν στην ερμηνεία της ανασκαφικής εικόνας: πρόκειται για ένα πανάρχαιο τύπο βωμού προσφοράς εμπύρων θυσιών, που ονομάζεται “βωμός στάχτης”. Έχει δηλαδή σχηματιστεί από την επί τόπου και επί αιώνες συσσώρευση των καταλοίπων των θυσιών που προσφέρονταν στον Ποσειδώνα, από το 1200 π.Χ. περίπου ως τον 2ο αιώνα, στους ελληνιστικούς χρόνους, συνολικά επί μία χιλιετία.

Αρχικά, στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, συμβατικά γύρω —πριν ή μετά— το 1200 π.Χ., είχε ανοιγεί ένας αρκετά μεγάλος λάκκος θυσιών μέσα στη φυσική άμμο, βάθους περίπου μισού μέτρου, μέσα στον οποίο έκαιγαν τεμάχια των σφαγίων και τα όστρεα που πρόσφεραν στον θεό· ο τύπος αυτός του κατάγειου βωμού λέγεται εσχάρα και ταίριαζε ιδιαίτερα στους χθόνιους θεούς, αυτούς που κατοικούσαν μέσα στη γη —τη χθόνα— και ο Ποσειδώνας, υπό την ιδιότητά του του θεού των σεισμών και των υδάτων, ήταν ένας από τους χθόνιους, όπως θα δούμε και πιο κάτω.

Τα υπολείμματα των θυσιών γέμισαν σιγά σιγά τον λάκκο και σταδιακά υψώθηκαν πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Για πρακτικούς λόγους, για να τα συγκρα-

τούν στη θέση τους, μια και η σύσταση του εδάφους ήταν αμμώδης, στερέωναν κατά καιρούς τις κορυφές του βωμού στάχτης με βότσαλα και πέτρες, που σχημάτιζαν έτσι ατελείς περιβόλους ή και λιθοσωρούς.

Κάποια στιγμή, τον 11ο αιώνα, κτίστηκε το αψιδωτό κτίριο Στ γύρω από τον λάκκο των θυσιών, ενώ προσφορά εμπύρων θυσιών γινόταν και στον χαλικόστρωτο υπαίθριο χώρο σε μεγάλη έκταση νότια και ανατολικά από το κύριο κτίριο λατρείας, όπου βρέθηκαν θρυμματισμένα αγγεία, κυρίως αμφορείς, διακοσμημένα με το τυπικό κόσμημα των πρωτογεωμετρικών χρόνων, τους ομόκεντρους κύκλους.

Το πρώιμο αυτό κτίριο ίσως καταστράφηκε από βίαιο φυσικό φαινόμενο ήδη στα τέλη του 10ου αιώνα, όπως δείχνει ένα παχύ στρώμα καθαρής ξανθιάς άμμου, που σκεπάζει το πρωτογεωμετρικό λιθόστρωτο.

Είναι εξάλλου βέβαιο ότι τον 7ο αιώνα δεν υπήρχε πια η πλίνθινη ανωδομή των τοίχων, εφόσον το στρώμα των θυσιών ακουμπά πάνω στο λίθινο κάτω τμήμα.

Την εποχή αυτή, πιθανότατα στα τέλη του 7ου αιώνα, άρχισε η κατασκευή του αψιδωτού κτιρίου Γ, που διαδέχθηκε το πρωτογεωμετρικό. Η ανέγερση άρχισε από τη νότια αψίδα, σε επαφή με την αψίδα τού ΣΤ, την οποία και εν μέρει κατέστρεψε. Το αψιδωτό Γ ολοκληρώθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Παρουσιάζει ελαφρά απόκλιση από τον προσανατολισμό του προκατόχου του, έχει πλάτος 7 μ.

και μήκος 25 μ. —σχεδόν διπλάσιο— και λήγει σε δύο αψίδες, με ένα εγκάρσιο χώρισμα στα νότια. Εκτός από το θεμέλιο, σώζεται ένα μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του, κτισμένο με πελεκημένες, καλά αρμοσμένες πέτρες, κατά το λέσβιο αρχαϊκό σύστημα.

Το αψιδωτό Γ πρέπει να ήταν σε χρήση μέχρι και τον 2ο αιώνα π.Χ., όταν το δάπεδό του επιχρίσθηκε με άσπρο κονίαμα και κατασκευάσθηκε αναβαθμός κατά μήκος των μακρών πλευρών του, ίσως για την τοποθέτηση εδράνων και κλινών.

Στους χρόνους της ακμής του, τον 6ο αιώνα και τις αρχές του 5ου περίπου μέχρι τους περσικούς πολέμους, οι θυσιές εξακολούθησαν να γίνονται στον βωμό στάχτης, όμως ο κύριος χώρος τελέσεώς τους μετατοπίσθηκε αμέσως δυτικά από το αψιδωτό, όπου αργότερα κτίσθηκε το κτίριο Α. Το τελευταίο, ιδιαίτερα ο πρόναος και το νότιο μέρος του σηκού του, είναι θεμελιωμένο πάνω στις πυκνές κατάγειες πυρές, τις εσχάρες που άναβαν οι προσκυνητές του ιερού, για να κάψουν το κρέας που προσέφεραν στον θεό, σπάζοντας συγχρόνως και αφήνοντας επί τόπου, συνήθως αναποδογυρισμένες, τις πήλινες κύλικες, απ' όπου έχυναν τη χοή —το κρασί— στον Ποσειδώνα, εκφράζοντας με λόγια ή νοερά την παράκλησή τους.

Τα ευρήματα από τον αρχαϊκό χώρο θυσιών είναι ιδιαίτερα άφθονα και ελκυστικά, συνήθως πήλινα αγγεία, όπου συγκατα-

λέγονται όμως χιακές κύλικες, κορινθιακά μυροδοχεία και οινοχοϊσκες, λεπτεπίλεπτες ιωνικές κύλικες και αττικές μελανόμορφες της κατηγορίας των μικρογραφικών. Και για έναν άλλο λόγο είναι ιδιαίτερα σημαντικά τα ευρήματα αυτά, επειδή φέρουν χαραγμένες στα τοιχώματά τους αναθηματικές στον Ποσειδώνα επιγραφές, στον απλό τύπο “ο τάδε ανέθηκεν Ποσειδέωνι”, οι οποίες μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τα ονόματα και την προέλευση των ναυτικών που σύχναζαν στο ιερό.

Είναι αξιοπερίεργο ότι απουσιάζουν ολόκληρες κατηγορίες συνηθισμένων σε άλλα ιερά προσφορών, όπως τα χάλκινα και πήλινα ειδώλια. Ένα μόνο πήλινο ιωνικό βρέθηκε, στον τύπο του καλοκάγαθου ευτραφούς νάννου — προστάτη ίσως των πλοίων.

Γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα, στην καρδιά των κλασικών χρόνων, στην εποχή της μεγάλης οικονομικής ακμής της Μένδης, στην εδαφική περιοχή της οποίας ανήκε το ιερό, κτίζεται νέος ναός, το κτίριο Α, αν και το Γ εξακολουθούσε να στέκει όρθιο. Έχει περίπου ίδιες διαστάσεις (8,35 μ. Χ 23 μ.) και ταυτόσημο προσανατολισμό με το Γ. Η ανατολική πλευρά του εφάπτεται με τη δυτική του Γ, ώστε δεν χωρούσε άνθρωπος να περάσει ανάμεσα στα δύο κτίρια. Το ίδιο συνέβαινε και προς τα δυτικά, όπου στη νοτιοδυτική γωνία του ενσωματώθηκε η βορειοανατολική του προϋπάρχοντος κτιρίου Β. Ο ναός Α έχει την τυπική

μορφή ενός ελληνικού ναού με πρόναο και επιμήκη σηκό. Δεν υπάρχει θεμελίωση για εξωτερική κιονοστοιχία, ενώ είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν κίονες εν παραστάσι, δηλαδή στη νότια πλευρά ανάμεσα στις απολήξεις των πλευρικών τοίχων.

Από τα ελάχιστα θραύσματα της πόρινης ανωδομής συμπεραίνουμε ότι ήταν δωρικού ρυθμού.

Στους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν πια τελείως κατεστραμμένος και ένας αγγειοπλάστης είχε εγκαταστήσει το εργαστήριό του στον χώρο του σηκού: με όρθιες κεραμίδες είχε κατασκευάσει πρόχειρη δεξαμενή καθαρού πηλού, ενώ στο ακέραιο πιθάρι συγκέντρωνε νερό. Μικρός κλίβανος βρέθηκε πάνω στο θεμέλιο της βορειοανατολικής γωνιάς του κτιρίου Β.

Την εποχή χρήσης του ναού Α, στον 5ο και τον 4ο αιώνα, οι θυσίες ετελούνταν εν μέρει στον πανάρχαιο βωμό στάχτης, αλλά και στη μεγάλη έκταση νότια από τον πρωταρχικό χώρο λατρείας. Έξω από τη δυτική πλευρά του ναού Α βρέθηκαν αποθέτες, δηλαδή λάκκοι όπου έθαβαν αχρηστευμένες κεραμίδες, αλλά και σπασμένα αγγεία, προσφορές στον θεό. Στους αποθέτες αυτούς βρέθηκαν θραύσματα από ωραία αττικά αγγεία. Οι εγχάρακτες αναθηματικές επιγραφές γίνονται τώρα σπάνιες, μία όμως είναι ιδιαίτερα χαριτωμένη, καθώς ο αναθέτης Πολύαρος, υπενθυμίζει στον θεό ότι ξεπλήρωσε το χρέος του, το τάμα του: “Πολύαρος απέδοκεν”.

Από το κτίριο Β έχει ανασκαφεί το περίγραμμά του και δεν γνωρίζουμε ακόμη τον προορισμό του. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του, τον 4ο αιώνα π.Χ., κτίστηκε μονόχωρο κτίσμα, κατοικία ίσως για το προσωπικό του ιερού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανασκαφή νότια από το αψιδωτό Στ. Στον χώρο αυτό, ιδιαίτερα στους κλασικούς χρόνους, αλλά και στους ελληνιστικούς, γίνονταν η προσφορά των εμπύρων θυσιών, ίσως γιατί δεν επαρκούσε πια ο βωμός στάχτης. Και εδώ παρατηρήθηκαν συσσωρεύσεις των καταλοίπων των θυσιών, ιδίως σε σχέση με δύο κτιστούς βωμούς. Ο πρώτος από αυτούς βρίσκεται εμπρός από το άνοιγμα του πρωτογεωμετρικού αψιδωτού. Πάνω στο τετράπλευρο θεμέλιο υψωνόταν ο κυρίως βωμός των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ., από τον οποίο σώζεται πλάκα με το μεγαλύτερο μέρος μιας επιγραφής. Μαθαίνουμε ότι τον βωμό αφιέρωσε στον Ποσειδώνα Πόντιο ο Κάλχας, ο γιος του Λύσεος, που ανήκε στην ομάδα των Πόλεων. Το Πόντιος είναι κοινό επίθετο του Ποσειδώνα και αναφέρεται βέβαια στην ιδιότητα του Ποσειδώνα —προστάτη των ναυτιλλομένων— και όχι στην καταγωγή του από τον Πόντο, παρά τους ευσεβείς πόθους των ποντίων του συνεργείου της ανασκαφής!

Ο μικρότερος νότιος βωμός αποτελείται από τέσσερις όρθιες πλάκες, που σχηματίζουν μια θήκη γεμάτη από θαλάσσια χαλί-

κια. Δίπλα από τον βωμό περνά μια σειρά από αγωγούς χοών, δηλαδή από σωληνωτές κατασκευές φτιαγμένες από ζευγάρι κεραμίδων στέγης, γεμάτες επίσης με βότσαλα, που περιβάλλουν τον νότιο χώρο των θυσιών, καθώς και τον παλαιό βωμό στάχτης πάνω από το πρωτογεωμετρικό αψιδωτό. Το γέμισμα με τα βότσαλα είχε ως στόχο να επιτρέπει τη ροή των υγρών προσφορών βαθιά μέσα στη γη, όπου κατοικούσε ο θεός — ο Ποσειδών ως γαιήοχος: κύριος της γης και ενοσίχθων. Οι αγωγοί χοών σ' αυτή τη μορφή για πρώτη φορά παρατηρούνται σε αρχαίο ιερό.

Σ' αυτό το σημείο βρίσκεται η έρευνα του Ιερού του Ποσειδώνα. Οι πληροφορίες που μας έχουν δώσει οι έξι ανασκαφικές περίοδοι είναι πολύτιμες. Κατ' αρχήν ιστορικής αξίας, δεδομένου ότι επιβεβαιώνουν τις ενδείξεις που είχαμε από την ανασκαφή της ακρόπολης της Μένδης, ότι δηλαδή οι πρώτοι κάτοικοι ήλθαν στην Παλλήνη στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, στις αρχές του 12ου αιώνα, και ίδρυσαν αμέσως το ιερό προς τιμήν του θεού—προστάτη των ναυτιλλομένων, του Ποσειδώνα.

Έπειτα, σημαντικές είναι οι νέες πληροφορίες που συνάγονται για τον τρόπο λατρείας του Ποσειδώνα, ως χθόνιου θεού ή και θεού του κυανοχαίτη Πόντου.

Παρά την αρχαιότητά του —πρέπει να είναι ίσως το αρχαιότερο ιερό του Ποσειδώνα— και την επί μία χιλιετία χρήση του, εντύπωση προξενεί η απουσία

μνείας του στις αρχαίες ιστορικές-γεωγραφικές πηγές. Μόνο ως τοπωνύμιο — Ποσειδώνιον άκρα, ακρωτήριο— το γνωρίζει ο Θουκυδίδης. Φαίνεται ότι ήταν τοπίο ιερό, όπου σύχναζαν ιωνικής καταγωγής έμποροι-ναυτιλλόμενοι. Δεν απέκτησε τη φήμη ενός πανελλήνιου ιερού, γιατί ήταν έξω από τους θαλάσσιους δρόμους προς τις υπερπόντιες αποικίες της Δύσης και του Ευξείνου Πόντου. Παρ' όλα αυτά, οι ναυτικοί που σύχναζαν εκεί φαίνεται ότι

ξανοίγονταν και σε μεγαλύτερα ταξίδια, πολύ πέρα από το Αιγαίο.

Ο ευσεβής Ληθαίος, που αφιέρωσε μία απλή αλλά ωραία κύλικα στον Ποσειδώνα, στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα π.Χ., αφιέρωσε παρόμοια κύλικα και σε άλλο ιερό —στα παράλια της Ιταλίας αυτή τη φορά!— ακολουθώντας ίσως το δίκτυο των Ποσειδίων, των ιερών του Ποσειδώνα που ίδρυσαν οι “αιναύται” Ερετριείς σε διάφορα σημεία της Μεσογείου.

Ιουλία Βοκοτοπούλου

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑΣ

Κασσάνδρα - Παλλήνη - Φλέγρα, τρία ονόματα για μια χερσόνησο, τη δυτική της Χαλκιδικής¹. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι το καθένα τους αντιπροσωπεύει μια ξεχωριστή περίοδο της ιστορίας και ανθρωπογεωγραφίας της χερσονήσου. Λόγω της γειτνίασής της με τον Θερμαϊκό κόλπο και τις ακτές της Πιερίας, περιοχές με έντονη διακίνηση εμπορευμάτων και ανθρώπων, ντόπιων ή αποίκων, ήταν επόμενο να έχει μεγαλύτερη στρατηγική σημασία από τα άλλα δύο πόδια της Χαλκιδικής, από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους. Σ' αυτό δεν συνετέλεσε λίγο και η φυσική διαμόρφωσή της με χαμηλά βουνά, εύφορες μικρές πεδιάδες και λιμάνια φυσικά, βελτιωμένα με κατάλληλες προβλήτες.

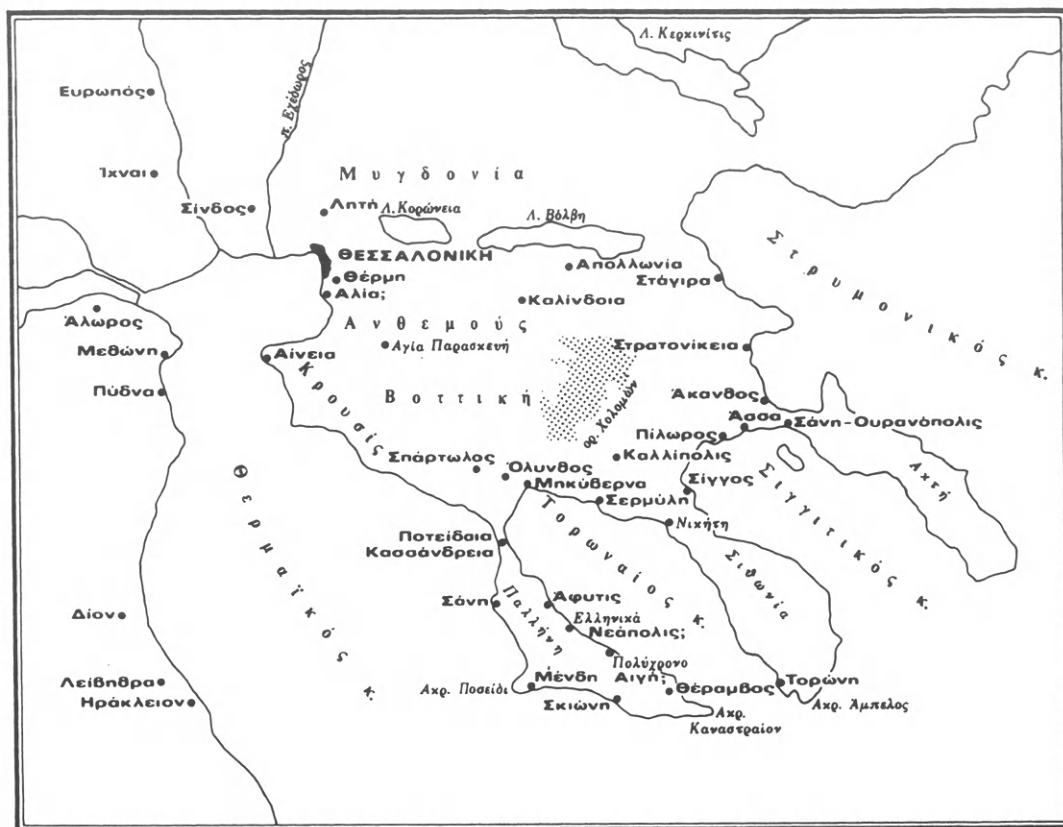
Το αρχαιότερο όνομα είναι Φλέγρα² και συνδέεται με παλαιότατα δρώμενα της ελληνικής μυθολογίας. Στη Φλέγρα κατοικούσαν οι Γίγαντες και εκεί έγινε η γιγαντομαχία, η εξοντωτική για τους κατοίκους της μάχη με τους θεούς. Ο Ηρακλής έλαβε μέρος σ' αυτήν επιστρέφοντας από την εκπόρθηση της Τροίας του Λαοδάμαντα. Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά³, που αντλούσε τις πληροφορίες του από τον λογογράφο του 5ου αιώνα Ελλάνικο, τη Φλέγρα κατοικούσαν οι Κρουσαίοι, θρακικό φύλο, σύμμαχο των Τρώων. Στους ιστορικούς χρόνους τούς βρίσκουμε στα δυτικά παράλια της Χαλκιδικής, αλλ' όταν ο Αινείας, φεύγοντας από την Τροία, σταμάτησε στην Παλλήνη, συνάντησε εκεί Κρουσαίους⁴. Γιγαντομαχία, Κρουσαίοι, σχέσεις με

1. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη Χαλκιδική βλ. στο λήμμα «Calcidica» (J. Vokotopoulou) της *Enciclopedia dell'Arte Antica, Secondo Supplemento 1971-1994*, I, 814. Βασικά εγχειρίδια και μελέτες είναι τα εξής: Περιηγητές: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III, 1835 (έκδ. 1967), 155-156. A. Struck, *Makedonische Fahrten, I. Chalkidike*, 1907. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique vue par Ch. Avezou», *BCH CIII* (1979) 225-320. Ιστορική τοπογραφία και ιστορία: D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, 1987. E. Harrison, «Chalkidike», *Cl Qu* VI, 1912, 93-103, 165-178. D. Bradeen, «The Chalcidians in Thrace» *AJPh* CXXIII (1952). M. Zahmt, *Olynth und die Chalkidier*, 1971. Σημαντικό για τη συγκέντρωση των αρχαίων πηγών είναι το έργο του Δημ. Ζαγκλή, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1956. Από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά έχουμε την πληροφορία ότι ο Ηγήσιππος ο Μυκηβερναίος είχε συγγράψει έργο: «Περὶ Παλλήνης», το οποίο δεν σώθηκε. Αναφορές στα Παλληνιακά του Ηγήσιππου κάνει και ο Στέφανος Βυζάντιος.

2. Στράβων Z 330. 25, 27. Ηρόδοτος Z, 123.

3. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία* I, 49, 4: «... κατὰ τὴν χερρόνησον, ἢ καλεῖται Παλλήνη, ὠρμίσαντο· εἶχον δὲ αὐτὴν ὥσπερ ἔφην βάρβαροι Κρουσαῖοι καλούμενοι καὶ παρέσχον αὐτοῖς τὰς καταγωγὰς ἀσφαλεῖς».

4. Ό.π. σημ. 3.

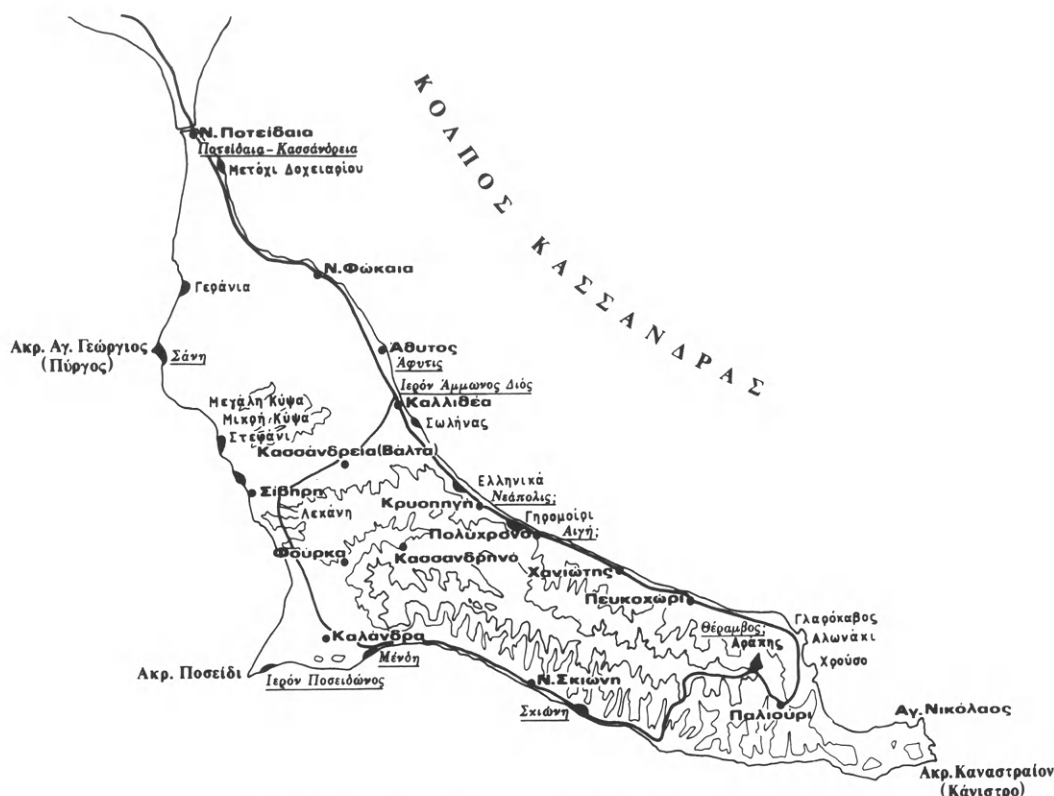
Σχ. 1. Χαλκιδική. Πόλεις αρχαίων και κλασικών χρόνων.

Τροία, είναι ό,τι γνωρίζουμε από τις πηγές για την προϊστορική φάση της χερσονήσου, την περίοδο της Φλέγρας.

Ένας τρίτος μύθος, που συνδέεται πάλι με την Τροία, αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο από την προϊστορία στην πρωτοϊστορία της χερσονήσου και μας εισάγει στην περίοδο των αποικισμών. Οι Πελληνείς της Αχαΐας, επιστρέφοντας με τα πλοία τους από την Τροία, προσορμίστηκαν στη νότια ακτή της Φλέγρας⁵. Τότε οι τρωαδίτισσες αιχμάλωτες τους έκαψαν τα πλοία, για να ματαιώσουν την επιστροφή στην Πελοπόννησο, που θα σήμαινε γι' αυτές ακόμη χειρότερες ταπεινώσεις. Οι Πελληνείς αναγκάστηκαν να μείνουν και ίδρυσαν τη Σκιώνη. Από αυτούς μετονομάστηκε η χερσόνησος σε Παλλήνη, αν και η απουσία άλλης αποικιακής δραστηριότητας των Πελληνέων δύσκολα δικαιολογεί τη μετονομασία, με αφορμή μια μόνο εγκατάσταση Αχαιών. Κατ' άλλη παράδοση η μετονομασία οφείλεται σε μια πόλη Παλλήνη, που ίσως ήταν στον ισθμό, ή στην Παλλήνη, κόρη του Σίθωνα, που σκοτώθηκε εκεί⁶. Το όνομα οπωσδήποτε είναι προϊστορικό —ανάλογο των μυκηναϊκών γυναικείων θεοτήτων Μυκήνη, Αθήνη—

5. Ζαγκλής, σ. 49-51, 64-65. Στράβων Ζ, 330, 22. Θουκυδίδης Δ, 120.

6. Ζαγκλής σ. 50-51. FGrHist, III.2, 391 F 2.

Σχ. 2. Αρχαιολογική τοπογραφία Παλλήνης-Κασσάνδρας.

και ίσως εκεί κρύβεται η λύση του προβλήματος.

Γεγονός είναι ότι ο μύθος για την εγκατάσταση των Αχαιών Πελληναίων στη Σκιώνη, σηματοδοτεί την αποικιακή περίοδο της χερσονήσου, την περίοδο της Παλλήνης, την πιο ανθηρή φάση, που ανακόπηκε από την επικράτηση του Φιλίππου Β' το 348 π.Χ.

Με την ίδρυση της Κασσάνδρειας το 315 π.Χ., συμπίπτει μια προσχεδιασμένη ανθρωπογεωγραφική και πολεοδομική ανακατανομή στη Χερσόνησο, ώστε εκ των πραγμάτων να δικαιώνεται η μετονομασία της σε Κασσάνδρα. Στην περίοδο της Κασσάνδρας έχουμε συρρίκνωση του αριθμού των αστικών κέντρων και εμφάνιση διάσπαρτων μικρών αγροτικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Η περίοδος αυτή καλύπτει και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με διοικητικό κέντρο πάντα την Κασσάνδρεια, όμως τότε παρατηρείται πάλι ανακατανομή των εγκαταστάσεων, που επέβαλε πιθανότατα η ένταξη της Χαλκιδικής στο ενιαίο οικονομικό σύστημα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τα σκιερά πευκοδάση της Κασσάνδρας σε συνδυασμό με την πυκνή θαμνώδη βλάστηση κάνουν συχνά απρόσιτες στην επιφανειακή έρευνα τοποθεσίες, που από τη φυσική τους διαμόρφωση είναι πολύ πιθανό να καλύπτουν οικισμούς. Για τον λόγο αυτό, οι πληροφορίες που συγκεντρώσαμε για την οικιστική εικόνα κατά την αρχαιότητα, δεν θεωρούνται ολοκληρωμένες. Με τα σημερινά δεδομένα διαγράφεται η επόμενη εικόνα για καθεμία από τις τρεις περιόδους της χερσονήσου:

Α'. Οι προϊστορικοί χρόνοι. «Περίοδος Φλέγρας»⁷

Οι παλαιότερες ενδείξεις κατοίκησης ανάγονται στη νεότερη νεολιθική περίοδο. Έχουν εντοπιστεί στον Πύργο του Αγίου Παύλου της Νέας Φώκαιας και στη Σάνη, στη χαμηλή τούμπα Πίνας. Και οι δύο θέσεις βρίσκονται στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου, σε μικρή απόσταση από τον νεολιθικό οικισμό του νότιου λόφου της Ολύνθου και είναι παραθαλάσσιες.

Κατά πολύ αφθονότερες είναι οι εγκαταστάσεις της εποχής του Χαλκού. Έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής δώδεκα, τέσσερις στην ανατολική ακτή (Νέα Φώκαια, Άθυτος, Σωλήνας, Πολύχρονο), έξι στη δυτική (Σκιώνη, Μένδη, Σίβηρη, Μικρή Κύψα, Πύργος Σάνης) και δύο στο εσωτερικό (Λεκάνη Βάλτας, Αράπης Παλιουριού). Σε έξι από αυτές, η ζωή συνεχίζεται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και στους ιστορικούς χρόνους (Νέα Φώκαια, Άθυτος, Αράπης, Σκιώνη, Μένδη, Σάνη). Οι υπόλοιπες έχουν πολύ μικρή έκταση, ώστε θα πρέπει να είναι κατάλοιπα εγκαταστάσεων μικρών ομάδων, ίσως οικογενειών με την ευρύτερη έννοια. Συστηματικές ανασκαφές στις παραπάνω θέσεις δεν έχουν γίνει. Μικρή σωστικού χαρακτήρα ανασκαφή στην τούμπα στο Πολύχρονο⁸, έδωσε λείψανα τοίχων, ενός κλιβάνου και πλούσια κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Β'. Η εποχή των αποικισμών. «Περίοδος Παλλήνης»

Στο τέλος του μυκηναϊκού κόσμου και στην αρχή της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στην κρίσιμη εκείνη περίοδο ανάμεσα στον 12ο και τον 9ο αιώνα, που σηματοδεύτηκε από τη διάλυση της μυκηναϊκής τάξης, τις μετακινήσεις των λαών, τις επιδρομές και την αβεβαιότητα, τα παράλια της Παλλήνης γνωρίζουν την εμφάνιση από τη θάλασσα μικρών ομάδων αποίκων, που εγκαθίστανται σε παραλιακές θέσεις. Σχετική φιλολογική μαρτυρία υπάρχει μόνο για την περίπτωση της Σκιώνης⁹. Για τις υπόλοιπες αποικίες στην Παλλήνη, γνωρίζουμε μόνο την προέλευση των αποίκων που ήταν από την Ερέτρια, με εξαίρεση την κορινθιακή Ποτειδαία. Για καμία δεν αναφέρεται ο χρόνος ίδρυσης. Ήδη έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές ότι η σιωπή των πηγών στο σημείο αυτό, ίσως αποτελεί τεκμήριο για την ίδρυση των αποικιών σε χρόνο αρχαιότερο από την ιστορική καταγραφή με βάση τις ολυμπιάδες, δηλαδή παλαιότερο από τον 8ο αι. π.Χ.¹⁰. Πραγματικά, τα στοιχεία που μας έδωσε η ανασκαφή στη Μένδη¹¹, η μόνη ως τώρα συστηματική έρευνα στην Παλλήνη, τείνουν να επιβεβαιώσουν τη θεωρία αυτή. Στα ευρήματα των λάκκων της ακρόπολης της πόλης, του τέλους της

7. Στον υπό έκδοση τόμο Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, περιλαμβάνονται οι περισσότερες από τις αναφερόμενες θέσεις προϊστορικών χρόνων, μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία.

8. Μ. Παππά, «Εγκατάσταση Εποχής χαλκού στο Πολύχρονο Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 385-392.

9. Θουκυδίδης, Δ, 120.

10. Ι. Βοκοτοπούλου, «Νέα τοπογραφικά στοιχεία για την χώρα των Χαλκιδέων», τόμος *Μνήμη Δημ. Λαζαρίδη*, 1990, 125, σημ. 48.

11. Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 281.

ΥΕΙΠΓ και των πρωτογεωμετρικών χρόνων, προστέθηκαν πρόσφατα, αντίστοιχα από το Ποσειδώνιον¹², το ιερό του Ποσειδώνα της χώρας της Μένδης, όπου εντοπίστηκε μεγάλο αψιδωτό κτήριο λατρείας, κατά πολλά συγκρίσιμο με τα αψιδωτά και την κεραμική του Λευκαντιού στην πρωτογεωμετρική Εύβοια.

Κεραμική και ωοειδείς καλύβες των πρωτογεωμετρικών χρόνων βρέθηκαν και στη Σάνη¹³, ενώ όστρακα της ίδιας περιόδου έχουν περισυλλεγεί στην Άθυτο, στη Νέα Φώκαια και στη Σίβηρη. Στη Σκιώνη, μέσα στον χώρο της τειχισμένης πόλης, εντοπίστηκαν λείψανα κατοικιών της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, ενώ στον διπλανό λόφο Πύργος εντοπίζεται ίσως η παλαιότερη εγκατάσταση των Πελληναίων.

Στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, η αύξηση του αριθμού και του μεγέθους των περισσότερων εγκαταστάσεων, φανερώνει ότι όλη η χερσόνησος έχει εισέλθει σε περίοδο μεγάλης οικονομικής ακμής, γεγονός που συμβαδίζει άλλωστε με την εικόνα που έχουμε και από τους οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν τα ονόματα των κυριότερων πόλεων και μάλιστα πιστεύεται ότι ο Ηρόδοτος, απαριθμώντας τις πόλεις που έστειλαν ενισχύσεις στον Ξέρξη, όταν ο περσικός στόλος προσορμίσθηκε στο Καναστραίο, ακολουθεί την τοπογραφική σειρά από Βορρά προς Νότο για την ανατολική ακτή και από Νότο προς Βορρά για τη Δυτική. Ο συνδυασμός με τις πληροφορίες από τον Θουκυδίδη και άλλους συγγραφείς, ενισχύει την άποψη αυτή. Για ορισμένες από τις πόλεις υπάρχει πρόβλημα ταύτισης, εφόσον ο αριθμός των σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων, που έχουν εντοπιστεί ως τώρα, είναι μεγαλύτερος από τις παραδιδόμενες πόλεις.

Θα επιχειρήσουμε ένα συσχετισμό των αρχαίων πληροφοριών με τα δεδομένα των ανασκαφών και της επιφανειακής έρευνας. Το βασικό, για την ταύτιση των πόλεων, χωρίο του Ηροδότου, έχει ως εξής:

Ηρόδοτος, *Ιστοριών* VII, 123: «Ὁ δὲ ναυτικὸς στρατὸς ὁ Ξέρξεω συντάμνων ἀπ' Ἀμπέλου ἄκρης ἐπὶ Καναστραῖον ἄκρην, τὸ δὴ πάσης τῆς Παλλήνης ἀνέχει μάλιστα, ἐνθεύτεν νέας τε καὶ στρατιὴν παρελάμβανε ἐκ Ποτειδαίης καὶ Ἀφύτιος καὶ Νέης Πόλιος καὶ Αἰγῆς καὶ Θεράμβω καὶ Σκιώνης καὶ Μένδης καὶ Σάνης· αὗται γάρ εἰσι αἱ τὴν νῦν Παλλήνην πρότερον δὲ Φλέγρην καλεομένην νεμόμεναι».

Η *Ποτεΐδαια*¹⁴ «ἐν τῷ μέσῳ τὸν ἰσθμὸν ἐμφράττουσα» (Σκύλακος *Περίπλους*, Μακεδονία) προστατευόταν ἀπὸ δύο τείχη, τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο, που ἐφταναν ὡς τὴ θάλασσα καὶ ἐμπόδιζαν κάθε δίοδο ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Παλλήνη. Το βόρειο τείχος της Ποτεΐδαιας εντοπίστηκε πιθανότατα κατὰ τὴν ἀνόρυξη τῆς διώρυγας τὸ 1935. Αναφέρεται ὅτι βρέθηκαν δύο παράλληλες σειρές ἀπὸ πελεκημένες πέτρες, σε μήκος 300 μ., παράλληλα με τὸ βυζαντινὸ τείχος. Το νότιο τείχος βρίσκεται 900 μ. νοτιότερα. Ἐξω ἀπὸ τὸ βόρειο τείχος ἦταν ὁ ἀρχαῖκός ναὸς τοῦ Ποσειδώνα, τὸ σεβάσμιο ἱερό τῆς Ποτεΐδαιας, που κατὰστρεψε ὁ Ἀρτάβαζος κατὰ τὴν πολιορκία τῆς πόλης τὸ 479 π.Χ.

12. Ι. Βοκοτοπούλου, «Ποσειδί 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 443-450.

13. Ι. Βοκοτοπούλου, «Αρχαῖκό ἱερό στη Σάνη Χαλκιδικῆς», *Αρχαία Μακεδονία* V, 1, 1993, 179-236.

14. J. Alexander, *Potidaea*, 1963. Ζαγκλής, σ. 52-57. Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφές στην Ποτίδαια», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 357-365.

Από εκεί πιθανότατα προέρχονται μεγάλα πώρινα δωρικά κιονόκρανα, όμως η ακριβής θέση του παραμένει ακόμη άγνωστη.

Η πόλη πιστεύεται ότι ιδρύθηκε από τους Κορίνθιους¹⁵, στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. Δεν υπάρχει καμία γραπτή πηγή γι' αυτό το θέμα, αλλά και οι μέχρι τώρα ανασκαφές δεν βοήθησαν στον εντοπισμό της αρχαϊκής και κλασικής φάσης της Ποτειδαιας. Στην ανασκαφή ενός μόνου αγροτεμάχιου κατά το 1992/1993, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αλλεπάλληλων οικιστικών φάσεων, και σε βάθος 3 μ., φάνηκαν θεμέλια και αρκετή κεραμική αρχαϊκών χρόνων¹⁶. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, η διάβρωση των μαλακών χωμάτινων λόφων της Ποτειδαιας να έχει σκεπάσει με παχιές επιχώσεις τις αρχαιότερες φάσεις της πόλης. Κάπου 600 μ. νότια από τη διώρυγα εντοπίστηκαν, κοντά στα μετόχια Δοχειαρίου και Σιμόπετρας, τάφοι κλασικών χρόνων και μια επιτύμβια στήλη του 6ου αι. π.Χ.¹⁷. Ακόμη νοτιότερα, σε απόσταση 2 χλμ. από τον ισθμό, βρέθηκε συστάδα τάφων των Αθηναίων εποίκων, του τέλους του 5ου αι. π.Χ.¹⁸

Οπωσδήποτε, οι ελλείψεις μας για την πρώιμη τοπογραφία της Ποτειδαιας είναι σημαντικές. Στα προβλήματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων θα αναφερθούμε πιο κάτω.

Για την ταύτιση της Αφύτιος¹⁹ με τη σύγχρονη Άθυτο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Η ύπαρξη τούμπας και τράπεζας, πλούσιων αρχαϊκών τάφων²⁰, η διατήρηση του ονόματος με ελαφριά γλωσσολογική αλλοίωση και η αποκάλυψη του εν Αφύτει ιερού του Διόνυσου και του ναού του Άμμωνα Δία²¹, αποτελούν ατράνταχτα επιχειρήματα.

Τα προβλήματα αρχίζουν νότια από την Άφυτι. Η χώρα της πρέπει να σταματούσε στην πεδινή έκταση της Βάλτας ή Κασσάνδρειας, που αποτελεί μια διαχωριστική ζώνη στη γεωμορφολογία της Παλλήνης. Βόρεια από αυτή και μέχρι τον ισθμό, οι ακτές πέφτουν απότομα προς τη θάλασσα και το φυσικό έδαφος είναι κόκκινο. Τα δάση σπανίζουν και είναι συγκεντρωμένα στα νοτιοδυτικά. Νότια από την πεδιάδα, πυκνά δάση πεύκου καλύπτουν όλη τη χερσόνησο μέχρι τις ακτές και μικρές πεδινές εκτάσεις διαμορφώνονται ανάμεσα στα δασωμένα βουναλάκια, τα ραχώνια, χωρίς να λείπουν τα υψίπεδα λιβάδια.

Στη νοτιοανατολική παρυφή της πεδιάδας της Βάλτας, υψώνεται πάνω από τη θάλασσα μακρόστενος λόφος με επίπεδη απόληξη. Ονομάζεται Ελληνικά²² και, όταν ανέβει κανείς στο πλάτωμά του, γίνεται φανερό ότι ελέγχει την πεδιάδα και την παραλία

15. Θουκυδίδης Α, 56.

16. Αγροτεμάχιο Πεχλιβανίδη, θέση «Μάλτα» αμέσως νότια της Νέας Ποτειδαιας, Ντ. Κουσουλάκου, ΑΕΜΘ 7 (1993) 455-464.

17. Alexander, ό.π., 6.

18. Κ. Ρωμοπούλου, «Επιτύμβιοι στήλαι Ἀθηναίων ἐκ Ποτειδαίας», ΑΑΑ 7 (1974) 190-198. ΑΔ 29 (1973-74) Β' 2, 677.

19. Ζαγγλής 61-63. D. Müller, *Topogr. Bildkommentar*, ό.π.

20. Β. Μισαηλίδου, «Νέα ευρήματα από τη νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», ΑΔ 34 (1979), 70-84.

21. Ευ. Γιούρη, «Το εν Αφύτει ιερόν του Διονύσου και το ιερόν του Άμμωνος Διός», στον τόμο U. Jantzen (εκδ.), *Forschungen in griechischen Heiligtümern*, 1976, 135-150.

22. Εντοπίστηκε σε αυτοψία του έτους 1989. Δεν αναφέρεται σε καμία τοπογραφική έρευνα της αρχαίας Χαλκιδικής.

της Κρυοπηγής. Όστρακα κλασικών χρόνων είναι διάσπαρτα στο πλάτωμα και στις νότιες ήπιες πλαγιές, ενώ πελεκημένοι δόμοι έχουν κατάλληλα προωθηθεί, από τα καλλιεργητικά μηχανήματα, ανάμεσα στους θάμνους και τα πεύκα που περιβάλλουν το πλάτωμα. Είναι φανερό ότι στα Ελληνικά πρέπει να τοποθετηθεί μια από τις πόλεις της ανατολικής ακτής που αναφέρει ο Ηρόδοτος.

Οκτώ χιλιόμετρα νοτιότερα, το ύψωμα Γηρομοίρι, ΒΔ του Πολύχρονου²³, έχει ανάλογο σχήμα και θέση, ως προς τη θάλασσα, με τα Ελληνικά. Η παλαιότερη κεραμική τοποθετείται στο τέλος του 7ου αι. π.Χ., ενώ ο 6ος και οι κλασικοί χρόνοι είναι εποχές μεγάλης ακμής. Κτήρια με λίθινους τοίχους διατάσσονται στη νότια πλαγιά αμφιθεατρικά, ανάμεσα σε άνδηρα φτιαγμένα με πελεκητούς, πολυγωνικούς και ισόδομους τοίχους. Πλούσια νεκροταφεία αρχαϊκών και κλασικών χρόνων εντοπίστηκαν στους νότιους και ανατολικούς πρόποδες του λόφου. Σε απόσταση 500 μέτρων υψώνεται η προϊστορική τούμπα και στους πρόποδες της η πόλη των ρωμαϊκών χρόνων. Στο Πολύχρονο λοιπόν εντοπίζεται με βεβαιότητα μια σημαντική πόλη.

Από αυτό το σημείο και μέχρι την Καψόχωρα (σημερινό Πευκοχώρι), δεν έχει εντοπιστεί καμία άλλη εγκατάσταση του μεγέθους του Πολύχρονου και των Ελληνικών. Στις χαμηλές ακτές καταλήγουν μικρές, εύφορες πεδιάδες και ήπιοι, δασωμένοι ή με λιβάδια λόφοι, περιοχή ιδανική για καλλιέργειες ή για βοσκή ζώων. Στους λόφους ΝΑ από την Καψόχωρα, η χερσόνησος σχηματίζει μια καμπύλη προεξοχή με τρεις διαδοχικούς όρμους, τον κλειστό Γλαρόκαβο, το μικρό Αλωνάκι και το ευρύτερο Χρούσο, που περιβάλλονται από ακρωτήρια, από τα οποία μεγαλύτερο είναι το Χρούσο, στα ΝΑ του ομώνυμου κόλπου. Στη συνέχεια η ακτή στρέφεται προς τον Νότο και μετά ανατολικά, για να καταλήξει στα βράχια του Καναστραίου ακρωτηρίου. Η ενδοχώρα αυτής της ακτογραμμής ανήκει στο Παλιούρι, είναι λοφώδης, από μακριά όμως δεσπόζει ένα μακρόστενο ύψωμα, ο Αράπης, και δύο κωνικοί διαβρωμένοι χαμηλότεροι λόφοι στους ανατολικούς πρόποδες του· στα τρία αυτά σημεία παρατηρείται συγκέντρωση πολλαπλών ενδείξεων εγκατάστασης μεγάλης χρονικής διάρκειας.

Στον Αράπη εντοπίστηκε πρόσφατα σημαντικός οικισμός της ύστερης εποχής του Χαλκού, με λίθινα εργαλεία, επείσακτη μυκηναϊκή και άφθονη χειροποίητη κεραμική, που καλύπτει και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Αραιά όστρακα ελληνιστικών χρόνων βρέθηκαν στο στενόμακρο πλάτωμα, στη βόρεια άκρη του οποίου υψώνεται η προϊστορική τούμπα. Οι ενωμένοι με χαμηλό αυχένα δύο κωνικοί λόφοι στους ανατολικούς πρόποδες του Αράπη, στην περιοχή Αντήρ ή Άνδηρα της Μονής Ιβήρων, παρουσιάζουν μεγάλη διάβρωση από τη βροχή, αλλά και μεγάλες ποσότητες κεραμικής σε συνδυασμό με ορατούς τοίχους. Ο ανατολικός χαμηλότερος λόφος έδωσε κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και υπάρχουν πληροφορίες για ύπαρξη τάφων. Ο ψηλότερος λόφος παρουσιάζει άφθονη κεραμική της ίδιας περιόδου αλλά και αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Έτσι, στο σύνολο των τριών υψωμάτων έχουμε στοιχεία συνε-

23. Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 282-4. Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Παππά - Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1988», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 317-329. Οι ίδιες, «Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1989», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 391-408.

χούς εγκατάστασης, από το τέλος της εποχής του Χαλκού μέχρι και τους κλασικούς χρόνους. Στο βραχώδες ακρωτήριο Χρούσο, κάτω από τον Αράπη, διαπιστώθηκε μικρής έκτασης εγκατάσταση του 7ου αι. π.Χ. Επομένως, στην περιοχή του Παλιουριού, που εκτείνεται από τον λόφο Αράπη ως το Χρούσο, βεβαιώθηκε η ύπαρξη εγχώριου οικισμού της Εποχής του Χαλκού, με επικοινωνία με τον Νότο από τα μυκηναϊκά χρόνια και ακμή στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.

Από το ακρωτήριο Χρούσο ως τη βραχώδη απόληξη του Καναστραίου, η ακτογραμμή σχηματίζει ένα βαθύ, ανοικτό κόλπο και πλησιέστερα στην άκρη, έναν ακόμη πιο κλειστό και προστατευμένο όρμο, στο μέσον του οποίου εισέχει η μικρή χερσόνησος του Άγιου Νικόλαου. Στο σχήμα του κόλπου αυτού θα ταίριαζε απόλυτα η αρχαία ονομασία Κάναστρον²⁴, με την οποία άλλωστε είναι γνωστή —ως Κάνιστρο— η όλη περιοχή και το ακρωτήριο. Τόσο ο ανοικτός μεγάλος κόλπος όσο και το Κάναστρον, περισσότερο το δεύτερο, προσφέρονται θαυμάσια για τη στάθμευση του Περσικού στόλου και τη συγκέντρωση των υποχρεωτικών ενισχύσεων που δέχτηκε από τις πόλεις της Παλλήνης το 490 π.Χ.

«Καναστραίον, τῆς Παλλήνης ἱερὸν ἀκρωτήριον» αναφέρει ο Σκύλαξ στον *Περίπλουν* της Μακεδονίας. Το γιατί ήταν ιερό το ακρωτήριο, μας φανέρωσε ανάθημα από το Ιερό του Ἄμμωνα Δία της Αφύτιος με την επιγραφή «Ἀπόλλωνι Καναστραίῳ»²⁵. Υπήρχε λοιπόν ιερό του Απόλλωνα στο Κάναστρον και πιθανότατα η καταλληλότερη τοποθεσία θα ήταν η μικρή χερσόνησος του Άγιου Νικόλαου. Λείψανα τοίχων είναι ορατά μέσα στη θάλασσα και σε αρκετή απόσταση γύρω από τη χερσόνησο, μαζί με κλασικά όστρακα. Στο υπόλοιπο ακρωτήριο υπάρχουν σε μερικά σημεία ενδείξεις για μικρές εγκαταστάσεις, όπως στη θέση Κρεβάτια νομίσματα πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, στη θέση Πύργος²⁶ πιθάρια, στον Άγιο Γεώργιο, στη νότια παραλία, λίγο ψηλότερα από την ακτή, θεμέλια ορθογώνιου κτηρίου κλασικών χρόνων, ίσως πύργου-φρουκτωρίας.

Οι κυριότεροι λοιπόν οικισμοί νότια της Αφύτιος, εντοπίζονται στις θέσεις Ελληνικά Κρυοπηγής, Γηρομοίρι Πολύχρονου και Αράπης Παλιουριού, καθώς και στον Άγιο Νικόλαο στο Κάνιστρο. Στην ίδια περιοχή υπήρχαν τρεις πόλεις στους κλασικούς χρόνους, από ΒΔ προς ΝΑ: Νεάπολις, Αιγή, Θέραμβος ή Θράμβος ή Θραμβίης. Η Νέα Πόλις, αποικία των Μενδέων²⁷, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την πόλη του λόφου

24. O D.Müller, *Topogr. Bildkommentar*, 175, ταυτίζει το Καναστραίον ακρωτήριο με τη νοτιοδυτική απόληξη της Παλλήνης, που ονομάζεται Καλογρηά. Όμως το σχήμα του ακρωτηρίου αυτού δεν θυμίζει κάνιστρο, ενώ δεν παρέχει και όρμους για ελλιμενισμό στόλου. Η βορειοανατολική άκρη του ακρωτηρίου, που έχει διατηρήσει και το αρχαίο όνομα, ανταποκρίνεται και στις δύο παραπάνω προϋποθέσεις.

25. Ευ. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, «Το ιερόν του Ἄμμωνος Διός παρά την Ἀφυτιν», *ΑΑΑ* 4 (1971) 3, 356-367, ιδιαίτερα σ. 361, εικ. 9.

26. Τοπωνύμιο Πύργος υπάρχει σε τρία υψώματα της Παλλήνης-Κασσάνδρας: στο Κάνιστρο, στη Σκιάνη και στο Ποσειδί. Στο τελευταίο, σωστική ανασκαφή αποκάλυψε τα θεμέλια αρχαίου πύργου του 4ου αι. π.Χ. Επομένως είναι πιθανό να υπήρχαν πύργοι για τη φρούρηση των ακτών και στις δύο άλλες θέσεις.

27. Συνήθως ταυτιζόταν με απροσδιόριστη θέση στην περιοχή του Πολύχρονου. Ζαγκλής 69. Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*, 1874, 406-407. Zahmt 207.

Ελληνικά, που συνδέεται οδικά άνετα με τη μητρόπολή της, μέσω της σύγχρονης Βάλτας και της Φούρκας. Θα πρέπει να έχει ιδρυθεί τουλάχιστον στο δεύτερο μισό του δούτου αιώνα, εφόσον άκμαζε στην περίοδο των Περσικών πολέμων.

Όμοιου μεγέθους πόλη, με ανάλογο γεωγραφικό περίγυρο, είναι αυτή στο Γηρομοίρι Πολύχρονου. Εάν τοποθετήσουμε τη Νεάπολη στα Ελληνικά, στο Πολύχρονο θα πρέπει να ήταν η Αιγή²⁸. Από τους καταλόγους της εξηκοστής του φόρου της Αθηναϊκής Συμμαχίας²⁹ προκύπτει ότι και οι δύο πόλεις είχαν τις ίδιες οικονομικές δυνατότητες, προσφέροντας 3.000 δρχ. καθεμία. Μια πρόσθετη πληροφορία για την Αιγή ή Αιγές είναι ότι ήταν «μηλοβότειρα»³⁰, επίθετο που θα ταίριαζε περισσότερο για την οικονομία της περιοχής του Πολύχρονου, όπου υπάρχουν λιβάδια άφθονα στην πεδιάδα και πάνω στους λόφους της ενδοχώρας.

Όσο για τη Θέραμβο ή Θράμβο³¹, έχουμε τις εξής πληροφορίες: ότι αρχικά συνέβαλλε με τη Σκιώνη στην καταβολή του φόρου, επομένως γειτόνευε με εκείνη, στη συνέχεια ότι κατέβαλλε μόνη της μόνο 1.000 δρχ., το 1/3 δηλαδή απ' ό,τι οι προηγούμενες πόλεις, άρα ήταν μικρότερη, ότι στη χώρα της υπήρχε ακρωτήριο —«Θράμβος, άκρωτήριον Μακεδονίας» λέγει ο Στέφανος Βυζάντιος—, ότι η πόλη ήταν σε περιοχή με λόφους, όπως προκύπτει από την έκφραση του Λυκόφρονος «Θραμβουσία δειράς» και τέλος ότι ήταν από τις παλαιότερες πόλεις της Παλλήνης, εφόσον το όνομα είναι μάλλον Θρακικό και αναφέρεται ήδη στον 6ο αιώνα από τον Σκύλακα ως Θραμβής³², μαζί με τις άλλες αρχαιότερες πόλεις της Παλλήνης, την Ποτείδαια, την Άφυτι, τη Μένδη και τη Σκιώνη. Η εγκατάσταση στο ύψωμα Αράπης και τους δύο συνεχόμενους λόφους, σε συνδυασμό με την αρχαϊκή, μικρής έκτασης εγκατάσταση στο ακρωτήριο Χρούσο, φαίνεται να πληρούν τις προδιαγραφές που θέτουν οι αρχαίες πηγές: αρχαιότητα, ακρωτήριο, ημιορεινή διαμόρφωση του εδάφους³³.

Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι γηγενείς Θράκες της Παλλήνης ονομάζονταν *Κρουσαίοι* κατά τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, που αντλούσε τις πληροφορίες του από τον λογογράφο του 5ου αιώνα Ελλάνικο³⁴. Το όνομα του ακρωτηρίου Χρούσο ίσως απηχεί το όνομα των Κρουσαίων· άλλωστε δεν θα είναι η πρώτη φορά που στη Χαλκιδική διατηρούνται αρχαίες ονομασίες μέχρι σήμερα, όπως Άθυτος, Ορμύλια, Ποσειδί, Κάνιστρο, Ίταμος κ.ά.

Οι Κρουσαίοι υπήρξαν πιστοί σύμμαχοι των Τρώων στον Τρωϊκό πόλεμο και

28. Ζαγκλής 63. Zahrnt 142.

29. B. D. Meritt - H. T. Wade - Jery - M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, I-IV, 1939-1953. Για την εισφορά Αιγής και Νέας Πόλεως βλ. τ. I, 464.

30. Στέφανος Βυζάντιος. «Αιγαί· πόλεις πολλαί· Κιλικίας, Μακεδονίας, ήτις και μηλοβότειρα ἐλέγετο τῆς Θρακησίων χερρονήσου».

31. Ζαγκλής 63-64. Zahrnt 187-188.

32. Σκύλαξ, *Περίπλους*, «Μακεδονία»: «Παλλήνη άκρα μακρά εις τὸ πέλαγος ἀνατείνουσα, καὶ πόλεις αἶδε ἐν τῇ Παλλήνῃ Ἑλληνίδες. Ποτίδαια ἐν τῷ μέσῳ τὸν ἰσθμὸν ἐμφράττουσα, Μένδη, Ἄφυτις, Θραμβής, Σκιώνη, Καναστραῖον τῆς Παλλήνης ἱερὸν ἀκρωτήριον».

33. O W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III, 1835 (1967) 156, εξετάζοντας κριτικά τις αρχαίες πηγές, καταλήγει επίσης ότι η Θέραμβος κατείχε θέση πολύ κοντά στο ακρωτήριο Καναστραῖο.

34. Βλ. σημ. 3.

έτσι ερμηνεύεται η στάθμευση του Αινεία στη Φλέγρα, καθώς και το επεισόδιο της ίδρυσης της Σκιώνης, όπου αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι Τρωαδίτισσες.

Στη νοτιοδυτική ακτή της Παλλήνης, η ταύτιση του λόφου Μύτικας με τη Σκιώνη και της Βίγλας της Καλάνδρας με τη Μένδη, είναι από πολλά χρόνια ασφαλής και επιβεβαιωμένη με τα ανασκαφικά ευρήματα. Η ακτή αυτή, όπως και στη σύγχρονη εποχή, ήταν πολύ πιο αραιά κατοικημένη απ' ό,τι η βορειοανατολική.

Η τρίτη πόλη που παραδίδεται, μεταξύ Μένδης και Ποτειδαίας, είναι η Σάνη³⁵, με θρακικό όνομα και αυτή. Την εποχή της Αθηναϊκής Συμμαχίας δεν ήταν αυτόνομη. Η σημαντικότερη θέση στον χώρο αυτό, που από καιρό προτάθηκε να ταυτιστεί με τη Σάνη, είναι το ακρωτήριο του Πύργου ή του Άγιου Γεώργιου, της Μονής Σταυρονικήτα, όπου και ανασκαφικά διαπιστώθηκε η ύπαρξη σημαντικού οικισμού, με ακμή τόσο στους προϊστορικούς χρόνους όσο και στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στην αρχαϊκή και κλασική εποχή³⁶. Στην τελευταία αυτή περίοδο υπάρχει στενή εξάρτηση από την Κορινθιακή παραγωγή, πιθανότατα μέσω της Ποτειδαίας, που διέθετε λιμάνι και στη Δυτική ακτή του ισθμού της Παλλήνης, λίγο βορειότερα από τα δύο λιμάνια της Σάνης. Σημαντικό ιερό της Αρτέμιδος, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, εντοπίστηκε στη Σάνη³⁷, για το οποίο, όπως και για το ιερό του Ποσειδώνα της Μένδης, σιωπούν οι πηγές.

Στο μέσο περίπου της απόστασης μεταξύ Σάνης και Μένδης, στα υψώματα μεταξύ Μικρής Κύψας και Σίβηρης, εντοπίστηκαν δύο ακόμη εγκαταστάσεις αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, από τις οποίες αυτή στη θέση Στεφάνι, στη νότια ακτή της Μικρής Κύψας, κομμένη από τη θάλασσα, φαίνεται κάπως σημαντικότερη, χωρίς όμως να φτάνει την έκταση μιας πόλης.

Παραδίδεται ένα ακόμη αρχαίο τοπωνύμιο, η Χυτρόπολις³⁸, ως χωρίον της Αφύτιος που κατάστρεψε ο Φίλιππος. Ο πλησιέστερος προς την Αφυτι, ήσσονος έκτασης οικισμός κλασικών χρόνων, είναι αυτός της Νέας Φώκαιας, βόρεια της Αφύτιος.

Γ'. Οι Ελληνιστικοί χρόνοι. «Περίοδος Κασσάνδρας»

Η επιβολή της κυριαρχίας του Φιλίππου στην Παλλήνη, πρέπει πράγματι να συνοδεύτηκε με την καταστροφή των πόλεων, στις περισσότερες από τις οποίες δεν φαίνεται να υπάρχει ελληνιστική φάση. Η ίδρυση της Κασσάνδρειας σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής³⁹, η διοίκηση συγκεντρώνεται σε μια πόλη, ιδρυμένη από τον βασιλέα

35. Ο Δήμιτσας ό.π., 413-415, διευκρινίζει ότι υπήρχαν δύο ομώνυμες πόλεις στη Χαλκιδική με το όνομα Σάνη. Η δεύτερη βρισκόταν στον ισθμό της Ακτής. Για το θέμα αυτό βλ. και Zahnt, σ. 219-221. Ζαγκλής, σ. 71-72.

36. Ι. Βοκοτοπούλου, Σάνη (βλ. σημ. 13), 186-188.

37. Ι. Βοκοτοπούλου, Σάνη, 184-185.

38. Zahnt 254. Στέφανος Βυζάντιος, Χυτρόπολις.

39. Διόδωρος Σικελιώτης XIX, 52 «Ἐκτισε δὲ καὶ πόλιν ἐπὶ τῆς Παλλήνης ὁμώνυμον αὐτοῦ Κασσάνδρειαν, εἰς ἣν τὰς τε ἐκ τῆς χερσονήσου πόλεις συνώκισε καὶ τὴν Ποτίδαιαν, ἔτι δὲ τῶν σύνεγγυς χωρίων οὐκ ὀλίγα· κατώκισε δ' εἰς αὐτὴν καὶ τῶν Ὀλυνθίων τοὺς διασωζομένους, ὄντας οὐκ ὀλίγους. Πολλῆς δὲ χώρας προσορισθείσης τοῖς Κασσανδρεῦσι καὶ ταύτης ἀγαθῆς ... ταχὺ μεγάλῃν ἐπίδοσιν ἔλαβεν ἡ πόλις

των Μακεδόνων με τον αναγκαστικό συνοικισμό των πόλεων της Παλλήνης, που ερημώνονται. Η έκταση της νέας πόλης είναι τεράστια⁴⁰, το νότιο τείχος της εντοπίστηκε 2 χλμ. νότια από τη Νέα Ποτεΐδαια και το βόρειο 400 μ. Β. της διώρυγας. Στο χώρο που κατέχουν σήμερα τα ερείπια και ο ναός του Μετοχίου Δοχειαρίου, ήταν πιθανότατα τα δημόσια κτήρια της Κασσάνδρειας, αν κρίνουμε από τις επιγραφές και τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν εκεί.

Στην υπόλοιπη χερσόνησο της Κασσάνδρας, οι ενδείξεις εγκαταστάσεων ελληνιστικών χρόνων είναι εντυπωσιακά λίγες. Η πανίσχυρη κάποτε Μένδη, τον 2ο αι. π.Χ. ήταν «παραθαλάσσιο χωριό της Κασσάνδρειας»⁴¹, μετατοπισμένο ίσως κοντά στο ακρωτήριο Ποσειδίου, όπου βρέθηκε άφθονη ελληνιστική κεραμική. Γενικά στη θέση των κλασικών πόλεων δεν παρατηρείται ελληνιστική φάση, ενώ ενδείξεις κατοίκησης αυτής της περιόδου, πενιχρές όμως, εμφανίζονται σε νέες θέσεις, χωρίς να συνιστούν πόλεις αλλά χωριά και μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις. Τέτοιες θέσεις εντοπίστηκαν για παράδειγμα στον λόφο Σωλήνα⁴², νότια από την Άφυτι, στο ύψωμα Λεκάνη κοντά στη Βάλτα και στον Αράπη, στη θέση της αρχαίας Θεράμβου.

Η εικόνα αλλάζει πάλι στη ρωμαϊκή περίοδο. Η Κασσάνδρεια συρρικνώνεται σε έκταση, παραμένοντας παρόλ' αυτά το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χερσονήσου. Αναπτύσσονται πολλές νέες θέσεις, σαφώς περισσότεροι και μεγαλύτεροι οικισμοί απ' ό,τι στους ελληνιστικούς χρόνους, συχνά παράλιοι, σε συνδυασμό με κεραμικούς κλιβάνους, όπως στη Σκιώνη, στο Ποσειδί, στον όρμο Αλωνάκι του Παλιουριού⁴³, στο Χρούσο, στη Μεγάλη Κύψα, στη Φούρκα. Μεγαλύτερες είναι οι εγκαταστάσεις στο Πολύχρονο, στη Μεγάλη Κύψα και στη θέση Γεράνια⁴⁴, βόρεια από τη Σάνη.

Η Pax Romana και η νέα διοίκηση έδωσαν άνθηση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, που υποκατέστησε τον συγκεντρωτισμό της οικονομίας που επέβαλαν τα μακεδονικά βασίλεια.

Η ιστορική τοπογραφία της Φλέγρας-Παλλήνης-Κασσάνδρας απέχει πολύ από το να είναι ικανοποιητική. Οι δασωμένοι λόφοι της κρύβουν πολλά μυστικά, ενώ η μελέτη όσων έχουν αποκαλυφτεί είναι ακόμη σε πρώιμο στάδιο, ώστε να θεωρηθούν λυμένα τα τοπογραφικά προβλήματα που έθεσε η αποκάλυψή τους.

και πλείστον Ισχυσε τῶν ἐν Μακεδονίᾳ». Ι. Βοκοτοπούλου, «Ο Κάσσανδρος, η Κασσάνδρεια και η Θεσσαλονίκη», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, (1997) 39-50.

40. Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 359, σχ. 1.

41. Τ. Livius XXXI, 45: «Mendaeus maritimus vicus».

42. Μπ. Τσιγαρίδα, «Μακεδονικός τάφος στο Σωλήνα Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 373-380.

43. Ε. Τρακοσοπούλου, *ΑΔ* 38 (1983), Β' 2, 287.

44. *ΑΔ* 29 (1973/74), Β' 3, 674, 774.

TOPOGRAPHY OF CASSANDRA (CHALCIDICE)

The three names of the peninsula of Cassandra in Chalcidice represent three different periods of its history and anthropological geography.

The period of Phlegra (Prehistoric period)

Literary evidence referring to Phlegra connects it with some early myths of Greek mythology: the battle between the gods and the giants, *Gigantomachy*, in which Hercules participated (*Str.* VII, 330,25,7, *Hdt.* 7,123) and the Trojan war during which the Krousaioi, the inhabitants of Phlegra, were allies of the Trojans (Dion. Alicarn., *Roman Archaeology*, I, 49).

The archaeological research has located a significant number of Prehistoric settlements. Two coastal Neolithic settlements have been located in the northern part of the peninsula, while twelve more of the Bronze Age which survived in the Early Iron Age and afterwards, have been also located (Nea Phocaea, Athytos, Arapis, Skione, Mende, Sane) in the peninsula.

The period of Pallene (Period of colonization)

By the end of the Mycenaean Era and the beginning of the early Iron Age, in the period between the end of the 12th and the 9th century B.C., small groups of colonists settled on the coasts of Pallene. The myth about the return of the Pelleneaei Achaeans from Troy who settled at Phlegra (*Strb.* VII, 330, 22, *Thuc.* IV, 120) links prehistory with the period of colonization.

There is no much literary evidence referring to the founding of the colonies. Except for the case of Skione (*Thuc.* IV, 120), we only know that the Eretrians colonized the area and that the Corinthians founded Poteidaia. Many scholars have suggested that this lack of evidence implies that the colonies were founded before the 8th century B.C.; this suggestion is further supported by the recent excavation data from Mende, Poseidi, Sane, Athytos, Sivyris and Nea Phocaea (LH IIIC and Protogeometric pottery was found at Mende, a Protogeometric temple was excavated at Poseidi, Protogeometric pottery and huts with oval plan came to light at Sane, and finally Protogeometric pottery was discovered at Athytos, Nea Phocaea and Sivyris).

The peninsula reached its peak during the Archaic and the Classical periods.

According to the literary evidence (*Hdt.* 7,123) and the archaeological data, only two colonies have been identified in the northern part of the peninsula, *Poteidaia* (modern Poteidaia) and *Aphytis* (modern Athytos). The other cities which, according to Herodotus, were found south from Aphytis, *Neapolis*, *Aige*, and *Theramvos* or *Thramvies* have not been safely identified.

However, the archaeological survey has located remains of ancient settlements and cities at the following sites: *Hellenica* of Kryopege, *Geromoiri* of Polychrono, *Arapes* of Paliouri and *Hagios Nikolaos* of Kanistro.

According to the evidence, we could probably suggest that *Neapolis* was located at the hill of *Hellenica*, *Aige* at Polychrono and *Theramvos* or *Thramvos* or *Thramvies* at the hill of *Arapes* at Paliouri.

Futhermore, the sanctuary of Apollo of Kanastro must be identified with the ruins that are found on the small peninsula of Hagios Nikolaos at the closed bay which is probably the ancient *Kanastron* and the sacred promontory, *Kanastraion*, of Pallene.

Two more significant colonies of Pallene, have been identified at the southwestern part of the peninsula: *Mende* at Vigla of Kalandra and *Skione* on the hill of Mytikas.

Sane, the third city of Pallene, which according to the literary evidence was located between *Mende* and *Poteidaea*, has been identified on the promontory of Pyrgos or Hagios Georgios of the Stavroniketa Monastery.

There is only archaeological evidence for the smaller settlements, the villages, the villas and the sanctuaries. Two more habitations of the Archaic and the Classical periods have been located between *Sane* and *Mende*, on the hills between Mikre Kypsa and Sivyris.

Finally, *Chytropolis*, the village of Aphytis which was destroyed by Philip II, must be identified at the area of Nea Phocaea, north from Aphytis, where a Classical settlement has been located.

The period of Cassandra (Hellenistic and Roman period)

The predominance of the Macedonians at Pallene, during the reign of Philip II, was probably accompanied with the destruction of the cities, since there are no Hellenistic layers in most of them. The founding of Cassandreia by Cassander marks a new era. The administration was concentrated in a city founded by the Macedonian king after the compulsory synoicism of the cities of Pallene which were deserted or declined. Cassandreia, a big city, is located two km. south of Nea Poteidaia.

There is only scattered evidence for Hellenistic habitations in the peninsula.

However, the situation changed in the Roman period. During the period of the *Pax Romana* a network of settlements was founded, having Cassandreia as an administrative and urban centre.

Μακεδονικά συμπόσια

Εισηγήτρια: Ιουλία Βοκοτοπούλου

Η φιλολογική παράδοση και η αρχαιολογική έρευνα δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες τιμούσαν το Διόνυσο και ακόμη περισσότερο τον οίνο, το προϊόν της τέχνης που φέρεται ότι δίδαξε ο ίδιος ο θεός στο βόρειο ελλαδικό χώρο, στη Χίο και στη Θράκη. Φαίνεται όμως ότι πολύ πριν από τη διαμόρφωση του ελληνικού δωδεκαθέου ήταν γνωστή η αμπελουργία και η οινοποιία στο μακεδονικό χώρο¹.

Για τα συμπόσια των Μακεδόνων οι παλαιότερες γραπτές πηγές ανάγονται στην εποχή του Αλεξάνδρου του Γ', αλλά οι σχετικές αναφορές είναι συντομότες και τις έχει διασώσει ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί*). Ο ίδιος ο συγγραφέας παραθέτει επιστολή του Ιππολόχου του Μακεδόνα², όπου περιγράφεται με συναρπαστική γλαφυρότητα το συμπόσιο που παρέθεσε στους γάμους του ο Μακεδών Κάρανος, στο πρώτο περίπου τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ.

Απεικονίσεις μακεδονικών συμποσίων σε αγγειογραφίες ή τοιχογραφίες δεν έχουμε ως τώρα. Όμως η πανελλήνια πίστη για τη μετά θάνατον συνέχιση ορισμένων αναγκών των νεκρών συνετέλεσε ώστε να τοποθετούνται μέσα στους τάφους τα σκεύη του πότου. Με βάση λοιπόν τα αρχαιολογικά ευρήματα και τη φιλολογική παράδοση θα δώσουμε μια εικόνα των μακεδονικών συμποσίων στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, μέχρι και την αρχή της ελληνιστικής περιόδου.

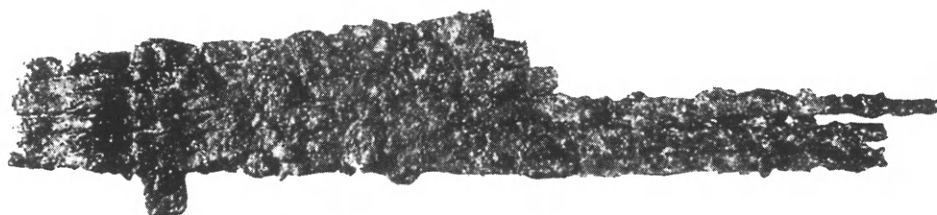
Μέσα σε μια ευτυχή πενταετία, από το 1977 ως το 1982, τα ευρήματα δύο σημαντικών τόπων ανασκαφών, της Βεργίνας και της Σίνδου, τροφοδότησαν την αρχαιολογία της Μακεδονίας με συνταρακτικά νέα στοιχεία, τόσο πολλά, που για πολλές δεκαετίες ακόμη θα αποτελούν πρωταρχική πηγή πληροφοριών για τη ζωή στην αρχαία Μακεδονία. Σ' αυτά προστέθηκαν πλήθος παράλληλων ευρημάτων από τη Δυτική Μακεδονία, κυρίως από την Αιανή, από την αρχαϊκή Βεργίνα, από τους κλασικούς τάφους της Πιερίας, τους αρχαϊκούς και κλασικούς της περιοχής της Θεσσαλονίκης –Αγία Παρασκευή και Θέρμη³. Αποκαλύφθηκε σε όλη την πολυμέρειά της η σχεδόν άγνωστη μέχρι τότε αρχαϊκή περίοδος της Μακεδονίας. Η πρώτη γενική εικόνα που διαμορφώθηκε είναι η της πολιτισμικής ενότητας που υπάρχει από τις ορεινές δυτικές περιοχές ως το μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου, πολλαπλά σημαντικό στοιχείο για την ιστορία του τόπου.

Οι τάφοι της Σίνδου⁴ μάς δίδαξαν πολλά για τις τέχνες και το εμπόριο των κατοίκων ενός πεδινού, σχεδόν παραθαλάσσιου, οικισμού της Κεντρικής Μακεδονίας. Οι δοξασίες τους για τη μεταθανάτια πορεία των ανθρώπων συνετέλεσαν ώστε να μάθουμε πολλά και για την καθημερινή ζωή μέσα και γύρω από την οικία. Σε ανδρικούς και γυναικείους τάφους βρέθηκαν σιδερένια ή χάλκινα ομοιώματα αγροτικών αμαξιών, επίπλων, οβελών και μαχαιριών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας έχουν τα ομοιώματα επίπλων και οβελών. Πρόκειται κατά κανόνα για ένα κλισμό –κάθισμα με πλάτη–, όμοιο με τη σημερινή καρέκλα, ένα τραπέζι και μια δέσμη οβελών πάνω στα στηρίγματά τους, τους κρατευτές⁵ (εικ. 1-3). Πάνω στο τραπέζι σε μερικές περιπτώσεις ήταν ακουμπισμένα μαχαιριδία. Τα τραπέζια είναι επιμήκη ορθογώνια,

1. Σίνδος. Σιδερένια ομοιώματα καθίσματος και τράπεζας.

2. Σίνδος. Ζεύγος κρατευτών οβελών.

3. Σίνδος. Δείγμα σιδερένιων οβελών.

με τρία πόδια, «τράπεζαι τρισκελείς» ή «τρίποδες», τύπος που επικρατεί στην αρχαία Ελλάδα από τις αρχές του 6ου ως και τον 4ο αιώνα π.Χ. Οβελοί και μαχαίρια υποδηλώνουν κρεοφαγία, οπτών (ψημένων) μάλιστα κρεάτων. Το κάθισμα δίπλα στο τραπέζι εικονογραφεί αδιάφενστα την πληροφορία που διέσωσε ο Αθήναιος (I, 31) ότι ο Αλέξανδρος μερικές φορές στα σύνδειπνα δεν κατακλινόταν, αλλά καθόταν, προσθέτοντας ότι στη Μακεδονία υπήρχε έθος (έθιμο) να μη κατακλίνονται στο δείπνο, να μη τρώνε δηλαδή ανακεκλιμένοι σε ανάκλιντρα, εάν δεν έχουν σκοτώσει αγριογούρουνο. Μέχρι να διαπράξουν αυτό το κατόρθωμα έτρωγαν καθιστοί. Ο μετέπειτα βασιλεύς Κάσσανδρος μάλιστα, αν και ήταν τριάντα πέντε ετών, «εδείπνει πα-

ρά τω πατρί καθήμενος», επειδή δεν είχε τύχει να πραγματοποιήσει τον άθλο αυτό, αν και ήταν ανδρείος και καλός κυνηγός⁶.

Στους ιστορικούς χρόνους, πιθανότατα από τον 7ο αιώνα, εισήχθη στην Ελλάδα από την Ανατολή η συνήθεια να τρώγουν στα σύνδειπνα, συσσίτια ή συμπόσια ανακεκλιμένοι⁷, οι άνδρες φυσικά, εφόσον οι γυναίκες, με εξαίρεση τις εταίρες, στις σπάνιες φορές που εικονίζονται, κάθονται σε θρόνο δίπλα στην κλίνη του άνδρα. Η συνήθεια αυτή απλώθηκε τόσο πολύ, ώστε να αναφέρονται ως αξιοπερίεργες οι περιπτώσεις εκείνων που έμειναν πιστοί στο αρχαίο έθος, όπως οι Μακεδόνες, αλλά και οι Κρητικοί⁸. Οι νεώτεροι συγγραφείς τονίζουν επίσης ότι και οι ομηρικοί ήρωες έτρωγαν καθιστοί εμπρός από ατομικά ή κοινά τραπέζια.

Την επιβίωση και διατήρηση παλαιότερων εθίμων στη Σίνδο δείχνει –εκτός από τα μυκηναϊκού τύπου χρυσά προσωπεία– και η χρήση των οβελών πάνω σε κρατευτές, για το ψήσιμο κρεάτων. Στους ομηρικούς χρόνους βασιλείς και ιδιώτες έχουν κοινή απλή τροφή, χωρίς καρνεύματα ή άλλα πιάτα, το ψητό κρέας, συνήθως βόειο, στις γιορτές, τους γάμους ή οποιαδήποτε άλλη σύνοδο⁹. Δεν φορούσαν στεφάνους στα σύνδειπνα και στέφανοι δεν βρέθηκαν ούτε στη Σίνδο ούτε σε άλλο αρχαϊκό νεκροταφείο. Η απουσία τους ίσως πρέπει να αποδοθεί στο ότι στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους οι συμποσιαστές φορούσαν πλεκτούς άνθινους στεφάνους. Επίχρυσοι, χάλκινοι και χρυσοί στέφανοι θα εμφανιστούν από τον 4ο αιώνα και εξής.

Τα σκεύη της οινοποσίας διακρίνονται σε δοχεία οίνου ή νερού και σε ποτήρια ή εκπώματα. Τον 6ο αιώνα π.Χ. από την πρώτη κατηγορία στη Σίνδο εμφανίζονται μικροί χάλκινοι λέβητες και οινοχόες με οπισθόμητο στόμιο, γενικά μικρού μεγέθους αγγεία¹⁰. Ίσως αυτό πρέπει να το αποδώσουμε στην εγκράτεια που προσπαθούσαν να έχουν ως προς τον οίνο οι παλαιοί Έλληνες και που την επαινούσαν ήδη τον 4ο αιώνα π.Χ. Ο Θεόφραστος αναφέρει¹¹ ότι, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στην εποχή

4α. Σίνδος. Μελανόμορφη αττική κύλιξ.

του, οι παλαιοί δεν έχυναν νερό στον οίνο, αλλά οίνο στο νερό, ώστε να είναι «υδαρέστερη η κράσις». Η αναλογία μάλιστα στην εποχή του Ησιόδου (7ος αιώνας π.Χ.) ήταν τρία μέρη ύδατος από «αέναον κρήνην», προς ένα μέρος οίνου¹².

Από τα εκπώματα ή ποτήρια, πάντα στη Σίνδο, βρέθηκαν αρκετές πήλινες αττικές κύλικες (εικ. 4α) και μάλιστα ωραία έργα του Κεραμικού, αλλά γενικά υπερτερούν οι χάλκινες φιάλες απλές ή μεσόμφαλες¹³. Μερικοί ανδρικοί τάφοι είχαν πληθώρα φιαλών, που δεν δικαιολογούν τον προορισμό για προσφορά χοών, που συνήθως τους αποδίδουμε. Άλλωστε, ο Αθήναιος κατατάσσει τις φιάλες μεταξύ των ποτηρίων¹⁴.

Στους γυναικείους τάφους βρέθηκαν επίσης χάλκινες φιάλες αλλά και ένας ασημένιος κάνθαρος, ενώ δύο ασημένιες μεσόμφαλες φιάλες βρέθηκαν σε ανδρικούς τάφους. Αν και περιείχαν πλήθος χρυσών κοσμημάτων, εξαιρετικής τέχνης χρυσά ποτήρια δεν βρέθηκαν στους τάφους της Σίνδου, ενώ τα αργυρά είναι σπανιότατα. Την ίδια περίπου εποχή ή λίγο μετά, για την ανατολική Χαλκιδική, την περιοχή της Ακάνθου, υπάρχει η μαρτυρία του Ηροδότου¹⁵ ότι κατασκεύαζαν επί τόπου χρυσά και αργυρά επιτραπέζια σκεύη. Είχαν, άλλωστε, δίπλα τους πλούσια μεταλλεία χρυσού και αργύρου, ενώ στην υπόλοιπη Μακεδονία, με εξαίρεση ίσως το χρυσοφόρο ποταμό Εχέδωρο της Σίνδου, όπως και στην άλλη Ελλάδα, «σπάνιος ἦ τό παλαιόν παρά τοῖς Ἕλλησιν ὁ μὲν χρυσός, ὁ δ' ἄργυρος ὀλίγος ἦν» (Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, VI, 19). Γι' αυτό και ο ίδιος ο Φίλιππος το προσωπικό του χρυσό ποτήρι το τοποθετούσε κάτω από το προσκεφάλαιό του τα βράδια¹⁶. Βέβαια αυτό το περιστατικό θα αναφέρεται στην πρώτη περίοδο των εκστρατειών του Φιλίππου, πριν από την κατάκτηση της περιοχής του Παγγαίου. Γεγονός αναμφισβήτητο παραμένει, ότι εκτός από την οστεοδόχο χρυσή λάρνακα, χρυσά ποτήρια δεν αποτέθηκαν στον τάφο του, μόνο αργυρώματα (ασημένια αγγεία).

Στις αρχές του 5ου αιώνα εμφανίζεται στη Σίνδο¹⁷ ένα σκεύος, που δεν θα λείπει από κανένα σύνολο συμποσίου τον 4ο αιώνα: ο ηθμός, το σουρωτήρι, για να συγκρατεί τα κατακάθια του οίνου· το κρατούσαν πάνω από το χείλος του ποτηριού, όταν κερνούσαν το κρασί με την οινοχόη ή με τον αρυτήρα (την κουτάλα)¹⁸.

Το νίψιμο των χειρών, διαδικασία απαραίτητη μετά το πέρας του φαγητού, εφόσον έτρωγαν με τα χέρια, εξυπηρετούσαν ίσως οι μικρές χάλκινες λεκανίδες πάνω σε τριποδική βάση, τα χέρνιβα, καθώς και οι χάλκινες οπισθότμητες πρόχοι για το χύσιμο του νερού¹⁹.

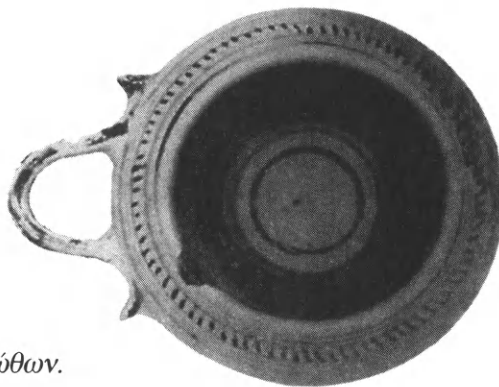

Στους τάφους της Αγίας Παρασκευής κοντά στη Θεσσαλονίκη αφθονούν οι πήλيني κρατήρες²⁰, μικρού μεγέθους όμως, είτε εγχώριοι είτε εισαγμένοι. Ως εκπώματα, στη θέση των χάλκινων της Σίνδου, προτιμούσαν εκεί τις ωραίες εισαγμένες αττικές και χιακές κύλικες²¹.

4β. Αγ. Παρασκευή. Κανθαροειδής κρατήρας. Εγχώρια γκρίζα κεραμική.

Αν και τα ταφικά έθιμα γενικά δεν διαφέρουν, δεν υπήρχε εκεί η συνήθεια εναπόθεσης ομοιωμάτων των επίπλων και σκευών του συμποσίου, ενώ αντίθετα η ίδια συνήθεια διαπιστώθηκε στους αρχαϊκούς τάφους της Βεργίνας και της Αιανής.

Ένα αγγείο που σχεδόν δεν λείπει από κανένα τάφο σε όλη την έκταση της αρχαϊκής Μακεδονίας είναι το εξάλειπτρο²² (εικ. 5). Κυκλικό, με προς τα μέσα γυρισμένα χείλη, συχνά μεταλλικό, πάνω σε τρίποδο στη Σίνδο, συνήθως όμως κορινθιακής προέλευσης, ίσως να περιείχε μυρωμένο νερό για το αρωμάτισμα των χειρών μετά το νίψιμο.

5. Αγ. Παρασκευή. Κορινθιακός κώθων.

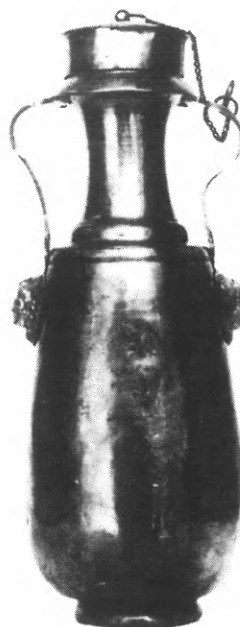
Ο 5ος αιώνας είναι εποχή γενικής πολεμικής αναταραχής στη Μακεδονία. Πρώτα οι περσικοί πόλεμοι, μετά η ανατολή της αθηναϊκής δύναμης και η μεταφορά ενός κύριου μετώπου του πελοποννησιακού πολέμου στην Κεντρική Μακεδονία και τη Χαλκιδική. Ελάχιστα συγκροτημένα νεκροταφεία της εποχής αυτής έχουν ανασκαφεί και αυτά δείχνουν μεγάλη υποχώρηση στον αριθμό των κτερισμάτων, ως προς την αρχαϊκή περίοδο, όπως για παράδειγμα το νεκροταφείο λακκοειδών τάφων του 5ου αιώνα πάλι στη Σίνδο²³, πάμπτωχο σε σχέση με το γειτονικό πολύχρυσο των υστεροαρχαϊκών χρόνων. Ο μεμονωμένος τάφος της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης στα τέλη του 5ου αιώνα ανήκε σε γυναίκα και περιείχε υστεροαρχαϊκού τύπου χάλκινο μικρό κρατήρα και δύο οινοχόες²⁴ (εικ. 6-7). Η ίδια περίπτωση κατάσταση συνεχίζεται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα, στο δεύτερο όμως μισό, με την εποχή της ακμής του Φιλίππου και της ανατολής της νέας ε-

6. Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης. Χάλκινος κρατήρας.

7. Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης.
Χάλκινη οινοχόη.

8. Βεργίνα, τάφος Φιλίππου Β'.
Ασημένιο μυροδοχείο.

ποχής που έφερε ο Μέγας Αλέξανδρος, η εικόνα αλλάζει ριζικά. Μικροί και μεγάλοι ανδρικοί τάφοι συναγωνίζονται στην επίδειξη του πλούτου και το κύριο βάρος στον τομέα αυτό φέρει το σύνολο των σκευών του συμποσίου. Μερικοί τάφοι, όπως οι του Δερβενίου ή της Βεργίνας, θα μπορούσαν να γεμίσουν με τα αργυρώματά τους ένα «κύλικείο» της εποχής εκείνης, όπως ονομάζουν «την των ποτηρίων σκευοθήκη».

Στους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας²⁵ τα δοχεία κεκραμένου οίνου και οι οινοχόες συνεχίζουν να είναι μικρού μεγέθους κατά το παλαιόν έθος των Μακεδόνων: κάδοι αργυροί για το κρασί, αρυτήρ και περίτεχνος ηθμός για το σερβίρισμα στα ποτήρια, δύο αργυρές οινοχόες με αριστουργηματικά ανάγλυφα κεφάλια σειληνού στις προσφύσεις. Οι δύο αργυρές αλαβαστροειδείς λήκυθοι με πώμα και κεφάλια Ηρακλή στις προσφύσεις ήταν πιθανότατα μυροδοχεία (εικ. 8) για το αρωμάτισμα των χειρών και του προσώπου των συμποσιαστών²⁶. Όλα τα ποτήρια απαντούν επίσης κατά ζεύγη, όπως και στους λίγο νεώτερους τάφους του Δερβενίου: ανά δύο κάνθαροι, κύαθοι, κύλικες, κάλυκες με προτομή σειληνού στο εσωτερικό. Υπάρχουν ακόμη μία χάλκινη και μία πήλινη οινοχόη καθώς και τρία πήλινα αλατοδοχεία. Ένα νέο σκεύος που εμφανίζεται συχνά αυτή την εποχή είναι τηγανόσχημο, με λαβή που λήγει σε κεφαλή κριού²⁷, χάλκινο στον τάφο του Φιλίππου, αριστουργηματικό ασημένιο στον τάφο του Πρίγκιπα, μπορεί να το χρησιμοποιούσαν για την προσφορά εδεσμάτων.

Απαραίτητο σκεύος για τους συμποσιαστές, που το κρατούσαν μάλλον οι συνοδοί

τους παίδες στην οδό της επιστροφής στο σπίτι, ήταν ο λυχνούχος²⁸, που μπορούσε άλλωστε να τοποθετηθεί και πάνω στο τραπέζι του συμποσίου.

Στους τάφους του Δερβενίου, που χρονολογούνται γύρω στο 330-310 π.Χ., εμφανίζονται οι μεγάλοι κρατήρες από ορείχαλκο.

Κορυφαίο δημιούργημα της βορειοελλαδικής χαλκουργίας, ο μεγάλος κρατήρας του τάφου Β²⁹, ύψους 0,91 μ., μοναδικός στο είδος του μέχρι τώρα. Λόγω της περιεκτικότητας στο κράμα μεγάλης σχετικά αναλογίας κασσιτέρου (15%) διατηρήθηκε το αρχικό χρυσό χρώμα του χαλκού, με αποτέλεσμα να διατυπωθεί αρχικά η άποψη ότι ο κρατήρας και τα αγγεία του Δερβενίου ήταν επίχρυσα ή ότι περιείχαν πολύ χρυσό στο κράμα τους. Η χημική όμως ανάλυση έδειξε απουσία χρυσού. Είναι καμωμένος με δύο τεχνικές: χυτά το χείλος, οι λαβές, η βάση και τα αγαλμάτια των ώμων, χυτές και σφυρήλατες οι ανάγλυφες μορφές της κοιλιάς και του λαιμού. Το στόμιο σκεπάζεται με διάτρητο κοίλο κάλυμμα που χρησίμευε ως ηθμός για το κρασί. Το θέμα της διακόσμησης είναι παρμένο από το Διονυσιακό κύκλο, ταιριαστό άλλωστε με τον αρχικό προορισμό του σκεύους, να περιέχει δηλαδή κρασί, το δώρο του Διονύσου στους ανθρώπους. Στην ανάγλυφη σύνθεση της κοιλιάς του αγγείου το κέντρο κατέχει το ιερό ζεύγος του Διονύσου και της Αριάδνης, γαλήνιο, μακάριο και αιώνια νέο, σε πλήρη αντίθεση με την οργιαστική ατμόσφαιρα του εκστατικού βακχικού χορού των μαινάδων και σατύρων που τους περιβάλλουν. Παρείσακτη μορφή ανάμεσά τους ο γενειοφόρος μονοσάνδαλος άνδρας, που πολλές συζητήσεις έχει προκαλέσει: ίσως είναι ο βασιλεύς της Θράκης Λυκούργος, που, εξ αιτίας της ανιέρης συμπεριφοράς του προς το Διόνυσο, έχασε τα λογικά του, καταλήφθηκε από μαγία και σκότωσε το γιο του Δρύαντα με πέλεκυ νομίζοντας ότι κόβει κλαδί αμπέλου.

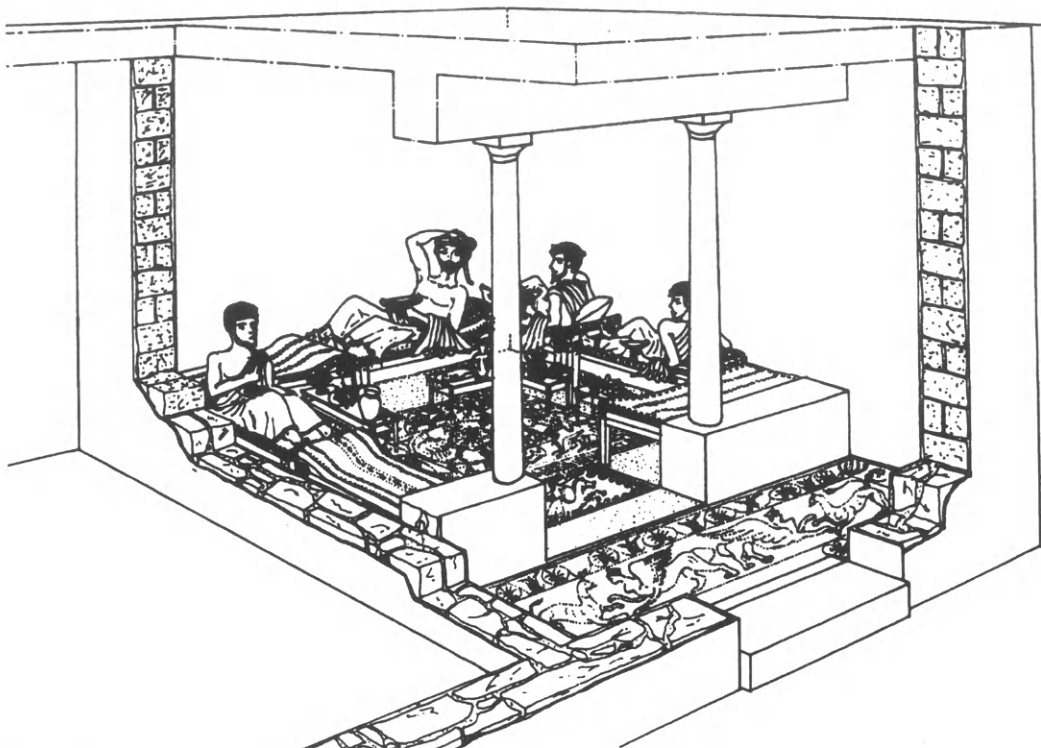
Οι τέσσερις καθιστές μορφές στους ώμους του κρατήρα, ο νεαρός Διόνυσος και οι αποκαμωμένοι από το χορό σειληνός και μαινάδες, συγκαταλέγονται στα αριστουργήματα της αρχαίας ελληνικής χαλκοπλαστικής. Στο χείλος του κρατήρα ένθετα γράμματα σχηματίζουν σε θεσσαλική διάλεκτο το όνομα του κατόχου του κρατήρα που ήταν από τη Λάρισα: «Αστειούνιος Αναξαγόρου εκ Λαρίσης». Η παρουσία του σε τάφο της Μακεδονίας μπορεί πιθανότατα να ερμηνευτεί με ένα ιστορικό γεγονός: Το 344 π.Χ. ο Φίλιππος πήρε στη Μακεδονία ομήρους από την οικογένεια των Αλευαδών της Θεσσαλίας.

Απλούστερος, αλλά με θαυμάσιες αναλογίες, είναι ο μικρότερος ελικωτός κρατήρας του τάφου Α³⁰. Οι μεγάλοι κρατήρες μαρτυρούν παρουσία πολλών ατόμων στα συμπόσια, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τις γραπτές πηγές. Νέα παρουσία στους τάφους του Δερβενίου είναι τα αργυρά πιάτα μικρού μεγέθους³¹, που φανερώζουν αλλαγή στη δίαιτα των συμποσιαζομένων, την παράθεση δηλαδή ποικιλίας εδεσμάτων και τροφών, σε αντίθεση με την απλή κρεοφαγία των περασμένων αιώνων.

Τα υπόλοιπα σκεύη συμποσίου που βρέθηκαν στο Δερβένι –κάδοι, κάνθαροι, ηθμοί, αρυτήρες, κάλυκες– είναι όμοια με εκείνα της Βεργίνας.

Οι συμποσιαστές τώρα πια δεν φορούν άνθινους στεφάνους, αλλά χρυσούς και, ελλείψει αυτών, χάλκινους επίχρυσους. Χρυσά στεφάνια και αργυρά σκεύη βρίσκονται τώρα σε όλη την έκταση της Μακεδονίας.

Από την Πιερία³² έχουμε μερικά σπάνια δείγματα όπως το χρυσό στεφάνι από κλαδί κισσού που βρέθηκε σε μικρό τάφο τύπου θήκης στη Σεβαστή, μαζί με έναν απλό χάλκινο λέβητα στη θέση του κρατήρα, αλλά και τρεις ασημένιους κάλυκες, μια

9. Ερέτρια, οικία με ψηφιδωτό. Αναπαράσταση του ανδρώνα (ευγενική παραχώρηση Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής).

επίσης αργυρή αρυτήρα και έναν ηθμό για την τέλεση του συμποσίου. Εντυπωσιακός είναι ο στηριγμένος σε κιονωτό πόδι καλυκός σχημος χάλκινος κρατήρας επίσης από τη Σεβαστή³³, από τους παλαιότερους του τύπου αυτού, που αργότερα θα κυριαρχήσει στις ρωμαϊκές βίλλες.

Η εικόνα του πλούτου που εισέρευσε στη Μακεδονία, όπως μας τη φανέρωσαν οι τάφοι της Βεργίνας και του Δερβενίου, είναι ένα μικρό δείγμα του τι συνέβη λίγο αργότερα, στον 3ο αιώνα π.Χ., στην εποχή της ακμής των βασιλείων των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Την ανείπωτη χλιδή και το νεοπλουτισμό που επικρατούσε στα Μακεδονικά συμπόσια στηλίτευσαν οι σύγχρονοί τους συγγραφείς. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του γαμήλιου συμποσίου που παρέθεσε σε είκοσι συνδαιτυμόνες ο Μακεδών Κάρανος, κάπου «εν Μακεδονία», όπως τη διέσωσε ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί*, IV, 2-5).

Πριν μπουν στην αίθουσα του συμποσίου τούς στεφάνωσαν με χρυσή στλεγγίδα και μόλις πήραν θέση στα ανάκλιντρα τούς έδωσαν δώρο από μία αργυρή φιάλη. Αφού έφαγαν ποικιλία φαγητών, κυρίως κυνηγιού, έπλυναν τα χέρια τους και τους έφεραν στεφάνους ανθέων, αλλά και χρυσές «στλεγγίδες» (διαδήματα). Στη συνέχεια εισέβαλαν αυλητρίδες και μουσουργοί και «σαμβυκίστριαι τινες Ρόδιαι, εμοί μεν γυμναί δοκώ, πλην έλεγον τινάς έχειν χιτώνας». Άλλες κοπέλες τούς προσέφεραν από μία χρυσή και μία αργυρή λήκυθο μύρου, πράγμα που επαναλήφθηκε και αργότερα. Ακολούθως, εμφανίστηκε πίνακας αργυρός ίσου μεγέθους με τον επ’

αυτού ύπτιο χοίρο, του οποίου η κοιλιά ήταν γεμάτη με ψημένα πουλιά και θαλάσσια όστρεα. Συνεχίστηκε η δωρεά και άλλων πολύτιμων σκευών από το γαμβρό, ο οποίος μάλιστα έδωσε στον καθένα και σάκκους για να βολέψουν τα δώρα του. Μετά από διάλειμμα με θαυματοποιούς, μεταξύ των οποίων και γυμνές γυναίκες που έβγαζαν φωτιά από το στόμα τους, ξανάρχισαν το ποτό με κρασιά Θάσου, Μένδης, Λέσβου. Ακολούθησε τρίτο σερβίρισμα φαγητών με ψάρια, πάνω σε δίπτυχο γυάλινο πιάνα. Έπλυναν πάλι τα χέρια τους και έλαβαν πάλι δώρο μία σειρά αργυρών και χρυσών αντικειμένων συμποσίου. Ακολούθησε χορωδία και θεατρικές παραστάσεις. Στο τέλος σάλπισαν κατά μακεδονικό έθος το τέλος του δείπνου, που περιλάμβανε ποτό σε μικρά ποτήρια συνοδευόμενο από τραγήματα και πλακούντες (γλυκά).

Ο επίλογος της επιστολής είναι χαρακτηριστικός της αιώνιας ελληνικής νοοτροπίας: «ἐκ τοῦ Καράνου δείπνου πλοῦτον ἀντί μερίδων εὐωχηθέντες νῦν ζητοῦμεν, οἱ μὲν οἰκίας, οἱ δὲ ἀγρούς, οἱ δὲ ἀνδράποδα ὠνήσασθαι».

Ὡς πρὸς τοὺς χώρους τέλεσης των συμποσίων, μέχρι περίπου την εποχή του Φιλίππου, δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε ιδιαίτερα διαμορφωμένα δωμάτια, όπως ήταν οι ανδρώνες στο κλασικό σπίτι, εφόσον μέχρι τότε οι Μακεδόνες ως επί το πλείστον έτρωγαν καθιστοί. Ένα κοινό δωμάτιο αρκούσε για την τοποθέτηση τραπεζών και καθισμάτων. Η αφθονία τυπικών σκευών συμποσίου από τα μέσα του 4ου αιώνα και εξής και η έντονη παρουσία των στεφάνων στους τάφους –αν και εξ ίσου απαντούν και σε γυναικείες ταφές– μαρτυρούν τη γενίκευση της πρακτικής των συμποσίων και την υιοθέτηση τυπικών διαδικασιών, όπως αυτές που ακολουθήθηκαν και στους γάμους του Καράνου. Η χρήση των κλινών επέβαλε και την ύπαρξη ειδικής αίθουσας για τα συμπόσια, του ανδρώνα. Χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη υπερυψωμένης κατά λίγα εκατοστά λωρίδας του κονιασμένου πατώματος πλάτους 0,80-0,90 μ., κατά μήκος των τριών πλευρών του δωματίου. Το καθιερωμένο μήκος της κλίνης, περίπου δύο μέτρα, επέβαλε και τις διαστάσεις του δωματίου, ώστε να χωρούν σε κάθε πλευρά δύο ή τρεις κλίνες ακριβώς. Ο ορθογώνιος ακάλυπτος χώρος στο κέντρο του ανδρώνα κοσμεύεται με ψηφιδωτό δάπεδο.

Τα παλαιότερα δείγματα ανδρώνων στο χώρο της Μακεδονίας έχουμε από την Όλυνθο³⁴. Χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και τα ψηφιδωτά δάπεδά τους, φτιαγμένα με φυσικά θαλάσσια βότσαλα, είναι από τα παλαιότερα στην Ελλάδα. Μία ωραία αναπαράσταση του ανδρώνα «σε κατάσταση ευθυμίας» έδωσαν οι Ελβετοί ανασκαφείς της βίλλας με τα ψηφιδωτά στην Ερέτρια, του 4ου αιώνα π.Χ.³⁵. Οι ανδρώνες βέβαια στα ανάκτορα των Αιγών και της Πέλλας, αλλά και στα πλούσια αστικά σπίτια του 3ου αιώνα είχαν πολύ μεγαλύτερο μέγεθος.

Η περίοδος του επείσαστου πλούτου στην κυρίως Ελλάδα δεν φαίνεται να κράτησε πολύ· οι τάφοι του τέλους του 3ου και του 2ου αιώνα π.Χ. έχουν λίγα χρυσά κοσμήματα και στα συμπόσια φαίνεται ότι είχαν επιστρέψει στα πάτρια πήλινα σκεύη. Ο θεσμός όμως δεν έσβησε, αντίθετα κράτησε καλά και μεταλαμπαδεύτηκε, μέσω της Μεγάλης Ελλάδας, και στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Σημειώσεις

1. Βλ. στον τόμο αυτό τις ανακοινώσεις των Σ. Βαλαμώτη και Στ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκη – Μ. Μαγκαφά.
2. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, IV, 2-5.
3. Επιλογή πρόσφατων ευρημάτων από τις περιοχές που αναφέραμε, μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία, παρουσιάζονται στον κατάλογο της περιοδεύουσας έκθεσης για την αρχαία Μακεδονία: *Ελληνικός πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1993 (έκδ. Ι. Βοκοτοπούλου) (στο εξής: *Κατάλογος Μακεδονίας*).
4. Αικ. Δεσποίνη κ.ά., *Σίνδος*. Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1985 (στο εξής: *Σίνδος*).
5. *Σίνδος*, αρ. και εικ. 142, 143, 226-228, 391-393 κ.ά.
6. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, I, 31: «Καθέζονται δ' ἐν τοῖς συνδείπνοις οἱ ἥρωες, οὐ κατακέκλι-νται. Τοῦτο δέ καί παρ' Ἀλεξάνδρῳ τῷ βασιλεῖ ἐνίοτε ἦν, ὥς φησι Δοῦρις... Ἡγήσανδρος δέ φησιν, οὐδέ ἔθος εἶναι ἐν Μακεδονίᾳ κατακλίνεσθαι τινα ἐν δείπνῳ, εἰ μή τις ἕξω λίνων ὕν κεντήσειεν· ἕως δέ τότε καθήμενοι ἐδείπνουν. Κάσσανδρος γοῦν, πέντε καί τριάκοντα ὥν ἔτων, ἐδείπνει παρὰ τῷ πα-τρὶ καθήμενος, οὐ δυνάμενος τόν ἄθλον ἐκτελέσαι, καίπερ ἀνδρείος γεγονώς καί κυνηγός ἀγαθός».
7. *Enciclopedia dell' Arte Antica* (EAA), VII, Simposio.
8. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, I, 18α και IV, 143ε.
9. Ό.π., I, 15 «Περὶ τοῦ τῶν ἡρώων καθ' Ὁμηρον δίου».
10. *Σίνδος*, αρ. 138, 140, 233-234 κ.ά.
11. Τον παραθέτει ο Αθήναιος, ό.π., XI, 18.
12. Ό.π., XI, 18.
13. *Σίνδος*, αρ. 164-167, 261, 374 κ.ε.
14. *Δειπνοσοφισταί*, XI, 103.
15. *Ιστοριῶν* Z, 119: «...τοῦτο δέ χρύσεά τε καί ἀργύρεα ποτήριά τε καί κρητῆρας ἐποιεῦντο καί τὰ ἄλλα, ὅσα ἐπὶ τράπεζαν τίθεται, πάντα».
16. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, VI, 19.
17. *Σίνδος*, αρ. 235.
18. *Σίνδος*, αρ. 237. Η χρήση του αρυτήρα στο σεφίρισμα του κρασιού επιβεβαιώνεται από παραστά-σεις σε αττικά αγγεία και σε ανάγλυφα με σκηνές συμποσίου ή νεκροδείπνου.
19. *Σίνδος*, αρ. 139, 161.
20. Κ. Σισμανίδης, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης», *Αμητός. Τιμη-τικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 78-80. *Κατάλογος Μακεδονίας*, αρ. 181, 185, 187, 191, 193.
21. *Κατάλογος Μακεδονίας*, αρ. 188.
22. *Σίνδος*, αρ. 75, 76, 101, 162 κ.ά.
23. Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιο-χής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 286-288.
24. Κ. Ρωμιοπούλου, «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα από τη Θεσσαλονίκη», *Φίλια έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν*, Γ' (1989), σ. 194-218, πίν. 47-48.
25. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα, οι βασιλικοί τάφοι*, 1984.
26. Ό.π., σ. 154-155, εικ. 117-120.
27. Ό.π., σ. 213, εικ. 181-182.
28. Ό.π., σ. 162, εικ. 130-131.
29. Ευ. Γιούρη, *Ο κρατήρας του Δερβενίου*, 1978.
30. *Κατάλογος Μακεδονίας*, αρ. 260.
31. Ό.π., αρ. 270-271.
32. Ό.π., αρ. 276, 281.
33. Μ. Μπέσιος, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 209-218, πίν. 217, 9. J. Vokotopoulou, «The Kalyx Krater of Seveste in Pieria», στον τόμο *Ventures into Greek History*, 1994 (υπό εκτύπωση).
34. *Olynthus XII, Domestic and Public Architecture*, 1946, σ. 454, για τη σημασία και βιβλιογραφία του όρου «ανδρών» και πίν. 106, 112, 158 για μερικά παραδείγματα.
35. P. Ducrey, *Ερέτρια. Οδηγός της οικίας με τα μωσαϊκά*, 1991, σ. 22, εικ. 12.

GREEK COLONISATION IN THE LITTORAL OF CHALCIDICE AND LOWER MACEDONIA

By Lower Macedonia (Κάτω Μακεδονία or παρὰ θάλασσαν Μακεδονία) Thucydides (II.99.1-3) meant the low lands of Pieria and the plain of Emathia, east and north-east of Mt Olympus and Mt Pieria¹. The mountainous Greek tribe of the Argead Macedonians, moving down from Pindus and Olympus, had gathered in this area in the Early Iron Age, having as centre of their kingdom Aigae (nowadays Vergina)². From there they began their expansion—in the early seventh century B.C. as is usually believed—towards the central plain drained by the big rivers Loudias, Axios, Echedoros, so that by the end of the sixth century they possessed already the plain of Anthemous, South-East of Thessaloniki.

The land they took possession of was not of course empty of people. There are traditions about Phrygians and Thracians living there³, but neither the exact region, nor the time they moved towards the east, under the pressure of other tribes, aside from the Macedonians, can be defined. Thucydides (II.99) refers only to the displacement of the Pierians and the Bottiaeans. The former moved towards the region of Strymon, while the latter, living in the region of Pella, were forced to leave Bottiaea and find room for themselves in Central Chalcidice, called thereafter Bottice. Thucydides says nothing about the nationality of the Bottiaeans, but there are many linguistic arguments to support the belief that they were a Greek tribe living in the central plain of Macedonia since the Bronze Age⁴.

Along the rivers and on the coast of the Thermaic Gulf, whose name derives from Therme, the biggest city in the innermost gulf, there are many settlements established during the Neolithic or the Early Bronze Age⁵. The continuous habitation in the same place, and the construction of superimposed mud brick houses, usually until the dawn of the first millenium (the Early Iron Age) had as a result the formation of steep sided oval mounds nowadays called *toumbas*.

Since the time of the English archaeologist W. A. Heurtley—whose work, *Prehistoric Macedonia* (1939), based on trial excavations in many sites, is still fundamental for the local prehistory—, very few *toumbas* have been systematically excavated. Kastanas on the delta of Axios⁶, Assiros further inland⁷, Sindos, formerly on the coast⁸, and the *toumba* of Thessaloniki⁹ are the main sites excavated in the last twenty years.

1. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia I* (1972) 123.

2. Hammond, *Macedonia I*, 431-435. For the ethnicity and language of the Macedonians, Id., Literary evidence for Macedonian speech, *Historia* XLIII/2 (1994) 136-142.

3. Hammond, *Macedonia I*, 407, 416.

4. J. Vokotopoulou, Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Καλινδοίων, *Ancient Macedonia IV* (1986) 101-102.

5. L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, *BCH* 41-43 (1917-19).

6. B. Hänsel and others, *Kastanas (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, II-VII)* (1983-1989).

7. K. A. Wardle, Excavations at Assiros, 1975-9, *BSA* 75 (1980) 229-265. Id., Excavations at Assiros *Toumba*, *BSA* 82 (1987) 313-329; *BSA* 83 (1988) 375-387; *BSA* 84 (1989) 447-463.

8. M. Tiverios, in *To Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* (henceforth *AEMΘ*) 4 (1990) 315-325; 5 (1991) 235-243; 6 (1992) 357-364.

9. St. Andreou-K. Kotsakis, Η ανασκαφή στη Τούμπα Θεσσαλονίκης το 1991, *AEMΘ* 5 (1991) 209-218. The earlier reports are mentioned in Hammond (note 2), 209.

In Chalcidice, the situation is no better. Olynthus, Torone, Akanthos, Mende and recently Stageira are the only cities where systematic excavations have been carried out. Many other excavations have the character of rescue work; we owe to them a lot of information, but usually of less value than that from a systematic research.

In these conditions, it is natural that our archaeological knowledge of the colonisation of the littoral of Lower Macedonia and Chalcidice has not been substantially increased; nevertheless, it supports and gives new evidence to historical research.

The early (Late Archaic and Classical) written sources relating to the colonisation of the shores of Macedonia and Chalcidice are scarce and often controversial. Very few cities are cited explicitly as colonies. We can distinguish three categories which often overlap and which do not include all the otherwise known cities:

A. *The colonies*. Our main source is Thucydides supplemented by the Athenian Tribute Lists (ATL). Herodotus does not give any indication about the origins of the cities of Macedonia and Chalcidice, although he provides a thorough catalogue of them in following the march of Xerxes through this region. On the other hand, Thucydides is meticulous in mentioning their origin, even if this goes back as far as the Trojan war, as in the case of Skione.

According to Thucydides the following cities belonged to the category of colonies:

Founded by Andros: Sane, Akanthos, Stageira, Argilos.

Founded by Corinth: Poteidaia.

Founded by Eretria: Mende.

Founded by Achaia: Skione.

Founded by Chalkis: Kleonai.

Although he often refers to other cities of Chalcidice (which later were regarded as colonies of Chalkis), he mentions them as “Χαλκιδεῖς ἐπὶ Θράκης”¹⁰ but never assigns their foundation to Chalkis. The same is true for the cities of the Bottiaians and those of the Macedonian coast.

In the Athenian Tribute Lists there are only two cities mentioned as colonies: Dikaia, colony of the Eretrians, and Neapolis, colony of the Mendeans¹¹.

Later ancient sources attributed the foundation of Methone to Eretria and that of many cities of the Chalcidice peninsula either to Eretria or to Chalkis.

B. *Poleis hellenides* (Πόλεις ἑλληνίδες). Pseudo-Skylax (Fr. 66) in the fourth century B. C. characterizes as a “Greek polis” (πόλις ἑλληνίς) the cities of Pydna, Methone, Aineia, as well as cities of the Chalcidice.

Hekataios (Fr. 146 Jac.) mentions Therme as “πόλις Ἑλλήνων Θρηίκων”, a nomination parallel to the Herodotean category (VII, 185) of the “ἀπὸ Θρηίκης Ἑλληνες” of the Chalcidice, as the “ἀπὸ Θρηίκης φόρος” of the Athenian Tribute Lists. It is evident that in the fifth century B.C. the term “Thracian” was a geographical one.

C. *Macedonian Polis* (Πόλις Μακεδονίας). To this category belong some of the cities of group B, such as Methone and Pydna, although not so explicitly as Herakleion, the “πρώτη πόλις Μακεδονίας” (Pseudo-Skylax 66) but according to their context there is no doubt that they were considered Macedonian cities¹².

10. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier* (1971) 15. On the origin of the Chalcidians in Thrace see p. 12-27.

11. Neapolis: B. Meritt, H. Wade-Gery, M. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I* (1939) 354 ff.; Dikaia: ATL I, 482 f.

12. U. Kahrstedt, *Städte in Makedonien*, *Hermes* 81 (1953) 85-87, gives a fundamental analysis on the meaning of “πόλις ἑλληνίς” and “πόλις Μακεδονίας”.

Other cities of Lower Macedonia are mentioned simply as poleis, such as Aloros, Pella, Therme and Strepsa.

For both the categories, B and C, U. Kahrstedt has rightly pointed to the meaning of the word "polis" as bearing a political gravity, to which the adjective "Greek" (ἑλληνίς) is added not as an ethnographic characteristic, but to stress their peculiar state at the borders of the Macedonian Kingdom¹³. This special distinction must have arisen from the fact that these cities, native as well as colonies, had flourished through commerce and managed to maintain or balance a sort of political independence in relation to the Macedonian kings. Most of them ruled according to the institutions of the southern Greek cities, long before the fifth cent. B.C., when the Macedonian kingdom unfolded its political ambitions towards the southern Greeks.

It is within this context that we can understand why the term "*poleis hellenides*" started to be used even in the fourth century B.C., when the domination of the Macedonian kings over the whole area from Olynthus to Strymon was firmly established.

It is almost impossible to exclude from our survey of the colonies of this region some of the cities known in the classical period as "*poleis hellenides*", as their evolution is identical to that of the colonies. This survey can be organised into two main geographical regions: A. The coast of Pieria and the inner Thermaic Gulf. B. Chalcidice. In the latter five geographical subdivisions can be discerned, based on the variety of the origins of the colonists or the expansion of the ethnic groups installed there; the colonies are concentrated mainly in three of them: Pallene, the chora of the Chalcidians with Sithonia and the north-east coast including the promontory of Akte.

A. The coast of Pieria and the inner Thermaic Gulf

The main geographical feature of the area is the Thermaic Gulf, so called after the city Therme, at its innermost bay. The area between the coast of Pieria and the north-west littoral of Chalcidice forms the "outer" Thermaic Gulf, while the promontory of Aineia (Mega Embolon or Karaburnu) marks the entrance of the inner or main Thermaic Gulf. To the west and north-west the Thermaic Gulf has constantly changing coast lines, due to the enormous quantities of the alluvial deposits of the rivers Axios and Haliakmon¹⁴. Pella was almost a seaside city in the classical period, while nowadays it lies more than 25 km inland. Sindos, Chalastra, Strepsa and other smaller Macedonian settlements west of Thessaloniki, now inland, have shared the fate of Pella.

The north-east and east shore line of the inner as well as the outer Thermaic Gulf has changed little since antiquity. The settlements on the coast have however suffered from erosion and a part of them has collapsed into the sea.

On the littoral of Pieria two major cities are well known from the written sources, Pydna and Methone. Therme, on the innermost north coast of the Thermaic Gulf, was by far the most important city, and west of it lie Sindos and Chalastra. On the eastern shore of the same gulf, Aineia was located on the promontory marking the entrance to the inner Thermaic Gulf. A colony of the Euboeans, Dikaia, lies supposedly between Therme and Aineia. Together with Pydna and Methone these cities constitute a group of various origins, not differing in their development. The colonies of the Euboeans

13. Kahrstedt, *op. cit.* 87, 91.

14. E. Kirsten, Makedoniens Flüsse und Küsten im Altertum, *Byzantina* 13 (1985) 219-235. M. Zahrtnt, Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen, *Chiron* 14 (1989) 335-340.

like Methone or Dikaia, with no political links with their mother cities, Pydna and other local cities like Sindos and Therme all followed the same lines of development. Each played the same role of a commercial port for the rich resources of the interior. Trade with the Mycenaean world had already begun at the end of Late Helladic III A2 or the beginning of Late Helladic III B (c. 1350-1300 B.C.)¹⁵.

PYDNA

Pydna is situated on the north-east coast of Pieria. L. Heuzey's ingenious identification of the city with the ruins around the Kastro of Palaio Kitros, 2 km south of the village of Makrygialos¹⁶ has been thoroughly supported by the rescue excavations of the last fifteen years¹⁷ and the topographical studies of W. K. Pritchett¹⁸ and N. G. L. Hammond¹⁹.

The name of the city sounds prehellenic and there is no tradition about its being colonised by Euboeans or any other southern Greeks. Pydna was, nevertheless, since the early fifth century under the control of the Macedonian kings. At the end of the fifth century King Archelaos besieged and subjugated the city, which again experienced a period of independence during part of the first half of the fourth century B.C., until it was conquered by Philip II in 356 B.C.²⁰.

The classical walls and the deep ditch along their outer face have been detected, mainly along its north and west circuit. They enclose the Archaic and Classical city, an area of ca. 200 acres, as well as the prehistoric settlement on the highest elevation above the sea, just north of the Early Byzantine Kastro. Part of the city must have collapsed into the sea. Sherds collected on the surface of the fields date to the Late Bronze Age and the Early Iron Age²¹.

A marble slab bearing an egg and dart relief was found in the ruins of the Byzantine church of the Kastro. It probably testifies to the existence of a late Archaic temple in the vicinity²².

Rescue excavations within the walls of ancient Pydna revealed houses of the Archaic and Classical periods down to the Hellenistic and Roman era²³. In the fifth century B.C., Pydna had the size and the aspect of a well-faring city. During the fourth century and the Hellenistic period the area of the city spread to 300 acres.

South, west and north of the walled city extensive cemeteries have been partly excavated²⁴. Rich graves of the fifth and fourth century B.C. and two tombs of the Macedonian type were located along

15. K. A. Wardle, Mycenaean Trade and Influence in Northern Greece, *Proceedings of the International Conference Wace and Blegen* (1993) (ed. C. Zerner), 117-141. The recent excavations at Torone proved that the contacts with Mycenaeans on the coast of Chalcidice were even earlier, within the Late Helladic I period: A. Cambitoglou-J. Papadopoulos, Excavations at Torone 1989, *MeditArch* 4 (1991) 165-166, fig. 22-23.

16. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique en Macédoine* (1876) 240-241, plan D.

17. *Arch. Deltion* 31 (1976) Chron. 247-250. M. Bessios publishes yearly reports on the excavations of Pydna from *AEMΘ* 1 (1987) ff.

18. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography* II (1969) 153-156.

19. N. G. L. Hammond, The Battle of Pydna, *JHS* 104 (1984) 31-32.

20. Chr. Danov in *RE Suppl.* X (1965) 833-842 gives a concise but thorough account of the history of Pydna. His discussion in col. 834 on the term "πόλις ἑλληνίς" applied by Pseudo-Skylax 67 to Pydna is very close to Kahrstedt (above note 12), as he sees in it a chronological stage of the political evolution of the Macedonian cities.

21. M. Bessios gives a concise account of the results of the last fifteen years of excavations at Pydna in his paper Μακρυγιάλις Πύδνας. Το ψήφισμα του Απόλλωνος Δεκαδρύου, *Ancient Macedonia* V, 2 (1993) 1111-16.

22. E. Marki, Παρατηρήσεις στον οικισμό της αρχαίας Πύδνας, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986* (1990) 45-50, fig. 2.

23. *Arch. Deltion* 39 (1984), Chron. 218-220; 41 (1986), Chron. 144.

24. M. Bessios in *AEMΘ* 1 (1987) ff. For the Early Iron Age cemetery *AEMΘ* 3 (1989) 155-156.

the main roads, north, towards Methone and south from the city. Quite a number of Iron Age graves lay under the classical ones. They are of various types: small circular chamber tombs of Thessalian type, cist graves and pit graves. The vases include local Macedonian shapes, mainly found together with pendant semicircle skyphoi of local or Thessalian manufacture. The Macedonian character of the pottery is evident in the finds of the Archaic period.

As to the cults of ancient Pydna, our knowledge is limited to the information given by a decree of the year 168 B.C. mentioning a priest of Apollo Dekadryos²⁵.

For the time being there is no archaeological evidence supporting Euboean colonization: Pydna seems to have always been a semi-independent city, having a strong Macedonian character since the Protogeometric Period²⁶.

METHONE

“Μεθώνη τῆς Μακεδονίας” (Demosth. L. 46) or “ἡ ἐν Θράκῃ” or “ἡ Θρακία Μεθώνη” (Strabo IX 436) were the various names by which the city Methone of Pieria was designated in order to distinguish it from the other six homonymous cities.

Methone, according to Strabo (fr. 20: “μέση δ’ οὖσα ἡ Μεθώνη τῆς μὲν Πύδνης ὅσον τεσσαράκοντα σταδίων ἀπέχει τῆς Ἀλώρου δὲ ἑβδομήκοντα”), was situated between Pydna and Aloros, at a distance of forty stadia from the former and seventy from the latter. Aloros has been tentatively identified with the ancient site near the village Kypseli²⁷, 14 km (70 stadia) south-east of it and 8 km (40 stadia) NNW of the certain location of Methone²⁸ and in 1988 it was proclaimed a site under special protection. D. Knoepfler, in collaboration with M. Hatzopoulos and V. Marigo-Papadopoulos presented a thorough topographical and geographical historical publication of the site in *BCH* 114 (1990) 639-668, “Deux sites pour Méthone de Macédoine”. We should add that the sites attributed to Methone are three; Knoepfler’s site A is two separate sites, A1 and A2. A1 is the small low elevation east of Koryphi, where Bronze Age and Early Iron Age pottery is abundant; this place is the site of prehistoric and protohistoric Methone, while site A2 is the site of archaic and classical Methone and site B that of the Hellenistic Age. Relocation of settlements is a common practice in ancient Macedonia, e.g. at Mekyberna, on the shore near Olynthus, where three neighbouring hills correspond to the Bronze Age, Early Iron Age and archaic-classical periods of ancient Mekyberna.

Methone was a prehistoric settlement (on hill A1), on the seashore. According to tradition, (Plutarch QG 11), the Eretrians, who had been driven out of Kerkyra by the Corinthians (probably at the end of the eighth century B.C.), found refuge there and were thought of as the founders of Methone. As archaeological excavations have not yet been carried out in the region²⁹, there are no finds to support this Eretrian tradition. Apart from Plutarch, there is no other historical information connecting Methone with Euboea. Everything we know about her history in the fifth and fourth century

25. M. Bessios, *Ancient Macedonia* V, 2 (1993) 1116-1119.

26. On the Macedonian character of Pydna, U. Kahrstedt, *Städte in Makedonien*, *Hermes* 81 (1953) 88-89, and M. Bessios, *Ancient Macedonia* V, 2 (1993) 1112.

27. M. B. Hatzopoulos, *Strepsa: A Reconsideration, or New Evidence on the Road System of Lower Macedonia*, in M. B. Hatzopoulos and L. D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography* (Μελετήματα 3) (1987) 39-40.

28. M. Bessios, *Ancient Macedonia* V, 2 (1993) 1114 n. 4. The location of Methone north of Nea Agathoupolis had been proposed already by N.G.L. Hammond, *Macedonia* I, 129.

29. Some graves of the fourth century B.C. have been excavated at the site Paleokatachas: *Arch. Deltion* 41 (1986) Chron. 142-143.

is coloured by her endeavour to withstand Macedonian domination by seeking support in the Athenian League³⁰.

THERME

The modern city of Thessaloniki includes two ancient sites, both older than its foundation in the year 315 B.C.: the large inland Toumba, 2 km east of the walls of the Hellenistic city, and the coastal Toumba at Cape Mikron Emvolon some 1.5 km south of the former Toumba.

According to ancient tradition³¹ Thessaloniki was founded on or at the site of ancient Therme, which had already been a city in the sixth century B.C.³² It is more probable that Therme, which was one of the 24 cities and settlements that took part in the obligatory synoecism of Thessaloniki ordered by king Cassander, survived as a minor centre after the year 315³³.

An old debate continues³⁴ about which of the two Toubas—or a third unrecognised, lying under Thessaloniki—has more claim to the identification of Therme. “Θέρμη, ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ οἰκημένη ἀπ’ ἧς καὶ ὁ κόλπος οὗτος τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει” (Her. VII, 121). According to Herodotus (VII, 121, 1) Therme served as a base for Xerxes’ fleet; so there is no doubt that Therme was a coastal city as is implied by Hekataios³⁵. At first sight, the toumba of Mikron Emvolon seems to deserve the name, but the large Toumba is by far a more important and older settlement, quite near the sea. A compromising theory³⁶, inspired by later sources according to which Thessaloniki was also called Halia (“along the sea”), proposes both sites for Therme, that of Mikron Emvolon serving as Halia Therme or harbour to the main city at Toumba.

Parts of the late Archaic and early Classical cemeteries of both sites were excavated during the first quarter of the twentieth century, long before systematic excavations began. The graves contained rich finds, including gold jewellery and vases showing close links with Ionia, Corinth and Athens³⁷.

The toumba at Mikron Emvolon is greatly damaged by the sea and by its incorporation into a military camp at the beginning of the twentieth century. After a trial excavation in 1930³⁸, systematic research was begun only in 1994. It is 110 m long, and the ancient strata are no more than 2 m thick, covering the period from the end of the Late Helladic III period (c. 1200 B.C.) to the late fourth century. There are some indications that it was again frequented during the Hellenistic period and in the second cent. A.D.

The large Toumba is a steep conical hill 23 m high on a table 350 m long. The ancient strata of the toumba are 18 m high and cover the Bronze Age and the Early Iron Age. The University of Thessaloniki is carrying out excavations at the prehistoric toumba³⁹, while the Ephorate of Antiquities

30. For Pseudo-Skylax’s 66 mention of Methone as “πόλις ἑλληνίς” together with Pydna, see above, note 20.

31. Strabo VII, 21, 24. Sch. Thuc. I 61. 2.

32. Hekataios, fr. IIb, ed. Kraus (ap. Steph. Byz. Χαλάστρα): “ἐν αὐτῷ (τῷ κόλπῳ Θερμαίῳ) Θέρμη, πόλις Ἑλλήνων Θρηίκων”.

33. Pliny: *NH* 4, 10.

34. Th. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica* (1839). K. Romaios, Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη, *Μακεδονικά* I (1941) 1-7. Ch. Edson, Notes on the Thracian *Phoros*, *CPh* XLII (1947) 100-104. G. Bakalakis, Therme-Thessaloniki, *Ant. Kunst* 1 (1963) 30-34. M. Tiverios, Ὁστρακα ἀπὸ τοῦ Καραμπουρνάκι, *AEMΘ* 1 (1987) 247-254.

35. Above, note 32.

36. J. Vokotopoulou, *Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὰ προϊστορικά μέχρι τὰ χριστιανικά χρόνια* (1986) 15-18.

37. See note 36, 83-94, fig. 56-82.

38. K. Romaios, Ἀνασκαφή στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης, *Ἐπιτύμβιον Χρίστου Τσούντα* (1941) 358-387.

39. Yearly reports are published in *AEMΘ* from 1 (1987) by G. Chourmouziadis, S. Andreou and K. Kotsakis.

of Thessaloniki is investigating the table, keeping up with the modern rebuilding activities⁴⁰.

On the top of the *toumba*, the most impressive find is a building complex of many rooms, surrounded by narrow streets; the main part is an apsidal five-room dwelling, 14 m long, continuously in use from the end of the Mycenaean period to the beginning of the tenth century⁴¹.

On the table, several private building plots have been excavated. We are now able to reconstruct part of the town planning of the city in the first half of the fourth century B.C., which follows that of the earlier periods. It has little in common with that of the "Hippodameian" system of the new city of Olynthus; its narrow streets, rarely paved, border small houses provided with beehive stone built granaries. Towards the end of the fourth century the town was abandoned and there are signs of intentional destruction of the houses, in order to compel their inhabitants to move to the newly founded Thessaloniki.

The majority of the pottery from the Bronze Age down to the fifth century is of local Macedonian type. Imports are abundant in all periods.

A graffito, dating to c. 320-315 B.C.⁴², testifies to the cult of the Corybantes (Κορύβαντες or Κύρβαντες), demons of fertility like the Cabiri, who were very popular in Hellenistic Thessaloniki.

DIKAIA

Dikaia was an Eretrian colony, which lay, according to its place in the ATL, east of Aineia, very near the borders of the Macedonian kingdom⁴³. This colony was regularly paying a high tribute to the Athenian Symmachy (1 talent), implying a good economy based on agriculture.

There are a good number of ancient settlements set either on the northern shore of the cape of Aineia, by Hagia Triada and Neoi Epivates, or on the northern edges of the hilly region east of Aineia, on the southern border of the plain of Anthemous. The settlements north of the cape of Aineia present very thin stratigraphical evidence and do not seem to have been important. On the other hand the big *toumbas* of Trilophon, Neon Rysion and Hagia Paraskevi, which dominate the rich plain of Anthemous, could be candidates for an identification as Dikaia⁴⁴.

Of the above *toumbas* it is only the Archaic cemetery of Hagia Paraskevi that has been systematically excavated, while a trial trench was carried out on the *toumba* itself⁴⁵. Hagia Paraskevi is further from the sea than the *toumba* at Neon Rysion, which has not yet been excavated. The wealth of the city is evident from the richness and variety of the gravegoods. A strong link with central Macedonian burial customs (e.g. Sindos) is evident, but there are some differences too. A wide range of imported vases shows commercial exchanges with Corinth, Attica, Chios and Ionia.

Despite the abundance of the finds at Hagia Paraskevi and their wide range of provenance, it is rather unlikely that the seafaring Eretrians would found an inland colony. It is wiser to direct our future investigation to the coastal area of the outer Thermaic Gulf, where many settlements await for their

40. K. Soueref is publishing yearly reports in *AEMΘ*.

41. *AEMΘ* 5 (1991) 212 ff., fig. 4-5.

42. J. Vokotopoulou in the catalogue of the exhibition *Greek Civilisation, Macedonia* (1993) 76, No 7.

43. M. Zahrt, *Olynth und die Chalkidier* (1971) 181-182.

44. For a map of the *toumbas* near Thessaloniki, see the catalogue *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια* (supra, note 36), p. 14, fig. 1. Hagia Paraskevi lies east of no 13.

45. K. Sismanidis, Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής, *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο* (1986) 787-816.

identification. If the editors of the ATL are right in excluding this area⁴⁶ and we have to look for Dikaia in the inner Thermaic Gulf, then the small tomba of Gona⁴⁷, at the airport of Thessaloniki, situated near the mouth of the river of Anthemous, could be a serious candidate. L. Rey's trial trenches on the tomba produced high quality Late Bronze Age imported and local pottery⁴⁸ but the strata of the table have been only superficially investigated⁴⁹. A silver coin attributed to Dikaia has been recently found in the ancient cemetery of Sedes, 3 km northeast of Gona.

ACHINEIA

According to local tradition, Aineia was founded by Aeneas, on his way to Italy⁵⁰. Aeneas and his Trojans had already stopped at Pallene, where they met with the Kroussaioi, a Thracian tribe, old allies of Troy. The Kroussaioi inhabited this western peninsula of Chalcidice as well as the western coast of Aineia⁵¹. The name of the city seems to be Thracian, like that of Ainos at the mouth of the Hebros river. Similarities between the Middle Bronze Age pottery of the Troad and Chalcidice lend support to tradition, due to an early and intense trade between the two regions.

The tomba of Tambia, on the southern shore of the Mega Emvolon/Karaburnu promontory, has been securely identified with the site of ancient Aineia, thanks to information from various ancient authors⁵². A large part of the settlement has collapsed into the sea. The archaeological strata have been severely damaged by Turkish and later defence works. A small conical elevation at the western edge of the sloping surface of the tomba is formed by the Early Iron Age and earlier archaeological strata.

Aineia occupied a strategic site at the entrance of the Thermaic Gulf. That is why, although it was forced to take part in the synoecism of Thessaloniki, it was never completely abandoned. It has not yet been systematically excavated. Rescue excavations brought to light rich tombs of the Archaic and Classical period, as well as beautifully painted graves inside a couple of tumuli⁵³.

The identification of Aineia with Rhaecelus (Ραίκελος)⁵⁴, a small city founded by Peisistratos during his short exile in that region, has been rejected. However, both traditions, that concerning its foundation by the Trojans, and that about Rhaecelus, show the importance of the site, as a stronghold and starting point for every colonising group wishing to control the inner Thermaic Gulf.

B. Chalcidice

Chalcidice is the large three-pronged peninsula in the north-west corner of the Aegean sea, bordered to the west by the Thermaic Gulf and to the east by the gulf of the river Strymon and the island of Thasos. The western promontory was called Pallene, the central one Sithonia and the eastern Akte or Athos. The fifth cent. B.C. authors call it the Chersonesos (Χερσόνησος) or the Chersonesos

46. ATL I, 482.

47. L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, *BCH* 41-43 (1917-19) 141-150.

48. W. H. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939) 23-24, 224 fig. 451.

49. L. Rey, *BCH* 41-43 (1917-19) 145-150.

50. The head of Aineias appears on the coins of Aineia as early as the sixth century B.C.

51. On the Kroussaioi and their connections with the Trojans see J. Vokotopoulou, Τοπογραφικά Κασσάνδρας, *Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Γ. Λ. Hammond* (1997) 65-66.

52. Herodotus VII, 123, 3. Liv. 44, 10, 7. Cf. Zahrnt, 142-143.

53. J. Vokotopoulou, *Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Αἰνείας* (1990).

54. Ch. Edson, Notes on the Thracian *Phoros*, *CIPh* XLII (1947) 89-91.

in Thrace (ἡ ἐν Θράκῃ Χερσόνησος) and its inhabitants were known as the Chalcidians in Thrace (Χαλκιδεῖς ἐπὶ Θράκης) (Thucydides) or the Chalcidian tribe (τὸ Χαλκιδικὸν γένος) (Herodotus). This last name is used by Herodotus and it has formed the kernel of the theory supported by E. Harrison, that the "Chalcidians in Thrace" were not the descendants of colonists originating from Chalkis in Euboea, but a distinct North Greek tribe, which had settled in the peninsula in the second millenium B.C.⁵⁵ Kahrstedt and Zahrnt adopted this theory, rejected by Bradeen and other historians, who suggest that the Chalcidians had come to this northern peninsula from Euboea in the early eighth century B.C., before the first Olympiad, the time from which the Greeks reckoned their oldest historical events⁵⁶. This is why no date of colonisation has been preserved for any of the colonies of Chalcidice. N. Kontoleon, in his ingenious paper on the Eretrians, concluded that the colonisation of Chalcidice was a common enterprise of the Euboeans as a tribe, ἔθνος or γένος, during the first Ionian migration, at the end of the Mycenaean era, when mass displacements of Greek tribes took place⁵⁷. At that period the city-states did not exist. Ethnic groups or parts of them, moved and settled down in far-off places such as the Myrmidones, led by Neoptolemos, who went to Epirus, some Molossians to Miletus, and some Abantes from Euboea to Northern Greece.

Kontoleon's theory found support in the finds of the recent excavations at Mende and Torone, so that we may now give another meaning to the expression "the Chalcidian *genos*"⁵⁸. The colonists from Euboea originated mainly from Chalkis and the nearby region, including the most important settlement at Lefkandi. They settled in various places in the two westernmost prongs of Chalcidice and the land of the main body of the peninsula north-east of them, as early as the twelfth cent. B.C. They never forgot that they originally belonged not to a special "mother city" but to a single "Chalcidian *genos*" mentioned by Herodotus.

It is most probable that a second wave of immigrants followed their steps in the eighth century, but no "foundation" of colonies took place then, since Euboean communities already existed. During this recent phase, it seems that the Eretrians directed their attention towards Pallene, while the Chalcidians favoured Sithonia.

Chalcidice was also inhabited by Thracian tribes, such as the Kroussaioi in the west and the Sithones in Sithonia. Their handmade pottery coexists in the oldest archaeological strata with that of the colonists. Thracians lived in Akte in the fifth cent. and they even received some immigrant Tyrrenians from Lemnos, at the end of the sixth cent. B.C.⁵⁹.

The central part of the peninsula of Chalcidice was occupied mainly by the Bottiaeans and was called Bottice⁶⁰. They came there in the early seventh century, expelled from their fatherland, which was between the rivers Axios and Loudias, by the expanding Macedonians. Their main city was Olyn-

55. E. Harrison, Chalkidike, *CQ* 6 (1912) 93, 103, 168-178.

56. U. Kahrstedt, Städte in Makedonien, *Hermes* 81 (1953) 86. D. Bradeen, The Chalcidians in Thrace, *AJPh* 73 (1952) 356-380. An extensive discussion of the problem is presented by M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, 12-27. See also D. Knoepfler, The Calendar of Olynthus and the Origin of the Chalcidians in Thrace, in *Greek Colonists and Native Populations* (ed. J. P. Descœudres) (1990) 99-116.

57. N. Kontoleon, Οἱ ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, *Arch. Eph.* 1963, 1-45.

58. J. Vokotopoulou, Νέα τοπογραφικά στοιχεία για την χώρα των Χαλκιδέων, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις καὶ χώρα στὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη. Πρακτικά Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986* (1990) 125. M. Tiverios, Ὅστρακα ἀπὸ τῆ Σάνη τῆς Παλλήνης, *Εγνατία* 1 (1989), 58-60.

59. J. Vokotopoulou, Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike, *Εὔμουσία. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou* (1990) 86.

60. Eadem, Ἡ ἐπιγραφή τῶν Καλινδοίων, *Ancient Macedonia IV*, 1983 (1986) 101-102. Zahrnt, 171-178.

thus, at the southern edge of their territory, which in the year 479 B.C. was destroyed by the Persians and handed over to the Chalcidians. The names of cities of Bottice known to us are Greek and from an Attic inscription of the fifth century we learn of them as being independent city-states.

The north-east coast of Chalcidice, from the isthmus of Athos as far as the river Strymon, was colonised, probably in the seventh century B.C., by the island of Andros (north-east Cyclades). Its fertile soil, specially good for cereals and vineyards, its rich woods and the ores of the north-east region are what brought colonists to Chalcidice.

a. Pallene. The Eretrian sphere of colonisation

Strabo (X, 447) mentions that the cities of Pallene were colonised by Eretrians, but it is only Mende which is explicitly named "Eretrian" by Thucydides. The other Eretrian colonies, such as Methone or Dikaia, lie on the coast of the Thermaic Gulf, so that it seems that this gulf and the adjoining Pallene were indeed the sphere of colonisation of the Eretrians. The considerable amount of Euboean Geometric pottery found at Sindos⁶¹, then on the shore of the Thermaic Gulf, as well as other cities on it, strengthens this opinion.

The older and first name of Pallene was Phlegra⁶². It is connected with the Gigantomachy, which supposedly took place there, and the Thracian Kroussaioi, friends of the Trojans. All these elements indicate that Pallene-Phlegra was inhabited in the prehistoric period and the numerous prehistoric settlements on it reinforce the above view.

Herodotus (VII, 123) gives the list of the main cities of Pallene in the early fifth century, enumerating them from north to south for the eastern shore and vice-versa for the western shore, following the course of Xerxes' fleet: Poteidaia, Aphytis, Neapolis, Aige, Therambos, Skione, Mende, Sane (Ποτεΐδαια, Ἀφυτις, Νέη Πόλις, Αἰγή, Θέραμβος, Σκιώνη, Μένδη, Σάνη).

POTEIDAIA

Poteidaia was the sole Corinthian colony on the northern Aegean coast⁶³. It was founded ca. 600 B.C., but there was no local tradition about the conditions of the colonisation, the names of the "oikistes" etc., facts usually known for the other Corinthian colonies⁶⁴.

Situated on the narrowest part of the isthmus of Pallene, Poteidaia controlled the entrance and exit by land, as its north and south walls spanned the isthmus from the Thermaic to the Toronaean Gulf. We know of only two instances, when Poteidaia profited from this strategic position: in the year 479 B.C., when Artabazos failed in besieging the city and thus was not able to subdue the rebel cities of Pallene⁶⁵, and in 432 B.C. when she revolted against the Athenians and was able to withstand a two years siege⁶⁶.

It is only since 1993 that we have located sixth century buildings of Archaic Poteidaia. They lie on a flat region south of the modern town of Nea Poteidaia, some 1000 m. south of the canal, in the deeper

61. M. Tiverios, Εἰσαγμένη κεραμική ἀπὸ τῆ διπλῆ τράπεζα τῆς Ἀγχιάλου κοντὰ στὴ σημερινὴ Σίνδο, *Παργασός*, 35 (1993) 553-560.

62. For the prehistory of Pallene see J. Vokotopoulou, as in note 51, 65-68.

63. J. Alexander, *Potidea* (1963). Zahrnt, 214-218.

64. According, however, to a much later source (Nicolaus Damascenus, *FrgHist* 90 F 59) it was founded by Periander's son Euagoras.

65. Herodotus VII, 126 ff.

66. Thucydides I, 56 ff.

strata under the Roman, Hellenistic and Classical houses. There is no sign of Archaic settlement on the nearby hill, which was proposed as the propitious place for the Archaic city, nor on the west elevations above the sea.

At any rate, the extant remains together with the absence of written sources do not support the importance of the role of Poteidaia as a probable intermediary in the Corinthian commerce towards the coasts of Macedonia. Corinthian vases, especially the small-scale perfume vases and drinking cups, had a very wide distribution in that region in the sixth century B.C., but they were brought directly from Corinth. Poteidaia was very probably founded to serve the needs of Corinth for importing Macedonian products, especially wood for their ships.

Poteidaia was built on the narrowest part of the isthmus of Pallene, so that the two east-west parallel walls running north and south of the city could easily protect it. The modern canal has destroyed the north wall, while the southern one has been detected 900 m south of the former. Outside the northern wall was situated the temple of Poseidon, to which belong a few Archaic Doric capitals.

The cemetery of the Classical period is located south of the city. Some 2 km south of the canal, a further group of graves with inscribed gravestones belong to the Athenian *epoikoi* who settled there during the Peloponnesian war⁶⁷.

APHYTIS

The identification of Aphytis⁶⁸ with the ancient remains beneath the old village of Aphytos, on the north-east coast of Pallene, has never presented any difficulty. The village has retained, slightly changed, the ancient name. At its eastern edge, overlying the sea, there is a prehistoric —Bronze and Early Iron Age— *toumba*, at the south end of an oblong table strewn with sherds of the historic period. Until recently one could see the outline of the ancient port —now covered— and traces of ancient walls.

In 1969 at the south-eastern end of the “chora” of Aphytis a fourth-century temple of Zeus Ammon and a sanctuary of Dionysos and the Nymphs was discovered⁶⁹. The cult of the latter starts early in the Geometric period, to which can be dated Eretrian sherds decorated with pendant semi-circles.

Aphytis is never mentioned as an Eretrian colony, but it is covered by Strabo’s statement (X, 447) that the cities on the Pallene were founded by Eretria. At any rate, as in most cases, a local settlement existed on this spot from the Bronze Age.

NEAPOLIS(?) AIGE(?)

On the eastern shore of Pallene, at a distance of a few kilometres from Mende, rescue operations uncovered another Eretrian colony, which had remained well hidden until 1987 under the pine forest on the hill called Geromoiri, near to the village of Polychrono. Although we are still at the beginning of our research, the information we have already is extremely interesting⁷⁰. The two excavation

67. K. Rhomiopoulou, ‘Επιτύμβιοι στῆλαι Ἀθηναίων ἐκ Ποτειδαίας, *AAA* 7 (1974) 190-198. *Arch. Deltion* 19 (1973-74) B2, 677. For recent excavations at Poteidaia, K. Sismanidis, *AEMΘ* 3 (1989) 357-365; 4 (1990) 373-375.

68. Zahrt, 167-169.

69. E. Juri, Τὸ ἐν Ἀφύτει ἱερόν τοῦ Διονύσου καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμμωνος Διός, U. Jantzen (ed.), *Forschungen in griechischen Heiligtümern* (1976) 135-150.

70. J. Vokotopoulou, Polychrono, as in note 59, 79-86.

trenches have been cut on the southeastern side of the hill, where the ground is quite steep. The subsoil is sandy and the only solution was the creation of terraces with the aid of retaining walls, built with a pseudopolygonal system at the end of the seventh and beginning of the sixth century B.C., or according to the isodomic system of the fifth century. Eight metres of an Archaic wall of polygonal masonry have been found. Supporting walls constructed at right angles to the retaining walls helped to withstand the internal pressure to which they were subjected. The houses are located on terraces between the retaining walls. This system of town-planning is very reminiscent of the solution adopted at Elea in Campania by the Phokaians who took refuge there in the second half of the sixth century.

Only a small part of the cemetery of this city has been excavated. Babies were buried in beautifully painted jars. Geometric designs are unusually combined with floral ones. A direct relationship with the ceramics of Aiolis in Asia Minor, especially Larissa and Pitane, can easily be discerned in the floral decoration. The same floral style is found at the end of the sixth and beginning of the fifth century at Olynthus and other parts of Chalcidice. It is evident that the Pax Persica during this period permitted closer contacts between the northern Aegean shores of the Persian Empire.

It is not certain whether the city on the hill of Geromoiri at Polychrono is the colony of Mende, Neapolis, or some other city, e.g. Aige. In the Herodotean enumeration of the cities on the eastern coast of Pallene (VII, 123) beginning from the north, are mentioned Aphytis, Neapolis, Aige, Therambos. Also, between Aphytis, whose location is certain, and Polychrono, there is another important site, the hill "Hellenika" north of Kryopigi. It dominates the southeast of the narrow plain of Valta (Kassandreia). Ashlar stones belonging to well built buildings, as well as Classical and Hellenistic sherds can be seen on the surface of the fields on the flat top of the hill. Its eastern slopes descend gradually to the sea. There are no Archaic sherds visible, but the site has not been excavated. If we locate Neapolis at Hellenika, than Aige must be at Polychrono.

On the other hand, the city at Geromoiri (Polychrono) has also a claim to be Neapolis, because it has a flourishing Archaic phase with abundant pottery similar to that of Mende, and furthermore it is situated at the eastern end of an inland road that leads directly to the plain north of Mende.

If we locate Neapolis at Geromoiri, where should Aige be? Up to now, no important site has been discovered between Polychrono and Paliouri, the site of Therambos. But the distance is quite great, and we should expect a settlement between Chanioti and Pefkochori, hidden in the dense pine tree forest that covers the low mountains of this region. The identification, therefore, of the city of Geromoiri with Neapolis is very probable, but not certain.

THERAMBOS or THRAMBOS or THRAMBIES

Some clues exist in ancient topographical sources for the site of ancient Therambos: it lay on the south-east shore of Pallene, near a promontory, it was mountainous, and it was a neighbour of Skione. One may therefore locate it in the area of the modern village Paliouri⁷¹.

We have suggested that the Bronze Age site on the mountain Arapis, together with two adjacent low hills at its north-east feet, one of which is covered with Archaic sherds, the other which was inhabited in the Early Iron Age, should constitute the consecutive settlements of ancient Therambos⁷². Its port was protected to the south by the promontory Chrousso, where sherds and a couple of walls

71. Zahrnt, 187-188 locates it near Glarokavos, quite close to the site of Arapis that we propose for Therambos.

72. J. Vokotopoulou, *Τοπογραφικά Κασσάνδρας*, as in note 51, 73.

dating to the seventh century B.C. have been uncovered.

The name Therambos or Thrambies was rather Thracian; it is mentioned among the oldest cities of Pallene and it must have been one of the cities of the Kroussaioi, the Thracian inhabitants of Phlegra-Pallene⁷³. Whether Euboean colonists settled there is not certain, but the possibility cannot be excluded.

SKIONE

Skione occupies a site slightly above the sea on a slanting, flat top of a tripartite hill, on the small promontory of Mytikas. Cape Poseidi and Mende can be seen at a distance north-west of Skione. The site has been convincingly identified by B. D. Meritt⁷⁴.

According to an old local tradition, Skione was founded by Achaians from Pellene, when, on their way home at the end of the Trojan War, they were forced to stay there, because the captive Trojan women set fire to their ships. Thucydides (IV, 120,1) cites the tradition about the Achaians without commenting on it. Zahrnt⁷⁵ is sceptical as to its authenticity, because the Achaians had sent colonies only to Southern Italy and he is inclined to believe that it was based on the similarity of the names Pellene (Achaia) and Pallene (the name of the peninsula). But perhaps the most important element in that tradition is the presence of people from the Troad; in two other instances places in south-west and west Chalcidice were connected with Troy and Aeneas⁷⁶. The old trial excavations at Hagios Mamas and the recent excavations at Torone proved that there existed in the Mycenaean period interrelation and contacts between the Troad and Chalcidice.

Recent trial excavations on the hill of Skione have revealed parts of well-built Classical buildings⁷⁷ as well as some evidence of an Early Iron Age settlement on the highest spot of the city.

On a low elevation north-west of Skione prehistoric local sherds probably bear witness to the earliest settlement, but further investigation is necessary before anything further can be said.

MENDE

Mende, the colony of the Eretrians, rises some 4 km east of the Poseidi promontory on the west coast of Pallene and about 1.5 km south-east of the village of Kalandra. The few visible ruins had been identified as the site of Mende already by Leake, who visited it in the early nineteenth century⁷⁸. The first scientific description is due to Meritt⁷⁹, while Georgios Oikonomos wrote an ingenious study on the name of the city⁸⁰.

Mende derived its name from an aromatic plant which even today grows in its fields, a kind of wild spearmint which the Eretrians called *minthe* (μίνθη); indeed in Eretria there was a quarter called Minthous. In the Macedonian pronunciation, which had the singularity of replacing voiced aspirates by muted ones, the name became *minde* (μίνδη). This was the oldest name of the city, as can be seen

73. J. Vokotopoulou, loc. cit.

74. B. D. Meritt, Scione, Mende and Torone, *AJA* 27 (1923) 447-460.

75. Zahrnt 234.

76. J. Vokotopoulou, Τοπογραφικά Κασσάνδρας, as in note 51.

77. K. Sismanidis, *AEMΘ* 5 (1991) 319-320.

78. Leake III, 157.

79. B. J. Meritt, as in note 74, 447-450. Zahrnt 200-202.

80. G. Oikonomos, Μίνδη-Μένδη, ἡ πατρὶς τοῦ Παιωνίου, *Arch.Ephemeris* 1924, 27-40.

from the inscriptions on the city's first coinage in the sixth century B.C., where the name *Mindaon* (of the citizens of Minde) can be read. The name Mende (Μένδη) became prevalent from the fifth century, perhaps as a result of Attic influence.

On the fifth-century coins of Mende the obverse side depicts either the god of wine, Dionysos, seated on a donkey, or the donkey, his sacred animal, on its own⁸¹. The reverse shows a vine with grapes or wine amphorae. All of these scenes were vivid symbols of the chief economic activity of the inhabitants of Mende, which was the cultivation of vineyards and the export of wine in specially shaped amphorae. The "soft and white" Mendian wine was widely sought-after throughout the Mediterranean, and was not only used for feasting: Hippocrates recommended it for certain illnesses.

Mende experienced a period of great prosperity in the sixth and fifth century B.C., as is indicated by the international circulation of its silver coins, which have been found in hoards in Egypt, Mesopotamia and in Italy. The heavy tribute (8-15 talents) paid during the fifth century to the Athenian Symmachy is second only to that of Torone, the mighty city of the Chalcidians. Its wealth was increased by the foundation of the colonies on the Pallene peninsula, Neapolis and Eion.

The prosperity of the city ceased when it was integrated into the Macedonian Kingdom (349 B.C.) and lost its freedom. Its real decline began with the foundation of Cassandreia (316 B.C.) on the site of Poteidaia, which became the main administrative and financial city of Pallene at the expense of all the former free cities.

"Mende, town of Pallene, colony of the Eretrians" writes Thucydides (IV, 123, 1), who does not, however, give us either the date of the city's foundation or the name of its founder. While modern historians have postulated the date as the eighth century B.C., there have been those who claim that the absence of data concerning the founding of the city must be considered as evidence that the colony was in fact older: namely that it must have been founded at a time before the eighth century B.C., which was the period in which the Greeks first made written records of older historical events. The results of the excavations lend support to this latter theory.

The systematic excavation of Mende started in 1986⁸². The main part of the city extends on the flat open space on a pine-covered hill, the highest south-eastern point of which is called Vigla. Around the perimeter can be detected an irregular elevation, which shows the existence of walls. A trial trench revealed an actual part of this wall, which has been preserved to a height of half a metre. There is little hope of finding better preserved sections, as until recently these walls served as a source of building material for the surrounding villages.

The hill at first drops quite steeply towards the sea, but ends in a fairly level shoreline where the Proasteion of Mende was according to topographical information drawn from Thucydides. The foundations of the outlying buildings of the Proasteion, covered by sand, continue into the sea, while to the south-east the modern Mende Hotel has been built partly on top of an Archaic burial ground. Thus in total the ancient city is more than 1,200 m long and 600 m wide.

The highest point of Mende, Vigla, was very probably used as an acropolis, an ultimate place of defence in times of danger. Here, because of the very small depth of soil and the effects of modern agriculture, the foundations of houses have not been preserved, with the exception of a few examples at the edge of the flat area. However, a clay tile-antefix, with a Gorgon head in relief, suggests the existence of a temple on the acropolis. A large number of earthenware storage jars and pits have been

81. S. P. Noe, *The Mende (Kaliandra) Hoard* (1926).

82. Yearly reports by J. Vokotopoulou appear from *AEMΘ* 1 (1987) ff., with an English summary.

excavated. The main content of these pits was pottery dating from the twelfth to the seventh century B.C.: Late Mycenaean and Protogeometric, local or imported, Geometric and Subgeometric, as well as quite a lot of local hand-made pottery was found. The earliest phases of this pottery, especially the Submycenaean and Protogeometric ones, resemble the contemporary pottery of Lefkandi in Euboea and some pieces must have been imported from there. We would speak of precolonial contacts, if these finds were not parallel and contemporaneous with an apsidal religious building in the sanctuary of Poseidon, on the nearby Cape Poseidi, indicating an actual settlement. We have to conclude that the Vigla and Poseidi finds testify to a permanent Euboean settlement at Mende, from at least the twelfth century B.C.

Both surface evidence and a systematic stratigraphic study showed that from Geometric times there was also a new extensive settlement on the seashore.

A stratigraphic section I⁸³ was taken with the aim of establishing the chronology of the phases of settlements which exist on the fringes of the Proasteion. The successive houses of ancient Mende which had been built at this point formed a bank with a height of 5.50 m. We identified a large number of floors made of trodden clay, the uppermost of which dated from the fourth century B.C., while the lowest dated from the Sub-Protogeometric Period, i.e. from about 850 B.C. The Geometric and Archaic houses had their mud brick walls laid on stone footings, both covered with white plaster. Rectangular clay hearths served for the heating and baking. In two levels, dating to the second half of the eighth century, four circular pavements⁸⁴ (diam. 1.60-1.80 m), two of them superimposed, have exact parallels in the contemporaneous structures at Lefkandi, Asine and Tiryns⁸⁵, which have been interpreted as working platforms or offering tables to the dead of a nearby cemetery.

A great fire destroyed that part of the settlement and some thirty vases of various fabrics, mainly local and of the "island Geometric style" were dated by the discovery of a Corinthian "football aryballos"⁸⁶ to the early sixth century B. C. The rooms of the Archaic houses measure 4 x 5 m, while narrow streets 1.50 m wide run between the houses. At the beginning of the fourth century a new town plan was implemented. An avenue 8.50 m wide runs towards the sea, bordered by the stone walls of big houses. As the level of the sea has risen about 1.50 m from the fifth century B.C., a part of the buildings on the seashore is now underwater.

A number of rectangular Archaic structures⁸⁷ facing the sea were uncovered on the shore. They range in length from 11 to 15 m and they served as supporting constructions for the smaller buildings between them and at higher level. These constructions must be connected with the trade or sea-going activities of the Mendians.

At the eastern edge of the city, on the littoral, there were the ceramic and metallurgic kilns and less than 100 m further part of the seashore Archaic cemetery of Mende has been excavated⁸⁸. Of the 241 graves discovered, 115 were burials in earthenware jars.

Many of these vessels are damaged, since the strong southern waves from time to time uncovered

83. *AEM* 3 (1989) 409; 4 (1990) 399.

84. *AEM* 4 (1990) 399-400, fig. 4.

85. M. Popham, *Lefkandi I* (1979-1980).

86. *AEM* 1 (1987) 282, fig. 10-12.

87. *AEM* 1 (1987) 281-282, fig. 8.

88. *AEM* 4 (1990) 411-414. J. Vokotopoulou, *Anciennes nécropoles de la Chalcidique, Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991* (Cahiers du Centre Jean Bérard, XVIII) (1994) 91-97, fig. 18-20, presents vases from Mende, erroneously attributed to Polychrono.

and covered them again with sand, disturbing their contents. The majority of the graves were set parallel to the line of the waves, with the mouth of the burial jars and the skulls of the dead facing towards the east. The openings of the jars were in some cases closed with a tile or with a simple stone.

No more than 2.4 per cent of the graves are thought to contain adults, who were buried in simple pits. The vast majority of the dead are newborn babies, infants and small children. This is a further confirmation of the custom of the Greeks to bury young people in a special place, at the edges of the graveyards⁸⁹.

Various types of middle-sized jars were used as burial vases: small local hand-made jars, usually without decoration, elegant amphora-shaped vases with vertical handles on the shoulders and a narrow base or a perforated conical foot, stamnoid kraters, urns and plain wine amphorae. Six of the burial jars which are supported on high conical feet are decorated with simple incised Geometric designs. The shape and the decoration correspond to that of the end of the eighth and beginning of the seventh century, both in Eretria⁹⁰ and in the Cyclades. Many jars, for the most part amphoroid in shape, bear rich painted decoration in chestnut and reddish shades. The clay and some of the Geometric motifs belong to the local Chalcidian tradition, which has close affinities with central Macedonia. The shape and the composition of the decoration of the vases of Mende, painted in a pictorial style, bring these delicate works of Chalcidice closer to the spirit of the Cyclades than to Eretria, the mother city of Mende. The influences of the art of other regions, such as Aiolis, north-west Asia Minor, and Corinth are evident in the decoration.

A sanctuary of Poseidon was discovered in 1989⁹¹ on the southern shore of Cape Poseidi, which has retained slightly changed the ancient name Ποσειδῆιον (Thucydides calls it Ποσειδώνιον in the Attic dialect; he does not mention the existence of the sanctuary, which was completely ignored in the ancient sources).

Four buildings joined together in a strange way have been uncovered up to now (Fig. 1). The central one, building A, has incorporated in its foundations the north-east corner of building B. The building C, with apses at both ends, runs closely parallel to building A, until finally, the south-east corner of A encroaches on its foundations for a few centimetres. The south apse of C has slightly damaged the north apse of another apsidal construction, building F at its southern end. It is evident that there was a problem of space. Trial trenches dug around these buildings proved that they occupied, in antiquity, a small promontory, not more than 60 m wide, which is now surrounded by sand. The landscape is subject to constant changes, due to the displacement of sand by the waves.

The interconnection and the stratigraphy of the buildings has proved that building A, wedged between B and C, is younger, while the apsidal F is the oldest of all. It is almost 6 m wide and 14 m long. Oriented north-south, its walls are constructed with big rounded pebbles, preserved up to a height of 70 cm; the floor is made of trodden clay. Sherds from the floor and the foundations date it to the Early Protogeometric period. A couple of ancient pits were dug inside building F, containing dark brown greasy earth mixed with ashes, burnt organic materials, animal bones, large quantities of hand made and a much smaller percentage of wheel made pottery, amongst them Mycenaean IIC, Submycenaean deep bowls and Protogeometric skyphoi and krateriskoi and big local protogeometric amphorae with concentric circles on the shoulders.

89. J. Boardman, *Greek burial customs* (1971), 55.

90. K. Kourouniotis, Ἀγγεῖα Ἐρετρείας, *Arch.Ephemeris* 1903, 10.

91. *AEMΘ* 4 (1990) 401-403; 5 (1991) 303-310; 6 (1992) 443-446; 7 (1993) 401-406; 8 (1994) 269-274.

The largest one was pit “b” with a diameter of 4.50 m. It occupies the centre of the building. Stratigraphic evidence showed that it was originally an *eschara* for burnt offerings ἔμπυροι θυσίαι, probably within the pit. The products of the sacrifices, burnt organic materials, bones, shells and smashed pottery were left in place; thus a conical heap was gradually formed, tapering over the surface of the floor of the apsidal building, as is shown on the sections of the trial trench cut in the centre of it. When the heap of these materials had reached a considerable size, layers of small stones were used to keep them in place; it is evident that we have uncovered a new ash altar, similar to those of Apollo at Eretria and of Apollo Maleatas at Epidauros. Thus we may reasonably term Protogeometric building F a temple.

The upper layers of the altar contain Archaic and Early Classical sherds and are sustained by the small building E, partly preserved and completely blackened by the fire of the sacrifices. It must be the altar of the Late Archaic and Classical period.

In front of the Protogeometric temple F a stone altar was erected in the early fourth century bearing a dedicatory inscription: a certain Kalchas dedicated the altar Ποσειδῶνι Ποντίῳ. The name of Poseidon was incised, together with the name of the dedicant, on many Ionian and Attic kylikes of the sixth and fifth century B.C., while a few graffiti date to the seventh century B.C.

During the sixth century the space northwest of the ash altar and west of the apsidal building C was used as an open sacrificial area⁹². Fire sacrifices were performed by the visitors to the sanctuary, leaving their offerings—mostly kylikes—by the fire, where they had burnt part of a sacrificed animal. This practice must be connected with the use of the apsidal building C as the main sacred building of the sanctuary from the early sixth to the early fifth century B.C. Building A has been built on this sacrificial area, while the deposits of offerings corresponding to its use during the fifth century lie to the west of it.

Apsidal building C measures 25 m in length and is 7 m wide; we have been able to recognise three of its phases. The south apse was constructed first, probably at the end of the seventh or the beginning of the sixth century B.C. The main building with a southern transverse wall overlies the endings of the south apse and it was created in the first half of the sixth century. Building C was not demolished when building A was built; it remained in use even in the Hellenistic period, when a plastered floor covered its interior from apse to apse.

Building A measures 23 m in length and is 8 m wide. It presents the typical plan of a temple with pronaos, cella and opisthodomos, without peristyle. Fragments of marble offering tables have been found inside. All the buildings of the sanctuary have suffered severely from stone plundering and are rarely preserved above the foundation course. Temple A (Building A) must have been built in the middle of the fifth century, in the period following the withdrawal of the Persians from Macedonia. In the Roman period it was already in ruins and a potter's workshop was established in it.

We have presented at length the results of the recent excavations of Mende and its sanctuary of Poseidon, because they give us the most complete image of a colony in Chalcidice, since they cover not only the settlement but also a sanctuary and part of an early cemetery. This picture is far from being complete, but nevertheless we can draw some preliminary conclusions:

The Eretrians—sailing forth probably from Lefkandi, the predecessor of Eretria—came to settle at Mende sometime in the twelfth century B.C. The place was already inhabited, as is shown by the

92. *AEMΘ* 5 (1991) 309, fig. 12-14.

large quantities of local hand and wheel made pottery of Central Macedonian origin.

Its attachment to the mother city is more evident in the Protogeometric and Geometric period, as far as architecture and pottery is concerned. From the Early Archaic period onwards, Mende has its own characteristic pottery, being a mixture of Cycladic, Euboean, Aeolian and Central Macedonian features.

Whether Mende received a second wave of immigrants during the second and main colonisation of the eighth century is a probable but not certain conjecture.

SANE A

The city of Sane on the west coast of Pallene was situated according to Herodotus (VII.123.1) north of Mende and south of Poteidaia. Until 1971 it was tentatively located on the promontory north of the valley Kipsa⁹³. The construction of a big hotel by the promontory of Hagios Georgios at the northern extremity of the bay north of Kipsa (where the Byzantine tower of the monastery of Stavroniketa still stands) has revealed the existence of an important settlement dating from the Submycenaean to the end of the Classical period⁹⁴. The scarce antiquities (graves and kilns) of Kipsa belong to the territory of this city, which must be the Herodotean Sane, as the other ancient sites on the same coast at Siviris and Mikri Kipsa are far smaller and cannot lay claim to the title of a city⁹⁵.

The promontory of Hagios Georgios has been greatly damaged by the sea, which has also submerged the small port south of it. The ancient settlement lies on the promontory adjacent to the east hill and the neck of land between the two of them. The Protogeometric and the Early Archaic period are well represented in the finds, both buildings and pottery⁹⁶, while the place was still important from the sixth to the fifth century B.C. It reached its acme in the Archaic period (seventh-sixth centuries); at the same time the open-air sanctuary of Artemis, situated beside a round marsh, a few metres south of the settlement, flourished⁹⁷.

Sane is not reported as having been a colony of any city. The Protogeometric or Submycenaean sherds are local imitations of southern prototypes amongst a predominance of local handmade ware; nevertheless they show similarities with local ware of the Eretrian colony of Mende. The earliest imported pottery from the end of the eighth and the first half of the seventh century is Ionian. Similarities between the cult of Artemis and that of the Ephesian Artemis have been observed. A strong Ionian precolonial community, coexisting with an Eretrian one in a Thracian settlement can be deduced from the large quantities of Ionian luxury ware offerings to the sanctuary, together with the imported Eretrian and the local handmade ware. No regular colony ensued, because the region of the outer and inner Thermaic Gulf already belonged to the sphere of the Euboeans, especially the Eretrians⁹⁸.

The presence of the nearby Corinthian colony of Poteidaia is strongly felt from the mid-seventh and during the whole sixth century. From the late part of that century and during the first half of the fifth, Athenian products predominate.

93. Zahrnt 221. J. Vokotopoulou, *Τοπογραφικά Κασσάνδρας*, as in note 51, 74.

94. J. Vokotopoulou, *Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής*, *Ancient Macedonia* V,1 (1993), 186-187.

95. J. Vokotopoulou, *Τοπογραφικά Κασσάνδρας*.

96. J. Vokotopoulou, as in note 94, 189-198, fig. 11-42.

97. J. Vokotopoulou, *loc. cit.*, 184-186.

98. C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization* (1959), 105.

Sane does not appear on the Tribute list of the Athenian Symmachy and it seems that by that time the city and its sanctuary had already declined.

b. The Territory of the Chalcidians and Sithonia

MEKYBERNA

Thanks to the mention by Herodotus (VII.122) and Pseudo-Skylax 66 that Mekyberna was the first city on the northern coast of the Toronean Gulf east of Olynthus and that it lay, according to Suidas, 20 stadia from the latter, it is surely identified with a small coastal settlement on a 12 m high hill, at the site Molyvopyrgos. The Classical, upper layers of the settlement were partially excavated by George Mylonas⁹⁹.

Mekyberna lies on the coast of the Chalcidian territory and it must have been one of the cities that in the year 432 were synoecised in Olynthus, following the advice of Perdiccas. Its name reveals a prehistoric origin. In fact, at a few dozens of metres distance from the hill of Mekyberna, a 3 m high and 50 m long elevation is formed by the Bronze Age strata of a small settlement, called Molyvopyrgos¹⁰⁰. North of it another hill was inhabited in the Early Iron Age, as proved by a small scale rescue excavation.

Mekyberna served as a port for Olynthus. A 396 m long mole, now submerged, has been recently investigated¹⁰¹.

The importance of the inner Toronean Gulf in the Bronze Age is well demonstrated by the presence of the largest prehistoric tomba in the southern part of Chalcidice, that of Hagios Mamas¹⁰². The settlement of Hagios Mamas must have played a very important role in the Mycenaean commercial and cultural expansion on the shores of Macedonia.

SERMYLE or SERMYLIA

Sermyle¹⁰³ was the city of the Chalcidians second in power after Torone, as is proved by its widespread coinage in the sixth and fifth century B.C. Herodotus (VII.122) and Pseudo-Skylax 66 name it as the first coastal city east of Mekyberna. Pseudo-Skylax calls the adjacent Gulf Sermulikios (Σερμυλικός) and its identification with the Plateia Toumba, 3 km south of the town of Ormylia, has met with general agreement. Two small prehistoric settlements (hills of Profitis Elias and of Hagios Georgios, on the left bank of the river of Ormylia) lie between the ancient and the modern town.

Our information about Sermyle has not improved, since no excavation has been conducted here. On the other hand surveys and stray finds have enriched our knowledge of the smaller inland towns, north and north-east of Sermyle at Kallipolis, Kelli (Vrasta) and Plana. The site at Plana (Smixi) could be that of the city Stolos¹⁰⁴.

99. G. E. Mylonas, Excavations at Mekyberna, *AJA* 47 (1943) 78 ff. Zahrnt, 203-204.

100. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 10-17.

101. F. K. (D.) Chaniotes, Νέα στοιχεία για τη Μυκήβερνα, το επίνειο της Αρχαίας Ολύνθου, *AAA*, XXI (1988) 102-109.

102. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1-10, 226, fig. 96 for the Mycenaean sherds.

103. Zahrnt, 225-226. M. Chrysochoos, 'Η Σερμύλη, *Παρουσμός* 4 (1900) 104 ff.

104. Vokotopoulou, Νέα τοπογραφικά στοιχεία για την χώρα των Χαλκιδέων, as in note 58, 126. The topography of the cities of the Territory of the Chalcidians is discussed in this paper. For Stolos, see A. B. West, Where was Skolos

Siggos¹⁰⁵ is identified with the promontory Myrtari, east of the town Hagios Nikolaos, while Piloros is located near Pyrgadikia¹⁰⁶. Assera¹⁰⁷ is tentatively identified with the hill Koulia (Gomati) on the northern shore of the Gulf of Siggos. A very small rescue excavation took place at Piloros, while neither excavation nor stray finds permit a secure identification for the above cities of the territory of the Chalcidians.

TORONE

Ancient Torone and its huge natural port Kophos limen Κωφός λιμὴν have never been lost from the oral tradition of Chalcidice, where many ancient toponyms have been preserved to the present day. Leake¹⁰⁸ visited, at the south-west edge of the peninsula Loggos (Sithonia), a site, where some fishermen's huts belonging to the village Sykia occupied a sickle-shaped sandy beach called Toroni (Τορώνι, τό). There the naturally closed and perfectly protected large port on the east, was called Κουφό, the modern Greek pronunciation of Κωφός. His identification of the site as that of ancient Torone has been corroborated by Meritt's topographical study¹⁰⁹, while, during the last twenty years, excavations of the Archaeological Society of Athens and the Australian Institute of Archaeology¹¹⁰ have dissipated any doubt concerning the identification of the site.

Ancient Torone was built on a rocky promontory facing to the north a very large sandy beach, curved at both edges, so that its concave shape—a torus—gave its name to the site and the city. At the south end of the beach pointing into the sea is the first of the four promontories west of the city. This was called Lekythos, due to the similarity of its shape to the well-known Attic vase. The acropolis of the city was fortified by an oblong circuit of well-built walls, strengthened by towers. From its northern part two lines of walls descend towards the main part of the city, which they encircle, and towards Lekythos. The latter had a fortification of its own and it was called φρούριον by Thucydides; a narrow isthmus united it with the rest of the city.

Lekythos played an important role at all periods of Torone's life. Professor Cambitoglou's recent excavations have revealed the existence of a thriving Early and Middle Bronze Age settlement, producing local pottery of Macedonian type and having wide contacts with sites of the north-east Aegean and Thessaly. These links continue during the Late Bronze Age. The Late Helladic IIA-B Mycenaean sherds found at Lekythos demonstrate the early trade links with the Mycenaean world¹¹¹.

The Early Iron Age strata on this promontory have been destroyed by later constructions, but within the walled part of the Classical city a most important Early Iron Age cemetery was excavated,

(Stolos)?, *AJPh* 58 (1937) 157-166. Zahrnt 242-247. M. Hatzopoulos, *Actes de vente de la Chalcidique centrale (Μελετήματα, 6)* (1988), 71, proposes the identification of the small site of Kelli with Stolos. An important number of inscriptions recording purchases have been found at Plana and Kelli; they are dated to the first half of the fourth century by the mention of priests of the Chalcidian league, the same as those on the acts of Olynthus (Vokotopoulou and Hatzopoulos, *loc. cit.*).

105. Zahrnt, 226-229.

106. Zahrnt, 212-213. J. Vokotopoulou, Νέα τοπογραφικά στοιχεία για την χώρα των Χαλκιδέων, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (note 58) 127-128, fig. 6.

107. Zahrnt, 162-166. J. Vokotopoulou, *op. cit.*, 127, fig. 22.

108. M. W. Leake, *Travels in Northern Greece*, III (1835) 119, 155, 455.

109. *AJA* (1923) 459.

110. Extensive reports on the excavation of Torone have been published by Professor A. Cambitoglou and J. Papadopoulos in *MeditArch* 1 (1988) 18-217; 3 (1990) 93-142; 4 (1991) 147-171. Similar reports have been published in the *Praktika* of the Archaeological Society of Athens since 1974.

111. *MeditArch* 4 (1991) 165-166.

dating from c. 1100 to 900 B.C.¹¹² Cremation was the main practice and the few inhumations are relics of the Bronze Age. The vases found—usually two in each grave—are either locally made Macedonian shapes, or imported from Submycenaean Athens or from Protogeometric Thessaly or Euboea, but are mainly local imitations of the imported ware. Local clay is easily distinguished from the foreign ones.

No graves and only small parts of buildings of the Geometric period have been unearthed up to now, so that this crucial period for colonisation lacks archaeological evidence in Torone. A kiln of the second half of the eighth century produced closed vases decorated with cross-hatched triangles or lozenges and concentric circles, in a pure local Protogeometric tradition, whose roots are to be sought in Central Macedonia. Similar local pottery has been found in the Early Iron Age levels of the mounds around the Thermaic Gulf and in various places of the interior and the coasts of Chalcidice.

Thus the foundation of Torone by colonists from Chalkis has still to be proved. The evidence we have points to a very important settlement of the Bronze and Early Iron Age, which retained its importance throughout the Archaic and the Classical period. Who exactly were these Χαλκιδεῖς of Torone, to whom Artabazos, in the year 479, handed over the subdued city of Olynthus? We shall have to wait for new finds from the Australian excavations. At any rate, Torone was in the first half of the fifth century, politically speaking, the most important city of the Chalcidians in Thrace, paying a tribute of 12-15 talents to the Athenian Confederacy. The intervention of the Macedonian king Perdiccas in the Peloponnesian War and his shrewd advice to the Chalcidians of the smaller cities of the southern coasts of Chalcidice to gather around a new political centre, Olynthus, definitely changed the political scenery of the “Chalcidians in Thrace”. This move set back Torone, the Athenians’ strong ally, and gradually made Olynthus undertake the role played, until then, by Torone.

The merit of the Australian excavations is that they have proved that the ancient traditions and myths connecting the founding of Torone with Herakles, who had fought to the death the sons of Proteus on this very spot, have a sound base as far as the existence of the prehistoric settlement is concerned. At any rate, the Protogeometric graves prove that the Greeks were there long before the great wave of colonisation of the eighth century. Perhaps they were not newcomers but were descendants of settlers at the end of the Mycenaean Age.

c. The Andrian colonies of the north-east coast

ARGILOS

Argilos¹¹³, a colony of the Andrians, is situated on the northern shore of the Strymonic Gulf, some 3 km west of the Strymon, facing south towards its sister-city of Stageira, also a foundation of Andros.

Some graves of the Classical period have been excavated¹¹⁴. Joint excavations of the Canadian Archaeological Institute with the Greek Archaeological Ephoreia of Kavala have recently begun on the settlement¹¹⁵.

The study of the finds will probably solve the problem of the high tribute paid to the Athenian Confederacy by this seemingly small city¹¹⁶.

112. *Praktika* 1984, A, 44-50.

113. Zahrnt, 158-160. D. Lazaridis, *Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος* (1972).

114. D. Grammenos-M.Tiverios, *Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5ου αι. π.Χ. στην αρχαία Ἄργιλο*, *Arch. Deltion*, 39 (1984) 1-47.

115. *AEMO* 7 (1993) 465-476; 8 (1994) 317-324.

116. Zahrnt, 159.

STAGEIRA

Stageira —or Stagiros— was founded by Andrians in the year 654 in the 31st Olympiad according to the Chronicle of Eusebius. The view that Chalcidians took part in the colonisation is not unanimously accepted¹¹⁷. There is no other Chalcidian colony on the eastern shore of Chalcidice and it seems that the whole theory about the participation of Chalcidians in the colonisation is based on a misunderstanding by Dionysius of Halikarnassus. He confused Stageira's membership of the Chalcidian League in the fourth century, with the partial descendance of the people of Stageira from the Chalcidians.

The long debate of travellers and scholars as to the exact location of Stageira was learnedly discussed by Zahrnt, who proposed the hilly promontory called Liotopi at the eastern edge of the village Olympiada, as the site of Stageira¹¹⁸. The Ephor of Antiquities Photios Petsas, after making a few trial trenches in 1968, also expressed the opinion that Stageira must be sought at the promontory Liotopi¹¹⁹. The systematic excavations of the Greek Archaeological Service led by Dr. Kostas Sismanidis since 1990 have proved, beyond doubt, the truth of the identification scientifically supported by Zahrnt¹²⁰. A well-built wall, partly in the Archaic Lesbian technique, defends the promontory of the city from land attack as it connects two small lateral gulfs. At the neck between the two hills of the city, a small public stoa overlooking a sacred place with altars has been uncovered. Part of the fourth-century north wall has been excavated; it is probably the reconstruction carried out by Philip II after he had sacked the city, following the demand of Aristotle.

The promontory of Stageira lies at the south-east edge of a large natural harbour, in front of which is a small wooded island, named Kapros in the Classical period.

The area of land enclosed by the walls is about 95 acres, not a big city indeed, but destined to be the birthplace of Aristotle.

AKANTHOS

Akanthos¹²¹ was colonised by the Andrians in the same year as Stageira, on the 31st Olympiad, according to Eusebius (c. 655/4 B.C.)

The hill upon which lay the old village of Ierissos, destroyed by the earthquake of 1932, was identified by Leake as the site of ancient Akanthos¹²². Systematic excavations have not yet taken place inside the walled city, but surface finds on the highest point of the hill bear witness to the existence of a small prehistoric settlement.

The cemetery of Akanthos lies on the sandy seashore, under the modern town of Ierissos. It has been extensively excavated since 1972¹²³. More than 8,000 graves have been uncovered, dating from

117. Zahrnt, 241.

118. Zahrnt, 240.

119. Ph. Petsas, *Arch. Deltion* 24 (1969) B2, 309. Cf. I. Papangelos, Τοπογραφικές παρατηρήσεις στα αρχαία Στάγειρα, *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35 (1979) 135-138.

120. Yearly reports in *AEMΘ* 4 (1990) 375-377; 5 (1991) 320-325; 6 (1992), 451-460; 7 (1993) 429-436; 8 (1994) 275-283.

121. Zahrnt, 146-150.

122. *Travels in Northern Greece*, III, 147.

123. Yearly reports by K. Rhomiopoulou and E. Trakosopoulou in the *Χρονικά* of the *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*. E. Trakosopoulou, Οἱ ἀνασκαφές στὴν ἀρχαία Ἀκανθο, *Χρονικά της Χαλκιδικής*, Παράρτημα I, 1987, 83-95. J. Vokotopoulou, *Anciennes necropoles de la Chalcidique* (1994) 85-89.

the end of the seventh century—a small number from the first generation of colonists—to the Roman period. A considerable number of transport amphorae were used as urns for babies and children and will constitute an important source of information concerning the commercial activities of the Akanthians. As the finds have not yet been published, we cannot make any use of them for the earlier period of the city.

Herodotus' account about the route of Xerxes' army through the cities of Chalcidice gives an idea of the wealth of Akanthos (VII 115, 121) at the beginning of the fifth century. The financial prosperity of the city is reflected by the wide circulation of its silver coinage from the last quarter of the sixth century. A fine gold decadrachm dated c. 480 B.C. signed by its engraver, was found in a grave, but the existence of a hole in it makes it uncertain whether this was a real coin—as is shown by the authenticity of its emblems—or a medallion.

Clazomenian and other Ionian clay sarcophagi were imported from the cities of Asia Minor in the sixth century¹²⁴. Corinthian perfume vases are abundant until the second half of the sixth century, when Attic ware prevailed.

SANE B

Sane on the Athos Isthmus was a colony of the Andrians¹²⁵. Thanks to the topographical information provided by Herodotus (VII,22,3) and Thucydides (IV,109,3), according to which Sane lay on the narrowest part of the Athos Isthmus, at the western edge of Xerxes' canal, looking towards the Gulf of Singos, the city of Sane has been securely identified with the settlement on the hill by the shore, Trypiti. The modern road has destroyed the main part of the settlement, a further part has been damaged by the sea.

No excavation has until now been carried at the tomba of Trypiti, but survey finds show that a precolonial settlement existed there.

A small conical tumulus south-east of the tomba is known as the "Tomb of Artachaies", the Persian officer in charge of the construction of the canal, which was dug in the year 480 for the safe passage of Xerxes' naval fleet. Recent research has confirmed the existence of this canal and its course can still be seen.

Some 1,000 m north-east of Sane, and still within its territory, a late Archaic temple was excavated during the years 1990-1993¹²⁶. It measures only 10.40x6.70 m and was built on a granite podium. It was adorned with wonderful architectural terracottas, from which three statues of Nikae have been partially preserved. At the end of the fourth century B.C. Sane was included within the walls of the new city Ouranoupolis, founded in the year 315 B.C. by Alexarchos, the brother of king Cassander of Macedonia¹²⁷.

May 1995

JULIA VOKOTOPOULOU

124. E. Juri, Κλαζομενιακή λάρνακα από την Άκανθο. *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (1990), 151-154.

125. Zahrt, 219-221.

126. *AEMΘ* 4 (1990) 455-460; 6 (1992) 467-470; 7 (1993) 445-449.

127. Zahrt, 209-210. I. Papangelos, Ουρανοπόλεως τοπογραφικά, *Ancient Macedonia* V.2 (1993) 1155-1187. The assistance of Professors K. A. Wardle and M. Tiverios in editing Julia Vokotopoulou's text is gratefully acknowledged.

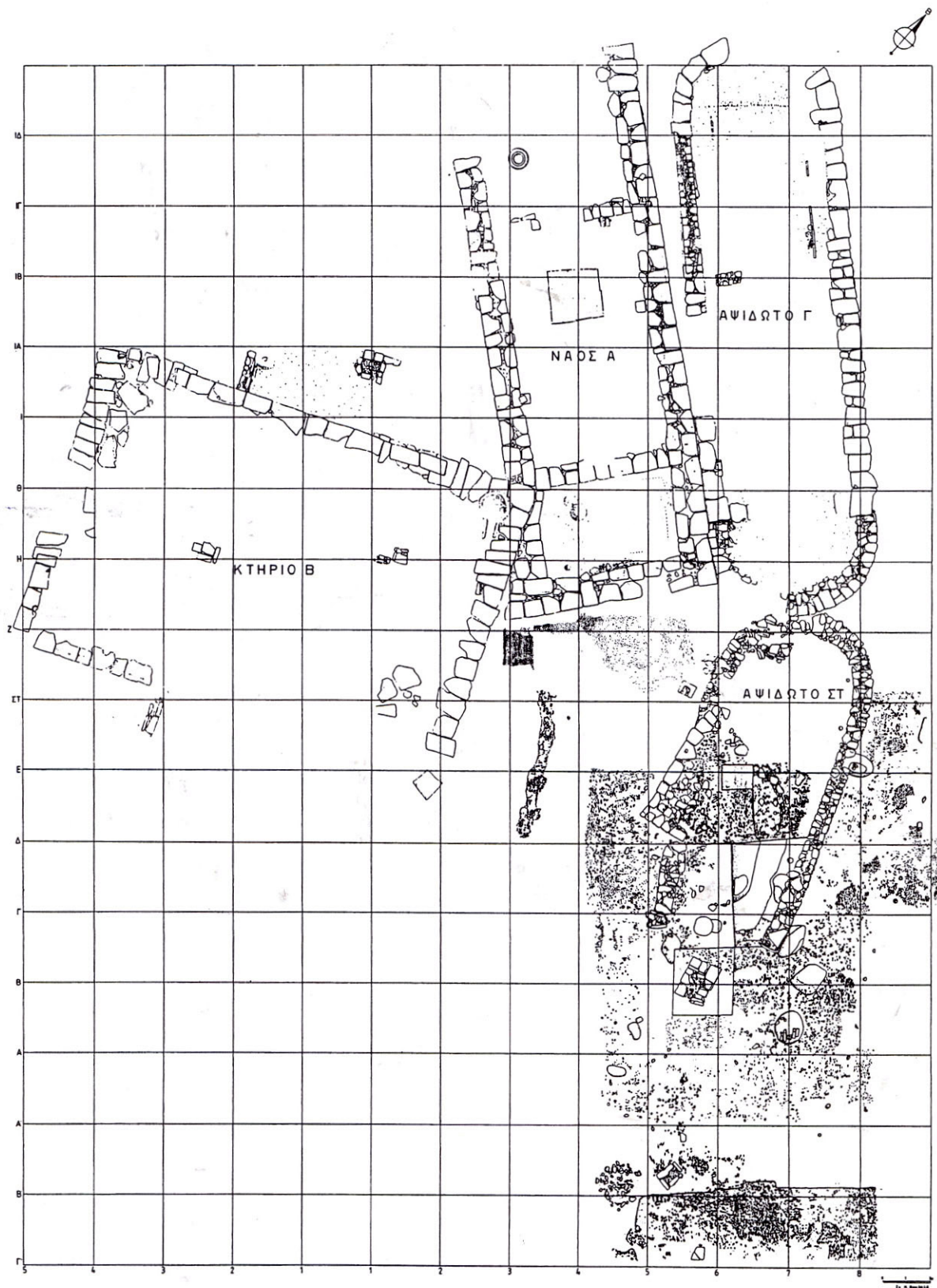

FIG. 1. Cape Poseidi. Sanctuary of Poseidon. Plan (after AEMΘ 7, 1993, p. 405).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΥΠΟ

ΗΛΙΑ ΣΒΕΡΚΟΥ, Δ.Φ.

1. ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

Ἄβανται: 421 σημ. 47
 Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνος: 258 στ. 1, στ. 16, 263-6, 274, 276-7
 Ἀγάθων: βλ. Ἀγαθάνωρ Ἀγάθωνος
 Ἀγέλωχος: 672
 Ἀγησίστρατος Λυκίνου: 264 σημ. 21
 Ἀγία Αἰκατερίνη (ναός· Θεσσαλονίκη): 307
 Ἀγία Κυριακή: Πάργας: 20· Χαλκιδικῆς: 418, 427
 Ἀγία Παρασκευή (ναός· Θεσσαλονίκη, βλ. καὶ Ἑσκή-Τζουμά): 307, 325-6
 Ἀγία Παρασκευή (κοινότης· Θεσσαλονίκη): 707, 729, 732-3
 Ἀγία Σοφία (ναός· Θεσσαλονίκη): 294, 334, 337
 Ἀγία Φωτίδα (Πλανά): 416
 Ἅγιοι Ἀπόστολοι (ναός· Θεσσαλονίκη): 294, 307, 317
 Ἅγιον Ὅρος: 694, 696-7, 699
 Ἅγιος Ἀθανάσιος (ναός· Θεσσαλονίκη): 326
 Ἅγιος Γεώργιος (ἀκρωτήριο· Παλλήνη· βλ. καὶ Πύργος Σάνης): 722, 724
 Ἅγιος Γεώργιος (ναός· Θεσσαλονίκη· βλ. καὶ Ροτόντα): 288, 294, 307, 315-6, 333, 340
 Ἅγιος Δημήτριος (ναός· Θεσσαλονίκη): 289, 307, 324
 Ἅγιος Ἡλίας Μεσολογγίου (βλ. καὶ Σερεμέτι): 53
 Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος (Χαλκιδική): 417-8, 427
 Ἅγιος Μάμας: 517, 698 σημ. 8, 704 σημ. 35
 Ἅγιος Νικόλαος· Σιθωνίας: 418, 423· Παλλήνης: 722
 Ἅγιος Παντελεήμων (ναός· Θεσσαλονίκη): 307
 Ἅγιος Παντελεήμων (Ἡμαθία· βλ. καὶ Πάτελι): 5, 23· Χαλκιδικῆς: 267
 Ἅγιος Παῦλος: (Πύργος· Νέα Φώκαια): 718
 Ἄγκυρα: 458
 Ἀγορὰ Ἀθηναίων: 416 σημ. 34, 600
 Ἀγρίνιον: 40-1, 52, 54, 56, 59-60, 62-8

Ἀγριοκερασιά: 74
 Ἀδάμ: 274
 Ἀδαμιώτισσα: 274
 Ἀδριανούπολις: 410 σημ. 7
 Ἀδριατική: 6, 10 σημ. 5, 11, 16, 23
 Ἄδρωλος: 634
 Ἀετίων: 274
 Ἀετός (Ἰθάκη): 25, 46-7, 57, 183, 194
 Ἀζωριασταί: 411 σημ. 13
 Ἀθηναῖ: 71, 377 σημ. 7, 383 σημ. 42, 401, 458 σημ. 20, 601, 699-700· Ἰωνίς: 28· Νίκη: 377, 400· Παλλάς: 71· Παρθένος: 399· Πολιάς: 514· Προναία: 71
 Ἀθῆναι: 51, 269 σημ. 42, 340, 380, 382-3, 385, 643 σημ. 31, 699
 Ἀθήναια: 699
 Ἀθηναῖοι: 71, 267-9, 275, 278, 281 σημ. 96, 424, 643 σημ. 31, 662, 720
 Ἀθήναιον (μῆν· βλ. καὶ Ἀθηναίων): 700 σημ. 13
 Ἀθηναίων (μῆν· βλ. καὶ Ἀθήναιον): 694, 699-700
 Ἀθήνη: 716
 Ἀθυτος (βλ. καὶ Ἀφυτις): 718-20, 723
 Αἰακίδης: 28
 Αἰανή: 29 σημ. 1, 729, 733
 Αἶας: 601
 Αἰγαί (βλ. καὶ Βεργίνα): 269 σημ. 41, 270, 737
 Αἰγαῖον: 8, 23 σημ. 7, 460 σημ. 32, 520, 714
 Αἰγή-Αἰγαί: 531, 719, 722-3, 748
 Αἶγινα: 192· βλ. καὶ Ἀφαία Αἰγίνης
 Αἰγινήτης: 278-9
 Αἶγυπτος: 275, 518· ἄνω: 148
 Αἶδης: 197 σημ. 34
 Αἶψος: 410
 Αἶνεια: 375, 377-9, 381-3, 385, 389-90, 394-5, 401-2, 423, 638
 Αἰνείας: 724
 Αἰόλειον: 267, 270, 424
 Αἰολίς: 464
 Αἰσχύλος: βλ. Χαιρεφάνης Αἰσχύλου

- Αἰτωλία: 40, 43, 55, 57, 59-60, 700 σημ. 13
 Αἰτωλικόν: 40
 Αἰτωλοί: 60
 Ἄκανθος: 284, 386, 423, 517-8, 732
 Ἀκαρνανία: 40, 43, 55, 57, 59-60, 195, 279
 Ἀκραγαντῖνοι: 673
 Ἀκράγας: 455
 Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν: 266 σημ. 27, 343, 379, 381-3, 455, 465
 Ἀκτὴ: 724 σημ. 35
 Ἀλατζὰ Ἰμαρέτ (Θεσσαλονίκη): 294
 Ἀλβανία: 12, 13 σημ. 3, 23
 Ἀλεξάνδρεια (Αἴγυπτος): 278
 Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας: 258 στ. 5-6, 262, 265-6, 270-1, 274-7, 279-82, 407, 410, 414, 600-1, 621, 638, 729-30, 734, 736, 738 σημ. 6
 Ἀλευᾶδαι: 735
 Ἀλεύας: 149
 Ἀλήτης: 700
 Ἀλιάκμων: 192, 517
 Ἀλικαρνασός: βλ. Μαυσωλεῖον Ἀλικαρνασσοῦ
 Ἀλίνδοια (βλ. καὶ Καλίνδοια· πρβλ. Τοῦμπες ἢ Καστέλλια Καλαμωτοῦ): 270
 Ἄλος: 47, 191
 Ἀλυκὴ Γλυφάδος: 22 σημ. 7, 55
 Ἄλυσος (ὄρος): 74-5
 Ἀλφειός (ποταμός): 456
 Ἄλωνακι (Παλλήνη): 721, 725
 Ἄλωρος: 270, 743
 Ἀμάδας: 280
 Ἀμάδοκος: 280 σημ. 90
 Ἀμβρακία: 69, 71, 177-9, 186, 192, 195-7, 601, 603, 606
 Ἀμβρῦσσιοι: 410 σημ. 5
 Ἀμερίας Κυδ[ία]: 261 στ. 27, 279
 Ἀμμάδικος: 280
 Ἀμμαδίσκος: βλ. Περδίκκας Ἀμα[δίσκου]
 Ἀμμίτης (ποταμός): 273, 405, 408, στ. 33, 414, 416, 634, 636
 Ἀμμότοπος Φιλιππιάδος: 603
 Ἀμμούδα: 636
 Ἄμμων: βλ. Δίας Ἄμμων
 Ἀμοργός: 426
 Ἄμπελος (Ἀμπέλου ἄκρη): 719
 Ἀμυγδαλῖαι (θέσις: Κελλίον Βραστῶν): 418-9, 421-2, 427, 439
 Ἀμυκλαῖον: 183
 Ἀμύντας Γ': 630-1
 Ἀμφίπολις (βλ. καὶ Γενίκιοι): 276 σημ. 64, 279 σημ. 83, 286, 309-10, 407
 Ἀμφισσα: 410
 Ἀνάληψις (θέσις: Νικόπολις): 355
 Ἀναξαγόρας: βλ. Ἀστείουνιος Ἀναξαγόρου
 Ἄνδριοι: 517
 Ἀνδρόβολος: 701
 Ἀνθεμοῦς: 269 σημ. 41
 Ἀνθοχώριον (Μέτσοβον): 19 σημ. 1, 20, 36
 Ἀννίκας: βλ. Διονύσιος Ἀννίκαντος
 Ἀντὴρ ἢ Ἄντηρα: 721
 Ἀντιγόνεια: 268 σημ. 37
 Ἀντίγονος: Μενάνδ[ρου]: 258 στ. 18, 277· Μονόφθαλμος: 275, 278· βλ. καὶ Τρωῖλος Ἀντιγόνου
 Ἀντίδοτος Πολυκλέος: 420, 429
 Ἀντίκυρα: 410 σημ. 5
 Ἀντιλέων: 632-3
 Ἀντιμένης: 277
 Ἀντιμένων Μενάνδ[ρου]: 258 στ. 19, 265, 274, 277
 Ἀντίπατρος: 280 σημ. 92· στρατηγός: 698 σημ. 11
 Ἀντιφάνης Σώσ[ω]νος: 261 στ. 36, 281· βλ. καὶ Πολέμαρχος Ἀντιφάνεος
 Ἀντωνῖνος: βλ. Μάνιος Ἀντωνῖνος
 Ἀξιός: 269, 462 σημ. 34, 517
 Ἀπατουρίων: 419 στ. 4, 420
 Ἀπόλλων: 258 στ. 3, 263-5, 272, 421, 458, 601, 707, 710· Ἀγιεύς: 72· Καναστραῖος: 722· Κοροπαῖος: 348 σημ. 1
 Ἀπολλωνία: Ἰλλυρίας: 511-2· Μυγδονική (βλ. Νέα Ἀπολλωνία καὶ Πολλίνα): 268, σημ. 37, 273, 414, 630, 636, 638
 Ἀπολλωνιάται: 511
 Ἀπολλώνιος Κάλλιδος: 275· βλ. καὶ Καλλίας Ἀπολλωνίου
 Ἀπουλία: 6, 12 σημ. 6, 146 σημ. 12, 148-9, 194
 Ἀράπης (Παλιούρι): 718, 721-3, 725
 Ἄργος: 275, 385 σημ. 50
 Ἀριάδνη: 735
 Ἀρίμματος: 279 σημ. 81
 Ἀρίσταρχος: 419 στ. 5-6
 Ἀριστόκλια: 357
 Ἀριστόλας: βλ. Ἰππότας Ἀριστόλα Λακεδαιμόνιος
 Ἀρίστων: 672
 Ἀρχάδες: 146 σημ. 7
 Ἀρχαδία: 144
 Ἀρμενοχώριον (Δ. Μακεδονία): 5 σημ. 2

Ἄρπαλος: Φα[-]: 261 στ. 39 266, 281· βλ. καὶ
 Κάλας Ἄρπαλου - Λιμναῖος Ἄρπαλου
 Ἄρσινόνη: 281 σημ. 96
 Ἄρτα: 69-72, 178-85, 187, 194, 601
 Ἀρτάβαζος: 719
 Ἀρτάβανος: βλ. Βασσάκης Ἀρταβάνου
 Ἀρτεμις: 407, 408 στ. 29, 410, 413, 421 σημ. 47,
 457-9, 462, 466, 492, 707, 724· Ἀγροτέρα: 413·
 Ἀμαρανθία: 457 σημ. 19· Ἐλεία: 456· Ἡγεμό-
 νη: 71-2, 272· Κορυθαλία: 457 σημ. 19· Λιμναία
 ἢ Λιμναῖτις: 456· Παγκλαρία: 458· Πυθία: 458-
 9, 464
 Ἀρτεμῖσιος (μῆν): 413 σημ. 21
 Ἀρχήναξ: 264 σημ. 21
 Ἀρχίας Μεταποντίνος: 666
 Ἀρχίστρατος: 280
 Ἀρχωνίδας: 672
 Ἀσανδρος: 276
 Ἀσία: 8, 171, 265, 280-1
 Ἀσκληπιός: 258 στ. 2, 263-5, 276, 282, 698 σημ. 10
 Ἀσπρες Πέτρες: 416
 Ἀσπρος Κάβος: 417-8, 433, 437
 Ἀσπροχάλικον (Πρέβεζα): 29
 Ἀσσα[-]μικος: βλ. Κανὸν Ἀσσα[-]μικου
 Ἀσσηρα-Ἀσσα (βλ. καὶ Ἀσσηρος): 422-4
 Ἀσσηρῆτις χώρα: 423
 Ἀσσηρος (βλ. καὶ Ἀσσηρα-Ἀσσα): 268 σημ. 37,
 462 σημ. 34
 Ἀστειούνιος Ἀναξαγόρου: 735
 Ἀστίουν: 278
 Ἀστίων: 278· βλ. καὶ Γάδδυσ Ἀστίων[ος]
 Ἀττική: 47, 53, 55 σημ. 50, 56, 58-60, 197, 278
 σημ. 74, 340, 382-3, 385, 470, 700
 Αὐγουστος: 360
 Ἀφαία Αἰγίνης: 71, 379 σημ. 18, 384
 Ἀφίων: 12 σημ. 7, 147 σημ. 18
 Ἀφροδίσα: 458
 Ἀφροδίτη: 71, 455, 456-9· Πυθονίκα: 458· Φιλο-
 πάννυχος: 459
 Ἀφυτις (βλ. καὶ Ἀθυτος): 531, 707, 719-20, 722-
 5, 748
 Ἀχαΐα: 5, 40-3, 48, 53, 55, 59-60, 195, 716
 Ἀχαιοί: 517, 716-7
 Ἀχέρων: 197 σημ. 34
 Αὐστρία: 10
 Ἀῶς: 11

Β

Βαῖρος: 268 σημ. 37

Βαλκάνια: 10 σημ. 2
 Βάλτα: 271, 274, 718, 720, 723, 725
 Βαρδαρόφτσα: 12
 Βασσάκης Ἀρταβάνου: 171
 Βατία: 195
 Βελεστῖνον: 194 σημ. 25
 Βεργίνα (βλ. καὶ Αἰγαί): 5, 7 σημ. 2, 10, 13, 262,
 275 σημ. 57, 295, 297, 338, 375, 386, 398, 729,
 733-6
 Βέροια: 280 σημ. 90, 295, 339, 640
 Βήσσανη: 20
 Βίας Ναύτωνος: 419 Α στ. 5
 Βίγλα: 462 σημ. 34, 519-20, 525, 724
 Βῖκος: 186
 Βίτσα: 2 σημ. 2, 13, 55 σημ. 49, 177, 186, 188-98,
 595, 601, 604-8, 611
 Βοάγριος (ποταμός· βλ. καὶ Μάνης): 411
 Βοιωτία: 412
 Βόλβη: 255, 267-9, 273, 414, 636
 Βοττηῖς-Βοττιαία-Βοττιαίδα: 269
 Βοττιαίου: 267, 269-70, 421 σημ. 47-8, 517, 543
 Βοττιαίων πολιτεία: 269 σημ. 42
 Βοττική: 266-72, 274, 279, 414, 422, 424, 630, 634
 Βοττικῖς-Βοττία: 269 σημ. 42
 Βόττων: 269 σημ. 42
 Βουχέτιον: 195
 Βρασίδης: 309-10
 Βραστά: 405, 407 σημ. 2, 416, 418, 419 σημ. 42,
 422, 427, 439, 638, 642 σημ. 2, 698
 Βρασινά (βλ. καὶ Καλύβια): 407 σημ. 2
 Βυλλιακή (βλ. καὶ Βύλλης καὶ Βυλλῖνες): 512-3
 Βυλλῖνες (βλ. καὶ Βυλλιακή καὶ Βύλλης): 512
 Βύλλης (βλ. καὶ Βυλλιακή καὶ Βυλλῖνες): 513

Γ

Γάδας-Γάδης: 280 σημ. 92
 Γάδδα (πόλις· Ἀραβία): 280 σημ. 92
 Γαδδαῖος: 280 σημ. 92
 Γάδδυσ Ἀστίωνος: 261 στ. 35, 274, 280
 Γαδίας: 280 σημ. 92
 Γαλάτισσα: 268
 Γαλέριος: 317· ἀψίς, τόξον: 285, 292-3, 297, 304-
 5, 307, 316, 330
 Γαλή (πόλισμα· Χαλκιδική): 424
 Γαληνοῦ ἐργαστήριον: 354
 Γαλληνός: 361
 Γαρδίκι (βλ. καὶ Πασσαρών): 19
 Γέδρωλος (βλ. καὶ Χέδρωλος): 634, 643 σημ. 20
 Γενὴ Τζαμί (Θεσσαλονίκη): 299-300, 327

Γενίκιοι (βλ. καὶ Ἀμφίπολις): 309
 Γενίτσαρη (θέσις· Βίτσα): 595-6
 Γεράνια (θέσις· βόρεια τῆς Σάνης): 725
 Γέτας: 358
 Γέφυρα (Θεσσαλονίκη· βλ. καὶ τοῦμπα Τόψιν): 287
 Γηρομοῖριον: 528, 531, 721-3
 Γίγαντες: 715
 Γκόνα (τοῦμπα· ἀεροδρόμιο Θεσσαλονίκης): 286-7
 Γλαρόκαβος: 721
 Γλανκίας: Δαβρ[εία]: 261 στ. 38, 281· Στράτωνος: 420 Γ στ. 4
 Γλυκὺς λιμὴν: 516
 Γλυφάς: βλ. Ἀλυκὴ Γλυφάδος
 Γομάτι: 418, 423, 440
 Γοργόνες: 464
 Γόργος (γιὸς τοῦ Κυψέλου): 197
 Γραμμένον: 605, 610
 Γράστιλλος: (βλ. καὶ Πράξιλος, Πράσιλος καὶ Πράστιλλος) 424
 Γρίμπιανη: 19 σημ. 1, 20
 Γυδίας Κρίθω[νος]: 261 στ. 30, 274, 279
 Γυλιάδας (Λαρισαῖος): 277
 Γυλίδας: 277
 Γῦλις: 277· Εὐρυτίου: 258 στ. 21, 274, 277
 Γυρτιάς: 276
 Γύρτος: βλ. Ἰκκότας Γύρτου
 Γυρτών-Γυρτώνη: 276
 Γυρτών (ἀδελφὸς Φλεγύου): 276
 Γυψάδαι (Κρήτη): 22 σημ. 4

Δ

Δαβρέας (βλ. καὶ Δαβρείας, Διβρέας, Διρβέας): 281
 Δαβρείας (βλ. καὶ Δαβρέας, Διβρέας καὶ Διρβέας): 281 σημ. 96· βλ. καὶ Γλανκίας Δαβρ[εία]
 Δεινοκλῆς: 511
 Δελφοί: 52 σημ. 38, 71, 177, 262, 269 σημ. 41, 277, 279-80, 410 σημ. 5, 457 σημ. 17
 Δεντράρα (Ἁγία Φωτίδα Πλανῶν): 416
 Δερβένι: Ἀχαΐας: 41-3, 48, 53, 59· Μακεδονίας: 262 σημ. 10, 263, 301, 407, 642 σημ. 13, 734-5
 Δέρδας: 275
 Δήμητρα: 455, 457, 465
 Δημητριάς: 348 σημ. 1, 700-1
 Δημήτριος: Β': 410· Πολιορκητής: 275, 408 στ. 1-2, 410, 628, 630-2, 700
 Δημητριών (μῆν): 700

Δημοσθένης: 422 σημ. 53
 Δίας (βλ. καὶ Ζεύς): 177, 197, 348, 351, 511, 514, 516, 687· Ἄμμων: 707, 720, 722· Δωδωναῖος: 348, 351
 Διβρέας (βλ. καὶ Δαβρέας, Δαβρείας καὶ Διρβέας): 281 σημ. 96
 Δικαία: 424
 Δικταῖον Ἄντρον: 8
 Διμήνιον: 5 σημ. 6
 Διονύσιος Ἀννίκαντος: 420 Β στ. 5-6, στ. 8
 Διόνυσος: 264, 273, 356, 456, 518, 707, 720, 729, 735
 Διοσκούριον: 408 στ. 10-11, 410-13
 Διόσκουρος: 146 σημ. 12, 148
 Διρβέας (βλ. καὶ Δαβρέας, Δαβρείας καὶ Διβρέας): 281 σημ. 96
 Διώνη: 348, 511, 514, 516, 664, 672
 Δουμπιά: 272
 Δοῦρις: 738 σημ. 6
 Δοχειαρίον: μετόχιον: 720, 725· μονή: 262, 694-9, 702-4
 Δρύας: 735
 Δωδεκάνησα: 638
 Δωδώνη: 5-6, 12-3, 15, 19 σημ. 1, 25, 33, 78, 146 σημ. 12, 147-8, 151-2, 177-8, 197, 348-53, 653, 657, 662
 Δωδωνίς: 658
 Δωριεῖς: 59, 700
 Δωρικὸν ἔθνος: 194
 Δωρόθεμις: 458

Ε

Ἐγκωμη (Κύπρος): 17 σημ. 2
 Ἐγνατία ὁδός: 273
 Ἐδεσσα: 340
 Εἰδωλα (βλ. καὶ Μαγεμέναι): 289, 323
 Ἐκαταῖος: 372 σημ. 30
 Ἐκατόμπεδον: 383 σημ. 42
 Ἐκτωρ: 280-1
 Ἐλασσών: 194 σημ. 25, 283
 Ἐλάτρεια: 195
 Ἐλαφότοπος (Ν. Ἰωαννίνων· βλ. καὶ Τσερβάρι): 1, 3, 5-13, 23-6, 31-4, 78 σημ. 3
 Ἐλάφου Λάκκα: 29
 Ἐλέα: 531
 Ἐλευσίς: 47, 51
 Ἐλίμεια: 275
 Ἐλλανοδίκα: 60
 Ἐλλάς: 6, 9-10, 16, 21, 24, 71, 197, 518, 730-2, 737·

βορειοδυτική: 10 σημ. 5, 28 σημ. 1, 40-1, 149, 605 σημ. 18· δυτική: 6, 42, 183, 186, 195-6, 279· κεντρική: 193· νότιος: 26, 28 σημ. 4, 177, 279 σημ. 85
 Ἑλληνες: 146 σημ. 7, 517-8, 543, 657, 731
 Ἑλληνικά: 720-3
 Ἑξάλοφος (Θεσσαλία): 10, 25 σημ. 4, 26, 28
 Ἑορδαία: 280
 Ἐπίδαμνος: 514
 Ἐπίδαυρος: 268, 276
 Ἐπιξεφύριοι Λοκροί: 407, 642 σημ. 13, 700 σημ. 13
 Ἐπτάδρυνον: 408 στ. 33-4, 410, 414
 Ἐπτάνησα (βλ. καὶ Ἰόνιοι νῆσοι): 12, 21
 Ἐργάσιμον: 411
 Ἐργέτιον: 672
 Ἐρέτρια: 377, 382, 421 σημ. 48, 457 σημ. 19, 469 σημ. 55, 518, 710, 718, 736-7
 Ἐρετριεῖς: 421, 424, 460, 517-8, 528, 714
 Ἐρεχθεῖον: 381, 382 σημ. 36
 Ἐρμαῖον: 408 στ. 3, στ. 25-6, 410-13· λέπας: 411 σημ. 14· ὄρος: 411· Ἐρμαῖος λόφος: 411 σημ. 14
 Ἐρμῆς: 411
 Ἐρμωνες (Κέρκυρα): 5
 Ἐρως: 382, 385, 400
 Ἐσκι-Τζουμά: βλ. Ἀγία Παρασκευή (ναὸς)
 Ἔσση: 8
 Εὐβοία: 421 σημ. 48, 460 σημ. 32, 462, 468, 700, 710, 719
 Εὐγεύς: 639-40
 Εὐγέων: 408 στ. 13, 410-2, 639-40
 Εὐδαμος - Εὐδημος: 280
 Εὐθυμίδης: 442
 Εὐξείνος Πόντος: 714
 Εὐρυδίκη: 275
 Εὐρύτιος: βλ. Γύλις Εὐρυτίου καὶ Κράτιππος Εὐρυτίου
 Εὐρώπη: 7-9, 20, 27, 29, 372 σημ. 30· κεντρική: 7 σημ. 2, 12, 28 σημ. 1
 Ἐφεσος: 280, 458-9
 Ἐφύρα (Θεσπρωτία· βλ. καὶ Νεκρομαντεῖον): 16, 26
 Ἐχέδωρος (ποταμός): 732
 Ἐχέμιας: 279 σημ. 81, 280

Z

Ζαγκλιβέρι: 257, 259, 269, 271, 414, 517, 634
 Ζαγόρι: 1, 2 σημ. 2, 3, 31, 34, 55 σημ. 49, 177, 186, 595, 605, 611

Ζαφὲρ-Παπούρα (Κρήτη): 15
 Ζεὺς (βλ. καὶ Δίας): 687· Δωδωναῖος: 657· Νάιος: 662, 664, 669, 672· Ὀλύμπιος: 600· Πελασγικός: 657· Φηγωναῖος: 655
 Ζίτσα: 1, 13
 Ζωγράφου (χωρίον-μετόχιον): 267 σημ. 31
 Ζωῖλος: βλ. Πολυκλεῆς Ζωῖλου

H

Ἡγήσανδρος: 738 σημ. 6
 Ἡγήσιππος: Μυκηβερναῖος: 715 σημ. 1· Νικοξένου: 258 στ. 14, 276
 Ἡλεία (βλ. καὶ Ἥλις): 59
 Ἡλείοι: 177, 196, 606
 Ἡλιος: 263
 Ἥλις (βλ. καὶ Ἡλεία): 60, 700 σημ. 13
 Ἡμαθία: 269 σημ. 41
 Ἡπειρος: 6, 9-12, 13 σημ. 2, 15-7, 19, 21-2, 24-9, 55, 71, 78, 144, 177, 186, 192, 195-7, 279, 351, 353, 595-6, 605-6, 638· Βόρειος: 6 σημ. 3, 20
 Ἡπειρώται: 28, 189, 601, 606, 662
 Ἡρα: 456 σημ. 11
 Ἡραῖον: Ὀλυμπίας: 71· Προσύμνης: 17· Σάμον: 469 σημ. 55
 Ἡραιών: 420 Β στ. 3
 Ἡράκλεια (Κ. Ἰταλία): 407, 669-70
 Ἡρακλείδης Ἰππότου: 700
 Ἡρακλεῶται: 410 σημ. 5, 412 σημ. 17, 670
 Ἡρακλῆς: 106, 600, 715· Γύλιος: 277
 Ἡρόδωρος Ἡροδώρου: 275 σημ. 58· βλ. καὶ Σίβρας Ἡροδώρου
 Ἡρως Ἀρχηγέτης: 264

Θ

Θαμίσκια: 258 στ. 8-9, 265-6, 270-1, 636
 Θάμων: βλ. Μένιππος Θάμωνος
 Θάσος: 737
 Θεόσηγος: 357
 Θεοτόκος (Θεσσαλία): 48
 Θέραμβος (βλ. καὶ Θραμβιῆς καὶ Θράμβος): 531, 719, 722-3, 725, 748
 Θερμαϊκὸς κόλπος (βλ. καὶ Θερμαῖος κόλπος): 375, 460, 462 σημ. 34, 715, 729
 Θερμαῖος κόλπος (βλ. καὶ Θερμαϊκὸς κόλπος): 744
 Θέρμη: 320, 383, 423, 630, 636, 638, 707, 729, 744
 Θέρμον: 54, 642 σημ. 13
 Θεσπιαί: 106, 262
 Θεσπρωτία: 16, 20, 26, 177, 197, 606

Θεσπρωτοί: 26 σημ. 7, 28, 197 σημ. 34
Θεσσαλία: 10, 25-6, 28, 45-7, 50, 60, 178, 194, 195
σημ. 33, 196, 276, 279, 700
Θεσσαλοί: 10 σημ. 2, 25 σημ. 4, 28, 278
Θεσσαλονίκη: 283-6, 288-91, 302, 307-8, 312-4,
316-7, 330, 336, 378 σημ. 15, 383, 386, 397, 602
σημ. 10, 636, 638, 693, 697, σημ. 6, 701-3, 707,
729
Θήβαι: 385, 400 σημ. 5
Θουκυδίδης: 517, 519, 714
Θούριον: 667
Θρᾶκες (βλ. καὶ Θρηῖκες): 280, 723
Θρᾶκη (βλ. καὶ Θρηῖκη): 269 σημ. 42, 341, 386,
410 σημ. 7, 421 σημ. 48, 423, 543, 729, 735, 740,
743, 747
Θρακῆσιοι: 723 σημ. 30
Θραμβιῆς (βλ. καὶ Θέραμβος καὶ Θράμβος):
722-3
Θράμβος (βλ. καὶ Θέραμβος καὶ Θραμβιῆς): 722
Θραμβουσία δειράς: 723
Θρασύμαχος: 262
Θρηῖκες (βλ. καὶ Θρᾶκες): 171
Θρηῖκη (βλ. καὶ Θρᾶκη): 543
Θρόνιον: 411
Θύαμις (ποταμός· βλ. καὶ Καλαμᾶς): 1, 13, 26
Θυνασσοῦς: 264 σημ. 21

I

Ἰαλυσός: 15, 21, 22 σημ. 7
Ἰάσουν: 278 σημ. 74
Ἰβήρων (μονή): 721
Ἰδαδιέ (Ὁθωμανικὴ Σχολή): 284, 302-3
Ἰερισσός: 707
Ἰθάκη: 12 σημ. 6, 25, 40, 46-7, 53, 56-9, 183, 194-6,
197 σημ. 34, 411 σημ. 14, 412
Ἰθακῆσιοι: 196, 197 σημ. 34
Ἰκκίδαι: 276
Ἰκκος: 275
Ἰκκότας Γύρτου: 258 στ. 13, 274-5
Ἰλλυρία - Ἰλλυρίς: 6, 513
Ἰνδαί: 268 σημ. 37
Ἰόνιοι νῆσοι (βλ. καὶ Ἑπτάνησα): 22, 26
Ἰόνιον πέλαγος: 6
Ἰόνιος κόλπος: 670
Ἰππόλοχος: 729
Ἰππολυτεύς: 700-1
Ἰππόλυτος: 701
Ἰππόνιον: 666
Ἰπποσθένης: 673

Ἰπποταδεύς: 694 στ. 5, 700
Ἰππότας: 276· Ἀριστόλα Λακεδαιμόνιος: 276
σημ. 64· βλ. καὶ Ἡρακλείδης Ἰππότου
Ἰταλία: 6, 20 σημ. 2, 518, 531, 663, 714· ἀνατολι-
κή: 12· νότια: 16, 148, 467
Ἰταμος (Χαλκιδική): 723
Ἰωάννινα: 1, 12, 16, 20, 22, 25-6, 29, 33, 36, 40, 83
σημ. 1, 144, 148-50, 177, 605, 610
Ἰωνία: 459, 463, 471· βόρεια: 461, 471

K

Καβάλα: 276 σημ. 64
Κάβειρος: 146 σημ. 12
Καζαντζιλάρ-Τζαμί (βλ. καὶ Παναγία τῶν Χαλ-
κέων): 289-90, 307, 324
Καλαβρία: 12
Καλαμαριά: 386
Καλαμᾶς (ποταμός· βλ. καὶ Θύαμις): 1, 13
Καλαμωτόν: 255, 257, 259, 262, 263, 265 σημ. 23,
268-73, 278, 414, 517, 634
Καλάνδρα: 707
Κάλας-Κάλλας: 275· Ἀρπάλου: 275· Φιλίσκου:
279 σημ. 83
Καλίνδοια (βλ. καὶ Ἀλίνδοια· πρβλ. Τοῦμπες -
Καστέλλια Καλαμωτοῦ): 255-7, 258 στ. 7-8,
259-60, 265-8, 269 σημ. 42, 270-5, 277-8, 280-82,
414, 424, 630, 634, 636
Καλλίας Ἀπολλωνίου: 258 στ. 12, 275
Καλλιθέα (Χαλκιδική): 707
Καλλικλῆς: 297
Καλλίπολις: Ἑλλησποντου: 415· Καρίας (βλ.
καὶ Κύλλανδος): 636· Ὁρμυλία: 415-7, 422,
424, 426, 432, 438, 634, 643 σημ. 20
Καλλιπολίται: 408 στ. 32, 414, 423, 428, 628
Καλλιππίδης Μενεκλέος: 420 Β στ. 2, Γ στ. 2-3,
429
Κάλλις: βλ. Ἀπολλώνιος Κάλλιδος
Καμπάκι (Ἰωάννινα): 1-3, 7, 9-11, 14-6, 19, 23-
4, 26, 32, 78 σημ. 3, 80
Καλογρηά (πρβλ. καὶ Καναστραῖον, Καναστρον
καὶ Κάνιστρον): 722 σημ. 24
Καλύβια (βλ. καὶ Βρασινά): 407 σημ. 2
Καλυδών: 40 σημ. 1, 41, 54, 70, 458
Κάλχας (γιὸς τοῦ Λύσεος): 713
Καμακαί: 270-1, 274, 424, 636
Καμακαία: 258 στ. 9, 265-8
Καμάρινα: 400 σημ. 5
Κάμιρος: 264, 463
Καμπανία: 147 σημ. 12, 531

- Καναστραῖον (βλ. καὶ Κάναστρον, Κάνιστρον·
πρβλ. καὶ Καλογρηά): 719, 721-2, 723 σημ. 33
Κάναστρον (βλ. καὶ Καναστραῖον-Κάνιστρον·
πρβλ. καὶ Καλογρηά): 722
Κάνιστρον: βλ. Καναστραῖον καὶ Κάναστρον·
πρβλ. Καλογρηά
Καννοῦν: 278
Κανοῦν Ἀσσα[-]μικου: 258 στ. 22, 274, 277
Κανοῦς: 278
Κάνων-Κανών: 278
Καπακλῆ (Θεσσαλία): 46
Καπιτωλίου Ἀμαζών: 385
Καρακάλλας: 354, 358
Καραμπουργάκι: 286-7, 378, 378 σημ. 15-6, 383,
385
Καραμπουργοῦ (βλ. καὶ Μεγάλον Ἑμβολον):
375
Κάρανος: 729, 736-7
Καρία: 276, 279, 410 σημ. 6, 414 σημ. 22, 636
Καρπάθια: 21 σημ. 2
Κάρπαθος: 426
Καρ(ρ)αβία: 268 σημ. 37
Κασσάνδρα (βλ. Παλλήνη καὶ Φλέγρα): 457
σημ. 17, 518, 528, 693, 695-6, 707, 715, 717, 722
σημ. 26, 724-5
Κασσάνδρεια: 262, 279, 414, 518, 531, 632, 638,
693-5, 698, 700-3, 704 σημ. 35, 717, 720, 724-5
Κασσανδρεύς: 694, 701, 702 σημ. 30
Κασσανδρινόν: 528
Κάσσανδρος (βασιλεύς): 630, 632, 693-4, 696-
703, 730, 738 σημ. 6
Κασσωπαία-Κασσώπη: 266, 606
Καστανᾶς: 462 σημ. 34
Καστέλι (θέσις· Σμίξι Πλανῶν): 407 σημ. 2, 417-
8, 422, 437-8
Καστέλλια: (θέσις· Καλαμωτόν· βλ. καὶ Τοῦμπες
Καλαμωτοῦ): 255, 271· (θέσις· Κελλίον Βρα-
στῶν): 638
Καστοριά: 192
Καστρί: 418, 437-8, 643 σημ. 30
Καστρίτσα: 6 σημ. 1, 16, 22, 25-6, 29, 177
Καταμάχη: 74, 76-80
Κατερίνη: 308
Κατοπτήριον: 410 σημ. 5
Κάτω Λαψίστα (Ἰωάννινα): 12, 33
Καψόχωρα (βλ. καὶ Πευκοχώρι): 721
Κεμέριοι (βλ. Κιμέριοι): 516
Κελλίον (Βραστά): 418, 421-2, 427, 439, 628, 638
Κεραμεικός: 9-10, 20 σημ. 2, 43, 47-8, 51, 53, 54
σημ. 46, 56-8, 378, 385, 391-3, 732
Κερδημήδης: 278 σημ. 76
Κερδιμέλης: 278 σημ. 76
Κερδιμένης: 278 σημ. 76
Κερδίμας Μένωνος: 278
Κέρκυρα: 5, 12 σημ. 7, 197, 279, 457
Κερτίμας Κρίθωνο[ς]: 258 στ. 23, 278-9
Κεφαλληνία: 7 σημ. 2, 9-10, 15, 20-6, 56-7
Κεφαλόβρυσον (Πύλος): 21-2
Κηφισόδωρος: 146 σημ. 8
Κιλίκια: 278
Κιμέριοι (βλ. καὶ Κεμέριοι): 516
Κισσεῖται (βλ. καὶ Κισσεύς): 408 στ. 14, 413, 422-
3, 428, 628, 634, 636, 638
Κισσεύς (βλ. καὶ Κισσεῖται): 412, 423 σημ. 56
Κισσός-Κιττός: 411 σημ. 9, 412, 422-3, 636, 638,
643 σημ. 25
Κλεοφώντος ζωγράφος: 378 σημ. 13
Κνίδος: 455
Κνωσός: 15
Κοάρενδα (Καρία): 410 σημ. 6
Κοζάνη: 29 σημ. 1
Κοῖνος: βλ. Περδίκκας Κοίνου
Κοκκαλᾶδες-Καστέλι Κοκκαλᾶ: 417-8, 437
Κοκκινόπουλον (Πρέβεζα): 29
Κολινδρός: 276 σημ. 64
Κολωνός: βλ. Νικοκράτης τεχνίτης ἀπὸ τὸν Κο-
λωνό.
Κόμαρος (λιμὴν· Νικόπολις): 358
Κονίσματα (θέσις· Ἐλαφότοπος): 1, 3, 34
Κόνιτσα: 15, 19, 26
Κόρη: 465
Κορίνθιοι: 177, 186, 197
Κόρινθος: 178, 458, 517, 700, 720, 724
Κορκυραία: 514
Κορκυραῖοι: 516
Κορύβαντες: 745
Κορυτσά: 192
Κούλια (ὑψωμα): 423, 440
Κούμ-Καλέ (τούμπα· βλ. καὶ Τάμπια): 375
Κουμάσια: (θέσις· Νικόπολις): 354
Κραννούνιοι: 278
Κρατεύας: 280
Κράτιππος Εὐρυτίου: 258 στ. 20, 277
Κρεββάτια: (θέσις· Κασσάνδρα) 722
Κρησίλας: 385
Κρήτη: 15, 21, 22 σημ. 4, 56, 269 σημ. 42
Κρίθων: βλ. Γυδίας Κρίθωνος καὶ Κερτίμας
Κρίθωνος

Κριτσανά (Χαλκιδική): 5
 Κρότων: 667
 Κρουσσαῖοι: 715, 723
 Κρουσσίς: 269
 Κρυοπηγή: 721-2
 Κτήσων: βλ. Στράτων Κτήσωνος καὶ Νίκων
 Κτήσωνος
 Κύδας: 279 σημ. 85
 Κυδίας: 279 σημ. 85, 280, 693-4, 698-9· βλ. καὶ
 Ἀμερίας Κυδ[ία]
 Κύδιος: 279 σημ. 85
 Κύδις: 279 σημ. 85
 Κυκλάδες: 56, 525
 Κύλλανδος (βλ. καὶ Καλλίπολις Καρίας): 636
 Κύπρος: 17, 77
 Κυρηναϊκή: 465
 Κύψελος: 197
 Κωνσταντινούπολις: 146 σημ. 7
 Κωρύκειον Ἄντρον: 457 σημ. 17
 Κῶς: 702, 704 σημ. 35
 Κωφὸς λιμὴν: 758

Λ

Λαγκαδάς: 462 σημ. 34
 Λακεδαιμόνιος: βλ. Ἴππότης Ἀριστόλα Λακε-
 δαιμόνιος
 Λάκκα Σουλίου: 74
 Λακκίθρα: 7 σημ. 2, 9, 15, 21-4, 25 σημ. 1, 56-7
 Λακωνία: 144, 195
 Λαμπυρίς: 408 στ. 5, 410-2
 Λάμπρακος: 146 σημ. 12
 Λαοδάμας: 715
 Λάρισα: 45, 149, 276, 735
 Λαρισαῖος: βλ. Γυλιάδας Λαρισαῖος
 Λαύρειον: 416 σημ. 34
 Λάφριον (Καλυδών): 458
 Λαχανόκαστρον (Πωγώνιον): 20
 Λεκάνη (Βάλτα): 718, 720, 723, 725
 Λεμπέτ (τράπεζα· Θεσσαλονίκη): 289
 Λέσβος: 737
 Λευκαντί: 462, 710, 719
 Λευκάς: 12 σημ. 7
 Λευκή Πέτρα: 408-10 στ. 35-6, 414, 416
 Λευκὸς Πύργος: 285-7, 291, 305-6, 308, 327, 312,
 315
 Λευκωσία: 80
 Λεωνίδας: βλ. Φιλώτας Λεωνίδου
 Λεωχάρης: 262
 Ληθαῖος: 714

Λήκυθος: 700 σημ. 18
 Λήμνος: 411 σημ. 14, 412
 Λητή: 284
 Λήτων: 667
 Λιανοκλάδι: 192
 Λιβύη: 275
 Λιμναῖος Ἀρπάλου: 698, 701
 Λίνδος: 263 σημ. 18, 264
 Λίσος: 146, σημ. 7
 Λοβοντοῦ: 417
 Λοκρίς: 382 σημ. 38, 411
 Λοκροί: Βλ. Ἐπιζεφύριοι Λοκροὶ καὶ Ὀπούν-
 τιοι Λοκροί
 Λούκιος: 358
 Λοῦρος: 26, 357
 Λουτρά (βλ. καὶ Μπεντένια): 361
 Λυγκηστίς: 632
 Λυδία: 277
 Λυκία: 146 σημ. 7, 147 σημ. 18
 Λυκῖνος: βλ. Ἀγροίστρατος Λυκίνου
 Λυκίσκος: βλ. Πειθόλας Λυκίσκου
 Λυκοῦργος: 735(βασιλεὺς Θράκης)· Νικάνο-
 ρος: 258 στ. 15, 274, 276
 Λυσίμαχος (βασιλεὺς): 281 σημ. 96, 630-2, 698,
 700-3
 Λῦσις: 713
 Λύσων: 297

Μ

Μαγεμένα (βλ. καὶ Εἰδωλα): 290 σημ. 25
 Μαζαράκιον: 1, 13-8, 19 σημ. 1, 22 σημ. 8, 23, 25,
 35, 37-8, 78 σημ. 3, 80
 Μαθιάτι (Λευκωσία): 80
 Μακεδονία: 5, 12, 23-4, 28-9, 268, 270, 277, 279-
 83, 312, 375, 386, 398, 413, 423, 424 σημ. 63, 630,
 632, 698 σημ. 10, 700, 702-3, 723, 729-30, 732-3,
 735-6, 740, 743· ἀνατολική: 341· Ἄνω: 275· δυ-
 τική: 5 σημ. 2, 6 σημ. 3, 26, 192, 194 σημ. 25, 402·
 Κάτω (παρὰ θάλασσαν): 276, 739· κεντρική:
 383, 385, 402, 719
 Μακεδών: 149, 258 στ. 6, 265-6, 269-70, 275, 279
 σημ. 83, 401-2, 411 σημ. 8, 517, 701, 702 σημ. 30,
 725, 729-1, 734, 736
 Μακρὸν Ἐργάσιμον: 408 στ. 6-7, 411, 416, 640-1
 Μακρύγαλος (Κατερίνη· βλ. καὶ Πύδνα): 308
 Μάλτα (θέσις· Νέα Ποτεΐδαια): 720
 Μάνης (ποταμός): Χαλκιδικῆς: 408 στ. 7-8, 411,
 416· Λοκρίδος (βλ. καὶ Βοάγριος): 411
 Μάνιος Ἀντωνῖνος: 356-7

- Μαρμαράδες: 417
 Μαρμαρᾶς Παληοφυλακή: 417-8, 434-7
 Μαρμάριανη: 195 σημ. 33
 Μαυσωλεῖον Ἀλικαρνασσοῦ: 400
 Μεγάλη Ἑλλάς: 737
 Μεγάλη Κύψα: 453, 454 σημ. 6, 725
 Μεγάλη Παναγιά: 422
 Μεγάλον Ἑμβολον (βλ. καὶ Καραμπουρνό): 375
 Μεγάλον Ρεῦμα: 273
 Μέγαρα: 146 σημ. 12
 Μέδουσα: 464
 Μεθώνη: 743
 Μελανπαγῖται: 412 σημ. 17
 Μελισσᾶς (τούμπα): 274
 Μελισσόπετρες: 416
 Μεμμία Φίλα: 355
 Μένανδρος: βλ. Ἀντίγονος Μενάνδρου, Ἀντι-
 μένων Μενάνδρου, Μενέλαος Μενάνδρου,
 Φίλαγρος Μενάνδρου
 Μένδη (βλ. καὶ Μένθη-Μίνδη): 421 σημ. 50, 453,
 460 σημ. 33, 462 σημ. 34, 468, 517-28, 537, 681,
 702, 707, 709, 712-3, 718-9, 722-5, 737, 748
 Μένδιος: 681· οἶνος: 518· ὄνος: 518, 525, 681
 Μενεκλῆς: βλ. Καλλιπίδης Μενεκλέος
 Μενέλαος Μενάνδρου: 258 στ. 17, 277
 Μένθη (βλ. καὶ Μένδη-Μίνδη): 752
 Μένιππος Θάμωνος: 420 Β στ. 4
 Μένων: βλ. Κερδίμματος Μένωνος
 Μεσόγειος: 10, 517-8, 714
 Μεσογέφυρα Κονίτης: 15, 26
 Μεσολόγγι: 53
 Μεσσηνίσι (θέσις· Πλανά): 416
 Μεταγῆται: 407 σημ. 2, 417, 418, 422
 Μέταλλα (θέσις· Σμίξη): 416
 Μεταξάτα: 10, 20-4, 25 σημ. 1
 Μεταποντῖνος: βλ. Ἀρχίας Μεταποντῖνος
 Μέτσοβον: 19 σημ. 1, 20
 Μήδεια: 700
 Μηλιάς (βλ. καὶ Σμίξη· προβλ. Χαβρίας): 415
 σημ. 30, 416
 Μῆλος: 146 σημ. 12, 148
 Μικρὴ Ἡρακλεῶτις: 355
 Μικρὴ Κύψα: 453, 718, 724
 Μιλήσιοι: 262
 Μίλητος: 458, 461, 470
 Μίλκωρος: 424
 Μινδαῖοι: 537, 681
 Μίνδη (βλ. Μένδη-Μένθη): 518, 681
 Μινθοῦς (δῆμος): 518
 Μίνως: 269 σημ. 42
 Μνάσων: 146 σημ. 8
 Μολοσσικὸν ἔθνος (βλ. καὶ Μολοσσοί): 372
 σημ. 30
 Μολοσσοί (βλ. καὶ Μολοσσικὸν ἔθνος): 189, 606
 Μονδαιεῖς: 411 σημ. 13, 412 σημ. 17
 Μονοδένδρι: 595, 611
 Μοῦσα: 399
 Μουσεῖον (βλ. καὶ Museum): Ἀγρίνιον: 41, 78.
 Ἀθῆναι: Ἀκροπόλεως: 146, σημ. 8· Ἐθνικὸν
 Ἀρχαιολογικόν: 144 σημ. 4, 146 σημ. 6, 12, 147,
 151, 292, 330, 348, 351, 378, 379 σημ. 20, 385,
 400 σημ. 5· Κεραμεικοῦ: 343· Μπενάκη: 147-8,
 151-2· Νομισματικόν: 294. Ἄρτα: 78. Βερολί-
 νον: 146 σημ. 8, 12, 349, 351, 382 σημ. 38. Βιέν-
 νη: Ἱστορίας τῆς Τέχνης: 380, 382. Βόλος: 382
 σημ. 38. Δῆλος: 343. Θάσος: 328. Θεσσαλονί-
 κη: Ἀρχαιολογικόν: 258 σημ. 3, 259, 262, 287,
 291-2, 294-6, 299, 302, 326-7, 329, 331, 336, 378,
 379 σημ. 20, 405, 418 σημ. 41, 419-20, 428, 430,
 431, 440, 628, 693. Θῆβαι: 146 σημ. 8. Ἰωάννι-
 να: 5, 19-20, 33, 74-8, 144-5, 351. Κέρκυρα: 147
 σημ. 18. Κωνσταντινούπολις: Ἀρχαιολογικόν:
 378. Λονδῖνον: Βρετανικόν: 144 σημ. 3, 146-7
 σημ. 12, 148, 288-9, 378. Νέα Ὑόρκη: Μητρο-
 πολιτικόν: 146 σημ. 7-8, 12, 147, 380, 400. Νεά-
 πολις: 146 σημ. 12. Παρίσι: Λοῦβρο: 288, 349,
 380, 382. Πάτρα: 41. Πολύγυρος: 419 σημ. 43,
 423 σημ. 54. Ρώμη: Μουσεῖο Pigorini: 293. Τά-
 ρας: 6
 Μπεντένια (βλ. καὶ Λουτρά): 359, 361
 Μπουμπούστι: 55, 192
 Μποῦφοι: 354, 357
 Μύας Φιλίσκον: 258 στ. 26, 274, 279
 Μυγδονία-Μυγδονίς: 267-9, 271 σημ. 49, 630,
 634
 Μυκήβερνα: 295, 338, 517
 Μυκηβερναῖος: βλ. Ἠγήσιππος
 Μυκῆναι: 10, 14-5, 21, 23, 51, 192, 643 σημ. 31
 Μυκηναῖοι: 643 σημ. 31
 Μυκῆνη: 716
 Μύρινα: 380, 382, 385
 Μυρμιδόνες: 513
 Μῦς-Μύης-Μυοῦς-Μύων (βλ. καὶ Μύας): 279
 Μυσία: 423, 426
 Μυτάρι (χερσόνησος· βλ. καὶ Πύργος): 418, 423
 Μύτικας (λόφος· Κασσάνδρα): 724
 Μυτιλήνη: 262

Ν

Νάιος: 655
 Νάξος: 709
 Ναύκρατις: 455, 465
 Ναύπακτος: 701
 Ναύτων: βλ. Βίας Ναύτωνος
 Νέα Ἀπολλωνία (βλ. καὶ Ἀπολλωνία Μυγδο-
 νική καὶ Πολλίνα): 273, 414 σημ. 29
 Νέα Μηχανιώνα: 375-6, 383, 385, 395, 397, 400-2
 Νέα Μουδανιά: 693-4
 Νεάπολις: Ἰταλίας: 148· Παλλήνης (βλ. καὶ Νέα
 Πόλις - Νήη Πόλις): 531, 722-3
 Νέα Πόλις (Παλλήνη· βλ. καὶ Νεάπολις - Νήη
 πόλις): 722, 723 σημ. 29
 Νέα Φώκαια: 718-9, 724
 Νήη πόλις (Παλλήνη· βλ. καὶ Νεάπολις - Νέα
 Πόλις): 748
 Νεκρομαντεῖον: 177
 Νεκρομαντεῖον (Θεσπρωτία· βλ. καὶ Ἐφύρα):
 16, 26
 Νεοπτόλεμος: 513
 Νηρηίδες: 148
 Νικάνωρ: Νίκω[νος]: 261 στ. 33, 280· Παρμενίω-
 νος: 281· Σώσ[ο]ν: 261, στ. 34· βλ. καὶ Λυκοῦρ-
 γος Νικάνορος
 Νίκη: 377-9, 381-2, 400· τοῦ Παιωνίου: 377
 Νικίειος εἰρήνη: 266-7
 Νικοκράτης (τεχνίτης ἀπὸ τὸν Κολωνό): 383
 σημ. 42
 Νικολάρα (θέσις· Νικόπολις): 355
 Νικόμαχος: 669
 Νικόξενος Νικοξένου: 258 στ. 14, 274, 276
 Νικόπολις: 353, 357-8, 360-2
 Νίκων Κτήσωνος: 420 στ. 4, 421· βλ. καὶ Νικά-
 νωρ Νίκω[νος]
 Ντικίλι-Τάς: 23 σημ. 6
 Νυδρί: 12 σημ. 7
 Νύμφαι: 456, 457 σημ. 17, 458
 Νυμφαῖον: 357-8, 361

Ξ

Ξάνθος: 147 σημ. 18
 Ξενοφώντος ὄρμος: 454 σημ. 6
 Ξέρξης: 386, 418, 423, 531, 719
 Ξηρόμερον: 40-1, 45, 48
 Ξυλόπολις: 268 σημ. 37
 Ξυνονέρι (ποταμός): 418, 422

Ο

Ὅγχεσμαῖοι: 514

Ὅγχησμος: 514
 Ὅδύσσεια: 196, 197 σημ. 34
 Ὅδυσσεύς: 26, 146 σημ. 12, 197
 Ὅθωρος: 424
 Οἰκόπεδα (Κεφαλληνία): 9, 24
 Ὀλαία: 408 στ. 31, 414, 422-3
 Ὀλαιές (βλ. καὶ Οὐλαιές): 414 σημ. 14
 Ὀλυμπία: 51, 52 σημ. 38, 71, 177
 Ὀλυμπος (Μυσία): 423
 Ὀλυνθιακός (ποταμός): 273, 414-5, 636
 Ὀλύνθιος: 277 σημ. 72, 280· βλ. καὶ Φιλόξενος
 Χαβρέου Ὀλύνθιος
 Ὀλυνθος: 267-9, 273, 275, 277, 281-2, 293, 295,
 415, 420-2, 463, 517, 638, 698, 707, 718, 737
 Ὀλύτσικας: 349
 Ὀνησίκριτος: 279
 Ὀνύμων: 276
 Ὄξυλίδαι: 60
 Ὄξύλος: 60
 Ὄξυς Λίθος: 410 σημ. 5
 Ὀπούντιοι Λοκροί: 601, 621
 Ὀρέσται: 372 σημ. 30
 Ὀρικός (βλ. καὶ Ὠρικός): 516
 Ὀρμύλια: 415-7, 424, 432, 634, 723
 Ὀρράος: 603, 605-6
 Ὀρχομενός: 279 σημ. 85
 Ὄρβαῖοι: 408 στ. 26, στ. 32, 413-4, 422-3, 428, 628,
 639-40
 Οὐγγαρία: 7 σημ. 2, 8, 10, 21 σημ. 1
 Οὐλαιές (βλ. καὶ Ὀλαιές): 414 σημ. 22
 Ὁφέλης-Ἀρχέμορος: 52 σημ. 38

Π

Παγγαῖον (ὄρος): 423, 636, 732
 Παζαρούδα: 273
 Παιώνιος: βλ. Νίκη τοῦ Παιωνίου
 Παλαίμων-Μελικέρτης: 52 σημ. 38
 Παλαιομάνινα (Ξηρόμερον): 40-1, 45, 48
 Παλατίτσα: 338
 Πάλη (Κεφαλληνία): 24
 Παληοκοῦλες: 13
 Παληοφυλακή: βλ. Μαρμαρᾶς «Παληοφυλακή»
 Παληοχωρίτικος (ποταμός): 407 σημ. 2, 418, 422
 Παλλήνη (βλ. καὶ Κασσάνδρα καὶ Φλέγρα):
 453, 517, 518, 528, 638, 701, 713, 715-20, 722-5
 Παλλήνη (κόρη τοῦ Σίθωνα): 716
 Παλληνιακά: 715 σημ. 1
 Παναβίτσα: 417, 419
 Παναγία τῶν Χαλκέων (Θεσσαλονίκη· βλ. καὶ

- Καξαντζιλάρ-Τζαμί): 290, 307
 Πανδοσία: 195
 Πανθήρα: βλ. Λ. Φουλβεινία Πανθήρα
 Πάνταινος Συμμάχου: 698, 700-1
 Παντοκράτωρ (φρούριον· Πρέβεζα): 357
 Παραίπιοι: 408 στ. 2-3, 411, 413, 422-3, 428, 628
 Παραμυθιά: 16, 20-1, 26, 80
 Πάργα: 19 σημ. 1, 20, 26, 36
 Παρθενών: 377, 381, 382 σημ. 36, 385
 Πάριοι: 670
 Παρμενίων: 276, 278, 280· Άλ[- -]: 261 στ. 37, 281
 Παρνασσός: 410 σημ. 5
 Πάρος: 469 σημ. 55· Ίόνιον: 670
 Πασσαρών (βλ. και Γαρδίκι): 19, 606
 Πάσων Σκύθου: 261 στ. 28, 274, 279
 Πάτελι (βλ. και Άγιος Παντελεήμων): 5
 Πάτραι: 458
 Πεδινά (Ζαγόρι· βλ. και Σουδενά): 1, 11
 Πειθόλας Λυκίσκου: 354
 Πειραιεύς: 147
 Πεισιστρατίδαι: 71
 Πελικᾶτα: 25
 Πέλλα: 146 σημ. 7, 148, 286, 287, 398, 401, 638, 703, 737
 Πελληναῖος: 716-7, 719
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος: 267, 385, 414, 517
 Πελοπόννησος: 59, 192, 423 σημ. 61, 517, 700, 716· βόρεια: 60· βορειοδυτική: 183· δυτική: 195
 Πέλοψ: 52 σημ. 38
 Περαιή: 22
 Περδίκκας: Α': 269 σημ. 41· Β': 267, 269, 281 σημ. 96, 414, 636· Άμμα[δίσκου]: 261 στ. 32, 280· Κόινου: 279, 694, 698, 701· Παρμενίωνος: 281
 Περσεφόνη: 177, 601
 Περσικοὶ πόλεμοι: 711, 723, 733
 Πεστοί: 19
 Πεταρίσκος: 408, στ. 32, 414, 416
 Πετόσιρις: 279 σημ. 81
 Πέτραχος: 410 σημ. 5
 Πευκοχώρι (βλ. και Καψόχωρα): 721
 Πήγασος: 400
 Πηνελόπη: 197 σημ. 34
 Πιερία: 269, 276, 715, 729, 735
 Πίλωρος (βλ. και Πίρωλος): 408 στ. 22-3, 411, 413, 417, 422-4, 426, 428, 634, 643 σημ. 17
 Πίνα: 718
 Πίνδος: 26, 423, 636
 Πίρωλος (βλ. και Πίλωρος): 405, 411, 634, 643 σημ. 20
 Πλανά: 405, 407 σημ. 2, 415-22, 425, 427, 431, 437, 628, 634, 642 σημ. 20, 698
 Πλατύκαμπος (Λάρισα): 45
 Πλεύμη: 267, 270
 Πολέμαρχος Άντιφάνεος: 420 Β στ. 9-10
 Πόλι: 25
 Πολιάς: 262 (ναός)
 Πολίχνιον: 427
 Πολλίνα (βλ. και Νέα Άπολλωνία): 273
 Πολύαρος: 712
 Πολύγυρος: 638, 643 σημ. 30
 Πολύκλειτος: 385
 Πολυκλεῆς Ζωΐλου: 420 Β στ. 9, 429· βλ. και Άντίδοτος Πολυκλέος
 Πολύχρονον: 457 σημ. 17, 518, 528-31, 718, 721-3, 725
 Πόντος: 713
 Πόρτες (Χαλκιδική): 698-9, 703-4 σημ. 35
 Ποσειδήιον: 686, 754
 Ποσειδία: 714
 Ποσειδιον-Ποσειδί: 518, 706-8, 719, 722 σημ. 26, 723, 725
 Ποσειδών: 706-7, 709, 712-4, 719, 724· Πόντιος: 713, 755
 Ποσειδώνιον: 714, 754
 Ποτειδαία: 259, 267, 295, 339, 453, 517, 531, 693-4, 699-702, 703 σημ. 35, 707, 718-20, 723-5, 748· Νέα: 720 σημ. 16
 Ποτειδαιᾶται: 267
 Πράξιλος (βλ. και Πράσιλος-Πράστιλλος): 424
 Πραξιτέλης: 262
 Πρασσίλιοι: 408 στ. 28, 413, 423, 428, 634
 Πράσιλος (βλ. και Πράξιλος-Πράστιλλος): 413, 417, 422, 424
 Πράστιλλος (βλ. και Πράξιλος-Πράσιλος): 424
 Πρέβεζα: 29· βλ. και Παντοκράτωρ Πρεβέζης
 Πριήνη: 262, 407
 Πρίνος: 408 στ. 6, 410-1
 Προάστειον: 519, 528
 Προσύμνη: βλ. Ήραϊον Προσύμνης
 Προφήτης Ήλίας (ναός· Θεσσαλονίκη): 307
 Πτολεμαῖος Α' Σωτήρ: 275, 278
 Πτολέμματος Μ[...]: 258 στ. 25, 274, 278, 279 σημ. 81
 Πύδνα: 285, 308, 743
 Πύθων: 52 σημ. 38
 Πυλήνη (Αἰτωλικόν): 40
 Πύλος: 21-2

Πυργαδίκια: 417-8, 423-5, 433, 437, 634, 643 σημ.
17
Πύργος: Κάνιστρο: 722· Μετσόβου: 20· Σάνη:
718· Σκιώνη (βλ. καὶ Μυτάρι): 418, 423, 719, 724
Πύργος: 28, 662
Πωγώνιον: 19-20 σημ. 1(ιε)

P

Ραΐκηλος: 411 σημ. 9, 423 σημ. 58, 746
Ράμα-Ράμαι: 410, 422-3, 429, 638, 643 σημ. 31
Ραμαῖοι-Ράμιοι: 408 στ. 2, στ. 14, στ. 27, 410-14,
422-3, 428, 628, 638, 643 σημ. 31
Ραμνοῦς: 264
Ρεγῖνοι: 664-6
Ρίζιανη: 78
Ρίον: 60
Ρόδιος: 277, 736
Ρόδος: 15, 21, 22 σημ. 7, 56, 263-4, 378, 400 σημ. 5,
468
Ροτόντα (βλ. καὶ Ἅγιος Γεώργιος· ναός): 291
Ρύγχων: 146 σημ. 8, 148-9
Ρωμαῖοι: 411 σημ. 14, 662-3, 703

Σ

Σαμικόν: 22 σημ. 7
Σάμος: 263 σημ. 15, 456 σημ. 11, 467, 469
Σανά: 269, 273
Σάνη: 453, 454 σημ. 6, 456, 459, 460 σημ. 33, 461-
3, 467, 473-510, 517, 718-9, 724 σημ. 35, 725, 748
Σαραπεῖον: 291
Σάρτη: 423-4
Σατύριον (Τάρας): 12 σημ. 6
Σάτυρος (Πάριος γλύπτης): 262
Σαυγένης: 146 σημ. 8, 148-9
Σεβαστή: 736-7
Σελάδα: 415
Σελίνιος: 673
Σελλοί: 657
Σερεμέτι (βλ. καὶ Ἅγιος Ἡλίας· Μεσολόγγιον):
53
Σερμύλια: 636
Σερμυλικὸς κόλπος: 757
Σέσκλον: 5
Σθέννις: 275 σημ. 58
Σίβηρις: 718-9, 724
Σίβρας: 275· Ἡροδότου: 258 στ. 10, 265, 274-5
Σιγγιτικὸς κόλπος: 411, 417-8, 424, 634
Σίγγος: 418, 423-4
Σίδη: 600

Σίθων: 716
Σιθωνία: 421 σημ. 61, 517, 643 σημ. 17, 20
Σικελία: 147, 662, 672
Σιμόπετρα-Σιμωνόπετρα (μετόχιον): 720
Σιναία: 266
Σίνδος: 386, 707, 729-33
Σῖνος: 267
Σίρρας: 275
Σίσυφος: 146 σημ. 12, 149
Σκιώνη: 517, 716-9, 722 σημ. 26, 723-5, 748
Σκλίβανη: 19
Σκύθης: βλ. Πάσων Σκύθου
Σμειλώδης: 639-40
Σμίξη (ποταμός· Ὁρμύλια· βλ. καὶ Μηλιάς· προβλ.
καὶ Χαβριάς): 415 σημ. 30, 418, 422, 427
Σμίξη (θέσις· Πλανά): 407, 415-19, 431, 437-8,
632, 634, 700
Σουδενά (Ζαγόρι· βλ. καὶ Πεδινά): 1
Σούλι: 29, 74
Σούνιον: 709
Σπάρτη: 144
Σπαρτιάτης: 277
Σπάρτωλος: 267, 270, 426
Σπένδουσα: 354
Σπήλαιον Σίδερης: 29 σημ. 5
Στάγειρα: 517
Σταυρονικήτα (μονή): 724
Σταυρούπολις (Θεσσαλονίκη): 733-4
Στεφάνιον: 724
Στρατονίκη: 518
Στράτων· Στράτων Κτήσωνος: 419 Α στ. 6, 421·
βλ. καὶ Γλαυκίας Στράτωνος
Στῶλος-Σκῶλος: 422, 427, 429
Σύβαρις: 667
Σύμμαχος: βλ. Πάνταινος Συμμάχου
Συρακοῦσαι: 672
Σωλήν: 718, 725
Σωσίας: 146 σημ. 8
Σῶσος: βλ. Νικάνωρ Σώσου
Σώσων: βλ. Ἀντιφάνης Σώσωνος

T

Τάμπια (τούμπα· βλ. Κούμ-Καλέ): 375, 401
Ταξιάρχαι (ναός): 698
Ταραντῖνοι: 662, 664
Τάρας: 12 σημ. 6, 146 σημ. 12, 147 σημ. 16, 148,
276, 669
Τατοί: 146 σημ. 7
Ταύχειρα: 465

Τεγεάτης: 146 σημ. 7
 Τεγεᾶτις: 266
 Τειρεσίας: 197 σημ. 34
 Τειχέρμων: 673
 Τεργέστη: 78
 Τέρπυλος: 268 σημ. 37
 Τέρροβον: 78
 Τῆνος: 413 σημ. 21, 642 σημ. 13
 Τίγρης: 518
 Τιθηνίδια: 457 σημ. 19
 Τιμήσιος: 630-1, 698, 700
 Τίρυνς: 51
 Τορωναῖος κόλπος: 701
 Τορώνη: 379 σημ. 20, 384-5, 392-3, 421 σημ. 50, 471, 517, 700
 Τούμπα: Ἐμπεirikou: 320· Θεσσαλονίκης: 288, 319-20, 337· Νέας Μηχανιώνας: 397
 Τοῦμπες: (θέσις· Ἁγιος Παντελεήμων - Χαλκιδική): 267 σημ. 31· (θέσις· Καλαμωτόν· βλ. καὶ Καστέλλια Καλαμωτοῦ· πρβλ. Καλίνδοια, Ἀλίνδοια): 255, 257, 263, 265 σημ. 23, 270-3, 414 σημ. 29, 634
 Τόψιν (τούμπα· βλ. καὶ Γέφυρα): 287, 313
 Τρεῖς Λόφοι (Σανά): 273
 Τριποαί: 270-1, 273, 424, 636
 Τριποᾶτις: 258 στ. 9-10, 265-8, 272 σημ. 51
 Τροία: 517, 715-6, 723-4
 Τροιζηνία: 700-1
 Τρωῶες: 715
 Τρωϊκά: 59
 Τρωϊκὸς πόλεμος: 723
 Τρωῖλος Ἀντιγόνη: 258 στ. 11, 274-5
 Τσάγεξι: 310
 Τσεραβίνα (Ἰωάννινά): 16 σημ. 2
 Τσερβάρι (βλ. καὶ Ἐλαφότοπος): 1
 Τύρναβος: 194 σημ. 5

Φ

Φάβιος Φῆλιξ: 354
 Φαράι (Ἀχαΐα): 41
 Φάρβηλος: 424, 643 σημ. 20
 Φάρος (βλ. καὶ Πάρος-Ἰόνιον): 670
 Φάρσαλος: 194 σημ. 5, 382 σημ. 38
 Φεῖδων: 197 σημ. 34
 Φεῖδουν-Φειδών: 278
 Φερεκράτης: 443
 Φίλα: βλ. Μεμμία Φίλα
 Φίλαγρος Μενά[νδρου]: 261 στ. 29, 274, 279
 Φιλίππας: 603

Φίλιπποι: 414, 700-1
 Φίλιππος: Ἀρριδαῖος: 410· Β': 270, 27-6, 281, 375, 398, 401, 410 σημ. 6, 414, 421-2, 517, 597, 606, 630-2, 638, 717, 724, 732-5, 737
 Φιλιππούπολις: 410 σημ. 7
 Φιλίσκος: 279· [...]ος Φιλίσκου: 279 σημ. 83· βλ. Κάλας Φιλί[σκου], Μύας Φιλί[σκου]
 Φιλόξενος: Ε[- - -]: 261 στ. 31, 280· Χαβρέου Ὀλύνθιος: 280 σημ. 87
 Φιλώτας: Λεων[ίδου]: 258 στ. 24, 278· Παρμενίωνος: 281
 Φλέγρα (βλ. Κασσάνδρα καὶ Παλλήνη): 715-6, 718-9, 724-5
 Φλέγυος: 276
 Φλώρινα: 282-3
 Λ. Φουλβεινία Πανθήρα: 355
 Φοῦρκα: 723, 725
 Φρύγες: 171
 Φύσκα: 268 σημ. 37
 Φωκαεῖς: 531
 Φωκεῖς: 262 σημ. 10

Χ

Χαβρέας: βλ. Φιλόξενος Χαβρέου Ὀλύνθιος
 Χαβρίας (ποταμός· πρβλ. Μηλιάς καὶ Σμίξη): 415 σημ. 30
 Χαιρεφάνης Αἰσχύλου: 694 στ. 4, 700-1
 Χαλανδρίτσα (Ἀχαΐα): 5
 Χαλκίς: 421 σημ. 48
 Χαλκιδεῖς: 405, 414-5, 421, 429, 517, 632, 636, 700, 759· Χαλκιδεῖς ἐπὶ Θράκης: 740, 747
 Χαλκιδική: 5, 269, 405, 407, 413-5, 417, 420-1, 422 σημ. 53, 423-4, 426, 453, 459-60, 470, 472, 517-8, 528, 543, 628, 630, 634, 636, 638, 644, 693, 698-701, 703 σημ. 35, 706-7, 715-7, 720 σημ. 22, 723, 724 σημ. 35, 732-3
 Χάονες: 350 σημ. 13, 514
 Χαονία: 513
 Χαοῖνος: 275
 Χέδρωλος (βλ. καὶ Γέδρωλος): 424, 634, 643 σημ. 20
 Χεμάριοι: 515
 Χερρονησίται: 426
 Χερσικράτης: 197
 Χερσόνησος: ἡ ἐν Θράκῃ Χερσόνησος: 543, 746-7
 Χιμάρα: 416
 Χίος: 729
 Χοιροσπηλιά: 12 σημ. 7
 Χολομῶν: 269, 407, 416, 422-3, 438, 632, 636, 638,

642 σημ. 2, 644
Χορόνικος: 419 Α στ. 3
Χορτιάτης: 269, 423, 630, 636
Χροῦσον: 721-3, 725
Χυτρόπολις: 724, 724 σημ. 38

Ψ

Ψείρα: 8

Α

Abantes: 513, 516, 747
Aborigines: 660
Acanthos: 219, 544, 577, 580-5, 679, 740, 760-1
Acarnania: 61, 670
Achaeans: 219, 575, 679, 726, 740, 751
Achaia: 61, 198, 751
Acheron: 516, 662
Achilles: 168 σημ. 47, 173, 174 σημ. 81, 657
Acragas: 562, 673, 675
Acroceraunia: 515-6
Acropolis of Athens: 89, 387
Acte (peninsula: βλ. καὶ Athos καὶ Hagion Oros):
203, 535, 543, 575, 577, 581, 686, 741, 746-7
Adriatic: 203, 211, 225, 514, 660, 670
Adrolos: 635
Aeacides: 254, 374 σημ. 37, 662
Aegae (βλ. καὶ Vergina): 201, 448 σημ. 35, 558
Aege (Chalcidice): 448, 539, 544, 685, 727, 739,
748, 750
Aegean: 447, 533, 556, 575, 682, 685, 748, 758
Aegina: 100
Aeneia: 387, 547, 556, 562 σημ. 44, 639, 740-1,
745-6
Aeneias: 658-60, 746, 751
Aeolis: 446-8, 516, 538-9, 563, 586, 593, 659, 684-5,
687, 754, 759
Aeolus: 173
Aetolia: 61, 374 σημ. 37
Aetolians: 650-1, 653
Agelochus: 673
Agrinion: 61, 81
Aiane: 533, 581, 688
Albania: 113, 232, 372
Alcetas: 662
Alcimachus: 541

Ψίλιος: 419 Α στ. 2
Ψυχρὸς ποταμός: 423

Ω

Ὠρίκιοι: 516
Ὠρικόν-Ὠρικὸς (βλ. καὶ Ὀρικὸς): 512, 516
Ὠρικὸς λιμὴν: 516

Aletes: 659
Alexander: the Great: 158 σημ. 7, 160, 174-5, 236,
367, 551, 555, 637, 651· son of Alcetas: 662
Alexarchus: 761
Aliacmon: 372 σημ. 32
Aloros: 741, 749
Altamura-Painter: 166, 173
Alysos: 80
Amantes: 513
Amazon: 170, 173
Amazonomachy: 160
Ambracia (βλ. καὶ Arta): 72, 110, 198-9, 233, 370,
659
Ammites (river): 428-9, 633, 635, 637
Ammon: 659
Amphipolis: 121 σημ. 116
Amygdalies: 429
Anchialos (Thessalonice): 688
Anchises: 659
Andrians: 535, 544, 575, 581, 679, 686, 759-61
Andromache: 659-60
Andros: 575, 740, 748, 759
Angelochorion: 214
Anthemous: 202-3, 225, 545, 580, 688, 739, 745-6
Anthochorion (Epirus): 140
Antigenes: 87 σημ. 7
Aoüs: 203, 512-3
Aphrodite: 548, 651
Aphytis (βλ. καὶ Athytos): 544, 546, 726-7, 748-50
Apollo: 512, 658, 661, 727· Decadryos: 743· Ma-
leatas: 755
Apolloniates (Illyria): 512
Apollonia: of Epirus: 96, 511-2, 664· of Mygdo-
nia: 428, 629, 637, 639
Apulia: 127, 199, 232, 250 σημ. 2, 558, 562-3
Arapis (mount): 726-7, 750

Archelaus: 742
 Archonidas: 672
 Ares: 514 σημ. 26
 Argeades: 201-2, 233, 739
 Argeas: 201 σημ. 2
 Argeios: 201 σημ. 2
 Argilos: 740, 759
 Argo: 658
 Argonautes: 658
 Argos: of Peloponnese: 173, 201 σημ. 2, 215, 372
 σημ. 34· Orestikon: 201 σημ. 3
 Ariadne-Painter: 168 σημ. 47, 173
 Ariston: 672
 Aristonautes: 174
 Arnae: 544
 Arta (βλ. καὶ Ambracia): 72, 198, 199
 Artabazus: 544, 748, 759
 Artachaies (tomb of): 761
 Artemis: 548, 756· Orthia: 252· Ephesia: 756
 Asia: 659· Minor: 162, 170, 172, 174-5, 217, 231,
 367, 516, 535, 563, 584, 661, 682, 684, 754, 761
 Asine: 753
 Aspros Cavos (Chalcidice): 429
 Asenovgrad (βλ. καὶ Stenimachos): 161-3, 166
 Assera-Assiros: 207-9, 211-3, 218, 229, 237, 371,
 544, 739, 758
 Athena: 100 σημ. 57, 167, 168 σημ. 47· Itonis: 254·
 Polias: 514· Promachos: 164· Pronaia: 71, 73
 Athenian Agora: 93 σημ. 27, 115, 118, 121, 123,
 124 σημ. 127, 443, 446 σημ. 25, 512 σημ. 5, 514
 σημ. 26, 516 σημ. 41
 Athenians: 367, 387, 539, 576, 661-2, 748
 Athens: 93 σημ. 27, 99, 103, 115, 118, 121, 123, 124
 σημ. 127, 170, 172, 175, 251, 370, 516, 535, 544,
 549, 744, 759
 Athos: 535, 746, 748, 761
 Athytos (βλ. καὶ Aphytis): 726
 Attica: 61, 175, 235, 250, 387, 560, 581, 745
 Augustus: 653
 Axiochorion: 207
 Axios: 202, 207, 209-10, 213-8, 220, 235, 544, 575,
 593, 679, 684, 688, 739, 741, 747

B

Babylon: 174
 Bacchiades: 225
 Bambes (Elis): 159 σημ. 10
 Barç: 228, 372
 Bari: 6 σημ. 3

Beden: 162
 Beneventum: 95
 Beroia: 639
 Bezded (Καρπάθια): 21 σημ. 2
 Blagoevgrad: 160, 162
 Blisnitsa: 164
 Boeotia: 103, 108, 138
 Bolbe: 203, 428, 543-4, 637
 Bologne: 111, 113
 Borjas (Ούγγαρία): 7 σημ. 2, 8
 Boscoreale: 559, 561
 Bosporus: 99, σημ. 51
 Bottiaea (βλ. καὶ Bottice): 201-2, 739
 Bottiaeans: 201, 220-1, 544, 575-6, 679, 688, 739-
 40, 747
 Bottice (βλ. καὶ Bottiaea): 428, 544, 629, 635, 739,
 747-8
 Boubouste: 199, 207, 226-32, 235, 246-7, 372
 Bouthroton: 659
 Brestovitsa: 160, 175
 Brindisi: 6 σημ. 5
 Bryges (βλ. καὶ Phryges): 231
 Brygos-Painter: 170
 Bulgaria: 87, 121, 160-2, 171, 175, 211, 213
 Bylliace (πρβλ. Byllis καὶ Plaka): 512-3
 Bylliones: 512-3
 Byllis (πρβλ. Bylliace καὶ Plaka): 512-3

C

Cabella: 673
 Cabyri: 745
 Campania: 96, 113, 560, 562-3, 685, 759
 Canneto: 224
 Canosa: 148-9
 Capua: 562
 Carthago: 96
 Cassander: 544, 631, 633, 727, 744, 761
 Cassandra: 219, 726-7
 Cassandreia: 441, 448, 534, 536, 544, 575, 577, 637,
 679, 750, 752, 727
 Cassandrinon: 441
 Caucasus: 222
 Cavallino (Apulia· βλ. καὶ Lecce): 126-7, 194, 199
 Chaires: 174
 Chalastra: 741
 Chalcidians: 219, 428-9, 445, 543-4, 575 σημ. 2,
 633, 637, 747-8, 752, 758-60
 Chalcidice: 201-3, 206-7, 214, 217-21, 226, 236,
 387, 428-9, 441, 445, 446 σημ. 26, 447-9, 533,

535-7, 539, 543-4, 556, 575-7, 580-2, 588, 629, 633, 635, 637, 645, 679-81, 684-92, 739-41, 742 σημ. 15, 746-8, 751, 755, 758-61
 Chalcis: 103, 138, 543-4, 546, 679, 740, 747, 759
 Chanioti: 750
 Chaones: 372, 514-5
 Chaonia: 372, 514, 515 σημ. 28
 Chautsitsa: 207, 213, 222, 238, 240-1, 369
 Chedrolos (βλ. καὶ Gedrolos): 635
 Cheimerium (βλ. καὶ Chemara-Chimaera): 516
 Chemara (βλ. καὶ Cheimerium-Chimaera): 515-516
 Chemarians: 515
 Chersonesos (Thrace): 746
 Chimaera (βλ. καὶ Cheimerium-Chemara): 516
 Chios: 581, 745
 Chrousso: 750
 Chytropolis: 727
 Cimmerii (Scythia): 516
 Citadella: 673
 Constantinople: 101, 103, 162, 164
 Conversano: 169
 Corcyra (βλ. καὶ Corfu): 675
 Corcyraeans: 514-5
 Corfu (βλ. καὶ Corcyra): 233, 512, 516, 664, 743
 Corinth: 90, 100, 110-1, 112 σημ. 90, 113, 121, 123, 124 σημ. 127, 138-9, 142, 225, 233, 235, 250, 370, 536, 544, 581, 593, 659, 740, 744-5, 749, 754
 Corinthians: 219, 442, 512, 514, 539, 679, 683-7, 726, 743
 Corybantes: 745
 Crete: 172 σημ. 66, 250
 Crison: 513
 Croton: 667, 669
 Cyclades: 232, 250, 369, 575, 591, 593, 683-4, 687, 748, 754
 Cyme: 89, 93, 95-6, 138
 Cyprus: 81, 134

D

Dardanus: 660
 Deben: 162
 Delos: 252
 Delphi: 73, 512-3, 516, 649, 660-2, 673
 Demetrius Poliorcetes: 629, 631, 633
 Demon (Atthidographer): 654
 Derveni (Thessalonice): 110 σημ. 82, 121-2, 129, 159, 347, 514, 515 σημ. 32, 555-7, 562
 Deucalion: 227, 658

Devoli: 228, 231, 372
 Dexanoi: 225
 Dicaea: 740-42, 746, 748
 Dinos-Painter: 556
 Diocles: 514 σημ. 21
 Dion: 233, 533, 559
 Dione: 516, 651, 654-5, 663, 672
 Dionysus: 546, 548, 553, 555, 559, 681, 749, 752-
 Thermios (Thermaios): 535
 Divritsa (Gortynia): 122
 Dodecanese: 637
 Dodona: 81, 90, 93, 95-6, 110 127, 138 σημ. 166, 140, 165-7, 173, 176, 198, 225, 371-2, 511-4, 515 σημ. 30, 516, 557, 649-63, 665, 667, 673-5, 676-7
 Dorians: 199, 228, 371
 Dorus: 227
 Douris: 166
 Dryopes: 371
 Dryopis: 228
 Duvanlji: 378, 384

E

Echedorus (βλ. καὶ Gallikos): 202, 224, 739
 Egypt: 103, 657, 681, 752
 Eion: 752
 Elea (Campania): 685, 750
 Eleians: 199
 Eleusis: 174
 Elimiotas: 233
 Elis: 61, 159 σημ. 10, 160 σημ. 17, 166, 370
 Emathia: 739
 Enchelanes: 225
 Epicharmus: 90 σημ. 25
 Epicrates: 516
 Epidamnos: 512, 514
 Epidaurus: 372 σημ. 34, 515 σημ. 29, 755
 Epirotes: 108, 198, 233, 368, 513, 651, 654, 662, 664
 Epirus: 73, 81, 87, 110, 140, 198-200, 203, 211, 214, 222, 227, 229-30, 232, 236, 250 σημ. 2, 251-2, 367, 369-72, 374, 511-2, 514 σημ. 22, 516, 580, 637, 649-51, 653, 659-60, 664, 747
 Episkopi (Naoussa): 213, 230, 239
 Erbach: 164
 Erechtheion: 115
 Eretria: 101, 546, 575, 587, 591, 593, 681, 684, 740, 748-9, 754-5
 Eretrians: 219, 537, 679, 686, 726, 740, 743, 745, 747, 751, 755-6
 Ergetion (βλ. καὶ Hergetion): 673

Eryx: 673
 Etruria: 113
 Etruscans: 661
 Euainetus: 168 σημ. 47, 174
 Euaion-Painter: 173
 Euboea: 103, 219, 543-4, 549, 575, 679, 687, 743, 747, 753, 759
 Euboeans: 513, 516, 741-2, 748, 756
 Eucrates: 514 σημ. 21
 Euphemus: 173
 Europe: 515· central: 252, 369· north: 656
 Europos: 226
 Eurytius: 514 σημ. 19
 Evagoras: 544
 Evenius: 512
 Exalophos: 232

F

Faenza di Basiago: 12 σημ. 6
 Florina: 225
 Fortetsa: 172 σημ. 66

G

Galatista: 545
 Galaxidi (βλ. καὶ Oeanthie): 89-90, 118, 121, 137, 139, 142, 557
 Gallikos (βλ. καὶ Echedorus): 202
 Ganymedes-group: 166
 Garmen (Bulgaria): 160-61
 Gedrolas (βλ. καὶ Chedrolas): 635
 Gela: 168 σημ. 47, 676
 Gernlinden: 9 σημ. 3
 Geromoiri (hill): 441, 443, 448, 539, 727, 749-50
 Gigantomachy: 726
 Gioia del Colle: 224
 Giustiniani: 380, 384
 Glarocavos: 750 σημ. 71
 Glasinac: 251, 370
 Glyky (gulf of): 516
 Glyptothek Ny Carlsberg of Copenhagen: 96, 174
 Golemata Mogila (toumba): 378
 Gomati (βλ. καὶ Koulia): 758
 Gona (toumba Thessalonice): 207, 239, 746
 Gorgus (son of Kypselus): 198
 Gornjani (Bulgaria): 121
 Gortynia: 122
 Graecia Magna: 514, 649, 657-8, 661, 664, 669, 673, 675-6

Greece: 96, 110, 142, 225, 250, 369, 515-6, 661, 676, 679, 681· central: 140, 232· north: 533-4, 747· north-west: 231, 371, 657· south: 217, 536, western: 198, 370, 374
 Greeks: 371, 516, 575, 649, 657, 661, 670, 675-6, 679, 681, 684, 747, 752, 754, 759
 Grünwald: 8
 Gryneion: 539
 Gynaikokastron: 222, 242-3
 Gypsades: 21 σημ. 9

H

Hadrian: 653
 Hagia Anna (Kastoria): 558
 Hagia Paraskevi: 223, 225, 245-6, 545-6, 577-81, 584, 590, 745
 Hagia Triada: 745
 Hagioi Saranta: 514
 Hagion Oros (βλ. καὶ Acte καὶ Athos): 686
 Hagios Athanasios (Votonosi): 84, 140
 Hagios Georgios (promontory· βλ. καὶ Pyrgos): 727, 756-7
 Hagios Mamas: 207, 214, 218, 679, 751, 757
 Hagios Nikolaos (Kanistro): 727, 758
 Hagios Paulos: 548
 Hagios Prodromos: 429
 Haimon-Painter: 442, 444
 Halia-Therme: 744
 Haliacmon: 201-3, 220, 230, 544, 575, 679, 688, 741
 Halos: 232, 251-2, 369
 Hecataeus: 372, 543
 Hector: 657
 Helenus: 659
 Hellanicus from Lesbos: 660
 Hellas: 657
 Hellen: 227
 Hellenes: 199, 227, 371, 657
 Hellenika (hill): 727, 750
 Hellespont: 174 σημ. 81
 Helloi (βλ. καὶ Selloi): 657-8
 Hellopia: 649
 Hellopoi: 649
 Hera: 93· Argeia: 106
 Heracleia: of Italy: 669-70· of Acarnania: 670
 Heracleides: 659
 Heracleion: 740
 Heracleotes (of Siris): 670
 Heracles: 106, 108, 131, 651, 726, 759
 Heraion of Argos: 173

Herculaneum: 559, 561
 Hergetion (βλ. καὶ Ergetion): 673
 Herodes Atticus: 516
 Hippocrates: 681, 752
 Hipponion: 666
 Histiaeotis: 227
 Holomondas: 428, 429, 543, 633, 637, 639, 644
 Hortiatís: 428, 543, 629, 637
 Hvar (βλ. καὶ Pharos): 670

I

Ierissos: 544, 582-5, 590, 760
 Illyria: 514· north: 251· south: 372
 Illyrians: 221, 228, 513, 653
 Incantadas: 290, 324-5
 Ioannina: 61, 76, 83 σημ. 1, 104, 110 σημ. 84, 127, 129, 141 σημ. 176-177, 142 σημ. 178, 199, 249, 363, 372, 374, 650
 Ionia: 235, 446-8, 538-9, 563
 Ionians: 225, 514, 676
 Ischia: 222
 Italy: 96, 142, 168 σημ. 47, 169, 175-6, 233, 374, 514, 539, 563, 659-62, 675, 681, 752· central: 661· south: 367, 369, 556, 558, 560, 661, 751
 Italian peninsula: 649
 Italiotes: 662
 Itamos (mount): 687
 Ithaca: 61, 198-9, 233
 Izbište (Yugoslavia): 122 σημ. 121

J

Jason: 658
 Jericho: 516
 Julian the Apostate: 653
 Julius Caesar: 512 σημ. 7
 Jupiter of Capitolium: 656

K

Kadyanda: 174
 Kalamaria: 208, 214
 Kalamoton (βλ. καὶ Zagliveri): 544, 635, 679
 Kalandra: 685, 727, 751
 Kalchas: 755
 Kalindoia: 221, 544, 629, 635, 637
 Kalicles: 158 σημ. 7
 Kallimachus: 171
 Kallipolis: of Chalcidice: 428-9, 633, 635, 757· of Karia (βλ. καὶ Kyllandos): 635· of Thrace: 429
 Kallipolitai: 428, 629

Kamakai: 221, 635
 Kamarina: 168 σημ. 47, 173
 Kanastraion-Kanastron: 727
 Kapros (Stageira): 760
 Karabournaki (βλ. καὶ Mikron Embolon): 214, 241, 387, 741, 746
 Karabournou (βλ. καὶ Mega Embolon): 741
 Kara-Tepe: 172
 Karia: 635
 Kasilak: 175 σημ. 93
 Kastanas: 207-15, 217-8, 220, 222-3, 229, 238, 240, 366, 371, 688, 739
 Kasteli (βλ. καὶ Smixi): 429, 639
 Kastoria: 203, 207, 372, 558, 573
 Kastri (Smixi): 429
 Kastritsa: 129, 371-2
 Kastro (of Pydna): 741
 Katamachi: 80-1
 Kato Meropi: 250 σημ. 2, 369 σημ. 8
 Kellion (Vrasta): 629, 639, 757, 758 σημ. 104
 Kerameikos: 61, 251-2, 369, 387, 514 σημ. 25, 516
 Kertch: 149, 162, 154
 Kilindir: 207, 209, 213, 215 σημ. 35, 229, 239
 Kimon: 168 σημ. 47
 Kipsa: 756
 Kisseitai: 428, 629, 633, 635, 637
 Kissos: 428, 543, 637, 639
 Kleonai: 740
 Knossos: 252
 Kokkalas (mount): 429
 Königsberg: 115
 Kophos limen: 758
 Korçe: 228, 230-1, 251, 366, 370-2
 Kore: 122
 Koroneia: 203, 543
 Koryphe: 743
 Kotyle: 660
 Koukkos (mount): 548
 Koulia (βλ. καὶ Gomati): 758
 Koul Oba: 99
 Koundouriotissa: 240
 Kovatschevitsa: 161-2, 166
 Kozani: 123, 228
 Krenides (βλ. καὶ Philippi): 174
 Kroussaioi: 726, 746-7, 751
 Kryopege: 727, 750
 Kuç i zi: (tumulus of Korçe) 230, 251-3, 366, 369, 372, 374
 Kukuva Mogila: 384

Kyllandos (Karia· βλ. καὶ Kallipolis): 635
Kyme: 539
Kypsele: 743
Kypselus: 198
Kyrene: 166 (Zeus of)

L

Langadas: 202, 207
Larissa: 174, 232, 447, 539, 685, 759
Latium: 659
Lefkadia: 158 σημ. 7
Lefkandi: 588, 684, 747, 753
Lekythos: 549, 758
Lemnians: 448
Lemnos: 447-8, 687
Leningrad: 99, 147 σημ. 12
Leporano: 12 σημ. 6
Leton: 667
Leucas: 250 σημ. 2, 369 σημ. 9
Leuctra: 667
Lianokladi: 227, 371
Limnotopos: 207
Limyra: 160, 162, 174
Liotopi: 760
Livadostra: 166
Locrians: 99
Longos: 758
Loudias: 202, 739, 747
Louvre - Painter: 556
Lucania: 560
Lucius Malius: 660
Lyceum: 93 σημ. 31
Lycia: 162, 173-5
Lyncestai: 225, 233
Lyncestis: 633
Lysimachus: 175, 631, 633
Lyson: 158 σημ. 7

M

Macednia (βλ. καὶ Macedonia καὶ Maceta): 201 σημ. 3
Macednoi (βλ. καὶ Macedonians): 227, 371
Macedonia (βλ. καὶ Macednia καὶ Maceta): 110, 117 σημ. 104, 140, 174-5, 201-3, 206, 208-9, 213-4, 223, 225, 228, 231-3, 237, 250 σημ. 2, 251, 346, 371-2, 374 σημ. 37, 448, 514, 533, 536, 551, 556, 558, 562-3, 575, 593, 631, 633, 651, 739-40, 749, 755, 761· central: 202, 207-8, 213, 216-23, 226-7, 229-30, 234-6, 251, 347, 366, 369, 371, 533, 539,

584, 593, 754, 759· Lower: 202, 739-41· south: 203· south-west: 551· Upper : 201-2, 533· west: 202-3, 220-1, 226, 228-30, 232-6, 369-72, 581
Macedonians (βλ. καὶ Macednoi): 160, 174, 199, 140, 201, 202 σημ. 8, 227, 233, 236, 367, 371, 544, 553, 558, 575, 651, 679, 681, 684, 687-8, 727, 739, 743
Maceta (βλ. καὶ Macednia-Macedonia): 201 σημ. 3
Magnes: 201 σημ. 2
Maikop: 113, 555
Mainz (Πανεπιστήμιον τοῦ): 43, 45, 60
Makrygialos: 741-2
Malik: 23, 228
Marathon: 250 σημ. 2
Marmaras: 429
Marmariani: 234, 247
Mathiati: 81
Mati (Albania): 13 σημ. 3
Mecyberna: 218, 679, 743, 757
Mediterranean: 513, 575, 588, 661, 670, 679, 681, 752
Medusa: 554
Mega Embolon (βλ. καὶ Karabournou): 741, 746
Meixias: 514 σημ. 25
Melissus (son of Epicrates): 516
Mendaeus: 725 σημ. 41
Mende (βλ. καὶ Minde): 219, 445 σημ. 15, 447, 536-7, 539, 541-4, 546, 548, 577, 580, 585, 587-8, 590-1, 593, 679, 681-5, 688, 726-7, 739-40, 747-56
Mendeans: 740, 753
Mesopotamia: 681, 752
Messene: 61, 250 σημ. 2, 252
Methone (Pieria): 740-1, 743-4, 748
Metsovo: 83-4
Mikre Kipsa: 727, 756
Mikre Prespa: 203
Mikron Embolon: 744
Milan: 169
Milet: 447, 747
Miltiades: 448
Minde (βλ. καὶ Mende): 681, 752
Minthous: 681
Mithridates: 653
Molfetta: 6 σημ. 3
Molossians: 140, 199, 249, 363, 372, 374, 515, 651, 660, 662, 667, 673-5, 747· βλ. καὶ Orestai Molossoi
Molyvopyrgos (Chalcidice): 207, 214, 218, 757

Monastery: 225
 Mossynoikes: 171
 Munich: 100 σημ. 55
 Museum (βλ. καὶ Μουσεῖον): Agrinion: 81. Amsterdam: Allard Pierson: 112 σημ. 90, 118, 139 σημ. 168. Athens: Benaki: 83 σημ. 1, 116-7, 126-7. Canellopoulos: 121, 127. National: 84, 89, 100 σημ. 53, 108, 110 σημ. 85, 121, 122 σημ. 119, 127, 139 σημ. 168, 153, 164-5, 167, 173 σημ. 78, 387, 557, 664. Arta: 81, 110 σημ. 84. Bari: 169, 224-5. Berlin: 89, 93, 95, 99, 113, 115, 158 σημ. 7, 171 σημ. 61, 173, 556-7, 676. Bonn: Academic: 103. Boston: Fine Arts: 96, 556, 561. Cambridge: Fitzwilliam: 83 σημ. 1, 93-6, 142. Chicago: Art Institute: 163-4. Cleveland: of Art: 89, 173. Corinth: 110 σημ. 83. Florence: Museo Archeologico: 95. Ioannina: 81, 83 σημ. 1, 84, 110 σημ. 84, 127, 141 σημ. 176-7, 142 σημ. 178, 154, 156, 160 σημ. 17, 664, 666-7, 669-70, 672. Kastoria: 573. Kavala: 556. Kertsch: 164. Kilgis: 226. Königsberg: 115. Kopenhagen: National: 162-3, 166. Lecce: Provincial Museum: 126, 135. Leningrad: Ermitage: 99. London: British: 83 σημ. 1, 108, 121, 137, 139 σημ. 168, 166, 346. Malibu: J. Paul Getty: 560. Matera: 12 σημ. 6. Milan: Poldi Pezzoli: 169 σημ. 50. Munich: 103. Naples: 96, 556, 561-2. Newcastle-upon-Tyne: University: 121 σημ. 112. New York: Metropolitan: 93, 100, 113, 123 σημ. 123, 134, 139 σημ. 168, 171 σημ. 61, 387, 562. Ochrid: 137. Olympia: 159 σημ. 10, 160 σημ. 17, 167-8. Oxford: Ashmolean: 83 σημ. 1, 87, 110-13, 123 σημ. 123, 170. Paris: Louvre: 387, 556-7. Pella: 558, 573. Perugia: University: 169 σημ. 49. Saint Louis: City Art Museum: 108. Sofia: 171 σημ. 63. Syracuse: 676. Thessalonice: 110 σημ. 82, 346, 387, 552 σημ. 5, 562, 629. Vienna: Kunsthistorisches Museum: 108, 159 σημ. 8, 166
 Mycenae: 215, 225, 371
 Mycenaean: 252
 Myconos: 250-1
 Mygdonia: 629, 635, 637
 Myrina: 447, 539
 Myrmidones: 513, 657, 747
 Myrtari: 758
 Mytikas: 727, 751

N

Naia: 650, 655

Naoussa: 158 σημ. 7, 162 σημ. 22, 175, 213, 215, 229-30
 Naxos: 222, 232, 250 σημ. 2, 369 σημ. 9
 Nea Agathoupolis: 743 σημ. 28
 Nea Anchialos: 218, 223, 240-1
 Nea Kallikrateia: 546
 Nea Michaniona: 387, 546
 Nea Phocaea: 726-7
 Neapolis (Chalcidice): 448, 535, 539, 727, 740, 748-50, 752
 Nea Poteidaia: 748
 Nea Roda: 535, 540, 563, 679, 687
 Nea Syllata: 548
 Neoi Epibates: 745
 Neon Rysion: 745
 Neoptolemus: 513, 658-60, 747
 Nereid: 173, 174 σημ. 81
 Nicomachus: 669
 Nicosia: 81
 Nike: 387, 761
 Nikete: 580
 Niobides-Painter: 166
 Nymphs: 546, 749
 Nyphe: 441, 443, 445, 449

O

Ochrid: 137-8, 202, 225
 Odyssey: 199, 370
 Oeanthie (βλ. καὶ Galaxidi): 90
 Oinokles-Painter: 173
 Oleveni: 632-3
 Olonesi: 176
 Olympia: 73, 87 σημ. 8, 93, 100 σημ. 57, 126, 140, 165, 167-8, 173, 176, 536 σημ. 1, 649, 662
 Olympiad: 747, 760
 Olympias: 651
 Olympus: 201-2, 227, 687, 739
 Olynthiacus (river): 428, 637
 Olynthos: 89-90, 110, 118 σημ. 107, 121, 124, 131, 173-4, 201, 203, 218, 220-1, 236, 241, 429, 445-7, 533, 539, 544, 576-7, 637, 679, 685, 688, 739, 741, 745, 747, 759
 Onchesmites: 514 σημ. 22
 Onchesmos: 515
 Opuntian Locri: 160, 174, 367
 Orestai: 233. Molossoi: 372
 Oricos: 515-6
 Ormylia: 428, 635, 757
 Orpheus: 171

Orpheus-Painter: 171 σημ. 61
 Osbaioi: 629
 Ossa: 22
 Otranto: 194, 199, 233
 Ouranopolis: 577, 761
 Oxylyus: 61

P

Paestum: 560, 562, 676
 Paikon: 202
 Palaioikastron: 516
 Palaion Kitros: 741
 Palatitza: 533 σημ. 1
 Paleokatachas: 743 σημ. 29
 Paliouri: 750
 Pallenaeoi Achaeans: 726
 Pallene: 203, 448, 534, 536, 539, 543-4, 548, 575, 577, 585, 637, 679, 681, 685, 726-7, 741, 746-9, 749 σημ. 62, 750-2, 756
 Pan-Painter: 93 σημ. 27
 Panagouda: 441-4, 449
 Pandosia: 662
 Pangaion (mount): 637
 Panormos (gulf of): 516
 Paphlagonians: 171
 Paraipioi: 629
 Parabaea: 374
 Parians: 670
 Paros: 546· coast of Illyricum (βλ. καὶ Pharos καὶ Hvar): 670
 Parthenon (Athens): 446
 Parthenon (Chalcidice): 679, 687
 Pateli: 226-7, 231-2, 240, 247, 250 σημ. 2, 369 σημ. 8
 Patroclus: 657
 Payava: 147 σημ. 18
 Pefkakia (Volos): 215
 Pefkochori: 750
 Peisistratus: 746
 Pelagones: 233
 Pelasgia: 657
 Pelasgoi: 448, 657, 660-1
 Pella: 516, 533, 558, 573, 637, 739, 741
 Pellina: 160, 174
 Peloponnese: 159, 228, 232, 252, 369, 679· north: 110 σημ. 86, 211· north-east: 100
 Peloponnesian war: 512, 576
 Peneios: 203
 Perachora: 90, 134 σημ. 160, 137 σημ. 164, 139
 Perdiccas: 201, 428, 637, 757, 759

Pergamos: 89 σημ. 11
 Periander: 544
 Pericles: 170 σημ. 56
 Perivolaki: 237
 Pernice: 559
 Perseus: 170
 Persian empire: 750
 Persians: 171, 544, 576, 653, 748, 755
 Perugia: 169
 Pharos (βλ. καὶ Paros - Illyricum καὶ Hvar): 670
 Phigalia: 173
 Philip: II: 236, 366, 429, 537, 544, 551 σημ. 3, 553-5, 562 σημ. 44, 576, 581, 633, 639, 651, 679, 686, 727, 742, 760· V: 170, 516, 651
 Philippi (βλ. καὶ Krenides): 160, 174
 Philippopolis (Plovdiv): 160
 Philopolis: 173
 Phlegra (βλ. Cassandra καὶ Pallene): 726, 748, 751
 Phoceans: 539, 685
 Phoenice: 514-5
 Phoenicians: 657
 Phryges (βλ. καὶ Bryges): 171, 221, 231
 Phrygia: 170, 174, 739
 Phthiotis: 227-8, 371
 Pieria (mount): 201 σημ. 3, 202, 739
 Pieria (region): 201-3, 221, 233-4, 236, 551, 559, 739, 741, 743
 Pierians: 201-3, 739
 Píloros (βλ. καὶ Pírolos): 428-9, 445, 635, 758
 Pindus: 203, 227-8, 363, 371, 637, 739
 Piombino (Zeus of): 93
 Pírolos (βλ. καὶ Píloros): 633, 635
 Pistoxenus-Painter: 158 σημ. 7, 167 σημ. 45, 173
 Pitane: 539, 685, 759
 Plaka (Epirus· πρὸ βλ. Bylliace καὶ Byllis): 513
 Plana: 428-9, 629, 633, 757, 758 σημ. 104
 Plateia Toumba: 757
 Pletena (Bulgaria): 162
 Polychronon: 441, 445-9, 539, 542, 548, 580, 585, 587-9, 592, 679, 685, 727, 749-50
 Polygyros: 637, 688
 Polystratus: 173
 Pompeii: 90, 553 σημ. 6, 559, 561
 Pontus: 170 σημ. 56, 171
 Porto Perone: 211
 Poseideia: 537
 Poseidi: 536-7, 540-1, 546, 679, 681, 685-6, 726, 751, 753-4
 Poseidon: 166, 535-7, 541, 686, 749, 753-5

Poseidoneion: 537, 546
 Poteidea: 110, 126, 219, 448, 544, 548, 559, 679, 726-7, 748-9, 752, 756
 Potenza: 12 σημ. 6
 Prassilioi: 633
 Prasilos: 428
 Prespes: 202
 Proasteion of Mende: 752-3
 Prophetes Elias (hill· near Ormylia, Chalcidice): 757
 Prosymna: 371
 Proteus: 759
 Providence: 108
 Prussia: 656
 Pydna: 234, 556, 651, 740-3, 744 σημ. 30
 Pyrgadikia: 428-9, 445-8, 452, 635, 758
 Pyrgos: (Bulgaria): 171, (promontory· Chalcidice· βλ. καὶ Hagios Georgios): 727
 Pyrrhus: 140, 254, 651, 653, 660, 662-3
 Pytho: 659

R

Raecelos: 746
 Ramae (mutatio· βλ. Ramai) Ramae: 410 σημ. 7
 Ramai (βλ. Ramae): 639
 Ramaioi: 629
 Rheneia: 252
 Rhodope: 176
 Rhodes: 447
 Riziani: 81
 Romans: 175, 516, 651, 656, 660, 662
 Rome: 653, 659-60
 Ruvo: 96, 168

S

Sabyrtius: 513
 Samnium: 164
 Samos: 446, 687
 Samothrace: 533
 Sane: 220, 241, 535, 544, 548, 679, 686-7, 726-7, 740, 748, 756, 761
 Saratse (toumba): 207, 213, 237, 239
 Sardes: 367
 Sargetion/Sergention: 673
 Sarpedon-Painter: 168 σημ. 47, 173
 Saturnia: 660
 Saturo (Taras): 211
 Scione: 219, 575, 679, 726-7, 740, 748, 750-1
 Scoglio del Tonno: 211

Scutari (Albania): 113
 Scythians: 170
 Scythia: 516
 Sedes: 207
 Selinus: 93
 Selloi (βλ. καὶ Helloi): 657-8
 Sermylia: 428-9, 544, 637, 757
 Sermylkos gulf: 757
 Sevaste: 551-3, 555, 557-62, 566-8, 573
 Sibyris: 726-7, 756
 Sicily: 168, 173, 649, 659, 661-2, 664, 670, 672-3, 676
 Sidon: 160
 Silenus: 548, 553
 Sindos: 223-6, 244-5, 533, 556, 580, 688, 739, 741-2, 745, 748
 Singitic gulf: 428, 635, 761
 Singos: 758
 Siris: 556, 669-70
 Sithones: 747
 Sithonia: 203, 429, 441, 448, 543-4, 548, 575, 679, 741, 746-7, 757-8
 Smixi: 428-9, 633, 635, 757
 Sosos: 89 σημ. 11
 Sparta: 252, 544
 Spartiates: 576, 581, 661, 667
 Spartolos: 544
 Spilio: 515
 Spina: 93 σημ. 27
 Stageira-Stagiros: 544, 679, 739-40, 759-60
 Stavroniketa (monastery): 727, 756
 Stavroupolis (Thessalonice): 159
 Stenimachos (βλ. καὶ Asenovgrad): 162
 Stolos: 429, 544, 757, 758 σημ. 104
 Stratonikeia: 577, 679
 Stratos: 515
 Strefi (Elis): 160 σημ. 17
 Strepsa: 741
 Strymon: 201-2, 739, 741, 746, 748, 759
 Strymonic gulf: 543, 759
 Sybaris: 667
 Sykia: 548
 Syracuse: 168, 173-4, 662, 672-3

T

Taman (Russia): 123 σημ. 123, 126, 126 σημ. 133, 164
 Tanagra: 127
 Taras: 90 σημ. 21, 168 σημ. 47, 174, 211, 224, 556-7, 562, 669, 673, 675

Tchausitsa: 251
 Telephus: 115 σημ. 100
 Terrovon: 81
 Thamiscia: 635
 Thasos: 533, 535, 545, 556, 746
 Thebes (Boeotia): 108, 657
 Themis: 651
 Theodosius the Great: 653
 Therambos (βλ. Thrambos καὶ Thrambies): 448, 544, 726-7, 748, 750-1
 Thermaic gulf: 202-3, 543, 576, 739, 741, 745-6, 748, 756, 759
 Therme: 533, 535, 540, 545, 576, 580-1, 629, 637, 639, 688, 739, 741-2, 744
 Thermodon (river): 170
 Thermon: 651
 Thespiac: 106, 108, 140
 Thesprotes: 662
 Thesprotia: 516, 649, 657
 Thessalonica: 110 σημ. 82, 159, 202, 206-8, 213, 218, 223, 225-6, 235, 239, 387, 428, 446 σημ. 26, 447, 533, 535, 543, 556, 562 σημ. 44, 580-1, 637, 684, 739, 741, 744-5
 Thessaly: 61, 140, 160, 199, 214-5, 219, 222, 227, 229, 231-2, 234, 236, 251-2, 661, 758-9
 Thourion: 667
 Thrace: 367, 448, 513, 533, 545, 747, 759
 Thracians (Thracas): 171, 175, 429, 513, 739, 747
 Thrambies (βλ. Therambos καὶ Thrambos): 726-7, 750-1
 Thrambos (βλ. Therambos καὶ Thrambies): 727, 750-1
 Thyia: 201 σημ. 2
 Timmari: 12 σημ. 6
 Tiryns: 370, 753
 Tissaphernes: 171
 Tivoli: 89 σημ. 11
 Tomaros: 649
 Torone: 218-9, 387, 441, 445-8, 543-4, 549, 556, 576-7, 679, 688, 739, 742 σημ. 15, 747, 752, 757-9
 Toronean (gulf): 748, 757
 Torre Castellucia: 6 σημ. 5, 12 σημ. 6, 211
 Torre Guaceto: 6 σημ. 5
 Toumba Papa (Sevaste-Pieria): 551
 Trebenište: 137, 225, 675
 Tren: 228-9
 Trieste: 81
 Trilophon: 745
 Tripoi: 221, 635
 Troy: 211-3, 513 σημ. 15, 516, 571, 658-61, 679,

726, 740, 746 σημ. 50, 751
 Trypiti: 761
 Tsikalario (Naxos): 232

U

Ucrania: 555
 Ulysses: 658
 Umbria: 660

V

Vajzë: 6 σημ. 3
 Valta: 750
 Vardaroftsa: 207, 209-11, 213, 222, 238, 240
 Vardino: 207, 209-11, 213, 222
 Vassilika: 545
 Vegoritis: 203
 Vergina (βλ. καὶ Aegae): 154 σημ. 3, 174, 201, 207, 219, 221-3, 232, 234, 252, 370, 448 σημ. 35, 533, 553, 556, 558, 581, 593, 684, 688, 739
 Vermion: 202, 222
 Victory (statue of): 687
 Vigla (Kalandra): 681-2, 727, 752-3
 Villa of Hadrian: 89 σημ. 11
 Vinca: 545
 Vitsa: 87, 106 σημ. 66, 110, 122, 124, 138 σημ. 166, 141-2, 153-62, 164, 165 σημ. 35, 172, 176, 198-200, 231-3, 249, 250-54, 363-4, 366-8, 370-4, 580
 Vodhinë: 20
 Volos: 215
 Votonosi: 83, 84 σημ. 2, 87, 89-90, 93, 95-6, 97 σημ. 46, 99, 100 σημ. 56, 108, 110, 112, σημ. 90, 113, 115, 121-2, 124, 137-8, 140-2, 144 σημ. 1
 Vrastra: 637, 639, 757
 Vulci: 167 σημ. 45

X

Xerxes: 535, 545, 581, 686-7, 740, 744, 761

Y

Yugoslavia: 122 σημ. 121

Z

Zagliveri (βλ. καὶ Kalamoton): 635, 679
 Zagori: 87, 124, 153-8
 Zeus: 93, 166, 201 σημ. 2649-50, 653-4, 659-61, 663· Ammon: 546, 749· Bouleus: 654· Dodonian: 511, 513-4, 516, 654-6, 657, 658, 662· of Kyrene: 166· of Lyceum: 93 σημ. 31· Naïos: 650, 654, 662, 669, 672· of Olympia: 93 σημ. 31, 658· Pelasgian: 657-8

2. ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

Α

ἄγαλμα: 70, 296, 340, 355, 702, 355

ἀγαλμάτιον: 456

ἀγγειογραφία: 146, 729· ἀττική: 400· ζωγράφου Κλεοφῶντος: 378 σημ. 13

ἀγγεῖον: 3, 5, 11-2, 13, 15 σημ. 3, 21-3, 25, 40, 42, 54, 57-60, 68, 177-9, 183, 187, 191, 193-5, 317, 339, 342, 376-7, 381, 397, 400, 417-8, 455, 457, 461-4, 468, 472, 501, 525, 527, 530, 598, 710-2, 731-3, 735· ἄβαφον: 522, 603· ἀργεῖον: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶμιον)· ἀρχαῖκόν: 195 (ρυθμοῦ «δυτικῆς Ἑλλάδος»)· ἀσημένιον: 301· ἀττικόν: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶμιον), 320, 384-5, 400 (μελαμβαφές), 459, 530, 712, 738 σημ. 18· γεωμετρικόν: 13 (πρῶμιον), 40-1, 52 σημ. 38 (νεκρικόν), 59, 194 (κορινθιακόν), 195, 340· ἐρυθρόμορφον: 146-7 σημ. 12, 401· εὐβοϊκοῦ-νησιωτικοῦ τύπου: 459· ἰταλιωτικόν: 147 σημ. 18· ἰωνικόν: 459, 461 (ρυθμοῦ αἰγάρων), 467, 481, 483· κανθαροειδές: 11· κορινθιακόν: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶμιον), 186, 194 (γεωμετρικόν), 320, 459, 461· κυκλαδικόν: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶμιον)· κωδωνόσχημον: 12 σημ. 4· «μαύρου» ρυθμοῦ: 183 σημ. 7· μελαμβαφές: 400 (ἀττικόν), 401, 523, 598, 626· μελανότεφρον: 6· μυκηναϊκόν: 17, 21, 28· προϊστορικόν: 5, 12, 288 (μακεδονικόν)· πρωτογεωμετρικόν: 40-3, 53, 55, 58, 59 (ἰθακήσιον), 60, 62-5· πρωτοκορινθιακόν: 197, 320· ρυθμοῦ Δυτικῆς Ἑλλάδος: 183· σφυρήλατον: 377· τηγανοειδές: 400· ὑπογεωμετρικόν: 468· ὑπομυκηναϊκόν: 462 σημ. 34· ὑστερογεωμετρικόν: 59, 177 σημ. 1 (χάλκινον), 195· ὑστερομυκηναϊκόν: 462 σημ. 34· χαλκιδικόν: 459· χάλκινον: 177 σημ. 1 (ὑστερογεωμετρικόν), 301, 385 (ἀττικόν), 386

ἄγνυς: 525, 604, 620, 623-4· ἐνσφράγιση: 624· κωνική: 602-3· πυραμιδόσχημη: 603-4

ἄγορὰ ρωμαϊκή Θεσσαλονίκης: 289-90, 339

ἄγωγὸς χοῶν: 713

ἄγων πανελλήνιος: 383

ἀθηναϊκός: τορευτική: 381· τετράδραχμον (ἀργυροῦν): 274 σημ. 56

ἄθλον ἐπιτύμβιον: 52

αἰγαιακὸν μαχαίριον: 8

αἰολοδωρικὸς: ὀνόματα μὲ αἰολοδωρικὴ κατάληξη: 281 σημ. 96

αἰτωλικὸς ἀμφορίσκος: 56

αἶχμή: 17-21, 28, 191, 598

ἄκμων: 77 (πυραμιδοειδὴς ἐξ ὀρειχάλκου), 78 (χαλκοῦς)

ἄκονη: 24 (πυραμιδοειδὴς), 602 (ἐπιμήκης λιθίνη)

ἄκόντιον: 20 σημ. 1

ἄκρόπολις: 417-8, 519, 596, 713, 718· μυκηναϊκή: 26

ἀλάβαστρον: 398-9· ἀρτόσχημον: 22· γυάλινον: 398 (φοινικικοῦ τύπου), 400· ἐπιχρυσωμένον: 398, 400· μαρμάρινον: 399

ἄλατοδοχεῖον πήλινον: 734

ἀλφάβητον κορινθιακόν: 458, 464 σημ. 41

ἄμαζών Καπιτωλίου: 385

ἄμαυρόχρωμος βορειοδυτικὸς ρυθμός: 195

ἄμβων μαρμάρινος: 317

ἄμφικύπελλον: 191-2

ἄμφορεύς: 22 (ψευδόστομος), 43, 53, 56, 58, 60, 471-2, 518, 521-2, 527, 528, 702, 711· κρατηρόσχημος: 525· πρωτογεωμετρικὸς: 67

ἄμφορίσκος: 42, 44, 46, 57, 59, 60, 196· αἰτωλικός: 56· γεωμετρικός: 45· κυπριακοῦ τύπου: 398 (ἐγχώριος)· μυκηναϊκός: 21 (ψευδόστομος)· πρωτογεωμετρικός: 43 (πρῶμιος), 45· ψευδόστομος: 21 (μυκηναϊκός), 22-3, 25-6

ἀνάγλυφον: 146, 147 σημ. 16, 148, 272, 276, 342, 356, 379 σημ. 19, 738 σημ. 18· ἐλεφαντοστέινον: 398· μαρμάρινον: 339

ἀνάθημα: 28, 146 σημ. 8, 177-8, 262, 264

ἀνάκλιντρον: 730, 736

ἀνάκτορον: 737

ἀνδριάς: 262, 309

ἀνδρών: 736-7
 ἀνθέμιον: 71-2, 376 (λεπτόν πεντάφυλλον), 377
 (ἡμίτομον τετράφυλλον), 379-80, 384
 ἀντηρὶς τοξωτή: 361
 ἀξίνη νεολιθική: 29 σημ. 5
 ἀποθέτης: 350, 461-2 (κυκλικός), 712· ἀρχαϊκός:
 177 σημ. 1 (ἱεροῦ Περσεφόνης)
 ἀποικία: 26, 69, 177-8, 183, 196-7, 421, 460 σημ.
 32, 517-8, 531, 606, 700, 714, 722
 ἀποικισμός: 197, 716, 718· ἰωνικός: 421, 520
 ἀποικος: 197, 421, 517, 520, 528
 ἀργεῖον ἀγγεῖον: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶι-
 μον)
 «ἀργεῖος» μονόχρωμος ρυθμός: 470 (οἰνοχοΐ-
 σκη), 504 (ὄστρακον)
 ἀργολικός κύαθος: 50
 ἀργύρωμα: 732, 734
 ἀρκαδικὸς πῖλος: 146
 ἀρύβαλλος: 482· κορινθιακός (σφαιρικός): 525·
 πρωτοκορινθιακός (ἀπιόσχημος): 463, 470
 ἀρύταινα: 22, 38
 ἀρυτήρ: 732, 734-6, 738 σημ. 18
 ἀρχαϊκός: ἀγγεῖον: 195 (ρυθμοῦ «Δυτικῆς Ἑλ-
 λάδος»· ἀποθέτης: 177 σημ. 1· δρόμος: 183·
 ἱερόν: 453, 463, 465, 473-4· κάνθαρος (ρυθμοῦ
 «Δυτικῆς Ἑλλάδος»): 196· κτήριον: 453· κύα-
 θος: 50· ναῖσκος: 70· ναός: 455, 719· νεκροτα-
 φεῖον: 468, 519, 721, 731· οἰκία: 178-9, 186-7,
 467, 478, 496-504, 598· ὄστρακον (κορινθια-
 κόν): 179, 183, 184, 528· στρώμα: 179· σύστημα
 λέσβιον: 711· τάφος: 720, 729· τοῖχος: 700 σημ.
 18· χρόνοι: 78 σημ. 6, 178, 188, 415, 418, 597-8,
 716, 719-24, 729, 731, 733
 ἀρχηγέτης: 702
 ἀρχιτεκτονική ἀττική: 381
 ἀρχιτεκτονικὸν μέλος: 272, 530, 700 σημ. 18, 702,
 725
 ἄρχων: 264-5, 267, 277
 ἄσκος: 55
 ἄσπις μακεδονική: 149, 191
 ἀστράγαλος: 455, 457
 «ἄτακτοι»: 278
 ἀτέλεια: 694, 700-1
 ἀττικός: ἀγγεῖον: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν πρῶι-
 μον), 320, 384-5, 400 (μελαμβαφές), 459, 712,
 738 σημ. 18 (ὑστεροαρχαϊκόν)· ἀρχιτεκτονική:
 381· ἐπίνειτρον: 465, 488· ἐργαστήριον: 381-2·
 κάνθαρος: 56· κεραμεική: 320· κοτύλη: 464,
 484· κυάθιον: 600 (μελαμβαφές)· κύλιξ: 712,

731-2· κρατηρίσκος: 56 (ἀττικός πρωτογεωμε-
 τρικός)· ληκύθιον: 47· λήκυθος: 381· μνημεῖον:
 147 σημ. 16 (ἐπιτύμβιον), 381· πόρπη: 178·
 ρυθμός (πρωτογεωμετρικός): 41, 53, 56-58·
 στήλη: 146, 148 (ἐπιτύμβιος), 381

αὐλητρίς: 736

ἄψις Γαλερίου: 285, 292-3, 297, 304-5, 307-8, 316,
 330

B

βαθμὶς ἀσβεστολιθική: 360

βάθρον: 70, 309-10

βαίτυλος: 601

βασιλεία: 628, 630, 632

βασιλείον μακεδονικόν: 420, 725

βασιλεὺς: 731· Δημήτριος Πολιορκητής: 700· Ἑλι-
 μείας: 275· Θράκης: 735· Κάσσανδρος: 693-4,
 696-7, 701, 730· Κορίνθου: 700· Λυσίμαχος:
 698, 701 σημ. 21· Θεσπρωτῶν: 197 σημ. 34·
 Μακεδόνων: 149, 270, 385, 606, 703, 724-5

βασιλική: παλαιοχριστιανική: 353· χριστιανική:
 350-1

βίλλα (ἔπανλις) ρωμαϊκή: 736

βοιωτικός: κράνος: 146· κύαθος: 50· πόρπη: 178
 (βοιωτικοῦ-ἀττικοῦ τύπου)· στήλη: 146

βουλευτήριον: 350

βουλή: 267

βραχιόλιον χρυσοῦν: 320

βωμός: 294, 296, 336, 360· προσφορᾶς θυσιῶν:
 710-3

Γ

γεωμετρικός: ἀγγεῖον: 13 (πρώμιον) 40-1, 52
 σημ. 38 (νεκρικόν), 59, 183 σημ. 7 (ἀργεῖον, ἀτ-
 τικόν, κορινθιακόν, κυκλαδικόν), 194 (κοριν-
 θιακόν) 195, 340· διακόσμησις: 25 (ἀμαυρό-
 χρωμος, ΒΔ μακεδονικοῦ τύπου)· ἐποχή: 47,
 52, 55, 59, 183, 187, 189, 519-20, 596-8· κάνθα-
 ρος: 41· κεραμεική: 185 (ἐγχώρια)· κόσμημα:
 356· λέβης (σιδερένιος τριποδικός): 177· ὀπλί-
 τής: 178· ὄστρακον: 54, 179 (κορινθιακόν), 187
 (ἐγχώριον), 462· πόρπη: 177 (ἡπειρωτικοῦ τύ-
 που)· ρυθμός: 56, 195· σκύφος (πρώμιος κο-
 ρινθιακός): 183· στρώμα: 13, 179, 187, 189· τα-
 φή: 189· τάφος: 13 (πρώμιος), 20 σημ. 2 (πρώι-
 μος), 189, 191, 194· τρίπους: 51 (πρώμιος χαλ-
 κοῦς)· τύμβος: 192

γῆ: βασιλική: 265, 279· ἱερά: 410 σημ. 5

γίγαντομαχία: 715

γλύπτης: 262
γλυπτόν: 294-6, 299, 302, 336, 342, 362
γραμματεὺς τῶν ἱππέων: 281
γρύψ: 178
γυναικωνίτης: 398

Δ

δακρυδόχος: γνάβινη: 354-5· πήλινη: 354
δακτύλιος: 2 (ἐκ χαλκοῦ ταινιοειδοῦς ἐλάσμα-
τος), 9, 10 (χαλκοῦς), 24, 376 (χρυσοῦς), 400
(χρυσοῦς με σφραγιδόλιθο)
δάπεδον ψηφιδωτόν: 317, 356, 737
δεξαμενή: 356 (ἀψιδωτή), 456, 473, 477 (καθα-
τήρια λατρευτική)
δημός: 518 (Μινθοῦντος), 694, 700-1
διάδρομος πήλινος: 522
διάλεκτος: βορειοδυτική: 60, 351, 354· θεσσαλι-
κή: 735· ἰωνική: 420
διάταγμα: 693-4, 698-9
δῖνος: 469, 497-8, 502· πρῶμος ἀνατολίζων ἰωνι-
κός: 460, 467-8· ὑστερογεωμετρικός: 467
διοικητής: 275
δίσκος σπειροειδὴς χαλκοῦς: 2, 9, 24
δόρυ: 17, 20
δραχμή: Λαρίσης: 149· Ὀπουντίων Λοκρῶν:
621
δρόμος ἀρχαῖος: 183
δωρικός: ἔθνος: 194· κιονόκρανον: 71, 720 (πώ-
ρινον)· κίων: 72, 267 σημ. 31· σπόνδυλος: 71

Ε

ἐγχειρίδιον: 15-7, 24, 26, 78 σημ. 3· κυπριακόν:
17· μυκηναϊκόν: 14-7· παλαιστινιακόν: 15· συ-
ριακόν: 15,
ἐγχυτρισμός: 457 σημ. 17, 461, 684-5
ἔδρανον: 711
ἐδῶλιον: 359-60
ἔθνος δωρικόν - ἑλληνικόν-μακεδονικόν: 194
εἰδῶλιον: 147 σημ. 18 (χαλκοῦν· πολεμιστοῦ),
177 σημ. 1, 454-5, 457, 466, 492, 494, 702, 712·
ἰωνικόν: 457, 712· κερκυραϊκόν (Ἀρτέμιδος):
457 σημ. 15· κορινθιακόν: 457· κυλινδρικόν:
457· ξοανόμορφον: 457, 459, 466, 492· σανιδό-
μορφον: 457, 466, 493
ἐκπωμα: 731-2
ἐλασμα: 178 (περίτμητον)· μολύβδινον (χρηστή-
ριον): 348-51· χρυσοῦν: 2, 10
ἐλληνιστικός: ἐποχή: 178-9, 383, 605, 634, 638, 703
σημ. 34, 710, 713, 720-2, 724-5, 729· κεραιμική:

725· νόμισμα: 69· ὄστρακον: 338· τάφος: 296,
338 (κεραμοσκεπής), 339 (κιβωτιόσχημος)
ἐμπόριον μυκηναϊκόν: 26
ἐναγισμός: 401
ἐνώτιον: 24
ἐξάλειπτρον: 733
ἐπαθλον: 52, 383
ἐπίγραμμα: 262
ἐπιγραφή: 255-7, 259-63, 265-8, 271-4, 275 σημ.
57, 276, 277 σημ. 72, 279, 354-7, 378, 383, 405-
10, 414, 416-7, 454, 458, 464, 628, 632, 693-9,
701-3, 712-3, 722, 725
ἐπίκρανον: 158
ἐπίνητρον: 458· ἀττικόν ὑστεροαρχαϊκόν: 465,
488
ἐπιστύλιον: 272 σημ. 51
ἐπιτύμβιος: ἄθλον: 52· μνημεῖον: 146 σημ. 7, 147
σημ. 16 (ἀττικόν)· πλάξ: 354-5· στήλη: 148 (ἀτ-
τική), 262, 720
ἐποικος: 282 (Μακεδών), 720 (Ἀθηναῖος)
ἐργαλεῖον: 74, 80· λίθινον: 721· μαρμάρινον: 524
ἐργαστήριον: 380-2· ἀττικόν: 381-2· Γαληνοῦ:
354· ἰωνικόν: 460· χαλκιδικόν: 468
ἐρετριακός: κεραιμική: 520· ὄστρακον: 460 (ὑπο-
γεωμετρικόν με διακόσμηση «παριακοῦ» τύ-
που)
ἐρωτιδεύς: 354, 399
ἐστία: 455 σημ. 9, 597-9, 603, 605, 616
ἐσχάρα: 455, 476
ἐταῖρος: 270, 274, 276-8, 280-2
ἐτρουσκικόν κράνος: 147 σημ. 13
εὐβοϊκός: εὐβοϊκοῦ-νησιωτικοῦ τύπου ἀγγεῖον:
459· κρατήρ: 467
ἐφηλῖς σιδερένια: 625

Ζ

ζωγράφος: Ἐρέτριας: 377, 382· Κλεοφῶντος:
378 σημ. 13· Μονομαχίας: 147 σημ. 12· «τοῦ
πόλου»: 464· Σισύφου: 146 σημ. 12, 149, 377
ζωφόρος: Μανσωλείου Ἀλικαρνασσοῦ: 400·
Παρθενῶνος: 377 σημ. 7

Η

ἡθμός: 732, 734-6
ἡμερολόγιον: 699 (Χαλκιδικῆς), 700 (Δημητριά-
δος), 701 (μακεδονικό)
ἡμικίων: 359 (κορινθιακοῦ ρυθμοῦ)
«ἡπειρωτικοῦ» τύπου γεωμετρικὴ πόρπη: 177
ἥρως: 700-1

Θ

θαλαμοειδής τάφος: 14
θάλαμος: 355 (ταφικός οικογενειακός)
θαλαμωτός τάφος: 398
θεαροδόκος: 268, 269 σημ. 42
θέατρον: 264, 361
θεός: 698, 700, 709-13
θεότητα χθόνια: 378
θεσσαλικός: ἀμφορίσκος: 45 (πρωτογεωμετρικός)· ἱερόν: 178· κάνθαρος: 195 σημ. 33, 198· κύαθος: 50· οἶνοχόη: 48 (πρωτογεωμετρική)· προχοΐσκη: 46, 57· πρόχους: 58 (πρωτογεωμετρική), 198
θεωρός: 268
θηβαϊκή στήλη: 148-9
θησαυροφύλαξ: 281
θολωτός τάφος: 26 (μυκηναϊκός), 317
θωράκιον: 377, 381, 400

Ι

ἱερὰ οἰκία: 350-1, 650
ἱερατεία: 265, 277, 694, 698, 700
ἱερατεύω: 275-6, 278-81
ἱερεὺς: 263-6, 272, 275-6, 278-82, 420, 421 σημ. 47, 698, 700
ἱερὴ γῆ: 410 σημ. 5
ἱερομνήμων: 280
ἱερόν: 52, 177 (Δωδώνης), 177 σημ. 1 (Περσεφόνης), 178 (θεσσαλικόν), 291 (Αἰγυπτίων Θεῶν στή Θεσσαλονίκη), 351 (Δωδώνης), 410 (Ἐρμαῖον, Διοσκούριον, Ἀρτέμιδος), 411 (Ἐρμού), 413 (ἀγροτικόν), 421 (Ἀπόλλωνος), 455 (Ἀφροδίτης στή Ναύκρατι-Δήμητρος στήν Κνίδο, στήν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν καὶ στὸν Ἀκράγαντα), 457 σημ. 15 (Ἀρτέμιδος στήν Κέρκυρα), 461-2, 465 σημ. 43, 477, 706 (Ποσειδῶνος· Ποσειδῖον), 707 (Ἀπόλλωνος-Ἀρτέμιδος-Ποσειδῶνος), 709-10 (Ποσειδῶνος· Ποσειδῖον), 712-4 (Ποσειδῶνος· Ποσειδῖον), 719 (Ποσειδῶνος· Ποσειδῖον), 720 (Διονύσου· Ἄφρυτις), 722 (Ἄμμωνος Διός· Ἄφρυτις· Ἀπόλλωνος· Κάναστρον), 724 (Ἀρτέμιδος· Σάνη), ἀρχαϊκόν (Σάνης): 453, 456, 463, 465, 473-4
ἱπάριον χάλκινον: 187
ἱππεύς: 146· γραμματεὺς τῶν ἱππέων: 281
ἱππέων: 605
ἰταλιωτικός: κρᾶνος: 147 σημ. 13· πῦλος: 148
ἰωνικός: ἀγγεῖον: 459, 461 (ρυθμοῦ αἰγάγρων), 467, 481, 483· ἀποικισμός: 421, 520· διάλεκτος:

420· δῖνος: 468· εἰδῶλιον: 457 (ἰωνικοῦ τύπου ἔνθρονον), 712· ἐργαστήριον: 460· κεραμεική: 463· κιονόκρανον: 69· κύλιξ: 460, 503-4, 712 (μελανόμορφη)· κυμάτιον: 399· οἶνοχόη ρυθμοῦ αἰγάγρων: 470-1, 506-7· ὄστρακον: 467· πόλις: 700

Κ

κάδος: 734 (ἀργυροῦς), 735
κάλαθος: 58
κάλπεις: 377, 399-400 (τεφροδόχος)
καλύβα: ἐλλειψοειδής: 461, 471, 481, 509· προϊστορική: 510· ὠοειδής: 460
καλύξ: 734 (μὲ προτομή σειληνοῦ), 735· χιακός: 464, 485
καμάρα τουβλόκτιστη (πλινθόκτιστη): 290
κανθαρίσκος: 42
κανθαροειδής: ἀγγεῖον: 11· κρατήρ: 732
κάνθαρος: 5-6, 12, 40-1, 43, 47, 50, 55, 183, 191-2, 195, 472, 600, 734-5· ἀρχαϊκός: 196· ἀσημένιος: 378 σημ. 13, 732· ἀπτικός: 56· βορειοδυτικός: 56· γεωμετρικός: 41· θεσσαλικός: 195 σημ. 33, 198· μελάμβαφής: 626· πρωτογεωμετρικός: 40 σημ. 1, 41-2, 56 (ἀπτικός), 58· ὑστερογεωμετρικός: 41
κάνιστρον: 722 σημ. 24
καρφί: 399-400, 600, 604
κάστρον μεσαιωνικόν: 415
κατάλογος ἀναθηματικός: 272
κάτοπτρον χάλκινον: 399-400, 402
καῦσις: 11
κεραμεική: 3, 22-3, 181, 183, 194, 421 σημ. 50, 453, 460, 461-2, 472 σημ. 66, 530-1, 719, 721, 732· ἀμαυρόχρωμος: 25, 28, 192, 194· ἀρχαϊκῶν χρόνων: 454, 720· ἀπτική: 320· γεωμετρική: 185, 454· ἐλληνιστική: 725· ἐρετριακή: 520· ἰωνική: 460· κορινθιακή: 460· μινύειος: 6· μυκηναϊκή: 421, 721· πλαστική: 29· προϊστορική: 6, 54, 471· πρωτογεωμετρική: 520· πρωτοκορινθιακή: 186· ἐποχῆς σιδήρου: 13, 721 (πρώτης): ὑστερομυκηναϊκή: 520· ἐποχῆς Χαλκοῦ: 718 (πρώτης)
κεραμοσκεπὴς τάφος: 70, 338 (ἐλληνιστικός)
κερκυραϊκόν εἰδῶλιον (Ἀρτέμιδος): 457 σημ. 15
κιβωτίδιον: ξύλινον: 376, 398· χρυσοῦν: 399
κιβωτιόσχημος τάφος: 1-11 (ΥΕ ΠΙΒ-Γ), 13, 22, 24-5, 28-9, 354 (λίθινος-πλινθόκτιστος), 355 (λίθινος), 415, 460-2, 643 σημ. 30· ἐλληνιστικός: 339· πρώτης ἐποχῆς Σιδήρου: 454

κιλίβας: 379, 384
 κιονόκρανον: δωρικός: 71, 720 (πώρινον)· ιωνι-
 κόν: 69
 κιονοστοιχία: 70-1, 712
 κίων: 290, 712· δωρικός: 72, 267 σημ. 31
 κλασσικός: εποχή: 146, 149, 178, 183, 186, 189,
 320, 417-8, 712-3, 716, 719-22, 724-5, 729, 731·
 ὄστρακον: 528, 721· τάφος: 729· τοῖχος: 183·
 ὕδρεια: 384
 κλίβανος: 522, 528-9 (μεταλλευτικός), 712, 718,
 725 (κεραμικός)
 κλίνη: 399, 401, 603, 711
 κλισμός: 729
 κοῖλον: 359-60
 κοινὸν Ἑπειρωτῶν: 601 σημ. 9
 κοιτών: 605
 κομβίον πήλινον ἐπίχρυσον: 399, 401
 κόρη: 377
 κορινθιακός: ἀγγεῖον: 183 σημ. 7 (γεωμετρικὸν
 πρῶμιον), 186, 194 (γεωμετρικόν), 320, 459,
 461 (ἰωνικόν-κορινθιακόν)· ἀλφάβητον: 458,
 464 σημ. 41· ἀποικία: 69, 197· ἀρύβαλλος: 525
 (πρῶμιος σφαιρικός)· εἰδῶλιον (στὸν τύπο
 τῆς ὀρθῆς πολοφόρου θεᾶς): 457· ἡμικίων:
 359 (κορινθιακοῦ ρυθμοῦ)· κεραμεική: 463·
 κοτύλη: 179· κοτυλίσκη: 455, 465, 487· κρατήρ:
 177 (ὑστερογεωμετρικός), 458, 464, 484· κώ-
 θων: 733· μυροδοχεῖον: 712· οἰνοχόη: 196·
 ὄστρακον: 180, 460, (ἀρχαῖόν): 179, 183, (γε-
 ωμετρικόν): 179, 181, (μεσογεωμετρικόν): 181,
 186, (ὑστερογεωμετρικόν): 181-4· περίοδος:
 468 (πρώμη)· ρυθμός: 359· σκύφος (πρῶμιος
 γεωμετρικός): 183· φιαλίδιον: 455, 465, 486
 κορινθιουργὴς πρόχους: 95 σημ. 32
 κόσμημα: 9-10, 21 σημ. 5, 23-5, 28, 60, 191, 462,
 467, 732, 737· γεωμετρικόν: 356
 κοσμοφόρος πολύχρωμη ἀνθεμωτή: 398
 κοτύλη: 147 σημ. 12, 400 (πηλίνη ἐπιχρυσωμέ-
 νη)· ἀττική: 464, 484· κορινθιακή: 179
 κοτυλίσκη: 457· κορινθιακή: 455, 465, 487
 κουροτρόφος-παιδοτρόφος θεά: 457
 κρανοποῖς: 158
 κράνος: 144 (χαλκοῦν), 147 σημ. 16, 149, 150-1·
 βοιωτικόν: 146· βοιωτουργές: 146· ἐτρουσκι-
 κόν: 147 σημ. 13· ἰταλιωτικόν: 147 σημ. 13· μα-
 κεδονικοῦ πεζικοῦ: 149· ὀμηρικόν: 144 σημ. 2·
 φρυγικοῦ τύπου: 598
 κρατευτής: 51 (τριποδικός), 729-31
 κρατήρ: 56, 179, 472, 518 (ἐλικωτός), 732 (πήλι-

νος), 735 (ἐλικωτός), 736 (χάλκινος καλυκό-
 σχημος)· Δερβενίου: 301· ἐρυθρόμορφος: 149
 σημ. 28· εὐβοϊκός: 467· κανθαροειδής: 732· κο-
 ρινθιακός: 177 (ὑστερογεωμετρικός), 458, 464,
 484· κωδωνόσχημος: 146-7 σημ. 12, 149· μελα-
 νόμορφος: 419 σημ. 42· προαρχαῖος «σαμια-
 κός»: 468· πρωτογεωμετρικός: 40 σημ. 1· στα-
 μνοειδής: 195-6· ὑστεροαρχαῖοῦ τύπου: 733
 (χάλκινος)· ὑστερογεωμετρικός: 177 (κοριν-
 θιακός), 460, 467, 496
 κρατηρίσκος: 50, 56· ἀττικός πρωτογεωμετρι-
 κός: 56
 κρατηροειδὴς σκύφος: 183 (πρωτογεωμετρικοῦ
 τύπου), 195
 κρατηρόσχημος ἀμφορέας: 525
 κρηπίς: 71
 κρητοκυπριακός λέβης: 51
 κρητομυκηναῖκόν ξίφος: 15, 26 (κερατόσχημον)
 κρικός: 376
 κρύπτη ὑπόγεια: 286
 κτέρισμα: 2-3, 10-1, 13-4, 23, 26, 40, 52, 263 σημ.
 15, 318, 354-5, 399-401, 604, 734
 κτήριο: 530, 597, 604, 698, 702, 719, 721, 725·
 κλασσικῶν χρόνων: 722· ρωμαϊκῶν χρόνων: 255
 κτίσμα ρωμαϊκόν: 313
 κυάθιον: 401 (μόνωτον μελαμβαφές)· ἀττικόν
 μελαμβαφές: 600
 κύαθος: 2, 3-6, 12, 23, 25, 28, 31, 33, 50, 58, 179,
 181, 191-2, 194-5, 734· ἀργολικός: 50· ἀττικός:
 50· βοιωτικός: 50· θεσσαλικός: 50· μακεδони-
 κός: 5· μελανότεφρος: 2· μόνωτος: 2, 4, 22-3,
 56, 183· ὑπονεολιθικός: 23
 κύλιξ: 25, 458-9, 461, 484, 709, 711, 714, 734· ἀττι-
 κή: 712, 731-2· ἰωνική: 460, 503-4, 712· λακωνι-
 κή: 464 σημ. 42· πρωτογεωμετρική: 25· ροδια-
 κή: 469· ὑπομηκυναϊκή: 25, ΥΕΙΠΓ: 24· χιακή:
 712, 732
 κυμάτιον: ἀρχιτεκτονικὸν πήλινον: 466, 491·
 ἰωνικόν: 399· λέσβιον: 376, 378, 381-2, 385, 693
 κυνῆ: 144 σημ. 5, 146
 κυπριακὸν ἐγχειρίδιον: 17
 κώθων κορινθιακός: 733
 κώμη: 189, 195-6, 595-8, 606

Λ

λαβή κομβιόσχημη: 472
 λακκοειδὴς τάφος: 26 (ΥΕ ΙΙΒ), 28 σημ. 3, 733
 λακωνικός: κύλιξ: 464 σημ. 42· πῖλος: 145-6, 149
 λάρναξ: 397, 732 (χρυσή ὀστεοδόχος)

λατρεία: ἀρχηγετών: 702· βασιλική: 698, 698
 σημ. 11, 700· νεκρική: 52, 378
 λέβης: 51-2 (τριποδικός), 731, 735· γεωμετρικός
 (σιδερένιος τριποδικός): 177· κρητοκυπρια-
 κός (ἐπὶ τριποδικοῦ κρατευτοῦ): 51· πρω-
 τογεωμετρικός (χαλκοῦς τριποδικός-πρώμος):
 51
 λεβητοκύαθος μυκηναϊκός: 23
 λεκανίς: 598 (πήλινη), 602, 732 (χάλκινη)
 λεοντόκρουνον πήλινον: 455, 466, 491
 λεωφόρος: 521-2
 ληκύθιον: 47, 57-8, 530 (μελαμβάφες), 602· ἀττι-
 κόν: 47· πρωτογεωμετρικόν: 45
 λήκυθος: 382 σημ. 36 (λευκή), 736 (ἀργυρᾶ)
 ἀλαβαστροειδής (ἀργυρᾶ): 734· ἀττική: 381·
 χρυσή: 736
 λιμός: 197
 λοιμός: 197
 λουτρόν: 356
 λοφίον: 147
 λόφος: 158
 λύχνος: 289, 354-5, 358, 360, 455, 465, 490, 522,
 527· πολύμυξος: 454-5, 465, 489
 λυχνοῦχος: 735

M

μαινάς: 735
 μακεδονικός: ἀσπίς: 149· ἔθνος: 194· κύαθος: 5·
 πεζικόν: 149· τάφος: 602 σημ. 10, 693
 μαντεῖον: 197, 348 σημ. 1, 351
 «μαύρου» ρυθμοῦ ἀγγεῖον: 183 σημ. 7
 μάχαιρα: 2, 6-7, 9, 11, 16-7, 24, 28
 μαχαιρίδιον: 7, 9, 16 (ἀμφίστομον), 17 (χαλκοῦν),
 601 (ΜΕ σιδερένιον), 729
 μαχαίριον: 7-9, 78 σημ. 3, 191· αἰγαιακόν: 8· χαλ-
 κοῦν (καμπύλον): 7 σημ. 2, 8
 μαχαιροειδὲς ξίφος: 191
 μέγαρον: 605
 μεσογεωμετρικός: ὄστρακον: 179, 181 (κοριν-
 θιακόν)· περίοδος: 183 (πρώιμη)· πρόχους:
 195 (ραμφόστομος τροχήλατος)· σκύφος: 181,
 185, 187· στρῶμα: 192· ταφή: 189
 μεταβατική ἐποχή: 47
 μεταλλεῖον: 732
 μήν: 694, 699-701
 μηνολόγιον (ἰωνικόν-εὐβοϊκόν): 700
 μήτρα ἀναγλύφου: 146 σημ. 12
 μητρόπολις: 723
 μικροτεχνία: 146, 148

μίνδη-μίνθη: 518, 537, 681, 751
 μινύειος: ἀγγεῖον: 6, 23· κεραμεική: 6
 μνημεῖον ταφικόν: 354, 358
 μονομάχος: 354
 μουσουργός: 736
 μυκηναϊκός: ἀγγεῖον: 17, 21, 28· ἀκρόπολις: 26·
 ἀμφορίσκος (ψευδόστομος): 21· ἐγχειρίδιον:
 14-5, 17· ἐποχή: 53-4, 56, 57, 517-8, 710, 713,
 722· θεότητα γυναικεία: 716· κέντρον: 26· κε-
 ραμεική: 421, 721· κόσμος: 26, 520, 718· λεβη-
 τοκύαθος: 23· ξίφος: 14· ὄπλον: 26, 28, 80·
 ὄστρακον: 13, 20, 421 σημ. 50· πολιτισμός: 25-
 6, 269 σημ. 42· τάφος (θολωτός): 26· τύμβος: 22
 σημ. 7
 μυλόπετρα: 603
 μυροδοχεῖον: 734· κορινθιακόν: 712

N

ναῖσκος ἀρχαῖος: 70
 ναός: 69-72· ἀρχαῖος: 455, 719· Ἀθηνᾶς στήν
 Τορώνη: 700 σημ. 18· Ἄμμωνος Διός: 720· Ἀ-
 φαίας Αἰγίνης: 71, 379 σημ. 18, 384· Νίκης
 Ἀκροπόλεως: 381· Παλλάδος Ἀθηνᾶς: 71·
 Παρθενῶνος: 385· Ποσειδῶνος στή Νάξο:
 709· Ποσειδῶνος στὸ Ποσειδῖον: 707, 712·
 Ποσειδῶνος στὸ Σούνιον: 709· Προναίας Δελ-
 φῶν: 71· ὑστεροαρχαῖος: 69, 71· χριστιανικός:
 317
 νεκρόδειπνον: 738 σημ. 18
 νεκρόπολις: 51 σημ. 37
 νεκροταφεῖον: 13, 15, 22, 26, 186, 189, 192 σημ.
 23, 197-8, 353-5, 375, 384, 401, 417, 419, 434,
 528, 595-7, 606, 636, 707· ἀρχαῖος: 468, 519,
 721, 731· κλασσικῶν χρόνων: 320, 721· λακκο-
 ειδῶν τάφων: 733· τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κωδω-
 νόσχημων ἀγγείων: 12 σημ. 4· τοῦ πολιτισμοῦ
 τῶν Τύμβων: 12 σημ. 4· τοῦ πολιτισμοῦ τῶν
 Urnenfelder: 12 σημ. 4· πρωτογεωμετρικόν:
 471· τῶν τύμβων Βεργίνας: 297
 νεολιθικός: ἀξίνη: 29 σημ. 5· ἐποχή: 6 σημ. 4, 29,
 718· οἰκισμός: 718· ὄστρακον: 29 σημ. 5· σπή-
 λαιον: 29
 νόμισμα: 272, 274, 277 σημ. 72, 294, 354-5, 357,
 521-2, 527, 601· Ἀμβρακίας: 72, 604· ἐλληνι-
 στικῶν χρόνων: 722· Καρακάλλα: 354· κερκυ-
 ραῖκόν: 358 (ἐποχῆς Γέτα-Καρακάλλα)· Μα-
 κεδόνων βασιλέων: 149· Μένδης: 518-9· Μή-
 λου: 146 σημ. 12, 148· Νικοπόλεως: 360-1· Φι-
 λίππου Β': 597

νομισματοκοπία: 361
νομοφύλαξ: 700, 702

Ξ

ξίφος: μυκηναϊκὸν χαλκοῦν: 14, 15 (λαβῆς σταυροειδοῦς τύπου, κερατόσχημον), 16, 25 (χαλκοῦν), 78 σημ. 3, 191 (μαχαιροειδές)· κρητομυκηναϊκόν: 15, 26 (κερατόσχημον)
ξόανον: 456, 458

Ο

ὀβελίσκος: 72
ὀβελός: 729-31
οἰκία: 189, 286, 353, 454 σημ. 7, 460, 522-6, 528, 595, 597-9, 601-6, 608-13, 615· ἀρχαϊκή: 178-9, 186-8, 467, 478, 496-504, 598· γεωμετρικῶν χρόνων: 188, 598· ἐλληνιστικῶν χρόνων: 178-9· ἱερή: 650, 654-5· κλασσική: 179-81, 417· ρωμαϊκή: 356
οἰκισμός: 383, 460, 595 σημ. 1, 596, 606-7, 611-2, 707, 717, 725· κλασσικῶν χρόνων: 724· νεολιθικός: 718· ἐποχῆς Χαλκοῦ: 721-2
οἰκιστής: 197, 518
οἰκοδόμημα: 272 (ναόσχημον), 358, 361· βυζαντινόν: 317· ρωμαϊκόν: 316-7
οἶκος: 605-6, 686
οἶνος: 518, 729, 731-2, 734
οἶνοχόη: 47-8, 57, 60, 179, 181, 194-5, 468, 602, 731-2, 734· ἰωνικὴ ρυθμοῦ αἰγάγων: 470-1, 506-8· κορινθιακή: 196· πρωτογεωμετρική: 48 (θεσσαλική), 195· χάλκινη: 734
οἶνοχοΐσκη: 49-50, 57, 712· «ἀργείου μονόχρωμου» ρυθμοῦ: 470
ὄλπη πρωτοκορινθιακή: 461, 468, 470, 499, 505
ὄλυμπιάς: 718
ὄλυμπιονίκης: 277
ὀμηρικός: κράνος: 144 σημ. 2· χρόνοι: 731
ὁμοίωμα πῆλινον τρίποδος: 50-1, 57, 60, 66
ὁμφάλιον χαλκοῦν: 191-2
ὀνηλάτης: 279 σημ. 81
ὀπλίτης: 146, 147 σημ. 16, 148· γεωμετρικός: 178
ὄπλον: 24, 25-6, 28, 144 σημ. 5· μυκηναϊκόν: 26, 28, 80
ὀπτάνιον: 605
ὀρθογορίσκος: 457
ὀρθοστάτης: 398
ὀροθέσιον: 628, 638
ὀρχήστρα: 360
ὀστοῦν ἐπιπεδόκυρτον: 24

ὄστρακον: 11, 12 σημ. 3, 172, 183, 273-4, 358, 460, 481, 483-5, 499, 503, 507-8, 521 (ἐρυθρόμορφον-μελαμβαφές), 602-3, 626, 719· «ἀργείου μονόχρωμου» ρυθμοῦ: 504· ἀρχαϊκόν: 179, 183 (κορινθιακόν), 418, 528· γεωμετρικόν: 54, 179 (κορινθιακόν), 181 (κορινθιακόν), 187, 462 (πρώιμον)· ἐλληνιστικόν: 338, 721-2· κλασσικῶν χρόνων: 418, 528, 721· κορινθιακόν: 179 (ἀρχαϊκόν-γεωμετρικόν), 180, 181 (μεσογεωμετρικόν), 183 (ἀρχαϊκόν), 186 (μεσογεωμετρικόν), 460 (πρώιμον)· μεσογεωμετρικόν: 179 (ὑστερον), 181 (κορινθιακόν), 186 (κορινθιακόν)· μυκηναϊκόν: 13, 20, 421 σημ. 50· νεολιθικόν: 29 σημ. 5· πρωτογεωμετρικόν: 462, 509· ρυθμοῦ αἰγάγων: 461· ἐποχῆς σιδήρου (πρώιμης): 510· ὑπογεωμετρικόν: 460 (μὲ διακόσμηση «παριακοῦ» τύπου), 461· ὑπομυκηναϊκόν: 421 σημ. 50, 509· ὑστερογεωμετρικόν: 184 (κορινθιακόν): 181-3· ὑστερομυκηναϊκόν: 421 σημ. 50
ὄχευς: 144 σημ. 3

Π

παλαιολιθικός: περίοδος: 29· σπήλαιον: 29· χρόνοι: 29
παλαιοχριστιανική βασιλική: 353
παλαιστινιακὸν ἐγχειρίδιον: 15
παννυχίς: 458-9
πάπυρος (Δερβενίου): 407, 262-3, 642 σημ. 13
παραгнаθίς: 144, 146 σημ. 12 (χαλκή), 148-9
παραστάς: 359-60
πάροδος: 359-61
πέλεκυς χαλκοῦς: 74-8, 80
περίβολος: 461, 470, 479, 505-8
περιδέραιον: 2, 10, 23, 26, 191
περόνη: 24, 191 (σιδερένια), 360 (ὀστέινη)
πεσός: 297 (βόρειος τῆς ἀψίδος τοῦ Γαλερίου), 359
πιάτο ἀργυροῦν: 735
πίθος: 12-3, 40, 468, 500, 520, 524, 527, 598, 601, 603-4, 712, 722
πιλοποιός: 144 σημ. 5
πίλος: 144-6, 147 σημ. 13 (μάλλινος), 15, 18, 148-9, 191 (δερμάτινος)· ἀρχαδικός: 144, 146· ἱταλιωτικός: 148· λακωνικός: 144-6, 149
πιλοφόρος νέος: 146 σημ. 12
πίναξ: ἀργυροῦς: 736· γυάλινος: 737
πινάκιον: 348 (μολύβδινον), 350-1, 356, 521-2 (μελαμβαφές)

πινακίς χαλκίνη: 407, 642 σημ. 13
 πλακίδιον ανάγλυφον: 455, 457, 466, 495
 πλακοῦς: 737
 πλάξ: ἐπιτυμβία: 354-5· καλυπτήριος: 2, 13
 πλαστική: 146, 148
 πλαστική κεραμεική: 12
 πλέθρον: 414, 422
 πόα-ποία: 271
 πολέμαρχος: 277
 πόλις: 701-2, 707, 716, 718-25· βασιλική: 701· βυ-
 ζαντινή: 324 (Θεσσαλονίκης)· ἰωνική: 700· μα-
 κεδονική: 701
 πόλισμα: 417-8, 636, 638
 πολίτης: 694, 700-1
 πολιτισμός Κωδωνοσχήμων ἀγγείων: 12 σημ. 4
 πολιτισμός τῶν Τύμβων: 12 σημ. 4
 πόρπη: 10 (ὀκτώσχημος), 24· βοιωτικοῦ-ἀττικοῦ
 τύπου: 177 σημ. 1, 178· γεωμετρική «ἡπειρωτι-
 κοῦ» τύπου: 177· σιδερένια: 604 (φυλλόσχη-
 μος)· χάλκινη: 191 (ὀκτώσχημος)· χρυσεῖ: 376,
 400
 ποτήριον: 457, 732 (χρυσοῦν), 734, 737
 προαρχαϊκός «σαμακός» κρατῆρ: 468
 προεδρία: 264
 προϊστορία: 1, 716
 προϊστορικός: ἀγγεῖον: 5, 12, 288 (μακεδονικόν)·
 ἐποχή: 12· καλύβα: 510· κεραμεική: 6, 54, 471·
 νεκροταφεῖον: 29 σημ. 1· ὄνομα: 716· στρώμα:
 13· συνοικισμός: 320, 337-8· τούμπα: 721· φά-
 σι: 716· χρόνοι: 718, 724
 προμυκηναϊκός τάφος: 5
 πρόναος: 69-70, 711-2
 προσκήνιον: 360
 προσωπεῖον χρυσοῦν μυκηναϊκοῦ τύπου: 731
 προτομή: 146 σημ. 12, 398-401
 προχοῖδιον: 415
 προχοῖσκη: 23, 46, 54, 57, 60, 68· θεσσαλική: 46,
 57· ληκυθοειδής: 46, 56· πρωτογεωμετρική: 46
 πρόχους: 2, 4-5, 50, 54, 192-3, 195, 400, 602-3, 622,
 723· θεσσαλική: 58 (πρωτογεωμετρική), 198·
 μεσογεωμετρική: 195· πρωτογεωμετρική: 47,
 58 (θεσσαλική)· χαλκή: 732 (ὀπισθόμητη)
 πρυτανεῖον: 702
 πρωτογεωμετρικός: ἀγγεῖον: 40-1, 43, 53, 55, 58,
 59 (ἰθακήσιον), 60, 62-5, 195 («δυτικόν»)· ἀμ-
 φορεὺς: 67· ἀμφορίσκος: 43, 45· ἐποχή: 41, 48,
 51, 54-5, 57, 59· κάνθαρος: 40 σημ. 1, 41-2, 56
 (ἀττικός), 58· κεραμεική: 520· κρατῆρ: 40 σημ.
 1· κύλιξ: 25· λέβης: 51 (τριποδικός)· ληκύθιον:

45· νεκροταφεῖον: 471· οἶνοχόη: 48 (θεσσαλι-
 κή), 195· οἶνοχοῖσκη: 57· ὄστρακον: 462, 509·
 προχοῖσκη: 46, 57 (ληκυθοειδής)· πρόχους: 47,
 58 (θεσσαλική)· ρυθμός: 46 (Θεσσαλίας), 48,
 51, 53, 56-7, 59, (ἀττικός): 41, 53, 56, 58-9· σκύ-
 φος: 58, 183, 195 (τῆς δυτικῆς ομάδος)· τάφος:
 43, 48, 51, 53-4, 56, 462 (ὑστερος)· τρίπου: 51
 (πρώμος)· τύμβος: 10, 13· ὕδρια: 50 (Θεσσα-
 λίας)· ὕδρισκη: 57· χρόνοι: 2 σημ. 2, 47, 52, 59,
 472, 521, 710-1, 713, 719
 πρωτοελλαδικοὶ χρόνοι: 54 σημ. 47
 πρωτοελλαδικοῦ τύπου κύαθος: 5 σημ. 5
 πρωτοῖστορία: 716
 πρωτοκορινθιακός: ἀγγεῖον: 197, 320· ἀρύβαλ-
 λος: 463, 470· κεραμεική: 186· ὄλπη: 461, 468,
 470, 499, 505· περίοδος: 468
 πυξίς: 358, 600
 πυρὰ νεκρική: 375, 400-2
 πύργος: 722

Ρ

ρυθμοῦ αἰγάγων ἀγγεῖον: 459, 461 (ἰωνικόν),
 463
 ρωμαϊκός: αὐτοκρατορία: 293, 717· ἐποχή: 255,
 317, 359, 712, 720, 721, 725· κτίσμα: 313· οἰκία:
 356

Σ

σαρκοφάγος: 294-5, 297, 337, 353, 355, 401
 σάτυρος: 735
 σειληνός: 734-5
 σειρήν: 378-9, 381-2, 384-5
 σηκός: 69-71, 711-2
 Σιδήρου ἐποχή: 5-6, 7 σημ. 2, 12 σημ. 6, 13, 29,
 472, 510, 718-9, 721, 724
 σκηνή θεάτρου: 359-60
 σκυθικός τάφος: 149
 σκύφος: 179, 183, 194-5 (κρατηροειδής), 400 (γυά-
 λινος καλυκωτός), 469, 603 (ἄβαφος)· γεωμε-
 τρικός: 183 (πρώμος· κορινθιακός)· ομάδας
 Θάψου: 194· κορινθιακός: 183 (πρώμος γεω-
 μετρικός)· μεσογεωμετρικός: 181, 185, 187·
 «παριακός»: 469· πρωτογεωμετρικός: 58, 183
 (κρατηροειδής), 195 (τῆς δυτικῆς ομάδος)·
 ομάδας Ugly Sausages: 471· ὑστερογεωμετρι-
 κός: 181
 σμίλη: 77-8
 σπήλαιον νεολιθικόν: 29
 σπόνδυλος δωρικός: 71

στάδιον Θεσσαλονίκης: 289-90, 323
 σταμνοειδής κρατήρ: 195-6
 στάμνος: 603-4, 620, 622, 624
 στατήρ χρυσοῦς: Λαμψάκου: 146 σημ. 12· Φιλίππου Β': 398, 401
 στεφάνι χάλκινον ἐπίχρυσον: 398-9
 στήλη: 148, 255, 258, 262, 378, 382 σημ. 36, 384, 693, 702 σημ. 26 (ἐνεπίγραφη), 720· ἀττική: 146, 148 (ἐπιτύμβια), 381· βοιωτική: 146· θηβαϊκή: 148-9· Giustiniani: 380, 384
 στλεγγίς: 736
 στοά: 359
 στρατηγός: 267, 275, 278, 280-1, 700, 702
 στυλοβάτης: 71
 συμμαχία: Ἀθηναϊκή: 385, 413, 424, 528, 634, 723-4, 401· Χαλκιδική: 401
 συμποσιαστής: 731, 734-5
 συμπόσιον: 729 (μακεδονικόν), 731-7, 738 σημ. 18
 σύνδελτον: 730-1
 συνθήκη (συμμαχίας): 266-9, 281 σημ. 96, 631
 συνοικισμός: Θεσσαλονίκης: 636· προϊστορικός: 320, 337-8
 συριακὸν ἐγχειρίδιον: 15
 συσσίτιον: 731
 σφονδύλιον: 2, 24 σημ. 2, 26, 603
 σφραγιδόλιθος: 144 σημ. 3, 146 σημ. 12, 148, 178, 400

T

ταινία: 24 (χαλκή)
 ταφή: 2, 22 σημ. 5, 288, 605· γεωμετρική: 189· μεσογεωμετρική: 189· κεραμοσκεπής: 354
 τάφος: 1-5, 9 (ὑστερης ἐποχῆς χαλκοῦ), 21 σημ. 6, 31-3, 35, 43, 47, 52, 56, 148, 186-7, 189-91, 192 σημ. 23, 193-5, 197-8, 263 σημ. 15, 271 σημ. 50, 272, 286, 288, 297, 310, 313, 317-20, 353-6, 358, 378 σημ. 13, 384, 395, 397-402, 415, 732, 707, 721, 734-7· ἀρχαϊκός: 720, 729· βασιλικός: 398, 402, 734· γεωμετρικός: 13, 20 σημ. 2, 189, 191, 194· ἐλληνιστικός: 296, 338 (κεραμοσκεπής), 339 (κιβωτιόσχημος)· θαλαμοειδής: 14· θαλαμωτός: 398· τύπου θήκης: 735· θολωτός: 26, 317· κεραμοσκεπής: 70, 338 (ἐλληνιστικός), 401· κιβωτιόσχημος: 1-11, 13, 22, 24-5, 28-9, 31-3, 35, 37-8, 354 (λίθινος-πλινθόκτιστος), 339 (ἐλληνιστικός), 354 (λίθινος-πλινθόκτιστος), 375-6, 415, 454 σημ. 7 (πρώιμης ἐποχῆς σιδήρου), 460-2, 643 σημ. 30· κλασσικός: 418, 729· λακκο-

ειδής: 26, 28 σημ. 3, 733· μακεδονικός: 602 σημ. 10, 693· μεσογεωμετρικός: 189· μυκηναϊκός: 26 (θολωτός)· προμυκηναϊκός: 5· πρωτογεωμετρικός: 43, 48, 51, 53-4, 56, 462 (ὑστερος)· ἐποχῆς Σιδήρου: 454· σκυθικός: 149· τυμβοειδής: 338· ὑπομυκηναϊκός: 9-10, 54 σημ. 46· ὑστεροαρχαϊκῶν-κλασσικῶν χρόνων: 418· χρυστιανικός: 71
 τεῖχος: 285, 305, 307-8, 597, 612, 702, 707, 719· βυζαντινόν: 353, 355-6, 704 σημ. 35· γεωμετρικῶν χρόνων: 596· ρωμαϊκόν: 353, 355-6, 359, 361, 434-5
 τετραδραχμον: ἀθηναϊκὸν ἀργυροῦν: 274 σημ. 56· Ἀλεξάνδρου Γ': 600-1, 621
 τετρώβολον: 601, 621
 τεφροδόχον ἀγγεῖον: 11, 377 σημ. 8
 τοιχοβάτης: 398
 τοιχογραφία: 702, 729
 τοῖχος: ἀρχαϊκός: 700 σημ. 18· κλασσικός: 183
 τορρευτική: 379 σημ. 19· ἀθηναϊκή: 381, 385· ἐλληνική: 149
 τούμπα: 418 (τραπεζόσχημη· Πλανά)· Ἀσσήρου: 462 σημ. 34· ἀεροδρομίου Θεσσαλονίκης: 286-7· Τόψιν: 287
 τράχημα: 737
 τράπεζα: 286· Θέρμης: 636
 τριβεῖον λίθινον: 525, 602
 τρίπους: 50-1, 57, 60 (χαλκοῦς)· πρωτογεωμετρικός: 51 (πρώμος)
 τριπτήρ: 602-4, 616
 τύμβος: 189, 313· Βεργίνας (πρωτογεωμετρικός): 10, 13, 297· Γεωργικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης: 313· Ἐξαλόφου Θεσσαλίας: 10, 26· Golemata Mogila: 378· Κορυτσᾶς (γεωμετρικός): 192· τῆς κοιλάδος Μати Ἀλβανίας (πρώιμης ἐποχῆς σιδήρου): 13 σημ. 3· Νέας Μηχανιώνας: 375-6, 378, 397-402· Παζαρούδας: 273· Σαμικοῦ τῆς ΥΕ II (μυκηναϊκός): 22 σημ. 7· Vajzë Βορείου Ἡπείρου (πρώιμης ἐποχῆς σιδήρου): 6 σημ. 3

Y

ὑδατόπυργος: 361
 ὑδρία: 147 σημ. 12, 377 σημ. 8, 378 σημ. 14, 16, 379-83, 399· ἀργυρά: 383· κλασσική: 384· πρωτογεωμετρική: 50 (Θεσσαλίας)· ὑστεροαρχαϊκή: 384· χαλκή: 375-86, 389-95, 399-400, 402· χρυσή: 383
 ὑδρίσκη: 57

ὕδροδεξαμενή: 357
 ὕδροφόρον ἀγγεῖον: 377 σημ. 8
 ὑπέρθυρον μαρμάρινον: 361
 ὑπογεωμετρικός: ἀγγεῖον: 468· ὄστρακον: 460
 (ἐρετριακὸν μὲ διακόσμησιν «παριακοῦ» τύ-
 που), 461
 ὑπόκαυστον λουτροῦ: 356
 ὑπομυκηναϊκός: ἀγγεῖον: 462 σημ. 34· κύλιξ: 25·
 ὄστρακον: 421 σημ. 50, 509· σκύφος: 461· τά-
 φος: 9-10, 54 σημ. 46· χρόνοι: 24, 47
 ὑπονεολιθικός: ἐποχή: 12 σημ. 5· κύαθος: 23
 ὑστεροαρχαϊκός: ἐπίνητρον (ἀττικόν): 465, 488·
 κρατὴρ (χάλκινος): 733· ναός: 69, 71· χρόνοι:
 418, 733
 ὑστερογεωμετρικός: ἀγγεῖον: 59, 177 σημ. 1 (χάλ-
 κινον), 195· δῖνος: 467· κάνθαρος: 41· κρατὴρ:
 177 (κορινθιακός), 460, 467, 496· ὄστρακον:
 184, (κορινθιακόν): 181-3· περίοδος: 42, 59,
 186-7, 197 σημ. 38· ρυθμός: 59
 ὑστερομυκηναϊκός: ἀγγεῖον: 462 σημ. 34· κερα-
 μική: 520· ὄστρακον: 421, σημ. 50· πολιτισμός:
 26

Φ

φάλος: 158
 φιάλη: 732· ἀργυρεῖα: 736· χάλκινη: 732
 φιαλίδιον: 457, 521, 603, 625· κορινθιακόν: 455,
 465, 486

φλασκίον: 52-3, 57, 60, 66
 φόρος: Ἑλλησπόντιος: 426· συμμαχικός: 267-8,
 401, 723
 φρούριον: Παντοκράτορος Πρεβέξης: 357· Χορ-
 τιάτη: 636
 φρυκτωρία: 722
 φυλή: 700
 φύλλον χρυσοῦν: 320
 φύλον θρακικόν: 715

X

Χαλκοῦ ἐποχή: 5, 7 σημ. 2, 9, 10, 12 σημ. 6, 23, 29,
 60, 270 σημ. 43, 718, 721-2
 χαλκουργός: 385
 χέρνιβον: 732
 χριστιανικός: βασιλική: 350-1· ναός: 317· τάφος:
 71
 χώρα βασιλική: 270, 282

Ψ

ψέλιον χαλκοῦν: 2, 9-10
 ψήφισμα: 262, 276 σημ. 64 (προξενικό), 278 (τι-
 μητικό), 348 σημ. 1, 698, 700, 704 σημ. 35
 ψῆφος: 2, 5, 9-10, 23-4

Ω

ὠδεῖον: 356, 359-61
 ὠνή: 276 σημ. 64, 418-22, 427, 431, 632, 638

A

acropolis: 537, 588, 651-3, 682, 752
 acroterion of the Parthenon: 446
 adyton: 655
 Aeolian: art: 447· pottery: 219
 Agora Roman of Thessalonice: 535
 alopekis: 170 σημ. 57, 171
 alphabet: Boeotian: 108· Chalcidian: 666· Corinthian: 514
 altar: 546, 654, 686, 755
 amphikypellon: 199, 370
 amphora: 61, 170 σημ. 56, 173 σημ. 73, 199, 211, 213, 216, 218-21, 229, 232, 235, 370, 373, 442-7, 539, 542, 545, 548, 583, 586-7, 591 (of cycladic - euboean type), 592-3, 595, 681, 683, 752, 754, protogeometric: 219 (Attic), 241, 754
 amphoriskos: 61, 442
 antefix: 540, 686, 691, 752
 anvil pyramidal: 81
 Apulian: hydria: 561· krater: 558 (volute), 559 (red-figure)· mask: 557· pottery: 561· vase: 553
 archaic: building: 548· cemetery: 223, 225, 387, 580, 744-5, 753, 755, 760· city: 679, 742, 749· graveyard: 684· house: 366, 541, 753· kore: 687· kouros: 224· krater: 675 σημ. 22· necropolis: 580, 590· period: 203, 208, 210, 223, 235-6, 363, 366, 368, 442, 448, 548, 556, 563, 584, 659, 679-82, 684-92, 726-7, 742, 743, 755-6, 759· pottery: 219· sanctuary: 679· sarcophagus: 446 (Clazomenian)· settlement: 749· sherds: 755· temple: 540, 742, 761· tomb: 369· tumba: 749· vase: 370· wall: 685, 750
 architecture Attic: 387
 arms of iron: 249-50, 252, 369
 art Aeolian: 447
 aryballos: 593· Corinthian: 442, 587, 589, 683, 685, 753
 askos: 61
 astragalos: 584
 atelier: Campanian: 559· Corinthian: 138· Italiot: 138
 Athenian Confederacy: 581, 588, 635, 744, 752, 757, 759-60
 Attic: amphora: 219 (protogeometric)· architecture: 387· cup: 443 σημ. 9· dialect: 537, 754· helmet: 170· hydria: 387, 562· krater: 236, 562· kylix: 537, 687, 755· lekythos: 443, 593· pottery: 536-7, 687· sculpture: 387· stele: 87· vase: 222, 370, 374, 556· vessel: 442· workshop: 387

axe bronze double: 80-1, 223

B

base Ionic: 226
 bonnet: 158, 171-3· Illyrian: 224, 226· Phrygian: 158, 168 σημ. 47, 367· Scythian: 170 σημ. 57· Thracian: 170
 bouleuterion: 651, 653-4
 boundary: 629
 bowl: 221, 442, 551· sub-mycenacan: 754
 bracelet: 222, 546, 548
 Bronze Age: 202, 208-10, 213, 216-8, 220-1, 226-30, 237, 239, 253, 371, 545, 658, 739, 742
 buckle: 222· bronze: 370, 548
 building: 367, 387 (on the Athenian Acropolis), 536-8, 541, 546, 754-5· archaic: 548, classic: 751· geometric: 548, 759
 Byzantine period: 545

C

canal: draining: 366· of Xerxes: 535, 545, 761
 capital: Doric: 73· Ionian: 535
 Cappadocian pottery: 231
 casque: 83 σημ. 1, 548, 580
 cauldron: 224
 cavalry: 174
 cella: 686, 755
 cemetery (βλ. καὶ graveyard): 221-2, 224, 226-7, 233-4, 242, 245, 249-51, 363, 368-9, 441-5, 447-9, 539, 542, 544-5, 547-9, 577, 580, 582, 585-6, 588, 742· archaic: 223, 225, 387, 580, 744-5, 753, 755, 760· classic: 387, 544, 547-8, 744, 749· of Early Iron Age: 758· protogeometric: 219
 Chian pottery: 687· vase: 545
 chisel: 81
 chytra: 583, 591
 city: 511, 513-4, 537, 649-651, 663-4, 673, 675-6, 681, 685, 726-7, 741-2, 758· archaic: 679, 742, 749· Bottiaian: 221· Chalcidian: 576· classic: 219, 549, 742, 758· of Epirus: 653· Eretrian: 539· Greek: 221, 741· hellenistic: 533· Molossian: 374· prehistoric: 237· Roman: 533
 classic: building: 751· cemetery: 387, 544, 547-8, 744, 749· city: 219, 549, 742, 758· house: 366, 749· krater: 675 σημ. 22· necropolis: 428· period: 171, 217, 253, 366-70, 442, 548-9, 556, 583, 658, 680, 726-7, 742-3, 755-6, 759-60· settlement: 727, 757· sherds: 750, 755· stratigraphy: 366· temple: 654· tomb: 250, 369· vase: 370· wall: 742

coin: 555, 575, 681· of Aineia: 746· of Satrap Chaires: 174· of Elis: 166· of Epirotes: 512· of Lysimachos: 175· of Macedonians: 175 σημ. 95, 374 σημ. 37· of Mende: 537, 588, 752· of Philip II: 366· silver: 367, 679, 752, 761
 colonisation: 374, 588, 659, 661, 726, 739-40, 747-8, 760· Ionian: 544
 colonist: 366, 537, 539, 543-4, 575, 649, 654 (Ionian), 659, 679, 682, 726, 741, 747, 751 (Euboean), 759, 761
 colony: 219, 236, 512, 575-7, 581, 661, 669-70, 672726-7, 740, 747, 751-2, 755· of Andrians: 535, 544, 581, 679, 686, 759· Chalcidian: 544, 760· Corcyrean: 514· Corinthian: 87, 138, 198, 200, 224-5, 370, 512, 514, 748, 756· of Elis: 199, 370· Eretrian: 537, 585, 588, 681, 685, 740, 745, 748-9, 751· of Euboea: 741· of Mendeans: 539, 685, 750· of Taras: 669
 column capital: 226· ionic: 535, 540
 community Ionian precolonial: 756
 Corinthian: aryballos: 587, 442, 589, 683, 685, 753· colony: 87, 138, 198, 200, 224-5, 370, 512, 514, 748, 756· commerce: 749· exaleipton: 443· helmet: 170· kotyle: 442-4· kotyliske: 442· oinochoe: 444· pottery: 233, 537, 687· vase: 224-5, 370, 373-4, 545, 749, 761
 cuisine: 363, 366
 cult: 649, 654-6, 756
 cup: 112 σημ. 90, 113 σημ. 97, 115-24, 129, 138-9, 141, 211-2, 219, 221-3, 232, 235, 442-3· attic: 443 σημ. 9· sub-protogeometric: 234

D

decadrachmon: 168 σημ. 47, 173-4, 175 σημ. 91, 761
 diadema: 370
 dialect: Attic: 537, 754· Doric: 669· Ionian: 537, 686
 didrachmon: 168 σημ. 47 (from Gela)
 dinos: 89
 Doric: capital: 73· dialect: 669· façade: 546
 drachma silver of Alexander III: 551, 555
 dromos: 234

E

emblem: 154 σημ. 3, 761
 emporion: 575
 enchytrismos: 583-6, 588
 epigram: 254

epoikos Athenian: 749
 eschara: 755
 ethnos: 201 227, 372, 512-3, 515, 657
 Euboean pottery: 682, 687
 exaleipton: 224, 226· corinthian: 443

F

façade Doric: 546
 fagus: 655
 figurine: 442-4
 flask: 61
 floor mosaic: 559
 frieze: 160, 173 (of temple in Phigalia)
 funerary stele: 446
 furnace (βλ. καὶ kiln): 441, 449

G

genos Chalcidian: 747
 geometric: building: 548, 759· decoration: 236, 592 (macedonian)· horse: 366· house: 365, 753· hut: 363, 365-6· krater: 236· period: 61, 210, 216-8, 220, 233, 235, 254, 363, 366-70, 374, 560-1, 675, 749, 756, 759· pottery: 198, 214, 219-20, 223, 225, 233, 236, 241, 371-2, 682, 748, 753· local style: 370· tomb: 249-50, 252, 368-70· tumulus: 250 σημ. 2· vase: 370
 Gnathian pottery: 561
 god: 556, 687
 gorgoneion: 537
 graffito: 745
 grave: 158 σημ. 7, 160, 174, 175 σημ. 93, 387, 442-5, 449-51, 553, 555, 562 σημ. 44, 684-5, 742, 743 σημ. 29, 753, 756, 759, 761· etruscan: 169· macedonian: 162 σημ. 22· protogeometric: 759· royal: 174
 graveyard (βλ. καὶ cemetery): 754· archaic: 684

H

handle: 129-32, 138, 141
 head: 369
 helladic period: 210, 214-5, 225, 227, 231-2, 234-5, 250 σημ. 2, 369 σημ. 9, 371-2
 hellenistic: house: 545, 749· period: 169, 367, 537, 544, 558-61, 575, 583, 633, 635, 637, 639, 651, 727, 742-4, 755· sherds: 750
 helmet: 153-76, 367· Attic: 170· Corinthian: 170· Illyrian: 170· Italian: 169, 176· "Phrygian": 153, 168, 170, 172, 174, 367· Thracian: 172, 174, 367
 helmet-maker: 158

heroon: 160, 171 σμ. 64
 “Hippodameian” system: 745
 hoard: 556 (of bronze and silverware)
 horse geometric: 366
 house: 153-4, 159, 363-7, 538, 541, 548, 654-5, 650-1 (sacred), 676, 750· archaic: 366, 541, 753· classic: 366, 749· geometric: 365, 753· hellenistic: 545, 749· Roman: 749· royal: 651· sacred: 650-1
 hut: 363 (round), 374, 726 (with oval plan)· geometric: 363, 365-6
 hydria (βλ. καὶ urn): 61, 83, 98-101-8, 110 σμ. 86, 139 σμ. 168, 140, 159-60 σμ. 17, 226, 387, 446, 545, 547, 554 σμ. 8, 556, 583, 675-6· Apulian: 561· Attic: 387, 562
 hypokreterion: 552, 554-5, 561-2, 564-5

I

Illyrian: bonnet: 224, 226· helmet: 170
 imperial-roman period: 535, 537, 544, 546, 549, 575, 583, 588
 impluvium: 356
 inscription: 83, 372, 441, 629, 633, 650, 655, 659-60, 664, 666-7, 672-3, 686-7, 755
 Ionian: base: 226· capital: 535· precolonial community: 756· dialect: 537, 686· kore: 536· kylix: 537-8, 549, 686-7, 755· migration: 682, 747· peristyle: 654· pottery: 537· propylon: 655· prothesis: 655· sarcophagus: 761· temple: 533, 535, 540· vase: 224
 Iron Age: 207, 209-12, 216, 218, 221, 232, 228, 230, 235, 240, 250, 251, 252, 445, 548, 658, 726, 739, 742-6, 749, 750-1, 757-9
 “island geometric style”: 753
 isodomic system: 685

J

jar: 684 (burial), 754
 javelin: 254
 jewellery: 222, 243, 250, 584
 jug: 160 σμ. 17, 211, 213, 216, 219, 221, 223, 226, 232, 234, 247, 250, 363, 370-1, 538-9, 545, 548, 592-3, 675, 685

K

kalyx: 226, 551 (silver), 552 σμ. 4, 560, 581
 kalyx-krater: 551, 553-61, 564, 566
 kantharos: 61, 121-2, 138, 141, 199, 211-4, 216, 219, 221, 223-4, 226, 229, 232, 233 (Macedonian), 234-5, 238-9, 370, 552, 555

kiln (βλ. καὶ furnace): 686, 753 (metallurgic), 756, 759
 king: Lysimachos: 175· Macedonian: 170, 201, 727, 741-2, 752, 759· Molossian: 651
 kingdom Macedonian: 739, 741, 745
 knife: 224, 250-2, 374, 548 (iron), 552
 koinon: of Bylliones: 512-3· of Epirotes: 513
 kome: 368, 374
 kore: archaic (late): 687· Ionian: 536
 kotyle: 123-4, 141· Corinthian: 442-4
 kotyliske: 443· Corinthian: 442
 kouros: 226· archaic: 224
 krater: 61, 166, 168 σμ. 47 (Ariadne-Painter), σμ. 61 (Orpheus Painter), 171 σμ. 61, 173 (Altamura Painter), 219, 226, 246, 446, 514, 551-62, 564, 566-8, 675-6, 681, 683, 684, 754 (stam-noid)· Apulian: 558 (volute), 559 (red-figure)· archaic: 675 σμ. 22· Attic: 236, 562 (red-figure, volute)· classic: 675 σμ. 22· geometric: 236· Italiot: 559· Laconian: 676· protogeometric: 219
 krateriskos protogeometric: 754
 krobylos: 172, 174-5
 kterisma: 586
 kyathos: 61, 139 σμ. 168, 370
 kylix: 167 σμ. 45 (Pistoxenos-Painter), 441-3, 446 σμ. 25, 685· Attic: 537, 687, 755· Ionian: 537-8, 549, 686-7, 755
 kymation: 101, 103, 552 (Ionian-Lesbian), 554-5

L

Laconian: krater: 676· pilos: 173 σμ. 71
 ladle silver: 551, 552 σμ. 4
 lance: 173 σμ. 78, 224, 250, 252-4, 367, 369-70, 374
 lanceolate: 18 σμ. 1
 lebes: 84, 89, 93, 95-6, 106, 135-41, 675
 lekanis: 84, 87-90, 100 σμ. 56, 129, 133-5, 139-41, 224, 446, 675
 lekythion: 443
 lekythos: 61, 159, 173, 367, 387, 442, 443 σμ. 10, 444, 446· Attic: 443, 593
 leonte: 100 σμ. 53, 110, 141
 linear-insular style: 683
 loutrophoroi (of marble): 173

M

Macedonian: grave: 162 σμ. 22· kantharos: 233· king: 170, 201, 727, 741-2, 752, 759· kingdom:

739, 741, 745· pottery: 213, 218, 220, 232· settle-
ment: 741· tomb: 545-6, 742· troop: 588
machaira: 251
mask: 224-5, 244, 557· Apulian: 557
masonry: 750 (polygonal)
medallion: 761
member architectural of marble: 226
menthe (βλ. καὶ minde καὶ minthe): 537
metallurgy: 113, 139, 556 (local)
metope (of the Heraion at Argos): 173
metropolis: 593, 649, 684
migration Ionian: 682, 747
minde (βλ. καὶ menthe καὶ minthe): 751
minthe: 751
Minyan: pottery: 214, 218, 235· vase: 212
mirror: 97, 99, 100 σημ. 55, 103, 112 σημ. 90, 127
σημ. 143
monastery: 756
mosaic: 173-4, 558
Mycenaean: Age: 543, 575, 679, 726, 745, 747, 751,
759· centre: 221· pottery: 215, 235, 682, 753·
sherds: 758· skyphos: 219, 239, 754· vase: 209,
215, 219· world: 682, 741, 742 σημ. 15, 758

N

naiskos: 536, 654-5
naos: 654
necropolis: 169, 429, 575, 577, 580, 581-2, 584-8,
593· archaic: 580, 590· classic: 428
Neolithic: Age: 545, 739· settlement: 726

O

oecus: 536
oikistes: 748
oinochoe: 61, 90-6, 100 σημ. 53, σημ. 57, 103, 109-
13, 132, 139, 141-2, 173 σημ. 73, 199, 553 556,
558· Corinthian: 444
omphalion: 199
omphalos: 224
opisthodomos: 755
oracle: 511-2, 649-50, 653, 655, 659-62, 663, 667,
675-6
orchestra: 653

P

panhellenion: 513
papyrus of Derveni: 514, 515 σημ. 32
parade Dionysiac: 559
pax romana: 725, 727

pearl: 370
pelice: 174 σημ. 81
pelte: 174, 175 σημ. 91
peribolus sacred: 651, 654-5
peristyle: 545, 655, 755· Ionian: 654
phalos: 158
phiale: 113-5, 127, 129, 141, 166, 173, 224, 370, 675
phialidion: 159
Phrygian: bonnet: 158, 168 σημ. 47, 367· helmet:
153, 168, 170, 172, 174, 367
pilos: 83 σημ. 1, 173 σημ. 71, 175 σημ. 95
pin: 370 (iron), 374
pithos: 443-4, 548, 591
plemochoe: 444
polis: 740-1
polisma: 653
pottery: 208-17, 220-3, 226-9, 230-6, 238, 240, 243,
246, 250, 367, 371-2, 539, 548, 682, 688, 746, 753,
755-6, 759· Aeolian: 219· Apulian: 561· archaic:
219· Attic: 536-7, 687· of Bronze Age: 210, 227,
743, 746· Cappadocian: 231· Chian: 687· Corin-
thian: 233, 537, 687· Euboean: 687· geometric:
198, 214, 219-20, 223, 225, 233, 236, 241, 371-2,
682, 748, 753· Gnathian: 561· Ionian: 537· of
Iron Age: 210, 743· Macedonian: 213, 218, 220,
232· Minyan: 214, 218, 235· Mycenaean: 215,
235, 682, 753· protogeometric: 61, 209, 212, 218,
682, 726, 753· sub-geometric: 220, 235, 682, 753·
sub-mycenaean: 209
prehistoric: city: 237· period: 656, 726, 748· pro-
choiske: 61· settlement: 726, 742-3, 748, 759-60·
tomba: 749
prehistory: 207 (Macedonian), 657, 726
priest: 656-7, 661, 758 σημ. 104
proasteion: 537, 546, 681-2
prochoiske prehistoric: 61
prochous: 84-7, 93, 96, 106 σημ. 66, 110, 112 σημ.
90, 139 σημ. 168, 140, 224
pronaos: 72, 535, 686, 755
propylon Ionian: 655
prostasis Ionian: 655
protocorinthian vase: 539
protogeometric: amphora: 219, 241, 754· ceme-
tery: 219· grave: 759· krater: 219· krateriskos:
754· period: 61, 198, 216, 219, 230, 233, 236, 587,
754, 756· pottery: 61, 209, 212, 218, 682, 726,
753· sherds: 756· skyphos: 537, 754· vase: 217,
219, 222· temple: 726, 755· tomb: 252
protome: 87 σημ. 8, 103, 442, 446

pseudopolygonal system: 685
pyre: 443, 551
pyxid: 370, 446 σημ. 25

R

relief: 160, 162, 173-4
ring: 370
Roman: house: 749· period: 559-61, 637, 660, 686, 727, 742, 755, 761
royal house: 651

S

sacred house: 650-1
sanctuary: 140-1, 675, 686· of Apollo at Kanastro: 727· archaic: 679· of Artemis at Sane: 548, 756· of Athena Itonis: 254· of Dionysos and Nymphs at Aphytis: 749· of Heracles at Thespies: 106· of Poseidon at Poseidi: 537, 753-5· of Zeus at Dodona: 511, 513, 516, 649-55, 658-9
sarcophagus: 160, 171 σημ. 64, 224, 580, 584, 761· archaic (late): 446 (Clazomenian)· Ionian: 761
satrap: 171, 174
sculpture Attic: 387
sekos: 72, 655
sema: 590
settlement: 682, 744-5, 747, 759· of Early and Middle Bronze Age: 758· classic: 727, 757· Eretrian: 756· Macedonian: 741· neolithic: 726· prehistoric: 726, 742-3, 748, 759-60
sherd: archaic: 755· classic: 750, 755· Helladic II A-B: 758· Hellenistic: 750· Mycenaean: 758· protogeometric: 756· submycenaean: 756
shield: 171, 173 σημ. 78
silenus: 90, 93, 95-6, 559
siren: 90, 97, 99-101, 103, 112 σημ. 90, 387
situle: 139 σημ. 168, 675
skyphidion: 443
skyphos: 90 σημ. 22, 139 σημ. 168, 166, 198, 216, 218, 221, 233-4, 442-4, 447, 684· Mycenaean: 219, 239, 754· protogeometric: 537, 754· subprotogeometric: 537
slab: 742 (marble)
spear-butt: 552
spearhead: 552 (iron)
spoon: 139 σημ. 168
stadium: 650-1, 653, 743, 757
stamnos: 173, 447, 556, 593
stater of Oppuntians Locri: 160, 174
statue: 72, 513, 536, 687, 761 (of Nike)

statuette: 546, 548, 556, 584, 593, 686
stele: 547, 580· Attic: 87· Giustiniani: 387
stoa: 654
strainer: 125-8, 552, 675
strategos: 513
stratigraphy classical: 366
strigil: 552 (iron)
subgeometric pottery: 220, 235, 682, 753
submycenaean: period: 756· pottery: 209· sherds: 756· vase: 219
sub-protogeometric: cup: 234· skyphos: 537
sword: 173, 174 σημ. 81, 224, 250-1, 254, 369-70, 580, 658· of Illyrian type: 370· of Naue II type: 250, 369
symposium: 552, 560
synoecism: 374· of Thessalonice: 533, 744

T

“table”: 203, 206, 545
talent: 759
temenos: 548, 651, 653-4, 660
temple: 72-3, 93, 173, 226, 387, 514 σημ. 26, 535-7, 540, 650-1, 665, 682, 686-7, 749, 752· archaic: 540, 742, 761· classic: 654· Ionian: 533, 535, 540· protogeometric: 726, 755
tetradrachm: of Alexander the Great: 367· from Kamarina: 168 σημ. 47
theatre: 650-1, 653, 676
theorodoque: 513, 515 σημ. 29, 516
Thessalian vase: 370
thiasos (Dionysiac): 553, 555
tholos: 234
Thracian helmet: 172, 174, 367
tiara: 171-2
tile: 536 (of Corinthian type), 686-7
tomb: 96, 110, 112-3, 121, 122 σημ. 121, 123, 127, 129, 139, 142, 199, 222, 224-6, 230-2, 234-5, 250-4, 249, 347, 363, 368-74, 442, 536, 544, 546-9, 551, 555, 578-80, 583-5, 587-91, 593, 761· archaic: 369· classic: 250, 369· geometric: 249-50, 252, 368-70· Macedonian: 545-6, 742· protogeometric: 252· of Thessalian type: 743
tool: 80
tomba: 203, 206-7, 209, 213, 218, 223, 545, 739, 744-6, 749· Archaic: 749· of Bronze Age: 749· of Iron Age: 749· prehistoric: 749
tower Byzantine: 753
trapeza: 545
tribe: 225, 374· Chalcidian: 747· of Epirus: 225,

368, 372· Greek: 220, 544, 575, 679, 739, 747·
 Ionian: 543· Macedonian: 202, 225· nomadic:
 203, 227· Thracian: 747
 tripod: 61, 198, 562 σημ. 44, 654, 660, 675
 triumph Dionysiac: 559
 troops Macedonian: 588
 tumulus: 207, 221, 223, 228, 230, 232-4, 249-50,
 253, 366, 369, 372, 387, 546-7, 551, 580, 761·
 geometric: 250 σημ. 2

U

urn (βλ. καὶ hydria): 222, 366, 547, 684, 754, 761

V

vase: 61, 83-4, 89, 93, 96, 100 σημ. 53, 104, 106,
 110, 112, 121-3, 127, 139-42, 144 σημ. 1, 168
 σημ. 47, 174, 198, 212, 216-7, 219-27, 229-32,
 234-5, 237, 240, 250, 252, 366-7, 370-4, 387, 442,
 538-9, 542, 545, 548-9, 552-63, 581, 583-5, 587-8,
 590-1, 593, 675-6, 683-4, 743-5, 753-4, 759· Apu-

lian: 553· archaic: 370· Attic: 222, 370, 374, 556·
 Chian: 545· classic: 370· Corinthian: 224-9, 370,
 373-4, 545, 749, 761· geometric: 370· Ionian: 224·
 Minyan: 212· Mycenaean: 209, 215, 219· proto-
 corinthian: 539· protogeometric: 217, 219, 222·
 sub-mycenaean: 219· Thessalian: 370
 vessel: 442-7, 449-50, 552, 687· Chalcidian: 448·
 Italian: 446
 villa: 559, 727
 village: 367-8, 370, 727· Molossian: 250, 253-4,
 363, 368, 370

W

wall: 363, 366-7, 369, 546, 686, 752, 760· archaic:
 685, 750· classical: 742
 ware: 761 (Attic)
 wine Mending: 752
 wish-bone: 216, 235
 wreath: 551

3. ΠΙΝΑΞ ΑΡΧΑΙΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

A

ἀγρός: 265, 737
 ἄγω: 408 στ. 10: *τὴν ὁδὸν τὴν ἐπὶ Πίρωλον ἄγουσαν*, στ. 29: *καὶ ἡ ἀμαξικὴ ἢ ἄγουσα ἐπὶ τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερὸν*, στ. 34: *ὁδὸς δὲ ἢ ἐπὶ Ἑπτάδρυνον ἄγουσα*, 413
 ἄθλον: 106, 383, 738 σημ. 6
 αἶπος: 411, 422
 αἰπός-ή-όν: 411 σημ. 9
 αἶρω: 356
 αἰχμητής: 28
 ἄκρη: 719
 ἄκρον μακρόν: 514, 723 σημ. 30
 ἀκρωτήριον: 723 σημ. 32: *ἱερὸν ἀκρωτήριον*
 ἄλαστος: 511-2
 ἀλινδέομαι (βλ. καὶ καλινδέομαι): 271
 ἀλινδέω (βλ. καὶ καλινδέω): 270 σημ. 48
 ἀλινδήθρα (βλ. καὶ καλινδήθρα): 270, 271 σημ. 49
 ἄλωπεκίς: 171
 ἀμαξικὴ ὁδός: 408 στ. 23-4, στ. 28, 413
 ἄμμος: 637
 ἀναιρέω: 514
 ἀνατείνω: 723 σημ. 32
 ἀνατίθημι: 421 σημ. 47: *ἀναθεῖν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ὀλύμπῳ*, 464
 ἀνδράποδον: 737
 ἀνδρεῖος: 738 σημ. 6
 ἀνδριάς: 411 σημ. 14
 ἀνέχω: 719
 ἀντίκειμαι: 514
 ἀπέχω: 743
 ἀπογράφομαι: 669
 ἀποδίδωμι: 712
 ἀποικία: 518: *Μένδη, πόλις ἐν τῇ Παλλήνῃ, Ἑρετριέων ἀποικία*, 672
 ἀπονέμω: 265
 ἄργυρος: 732
 ἄρκτος: 408 στ. 15 (*πρὸς ἔων καὶ ἄρκτον*), 412, 639-40

ἀρχηγέτιον: 702
 ἄρχω: 171
 ἄστυ: 374
 ἀσφαλής: 715 σημ. 3
 ἀτέλεια: 694 στ. 5
 ἀτραπός: 408 στ. 3-4, στ. 12, στ. 28, 411-2
 ἀφικνέομαι: 673

B

βαρβαρικός: 171: *Φρύγιον πιλίον βαρβαρικόν*
 βάρβαρος: 715 σημ. 3
 βασιλεία: 408 στ. 1: *ἔτους τετάρτου βασιλείας Δημητρίου*, 410, 630-1, 633, 642 σημ. 16
 βασιλεύς: 265: *ἀφ' οὗ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος ἔδωκε Μακεδόσι*, 600, 662: *βασιλεὺς Πύρρος*, 694 στ. 2-3: *βασιλεὺς Κάσσανδρος*, 738
 βασιλεύω: 411 σημ. 6: *ἔτους πρώτου Φιλίππου βασιλεύοντος, βασιλεύοντος Ἀλεξάνδρου ἔτει ἐνδεκάτῳ*, 642 σημ. 16
 βασιλικὴ χώρα: 270
 βέλτιστος: 512
 βλύσκω: 411 σημ. 9
 βοιωτία κυνῆ: 146
 βοτρυδίων: 411 σημ. 8
 βουνόν: 408 στ. 12: *ἐπὶ τ[ὸ χαμηλ]ὸ βουνόν*, 412
 βοῦς: 171, 269 σημ. 42
 βοών: 408 στ. 27, 413
 βωμός: 411 σημ. 14

Γ

γαιήοχος: 713
 γαοργέω: 672
 γενεά: 511, 667
 γένος: 429: *γένος τῶν Χαλκιδέων*, 543-4, 747: *χαλκιδικὸν γένος*
 γῆ: 269
 γίγνομαι: 738 σημ. 6
 γυμνός: 736
 γυνή: 667
 γυρός, -ά, -όν: 276

Δ

δεῖπνος: 737, 738 σημ. 6
 δειπνέω: 730, 738 σημ. 6
 δεμόσιος: 441
 διαπιστεύω: 667
 δίδωμι: 258 στ. 6, 265-6, 673, 694 στ. 6
 δοκέω: 673, 736
 δόμος Ἀΐδεω: 197 σημ. 34
 δρῦς: 408 στ. 27, 413, 653, 656: αἱ προσήγοροι
 δρῦες
 δύναμαι: 672, 738 σημ. 6

Ε

ἔγγονος: 694 στ. 7
 ἔθνος: 747
 ἔθος: 738 σημ. 6
 εἶμι: 269 σημ. 42
 εἰσάγω: 694 στ. 8, 701
 ἐκλείπω: 653
 ἐκτελέω: 738 σημ. 6
 ἐμπορία: 514, 694, 701
 ἐμφράττω: 719, 723 σημ. 32
 ἐνόδιος: 411 σημ. 14
 ἐξάγω: 694 στ. 8-9, 701
 ἔπειμι: 171
 ἐπερωτάω: 514
 ἐπηστορεῖται: 511
 ἐπιβαίνω: 265
 ἐπίδοσις: 724 σημ. 39
 ἐπιστολή: 408 στ. 30, 410: κατ' ἐπιστολήν, 414
 ἐπιχθόνιος: 655
 ἔποικος: 548
 ἐργάσιμον: 408 στ. 7, 411: μακρόν ἐργάσιμον,
 416
 ἐρμαϊκόν: 412
 ἐρωτάω: 669, 672
 ἐστία: 455 σημ. 9: μὴ ἔχουσιν ὕψος ἐστίαν
 ἑταῖρος: 265
 εὐκαρπία: 416 στ. 6
 εὐτυχέω: 356
 εὐχομαι: 511
 εὐωχέομαι: 737
 ἔχω: 171, 715 σημ. 3
 ἔως: 408 στ. 15: πρὸς ἔων καὶ ἄρκτον, 412

Ζ

ζητέω: 737

Η

ἥλιος: 412 σημ. 19: πρὸς ἡλίου ἀνιόντος, πρὸς

ἡλίου δνσμάς
 ἥρως: 738 σημ. 6

Θ

θάλασσα: 739: παρὰ θάλασσαν Μακεδονία
 θαμέες-θαμειαί: 271
 θέα: 653
 θεός: 383, 420 Β στ. 1, 511-2, 514, 516
 θυσία: 755: ὄμπυροι θυσίαι
 θύω: 511-2, 516

Ι

ἱερατεύω: 258 στ. 2, 263
 ἱερεύς: 420 Β στ. 2, Γ στ. 2, 630-3
 ἱερόν: 408 στ. 29: ἐπὶ τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν, 421
 σημ. 47: τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ὀλύνθοι, 456: Ἀρτέ-
 μιδος
 ἱερός: βλ. ἀκρωτήριον ἱερόν, χρήματα ἱερά
 ἰσθμός: 719, 723 σημ. 32
 ἰσχύω: 725 σημ. 39

Κ

κάδος: 554
 καθέζομαι: 738 σημ. 6
 κάθημαι: 731, 738 σημ. 6
 καλέομαι: 197, 715 σημ. 3, 719
 καλέω: 411 σημ. 14
 καλινδέομαι (βλ. καὶ ἀλινδέομαι): 270-1, 635-6
 καλινδέω (βλ. καὶ ἀλινδέω): 270 σημ. 48
 καλινδήθρα (βλ. καὶ ἀλινδήθρα): 270-1
 κάμαξ: 271
 καρπός: 516 στ. 8
 καταγωγή: 715 σημ. 3
 κατακλίνομαι: 738 σημ. 6
 κατακόπτω: 639-40
 κατακτείνω: 639-40
 κατατεμαχίζω: 639-40
 κατατέμνω: 639-40
 κατοικίζω: 724 σημ. 39
 κατόνασις: 516 στ. 7
 κάτοχος: 520 Γ στ. 2
 κατωρυγμένος λίθος: 408 στ. 34-5, 416, 639-40
 κεντέω: 738 σημ. 6
 κέρας: 171
 κεφαλή: 171
 κιθών: 171
 κνήμα: 413
 κνημός: 413
 κνίμα: 408 στ. 17, 413
 κόλπος: 670: Ἰόνιος κόλπος, 743: Θέρμη ἐν τῷ

Θερμαίω κόλπω οἰκησαμένη, 744
 κομίζω: 670
 κορ(ίνθιον): 124
 κρανίον: 253
 κράνος: 175 σημ. 91, 171: *κράνος σκύτινον*, 171:
κράνος χαλκοῦν Παφλαγονικόν
 κρᾶσις: 732
 κρήνη ἀέναος: 732
 κρητήρ: 738 σημ. 8
 κρωβύλος: 171-2
 κτήσις: 701
 κτίζω: 724 σημ. 39
 κτίσμα: 513: *κτίσμα Μυρμιδόνων*, 670: *κτίσμα Παρίων*
 κυλικεῖον: 734
 κυνῆ βοιωτία: 146
 κυνηγός: 738 σημ. 6
 κώμη: 265 στ. 36: [*Πεταρί*]σκου(;) *κώμη*, 410, 414

Λ

λαμβάνω: 724 σημ. 39
 λέγομαι: 723 σημ. 30
 λέγω: 736
 λειμών: 456: *ἀνθηροὶ λειμῶνες*
 λίθος: 411 σημ. 14: *σωρὸς λίθων*, 640-1
 λιμὴν: 265, 514, 516, 758: *Κωφὸς λιμὴν*
 λίμνη: 269: *περὶ τὴν Βόλβην λίμνην*, 458 σημ. 20
 λιμός: 514
 λίνον: 738 σημ. 6
 λούω: 458 σημ. 20
 λόφος: 171, 640-1, 411: *Ἐρμαῖος*

Μ

Μακεδονικὸν ὄρος: 201 σημ. 3
 Μακεδονίς γῆ: 201 σημ. 3
 μακρὸν ἐργάσιμον: 411
 μαντεῖη: 421 σημ. 47, 655
 μαντεῖον: 653, 657
 μάρτυς: 419 Α στ. 4-5, 420 Β στ. 7-8
 μεῖλον: 412
 μειλώδης: 408 στ. 16, 412: *τὴν ὁδὸν ἐπὶ νομοῦς*
μειλώδεις
 μερίς: 737
 μέταλλον: 416 σημ. 34
 μηλοβότειρα: 723
 μῆλον: 412
 μηλώδης: 412
 μῆν: 419 Α στ. 3-4: *μεινὸς Ἀπατουριῶνος*, 420 Β
 στ. 3: *μεῖν Ἡραιῶν*, 694 στ. 1: *μῆν Ἀθηναίων*

μίλιον: 411 σημ. 14
 μνησικακέω: 267: *οὐ μνησικακήσω τῶν παροιχο-
 μένων ἔνεκα*

Ν

ναίω: 657
 νᾶμα: 456: *πηγαὶ ναμάτων*
 ναός: 514
 νάπη: 456: *κοῦλαι νάπαι*
 ναῦς: 265, 717
 ναυτικός: βλ. *στρατὸς ναυτικός*
 νέμομαι: 269, 719
 νικέω: 663
 νομίζομαι: 657
 νομός: 412: *τὴν ὁδὸν ἐπὶ νομοῦς μειλώδεις*

Ξ

ξόανον: 458 σημ. 20
 ξύλον: 658

Ο

ὁδός: 408 στ. 9: *ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν ἐπὶ Πίρωλον*
ἄγουσαν, στ. 15, στ. 24: *ἀμαξικὴν ὁδόν*, στ. 33:
ὁδὸς δὲ ἡ ἐπὶ Ἐπτάδρουον ἄγουσα, 411 σημ. 14,
 412: *τὴν ὁδὸν ἐπὶ νομοῦς μειλώδεις*
 οἰκέω: 411 σημ. 9, 423 σημ. 58, 515-6, 744
 οἰκία: 356, 368, 420 Β στ. 5, 737
 ὄριον: 408 στ. 3 (*Ραμαίοις και Παραιπίοις ὄρια*),
 στ. 15 (*ὄρια Ραμαίοις Κισσεΐταις*), στ. 31 (*ὄρια*
Ὁσβαίοις πρὸς Καλλιπολίτας), 411-2 (*ὄρια Με-
 λανπαγιτῶν Ἡρακλεωτῶν*)
 ὀρμάομαι: 672, 715 σημ. 3
 ὄρος Ἐρμαῖον: 411
 ὄρος: 408 στ. 24, στ. 26: *ὄρος Ὁσβαίοις καὶ Ρα-
 μαίοις*, 411 σημ. 13: *ὄρους εἵμεν Μονδαιεῦσι*
καὶ Ἀζωριασταῖς
 οὐνή: 420 Β στ. 2: *οὐνὴ εὐθεία*, Γ στ. 1
 οὔς: 171

Π

παμπάσιος-α: 512
 παραλαμβάνω: 719
 παραλλάσσω: 171
 παρέχω: 715 σημ. 3
 παροίχομαι: 267: *οὐ μνησικακήσω τῶν παροιχο-
 μένων ἔνεκα*
 πατήρ: 731, 738 σημ. 6
 πέλαγος: 723 σημ. 32
 πέλτη: 175 σημ. 91

περαιομαι: 663
 πηγῇ: 456: *πηγαὶ ναμάτων*
 πιλίον: 171: *φρύγιον πιλίον βαρβαρικόν*
 πῖλος: 144· ἄρχαδικός: 144 σημ. 5· λακωνικός:
 144 σημ. 5· χαλκοῦς: 144
 πιπράσκομαι: 416 σημ. 34
 πλέθρον: 408 στ. 31, 414
 πλέω: 511-2
 πλοῦτος: 737
 πόα: 271-2
 ποιέομαι: 386, 738 σημ. 15
 ποιέω: 514
 πόλεμος: 269, 383
 πόλις: 424: *πόλεις αὐταὶ φόρον ταχσάμεναι*, 513:
πόλις Ἰλλυρίδος, πόλις Χαονίας, 518: *Μένδη*,
πόλις ἐν τῇ Παλλήνῃ, 723 σημ. 30, 724 σημ. 39,
 740, 740 σημ. 12: *πόλις Μακεδονίας*
 πόλις ἑλληνίς: 221, 723 σημ. 32, 740, 742 σημ. 20,
 744 σημ. 30
 πολυθρέμματος: 269 σημ. 42
 πολυκαρπία: 516 στ. 6-7
 ποταμός: 408 στ. 8: *ἐπὶ τὸν Μάνιτα ποταμόν*, στ.
 9, 639-40
 ποτήριον: 386, 734, 738 σημ. 15: *χρυσέα τε καὶ*
ἀργύρεα ποτήρια
 πρᾶγμα: 265
 πρᾶττω: 512, 516, 667
 προνωπή: 408 στ. 11-12: *προνωπὴν τῷ ἀτραπῷ*
κάτω ἐπὶ τ[ὸ χαμηλ]ὸ βουνόν, 412
 προξενία: 673
 προσδίδομαι: 408 στ. 30-31, 414
 πρόσοδος: 265
 προσορίζομαι: 724 σημ. 39
 προστάτης: 673
 πυγίζω: 356
 πυθμὴν: 655
 πυλωρός: 423 σημ. 61: *πυλωροὶ τῆς Πελοποννή-*
σου
 πυνθάνομαι: 511-2

P

ρᾶμα: 410, 411 σημ. 8
 ράξ: 411
 ράχis: 410 σημ. 5: *κατὰ ράχιν*

Σ

σαμβυκίστρια: 736
 σημείον: 411 σημ. 14: *ἀντὶ τοῦ σημείου τῆς ὁδοῦ*
 σιγάω: 653

σκευή: 171
 σκευοθήκη: 734
 σκύτινον κράνος: 171
 στάδιον: 753
 σταφυλῖς: 411 σημ. 8
 στρατεύομαι: 171
 στρατιά: 719
 στρατός: 719: *ναυτικὸς στρατὸς ὁ Ξέρξεω*
 σύμμαχος: 662
 συμπολιτεία: 516
 σύνδειπνος: 738 σημ. 6
 συνοικέω: 197
 συνοικία: 265
 συνοικίζω: 724 σημ. 39
 συντέμνω: 719
 σῶμα: 171
 σωρὸς λίθων: 411 σημ. 14

T

τάλαντον: 554
 τάσσομαι: 424, 634-5
 τέρας: 657: *τέρας ἄπιστον, αἱ προσήγοροι δρῦες*
 τιάρα: 171
 τιαροειδὴς κρωβύλος: 171
 τίθεμαι: 386, 738 σημ. 8
 τρακύλιον: 408 στ. 4-5: *κατὰ τὸ μέσον τῶν δύο*
τρακυλίων, 411, 412, 639-40
 τράπεζα: 386, *τράπεζα τρισκελῆς*: 730, 738 σημ.
 15
 τραχήλιον: 412
 τρίπους: 730

Y

ὑπερῶν: 420 B στ. 7
 ὑποφήτης: 656-7
 ὕς: 738 σημ. 6
 ὕψος: 455 σημ. 9: *μὴ ἔχουσαν ὕψος ἐστὶαν*

Φ

φέρομαι: 655
 φηγός: 655, 658
 φημί: 715 σημ. 3, 738 σημ. 6
 φθέγγομαι: 653
 φόρος: 424, 634-5
 φρούριον: 758
 φύλαξ: 670
 φωνῆεν: 658

X

χαίρω: 354-5

χαίτη: 175 σημ. 91

χερρόνησος: 715 σημ. 3, 724 σημ. 39: *χερρόνησος*
Θρακησίων: 723 σημ. 30: *ἡ ἐν Θράκῃ χερρόνη-*
σος: 543

χιτών: 736

χρήματα ἱερά: 383

χρηστήριον: 657

χρόνος: 642 σημ. 16

χρυσός: 732

χώρα: 516, 724 σημ. 39

χωρίον: 258, στ. 7, 265-6: *καὶ τὰ χωρία τὰ περὶ*
Καλίνδοια, 408 στ. 28: *τὰ Εὐγέωνος χωρία*, 410,
411, 411 σημ. 10: *Ἐργάσιμον*, 636, 655: *ὑδρογλὰ*
γὰρ τὰ ἐκεῖ χωρία, 724 σημ. 39

Ω

ὠνή: 407

ὠνέομαι: 694 στ. 11, 737

A

amicus: 265 σημ. 22

C

castellum: 516: *Chimera, castellum in Acroce-*
raunio

I

impluvium: 356

M

mansio: 273

mutatio: 410 σημ. 7: *mutatio Ramae*

P

pileum: 171

patrimonium: 265 σημ. 22

T

tiara: 171

V

vicus: 725 σημ. 41: *maritimus vicus*

4. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Ἀθήναιος
I 15: 738 σημ. 9· 18a: 730, 738 σημ. 6, 8. IV 128b-130d: 736, 738 σημ. 2. VI 231b: 732, 738· 236b: 90 σημ. 25. VIII 334e: 273 σημ. 53, 414 σημ. 28, 428. XI 501: 738 σημ. 14· 782a-b: 738 σημ. 11, 12· 784c: 702 σημ. 31
- Αἰλιανός
Ποικίλη Ἱστορία III 24: 146 σημ. 10
- Αἰσχύλος
Προμηθεὺς Δεσμώτης 832: 656
- Ἀμμώνιος ὁ Λαμπρεὺς
Περὶ βωμῶν καὶ θνσιῶν: 455 σημ. 9
- Ἀνθολογία Παλατινὴ
XI 150: 144 σημ. 5
- Ἀπολλόδωρος
I 19,16: 658 σημ. 7
- Ἀριστοτέλης
Περὶ ζώων III 12: 423
- Ἀριστοφάνης
Εἰρήνη 1255: 158 σημ. 5
- Ἀρριανός
Ἀνάβασις II 13,7: 278 σημ. 76
Τακτικά 2: 144 σημ. 5
- Δημοσθένης
L 46: 743
- Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς
Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία
I 19: 660· 49, 4: 715 σημ. 3, 726
- Διόδωρος
VII 16: 269 σημ. 41. X 13, 4: 670. XVII 1: 642
- σημ. 16. XIX 52: 724 σημ. 39· 61, 2-3: 702 σημ. 30. XX 98, 1: 275
- Δίων Κάσιος
XXXVI ἀπ. 40, 6: 663
- Δίων Χρυσόστομος
XXXV 433: 144 σημ. 5
- Ἑκαταῖος
ἀπ. 104: 513. ἀπ. 106: 516. ἀπ. 146: 740
- Εὐστάθιος (Σχόλια)
Π 471: 411 σημ. 14
- Ἡρόδοτος
I 56: 194 σημ. 25, 199, 227, 371. II 52: 657· 57: 416 σημ. 34. III 57: 416 σημ. 34. IV 185: 416 σημ. 34. V 17: 416 σημ. 34· 94, 2: 202 σημ. 6· 94, 4: 225. VI 137-40: 448 σημ. 36. VII 22: 679· 22, 3: 761· 115: 761· 119: 386, 738 σημ. 15· 121: 744, 761· 122: 417 σημ. 37, 423, 679, 757· 123: 448 σημ. 39, 453 σημ. 5, 679, 715 σημ. 2, 726, 746 σημ. 52, 756· 126: 748 σημ. 65· 127-31: 201 σημ. 3· 185: 421, 543, 740. VIII 127: 269 σημ. 41, 543· 137-9: 201 σημ. 4. IX 93: 512, 516
- Ἡσίοδος
ἀπ. 134: 655
- Θεόπομπος
Εἰς Ἀθηναίου, IV 167b: 276 σημ. 66
- Θεόφραστος
Ἱστορία Φυτῶν III 9, 6: 146 σημ. 10· 12, 2: 253 σημ. 9
- Θουκυδίδης
I 50: 512· 56: 748 σημ. 65· 58: 267 σημ. 33, 269· 106: 412 σημ. 16. II 58: 512· 80: 512, 515· 81, 4:

- 515· 99: 201 σημ. 1, 5, 202 σημ. 6, 739. IV 104: 310· 109: 448 σημ. 39, 761· 120-1: 575, 679, 716 σημ. 5, 751· 123, 1: 681, 752. V 18: 267 σημ. 32. VI 130: 681
- Ίουστίνος:
XI 5, 5: 265 σημ. 22, 270 σημ. 46
- Κικέρων
Ad Attic. VII 2, 1: 514 σημ. 22
de Div. I 1, 3: 659
- Κλαύδιος Πτολεμαῖος
III 12, 33: 271 σημ. 49· 13, 36: 268 σημ. 37· VII 1 90: 268 σημ. 37
- Τίτος Λίβιος
XXXI 45: 725 σημ. 41. XLIV 10, 7: 746 σημ. 52
- Λυκόφρων
1236: 411 σημ. 9, 423 σημ. 58
- Μάξιμος ὁ Τύριος
38, 8: 456
- Ξενοφῶν
Κυνηγετικὸς XII 1: 423, 636-7
Περὶ Ἱππικῆς XII 3: 146 σημ. 9-10
- Ὅμηρος
Ἰλιάς B 233: 655. Π 233-5: 657
Ὀδύσσεια κ 513: 197 σημ. 34. λ 14: 516. μ 316: 197 σημ. 34· 327: 197 σημ. 34. ξ 426: 197 σημ. 34
- Παυσανίας
V 22, 3-4: 513 σημ. 15· VIII 11, 6: 662
- Πλάτων
Νόμοι 844b: 412 σημ. 16
- Πλίνιος
NH IV 10: 744· 14: 516. XXXV 30, 97, 120: 399 σημ. 4
- Πλούταρχος
Ἀλέξανδρος XV 3: 270 σημ. 46· 28-31: 265. XVI 4: 175 σημ. 91
Θησεύς XVI: 270 σημ. 45. XVII: 269 σημ. 42
Πύρρος XXVI 5-10: 28 σημ. 2, 254 σημ. 11
QC: 11 [293B]: 743
- Πολύαινος
Στρατιωτικά IV 14: 144 σημ. 5
- Πολύβιος
IX 28, 2: 543
- Πολυδεύκης
Ὀνομαστικόν A 149: 144 σημ. 5, 146 σημ. 10
- Σοφοκλῆς
Φιλοκτήτης 1459: 411 σημ. 14
- Στέφανος Βυζάντιος
279 σημ. 82, 372 σημ. 30, 723 σημ. 30, 724 σημ. 38
- Στράβων
V 22, 3: 512. VI 1, 5: 662 σημ. 15. VII 5, 5: 670· 5, 8: 512· 7, 5: 514· άπ. 11: 269 σημ. 42· άπ. 20: 743· άπ. 21: 423 σημ. 56, 744 σημ. 31· άπ. 24: 744 σημ. 31· άπ. 25: 715 σημ. 2, 716 σημ. 5, 726· άπ. 27: 715 σημ. 2. VIII 343: 456. IX 426: 411 σημ. 11· 436: 743. X 447: 748, 749.
- Σχόλια Ἀριστοτέλους
783: 279 σημ. 86
- Σχόλια Θουκυδίδου
I 61, 2: 744 σημ. 31

5. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

AAA

4 (1971) 3, 361-7: 722 σημ. 25. 7 (1974) 190-8: 720 σημ. 18, 749 σημ. 67

AA

9 (1924/25) Παράρτημα 39-40: 418 σημ. 41, 700 σημ. 14. 19 (1964) A, 17-25: 262 σημ. 10, 263, σημ. 15, 407 σημ. 3. 265-7: 278 σημ. 74. 21 (1966) 151-7: 407 σημ. 1. 26 (1971) B2, 335-6, πίν. 313α-β: 354 σημ. 7. 27 (1972) 452 πίν. 379β: 354 σημ. 5. 28 (1973) B2, 406-7 πίν. 359β: 355

AE

1925, 76-81: 268 σημ. 35, 515 σημ. 29. 1933, Χρονικά 10-20: 276 σημ. 64. 1934/5, 119-20: 414 σημ. 23. 1953/4, 99-102: 350 σημ. 13, 514 σημ. 23. 1983, 75-84: 271 σημ. 50

AJA

27 (1923) 334-9: 267 σημ. 30-1. 29 (1925) 29-31: 266 σημ. 27

AM

85 (1970) 197, εἰκ. 93 I: 512 σημ. 11. 100 (1985) 293-307: 514 σημ. 25, 642 σημ. 12

M. Ἀνδρόνικος, Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1950
30 ἀρ. 8: 280 σημ. 90

Ἀρχαία Μακεδονία

IV (1983) [1986] 87-114: 414 σημ. 25. V 2 (1986) [1993] 1111-6: 742 σημ. 21

Arch Pf

15 (1953) 75-9: 350 σημ. 12

ASAtene

27-9 (1949-51) 164-9: 264 σημ. 21. 351-80: 263 σημ. 16

Athenian Agora

XXI πίν. 17, F152: 516 σημ. 41. πίν. 20, F198: 642 σημ. 12

ATL

I 34: 268 σημ. 34. 146: 423 σημ. 61. 295-6: 426 σημ. 70. 456: 426 σημ. 70. 464: 723 σημ. 29. 482: 746 σημ. 46. 494: 426 σημ. 70. 529: 414 σημ. 22. 538: 423 σημ. 61. 540: 423 σημ. 57. 542: 413 σημ. 20, 424 σημ. 65. 551: 422 σημ. 52. 556: 413 σημ. 20, 424 σημ. 65

Bengston, Staatsverträge

ἀρ. 187: 266 σημ. 27

BCH

14 (1890) 156-9: 349 σημ. 3. 45 (1921) 1-85: 513 σημ. 16. 23 στ. 54: 516 σημ. 34. 79 (1955) 87-101: 262 σημ. 12. 82 (1958) 671 εἰκ. 18: 516 σημ. 40. 85 (1961) 426-34: 407 σημ. 1. 103 (1979) 299-300, ἀρ. 34: 698 σημ. 8

Carapanos, Dodone

521 ἀρ. 5: 673 σημ. 21

Chiron

25 (1995) 163-85: 642 σημ. 11

Δήμιτσας, Μακεδονία

633 ἀρ. 763: 694 σημ. 4

Duchesne-Bayet, Mission au Mont Athos

σ. 70-3: 694 σημ. 4. 113: 697 σημ. 6. 266: 262 σημ. 13

Ἔργον

1982, 19 πίν 26: 275 σημ. 57

FD

III 1, 108: 279 σημ. 86. III 2, 136: 410 σημ. 5

Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, 1977
142, ἀρ. 281: 277 σημ. 73

Γέρας Κεραμοπούλλου, 1953
159-69: 276 σημ. 64

Guarducci, *Epigrafia*

I (1967) α.295: 350 σημ. 18. II (1969) 207: 411
σημ. 10. 283: 407 σημ. 4. 288: 407 σημ. 4, 642
σημ. 13. 339-45: 264 σημ. 20. 432: 412 σημ. 17.
432-435: 410 σημ. 5. III (1974) 310: 410 σημ. 6.
IV (1978) 167-78: 264 σημ. 20, 265 σημ. 24. 168-
9: 263 σημ. 17, 18. 170-1: 264 σημ. 21, 196: 264
σημ. 19. 837: 350 σημ. 18

A. J. Heisserer, *Alexander the Great and the
Greeks*, 1980
112-3: 262 σημ. 8. 120 εἰκ. 13: 262 σημ. 13. 158:
262 σημ. 9. 165-6: 262 σημ. 9

Hellenica

VIII 33-4: 279 σημ. 82

Ἑπειρωτικά Χρονικά

10 (1935) 192-260: 350 σημ. 11, 512 σημ. 9, 650
σημ. 2

Hesperia

10 (1941) 14, ἀρ. 1: 416 σημ. 34. 19 (1950) 193,
222, ἀρ. 9: 412 σημ. 15. 198: 411 σημ. 10. 206, ἀρ.
1: 416 σημ. 34. 264, ἀρ. 20: 412 σημ. 19. 273, ἀρ.
25: 412 σημ. 19

IG

I² 71: 270 σημ. 47. 90: 266 σημ. 27. 874-902a: 410
σημ. 5. I³ 278: 423 σημ. 61. 278-282: 424 σημ.
67. 285: 413 σημ. 20. II² 646: 275 σημ. 58. II/III²
1425: 383 σημ. 42. 1469: 376 σημ. 4, 383 σημ. 40.
1492: 382 σημ. 42. 2617-2633: 410 σημ. 5. IV², I,
94: 268 σημ. 35, 515 σημ. 29. 97: 279 σημ. 83. IX
1, 704: 279 σημ. 82. XII 1, 685: 278 σημ. 75. XIV
1149: 275 σημ. 58

JBerIM

23 (1981) 5-10: 349 σημ. 4

JHS

87 (1967) 132-3: 350 σημ. 17

JKPh

29 (1883) 305-60: 349 σημ. 6

Kerameikos

III, πίν. 24: 516 σημ. 41. XIV, 142: 514 σημ. 21.
148: 514 σημ. 25

Kern, *IG*

23a: 261 σημ. 6. 24a: 261 σημ. 6. 26a: 261 σημ. 6.
31a: 262 σημ. 9, 407 σημ. 3. 35: 642 σημ. 13

Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*,
1935

πίν. 29, ἀρ. 61: 262 σημ. 14

Klio

16 (1969) 170, ἀρ. 131: 411 σημ. 11

J. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, 1972

ἀρ. 84, 114, 121-3: 512 σημ. 11. ἀρ. 114-5: 515 σημ.
32

Larfeld, *Griechische Epigraphik*, 1964

509: 410 σημ. 5

E. Loewy, *Inschriften griechischer Bildhauer*,
1885

60, ἀρ. 77: 261 σημ. 6, 262 σημ. 11

J. Marcadé, *Recueil des signatures de sculpteurs
Grecs*, 1973

I, 53, 65: 261 σημ. 7, 262, σημ. 10. 93: 262, σημ. 11

MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 5

17-54: 642 σημ. 9, 704 σημ. 35 ἀρ. 3

18-21: 698 σημ. 8, 700, σημ. 15

22-6: 694 σημ. 4, 703 σημ. 35 ἀρ. 1

26-8: 704 σημ. 6

MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 6

34-40: 700 σημ. 14. πίν. XIV-XIX: 642 σημ. 10

MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 10

135-54: 642 σημ. 14, 704 ἀρ. 5

MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 11

123-45: 642 σημ. 3, 5, 6, 7, 8, 15

Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*

843-51: 349 σημ. 10

Μνήμη Λαζαρίδη, 1990

124-5: 642 σημ. 10, 700 σημ. 14

ΠΑΕ

1929, 125-9: 350 σημ. 11. 1931, 89-91: 350 σημ. 11.

- 1932, 52: 350 σημ. 11. 1952, 297-306: 350 σημ. 13. 1955, 171-2: 350 σημ. 13. 1958, 104-5: 350 σημ. 13, 511 σημ. 2. 104, πίν. 83α: 516 σημ. 40. 1965, 59: 512 σημ. 12. 1967, 48-54: 350 σημ. 14. 1968, 54-6: 350 σημ. 14. 1973, 94-6: 350 σημ. 14. 1987, 72: 516 σημ. 44
- Pape-Benseler, *Inscr.*
3, 3867: 278, σημ. 74
- H. W. Parke, *The Oracles of Zeus*
136: 662. 261, ἀρ. 6: 516 σημ. 40
- Philip II* (1982)
21-42: 642 σημ. 11
- Πρακτικά Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ
Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* (1982)
82-6: 511 σημ. 1. 259-70: 414 στ. 24
- REA*
66 (1964) 312-5: 278 σημ. 74
- Sammlung der griechischen Dialektinschriften*
II, 1557-98: 349 σημ. 8
- SEG*
II (1925) 864: 278 σημ. 80. X (1949) 368-389: 410
σημ. 5. XI (1950) 414: 276 σημ. 64. XII (1955)
84: 278 σημ. 78. 373: 704 σημ. 35, ἀρ. 7. XV
(1958) 397: 514 σημ. 23. 437: 278 σημ. 74. XIX
(1963) 129: 144 σημ. 4. XXI (1965) 104-105,
107-114: 410 σημ. 5, 366: 279 σημ. 85. XXIII
(1968) 406: 276 σημ. 64. XXIV (1969) 449: 512
σημ. 12. XXV (1971) 664: 278 σημ. 74. XXVII
(1976/77) 919: 279 σημ. 85. XXIX (1979) 95:
275 σημ. 58
- SIG*³
89: 266 σημ. 27, 424 σημ. 64. 302: 410 σημ. 6. 311:
410 σημ. 6. 332: 262 σημ. 13, 270 σημ. 47, 279
σημ. 85, 412 σημ. 16, 414, σημ. 26. 392: 662. 638:
411 σημ. 13, 412 σημ. 17. 826: 410 σημ. 5. 1160-
66: 349 σημ. 9.
- Studi Classici e Orientali*
3 (Pisa 1955) 129-33: 264 σημ. 21
- TAPhA*
59 (1928) 227: 407 σημ. 1. 62 (1931) 42-49: 407
σημ. 1. 65 (1934) 105: 421 σημ. 47. 124-132: 407
σημ. 1. 69 (1938) 50: 420 σημ. 46. 124-32: 407
σημ. 1
- Tod, *GHI*
I 166, ἀρ. 68: 266 σημ. 28
- ŽAnt*
20 (1970) 102: 642 σημ. 11

6. ΑΡΙΘΜΟΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Ἀθῆναι - Μουσείον Ἀκροπόλεως
3173: 146 σημ. 8

– Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον
2563/1348: 173 σημ. 78

6267: 153

6268: 153

6269: 153

7588: 110 σημ. 85

7914: 379 σημ. 20, 385

7927: 139 σημ. 168

7934: 139 σημ. 168

7945: 139 σημ. 168

7949: 139 σημ. 168

7951: 139 σημ. 168

7957: 122 σημ. 119

7977: 139 σημ. 168

7978: 139 σημ. 168

7979: 139 σημ. 168

7989: 139 σημ. 168

7990: 139 σημ. 168

7993: 127

7994: 139 σημ. 168

12931: 144 σημ. 4

13789: 378, 385, 387, 391, 393

13792: 108

14894: 153, 167, 169

16273: 84

16307: 84

– Συλλογὴ Καραπάνου

138: 147

161: 165-7

162: 165-7

163: 166-7

166: 146 σημ. 12

687: 147, 151

– Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον

13476: 699, 701 σημ. 21, 703 σημ. 35, ἀρ. 3

– Μουσείον Κανελλοπούλου

118: 121

192: 127

– Μουσείον Κεραμεικοῦ

911: 58

2068: 48

2072: 48

– Μουσείον Μπενάκη

8038: 117 σημ. 104

8048: 126, 127 σημ. 139

8049: 127 σημ. 139

8060: 147-8, 151

8061: 147-8, 152

Ἀμστερνταμ - Μουσείον Allard Pierson

651: 139 σημ. 168

652: 139 σημ. 168

653: 139 σημ. 168

Ἄρτα - Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

371: 110 σημ. 84

Bari - Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

20890: 169

Βερολῖνον - Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

4982.19: 158 σημ. 7

7863: 146 σημ. 12

8068: 382 σημ. 38

30221: 113 σημ. 98

30622: 553 σημ. 6

54601: 99

F2296: 170 σημ. 56

F2310: 115 σημ. 100

L41: 148

Βιέννη - Μουσείον Ἱστορίας τῆς Τέχνης,

VI. 2271: 380

VI. 3056: 108

Βοστώνη - Μουσείον Καλῶν Τεχνῶν
69.1077: 162

Θεσσαλονίκη - Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

106: 272 σημ. 51

1680: 418 σημ. 41

1681: 418 σημ. 41, 419 σημ. 43

1943: 296

5223: 379 σημ. 20, 384, 387, 392-3

5243: 378, 383 σημ. 43, 387, 392

6128: 405, 409, 428, 430, 628, 644, 646-7

6180: 420, 431

6181: 431

6797: 275 σημ. 58

6818: 704 σημ. 35, ἀρ. 6

7552: 376, 387, 389

7638: 273 σημ. 55

8166: 276 σημ. 64

9194: 427

9220: 258 σημ. 3, 259

10156: 452

10467: 419, 440

11964: 419, 427

12697α-β: 463, 483

12705: 464, 484

12706: 464, 484

12714: 465, 489

12728: 471, 507

12734: 468

12735: 468

16664: 693, 695, 703 σημ. 35, ἀρ. 2

Πυ207: 552 σημ. 5

Ἰωάννινα - Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

46: 671-2

47: 667-8

122: 668-9

221: 19

286: 5

287: 5

288: 5

290: 84

291: 90

292: 113

293: 127

294: 108

295: 123

296: 87

297: 110

298: 108

299: 118

300: 121

301: 125

302: 103-4, 140

303α: 118

303β: 119

304α: 119

304β: 122

305: 115

305α: 117

305β: 118

306: 100-1

307: 99, 103

307α: 100

307γ: 133

307ε: 104

308: 99

309: 103

309α: 100

310: 99

310α: 104

312α-β: 132

313α-δ: 132

314α: 129

314β: 130

315α-β: 130

316: 131

317: 131

317α: 130

317β: 131

413: 667-8

424: 135

425: 84 σημ. 4, 135

545: 671-2

631: 127

704: 19 σημ. 15'

768: 665-6

818: 665-6

957: 664-5

1052: 668-9

1062: 668-9

1099: 665-6

1366: 670-1

2251: 141 σημ. 177

2252: 142 σημ. 178

4286: 129 σημ. 147

4572: 40
 4573: 41
 4574: 41
 4575: 41
 4576: 42
 4577: 42
 4578: 43
 4579: 43
 4580: 44
 4581: 44
 4582: 44
 4583: 44
 4584: 44
 4585: 45
 4586: 45
 4587: 45
 4588: 46
 4589: 46
 4590: 46
 4591: 46
 4592: 47
 4593: 47
 4594: 47
 4595: 48
 4596: 48
 4597: 48
 4598: 49
 4599: 49
 4600: 49
 4601: 49
 4602: 49
 4603: 49
 4604: 50
 4605: 50
 4606: 50
 4607: 50
 4608: 52
 4609: 53
 4610: 54
 4611: 55
 4633: 83 σημ. 1, 144 σημ. 1, 145
 4901: 97
 4902: 127
 4971: 133
 4972: 135
 4973: 135
 4975: 84 σημ. 4, 134
 4979: 75, 77, 80
 4980: 76-7, 80

4981: 77, 81
 4982: 76, 80
 4983: 76-7, 80
 4984: 77, 81
 4985: 77, 81
 5165: 110 σημ. 84, 141 σημ. 176
 5381: 160 σημ. 17
 6419: 156
 7945: 89

Καβάλα - Αρχαιολογικὸν Μουσεῖον
1937: 556

Καϊμπριτζ - Μουσείον Fitzwilliam
18.1955: 93

Κοπεγχάγη - Γλυπτοθήκη
N 2226: 174

– Ἑθνικὸν Μουσεῖον
M 823: 153
M 871: 153
3494: 162-3
3495: 162-3

Κόρινθος - Αρχαιολογικὸν Μουσεῖον
KP-242: 110 σημ. 83

Λειψία - Πανεπιστήμιον
T 545: 173 σημ. 70

Λένινγκραντ - Μουσείον Ermitage
P 1836: 99

Λονδίνον - Βρεττανικὸν Μουσεῖον
67.5-8.719: 108
84.8.62: 137, 139 σημ. 168
508: 146 σημ. 12
1878.10-12.22: 139 σημ. 168
1897.4-1.1941: 17 σημ. 2
1927.7.13.1: 378 σημ. 14
2474: 139 σημ. 168
2839: 169 σημ. 49
E 469: 166
F 57: 147 σημ. 12
F172: 146 σημ. 12

Μονάχον - Μουσείον
3642: 100 σημ. 55

Νέα Ύορκη - Μητροπολιτικόν Μουσείον

23.160.25: 93

37.11.6: 380-1, 385, 387, 390-1, 400

38.11.11: 100

Νεάπολις - Μουσείον

2228: 146 σημ. 12

2419: 556 σημ. 15

73.098: 559

Όλυμπία - Αρχαιολογικόν Μουσείον

B 1240: 51

B 1521: 167 σημ. 44

B 1621: 167 σημ. 44

B 2829: 167 σημ. 44

B 5897: 167 σημ. 44

B 5898: 167 σημ. 44

B 5903: 167 σημ. 44

B 5946: 167 σημ. 44

B 6920: 167 σημ. 44

B 7090: 167 σημ. 44

B 9721: 167

B 11343: 167 σημ. 44

B 11625: 167 σημ. 44

Br 5896: 167-8

Br 5899: 167-8

BE 691: 159 σημ. 10

BE 1461: 160 σημ. 17

BE 1462: 160 σημ. 17

Όλυνθος - Αρχαιολογική Συλλογή

571: 113

Όξφόρδη - Ashmolean Museum

1888.1008: 112

1889.1099: 111 σημ. 89

1911.615: 170

1948.100: 87

1971.906: 123 σημ. 123

Ουάσιγκτον

429913: 147 σημ. 12

Παρίσι - Έθνική Βιβλιοθήκη

2023: 169

– Μουσείον Λούβρου

2674-75: 379, 384-5, 387, 394

4308: 380

CA 3196: 147 σημ. 12

C 7240: 169

Ma 3446: 173

Πολύγυρος - Μουσείον

97: 469, 504

111: 464, 484

120: 465, 490

128: 466, 492

135: 467, 496

147: 463, 481

149: 470, 505

150: 471, 508

153: 470, 482

154: 470, 506

164: 467, 497-8

171: 466

172: 466, 492

492: 419 σημ. 43

493: 419 σημ. 43, 423 σημ. 54

674: 466, 494

676: 463, 482

965: 451

966: 450

967: 451

968: 450

Σικάγο - Art Institute

1978.297: 153, 163-4

C44844: 153

Σόφια - Αρχαιολογικόν Μουσείον

2576: 161

3454: 171 σημ. 63

7308: 161, 163

8246: 160-1

St. Germain-en-Laye - Μουσείον

4764: 168-9

Φιλιππούπολις - Αρχαιολογικόν Μουσείον

2445: 160

Χαϊδελβέργη - Πανεπιστήμιον

25.04: 169 σημ. 47

ΤΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΙΟΥΛΙΑΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΡ. 198-199 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2001
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΑΛΤΙΝΤΖΗ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 38, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΒΑΡΟΥΣΙΑΔΗ